

894 342-3

Ә 82

Б. 104 103.

МУХТАР ӘУЕЗОВ

16

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ЖИЫРМА ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1985

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

894.312-3
282

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

ОН АЛТЫНШЫ ТОМ

Зерттеулер мен оқулықтар

Сөзсіз және жарыяланғанға ие болған 9-30. жазушы поэтикеріне.
I - мүдделі полиграффиреалі...
30. сиваря 1985

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1985

Толқын-1985
Алматы

Редакциялық коллегия:

АХМЕТОВ Э., ӘУЕЗОВА Л., БАЗАРБАЕВ М.,
БЕРДІБАЕВ Р., ҚАРАТАЕВ М., МҮСРЕ-
ПОВ Ғ., НҮРПЕЙІСОВ Ә., ТӘЖІБАЕВ Ә.,
ШӘРІПОВ Ә.

Ғылыми түсініктерді жазып,
томды баспаға әзірлегендер:

ӘУЕЗОВА Л., МЫРЗАХМЕТОВ М., СЕРІКҚА-
ЛИЕВ Ә., ӘКІМОВ Т., МҰХАМЕТХА-
НОВ Н.

Он алтыншы томиың
жауапты шығарушылары:

Л. ӘУЕЗОВА., Т. ӘКІМОВ.

Мұхтар Әуезов.

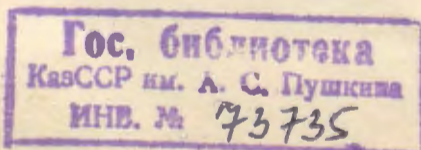
- Ә 82 Жиырма томдық шығармалар жинағы.— Алма-
ты: Жазушы. 1985.— Қазақ ССР Ғылым академия-
сы. М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер ин-ты.
Т. 16. Қазақ балаларына арналған оқулық.—
400 бет, 4 п. сурет.

Мұхтар Әуезовтің XVI томына үш оқулық еніп отыр. «Әдебиет та-
рихы», «Жеткіншек» және орыс тілінде жазған «Новый аул» атты
қазақ балаларына арналған оқулық. Бұл оқулықтар Қызылорда қала-
сында 1927, 1929, 1930 жылдары жарық көрген.

Ә $\frac{4603010202-205}{402(05)-85}$ 2—84

80—9

© «Жазушы», 1985

Қазақ шөліндегі білім бұлағы-
ның күрекшісі — қазақ оқушы-
ларына арнадым.

Жазушы

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

Әрбір зерттеушінің творчестволық өмір жолына көз жіберсек, қай-қайсысының болса да ғылым биігін баурауда рухани жағынан іштей түлеп, толысып-өсу процесін бастан кешері табиғи құбылыс. Өз заманының ой санасында белгілі із қалдырған дарынды туындылар уақыт жылжып, ұрпақтар буыны алмасқан сайын дембіл-дембіл ой сарабына салынып, соны қырлары ашылып отырмақ. Өйткені ірі талант несінің ғылым саласындағы қалыптасу процесіндегі эволюциялық өсу жолына ерекше көңіл бөліп, творчестволық тәжірибе алмасумен қатар дәстүрлік жалғастық тауып, дамып отыру — уақыт талабы.

Мәселеге осы тұрғыдан қарағанда ғана бүгінгі ұрпақ ХХ ғасырдың ұлы суреткері Мұхтар Әуезовтің әдеби мұрасын түгел жариялап, ондағы жазушы ой қиялын билеген заман тынысы мен жүрек лүпілін қалт жібермей зор ойшылдық, суреткерлік құдіретпен тарихи шындықты көркемдік шындыққа айналдырған творчестволық өнер сырын, ой қабаттарын саралап ашып, танып білу арқылы мұрагерлік борышымызды ақтай алмақпыз. Бұл бүгінгі ұрпақтың кезек күттірмес парызы да болмақ.

М. Әуезов мұрасының айтарлықтай қызықты да күрделі бөлігіне оның ғылыми зерттеу жұмыстары саласында жастық шағынан ғұмырының соңына дейін толассыз іздену үстінде жазылып келген әдеби зерттеу еңбектері жатады. Бұл іспеттес ғылыми зерттеу жұмыстарының біріне Мұхтар Әуезов Ленинград университетінде оқып жүргенде (1925 жылы) жазып аяқтаған «Әдебиет тарихы» деп аталатын қолжазбасы көп ұзамай-ақ 1927 жылы сол тұстағы Қазақстан астанасы Қызылорда қаласында жарық көріп үлгерді де. Бұл кітап автордың қазақ әдебиеті тарихын жасау жолындағы тұңғыш талпынысы әрі осы салада алғаш рет жазылған күрделі еңбек ретінде де зерттеушілер назарын үнемі аударып келуде.

Совет үкіметі орнасымен-ақ Қазақстанда ана тілінде оқытылатын сан түрлі оқу орындары қаптай ашылып, ана тілі мен әдебиеті арнайы пән ретінде тұңғыш рет оқытыла бастауы — осы салада жазылатын оқулықтарға деген талап-тілекті мүлде күшейтіп жіберді. Бұл іспеттес рухани ділгірлікті тіпті М. Әуезовтің өзі: «Ана тілінің кеңірек өріс іздеуі қазақ мектебінде соңғы жылдарда күштірек айқындалып отыр. Олай болатын себебі соңғы жылдар қазақ елінің оқу-ағарту жұмысына тұсауын кескендей кеңшілік берді. Қазақтың бастауыш мектеп жасындағы балаларына арнап ашылған елде неше жүз бірінші басқыш мектептен басқа бұл күнде оқытушылар дайындайтын техникум, институттар шыға бастады... бастауыш мектептен гөрі жоғарырақ болып ашылған қазақ мектебі

болса, барлығында ана тілінің әдебиетін тексеріп ұғынудың талабы байқалады. Ана тілінің жолында ендігі басқышта қазақ мектебінің іздейтін жаңалығы, кең өрісі сол әдебиет болды...»

«Қазақ әдебиетінің тарихы» деген кітапты шығартып отырған себептер де осы айтылғандар— деп қайыра ескертіп отырудың да жоғарыда айтылғандай себептері болатын-ды. Міне, осы қойылып отырған талап-тілектерге орай әртүрлі оқу орындарында ұстаздық етіп тәжірибесі молығы түскен Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихы» жайлы, жалпы қазақ әдебиеті тарихының алғашқы соқпағы болып табылатын тұңғыш оқулығын жазып бітірді. Кейінгі кезде де осы мақсат-мүдде тұрғысынан «Жеткіншек» пен «Новый аул» және 5—7 кластарға арналған әдебиет оқулықтары мен хрестоматияларын, оларды оқыту туралы методикалық нұсқау хаттарын жариялайды.

1924 жылы Семейдегі қазпедтехникумға әдебиет тарихынан дәріс оқуға Ленинград университетінің студенті Мұхтар Әуезовті Семей губерниялық Атқару Комитеті арнайы түрде шақыртып: «...ж. Әуезов қазақ әдебиетіне қызығуы мен осы саладағы өз бетінше жүргізген зерттеулері арқылы техникумда қазақ әдебиетін оқытатын лектор ретінде бірден бір кандидатура болып табылады»,— (ЛММА архиві, № 398-папкі, 27—28 бет) деп айрықша атап өтуінде көп шындықтың сыры жатыр. Яғни М. Әуезовтің сол кезде-ақ қазақ әдебиеті тарихынан өз бетінше жүргізген зерттеулері әдеби қауымға танымалы болған. Автор өз еңбегін жазуға отырудан бұрын өзі жинастырған деректер көзін қазпедтехникум шәкірттеріне дәріс беру үстінде бір ізге түсіріп, жүйелеп шыққанға ұқсайды. Бұл тұста қажетті деректерді шама келгенше молықтыру, қорландырумен қатар қазақ әдебиеті тарихын мерзімдік жағынан алғаш рет дәуірге бөлу, жанрлық жіктерін жүйелеуде өзіне етене түрде танымалы болған орыс әдебиеті тарихының зерттелу тәжірибесіне де қол артып отырғаны байқалады.

М. Әуезов қазпедтехникумға дәріс беру үстінде зерттеу жұмыстарын тың деректер көзімен қорландырып, негізгі ой-пікірлерін, жазылар кітап жобасын ойға түсіріп алған соң, Ленинград университетіне қайта оралып тікелей жазуға кіріседі. 1925 жылдың декабрь айында қолжазбасын баспаға даярлап та шығады. Бірақ автор өз еңбегіне көңілі толмай «көш жүре түзелер» деген ниетпен: «...Кітаптың тарихсыз заманда шыққанын еске алуды тілейміз... кітапты тәжірибе ғана деп есептегендіктен көңілдегідей толықтықты іздеуге болмайды... Кемшілікті сын түзейді, көп болып біріккен ой түзейді. Сондықтан бұл кітап «қазақ әдебиеті» деген толық атты аламын деп дәмеленбейді»,— деп арнайы түрде қайырыла ескерткенде, келер күннің өскелең талабы тұрғысынан қарап шіренетіндерге алдын ала құлақ қағыс еткендей емеурін жатыр.

«Елу жылда ел жаңа» дегендей бұл еңбек жарты ғасыр өткенде қалың оқырман қолына қайта тигелі отыр. Бұл еңбекте сол тұстың өзінде-ақ өзекті ойлар мен келелі тың пікірлер барынша мол қамтылғаны көрініп тұр. Бұлар қазірдің өзінде саналы оқушысы мен зерделі зерттеушісінің ойына ой қосып, келелі де күрделі танымдарға бағдарлай аларлықтай қуатқа ие. Мысал ретінде айта кетсек, автор өзінің зерттеу нысанасына алып отырған белгілі бір шығарманың әлеуметтік басты сарынын айқындауда тарихи принцип тұрғысынан ой толғап пікір білдіруі — сол тұс үшін айта қаларлықтай сонылық дер едік. Осы таным әсіресе қазақ халқының ой санасындағы түбірлі өзгерістердің тамырын дәл танып қуалай сөз еткенде де байкалып отырады. Мысалы Қазақ қауымының исламға дейінгі дәуірі мен мұсылмандыққа енгеннен кейінгі заманындағы қазақ елінің дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-санасындағы өзгерістердің туу себебін осы дәуірдегі саяси-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастыра қарай отырып, танытуы көп нәрсені аңғартқандай.

Немесе осы кітапқа дейін қазақ әдебиеті тарихының соқпағы салынбаған тұста автор ұстаған кейбір әдіс-тәсілдер әлі күнге дейін практикалық әрі методологиялық мәнге ие болып отыр. Өйткені М. Әуезов осы еңбегінде белгілі ұғымнан белгісіз ұғымға қарай, қарапайымнан күрделіге қарай, бүгінгі күннен өткен дәуірге қарай беттеп, зерттеу әдісін қолданған.

М. Әуезов фольклор мен жазба әдебиет арасындағы айырмашылықтың өзекті буынын танытудағы ой-толғаныстары өзіндік тума ерекшелігі бар қазақ сөз өнерінің тарихын, даму жолын зерттегенде дәл бүгінгі күнге дейін бағдар танытар көсем пікірге айналары хақ. Өйткені жай ғана сөз арасында автордың: «Әдебиет жүзінде елдің әлеуметтік тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады деп есептеу керек», — деп ерекше атап өтуінде тамыры тереңге тартқан пікір желігін танытқандай салмақ жатыр.

Тұңғыш рет күрделі зерттеу ісіне түрен салған М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» қай жағынан алып қарағанда да қайта жаңғыртып жариялауға татымды еңбек. Бұл еңбек өзінің ұтымды жақтарымен жалпы қазақ әдебиеті тарихын жасау жолында бүгінде қол жетіп отырған ерен биігіміздің алғашқы адымын, бар болмысын, тәжірибесін танып білуге де қызмет етпек. Автор осы еңбегінің кей тұстарына сол кездің өзінде-ақ көңілі толмай кем-кетігін ескерткен жайлар мен ғалымның соңыра жазылған ғылыми зерттеулерінде алғашқы адымында орын алған кемшін жайларын қаншалықты толығып тереңдей түсетінін, барынша жетілдірілгенін жай салыстыра қарағанның өзінде-ақ мен мұндалап тұрары анық.

ЖАЗУШЫДАН

Қазақ мектебінде ана тілі бір тарау білім есебінде орын алғанына бірқатар заман болды. Бастауыш мектептің өзін алсақ та, ана тілі құр жазу жазғызып, хат танытуды мақсат қылатын шағынан шығып, өсіп келеді. Жалғыз қара танытып хат жазғызудан басқа, қазақ тілінің заңынан, қазақ әдебиетінің әртүрлі үлгісінен керекті мағлұмат беру керек болды.

Бұл дәуір қазақ мектебінде ана тілінің іргесін нығайтып көлемдетуге айналып, жаңа жолға беттеп келе жатқан дәуірі; толық білім беру үшін бұрынғы тапқан табысына сүйеніп, жаңа өріске бет алатын, кең жайылысқа қарай қадам басатын дәуірі; ана тілінің білім есебінде тереңдейтін дәуірі. Біздің мектеп қазіргі күнде, осы міндетті мойнына алып, жаңа бір дүниенің есігін ашқалы тұрғанын түсініп отыр. Түсіну анық болғандықтан, жаңалықты іздеу мұқтаждығын сезген кем-тардың ізденуі сияқты.

Ана тілінің кеңірек өріс іздеуі қазақ мектебінде соңғы жылдарда күштірек айқындалып отыр. Олай болатын себебі соңғы жылдар қазақ елінің оқу-ағарту жұмысына тұсауын кескендей, кеңшілік берді. Қазақтың бастауыш мектеп жасындағы балаларына арнап ашылған елде неше жүз бірінші басқыш мектептен басқа, бұл күнде оқытушылар дайындайтын техникум, институттар шыға бастады. Неше алуан мұғалімдік курстары ашылып жатыр. Орта буын мектептің есебінде партия кеңес мектептері де құрылған жерлер бар. Бұлардан басқа үлкендер оқитын мектептер, судьялық, тергеушілік курстары сияқты әр алуан мамандық жолындағы курстар бар. Осының бәрінде, ана тілінің сабағына келгенде, бүгінгі шеңберден гөрі кеңірек, тереңірек ауданды тілек қойып іздеу бар. Сол себепті қай қалада болса да бастауыш мектептен гөрі жоғарырақ болып ашылған қазақ мектебі болса, барлығында ана тілінің әдебиетін тексеріп, ұғынудың талабы байқалады. Ана тілінің жолында ендігі басқышта қазақ мектебінің іздейтін жаңалығы, кең өрісі сол әдебиет болады.

Әдебиет мектеп ішіндегі оқушының ақыл-сезімін тәрбиелеп, қалыптап жетілуден басқа, сол оқушыға қазақ деген елдің өткен-дегісі мен бүгінгі пішінін танытуға керек.

Белгілі заманның тарихи шарттары мен кәсіп дағдысынан тұған салт, сана-сезім, тілек қандай еді? Елдің өнер туғызған қиялы мен үлгілі сөз туғызған ақыл шалымы, ішкі дүние байлығы қандай еді? Қазақ тілінде әрбір заманда шыққан сырлы сөздердің үлгі түрі қандай, мағына, маңызы қандайлық? Бір-бірінің ортасындағы тарихи байлам, тіркестік қайсы, әрбір жұрнақты туғызған себеп не? Міне, осының бәрін бүгінгі мектеп ана тілінің шеңберіне сый-

ғызып, оқушыға білдірмекке талап етеді. Орта дәрежелі мектепте жүрген оқушылардың осы сияқты ақыл-сезім азығын тілеп, сұрап отырған жайы бар.

«Қазақ әдебиетінің тарихы» деген кітапты шығартып отырған себептер осы айтылғандар.

Бүгінгі күнде мектептегі ана тілінің алдында, өнер есігіне қарай аттап басудың міндеті тұрғандықтан, бұл кітапты сол бет, сол жолдағы алғашқы тәжірибе деп есептейміз. Кітапты тәжірибе ғана деп есептегендіктен, көңілдегідей толықтықты іздеуге болмайды. Ол шартты бұл кітап орындай алған жоқ. Қай жолдағы білімді алсақ та, алғашқы тәжірибесінде сүрініп-қабынып, шала-шарпы, ала-құла болып шығады. Кемшілікті сын түзейді; көп болып біріккен ой түзейді. Сондықтан бұл кітап «Қазақ әдебиеті» деген толық атты аламын деп дәмеленбейді.

Қазақ әдебиетіне көз салып жүрген адамдардың алдына ескіліктің нобай суретін қалқытып беруге жараса, өз міндетін атқарғаны деп білеміз.

Алғашқы істің мақсаты сол болғандықтан бұл қызметтің тұсындағы қолданылған әдісіміз: ескі күннен бастап, Абай мезгіліне шейін қазақ тілінде шыққан сырлы сөздің түрлерін айырып жік-жікке бөліп, әрбір дәуірден қадау-қадау белгі қойып, сол белгілер бойынша тарих шаңы басып жатқан ескіліктің желісін созып шығу болды. Баяғы заманнан бері қарай құмды, шөлді далада, шаң ішінде қоңыраулатып келе жатқан әдебиет көші қай кезең, қай асудан асты, соның ұлы сүрлеуін тауып алуды мақсат қылдық. Сол себепті әрбір түр, әр бөлімнің ішіне әдебиет жұрнақтарының бәрі бірдей кірген жоқ; солардың әрқайсысының үлгі мысалдары ғана кірді.

Бұл айтылғандардан басқа кітаптың кейбір бөлімдері, жоғарыдағы азға қанағаттанған, азды тілеген мөлшердің өзіне де тола алмай шала болып қалғаны бар. Сондай бөлімдер: ертегі, билер айтысы. Бұлар ел әдебиетінің ең бір мол саласы; олардың мысалдарын жиып алған соң ғана тексеруге болады. Біздің қолымызда сондай көп мысалы болмады. Екінші, мына көптің ауданына қарағанда, әлгілер сияқты түрі көп бөлімдерге аса тереңдеп кету қиынсыз болды.

Көптің ішінде тағы бір көзге түсетін зор кетігі: қазақ әдебиетінде XIX ғасырдың аяқ кезінде үлкен ағым сияқты болған дін қиссалары кірген жоқ. Дін сарынымен айтылған үгіт-өсиет өлеңдері де тексерілген жоқ. Ол ағымға кіретін ақынның ешбірінің аты да аталған жоқ. Бұл түрдегі өлең жұрнақтары қазақ әдебиетінің тарихына кіру керек еді. Бірақ олардың бұл кітапқа кірмеген себебі: қазақ ескілігін тексерген тұңғыш қызметте біздің көздеген мақсатымыз, әуелі қазақ елінің өз қанынан туып, өз сүтімен өскен ескіліктің

ұлы денесін тұрғызып алмақшы болдық. Дін өлеңдерін, қиссаларды алсақ, көбінің сарыны шеттікі болудан басқа, мазмұндары да түгелімен мұсылман ғаламынан келген көшпелі, қыдырма әңгімелер. Сондықтан оларды тексеріп ұғынып, түсіну үшін жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес, әрқайсысын тудырған жағдай мен себепті әуелгі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек. Қазақтан бұрын араб, парсы, оңтүстік түріктері, шағатай, татар әдебиеттерін шолып өту керек. Сондықтан бұл өлеңдерге бөлек бір қызмет арнамақ болып, мына кітаптың ішіне әдейі кіргізгіміз жоқ.

Әдебиет тарихының әзіргі заманда шығуы туралы айтатынымыз: тегінде бұл тарих қазақ елінің жалпы тарихы шыққан соң тізілуі лайық еді. Бұл күнде шалғай шығып қалды. Сондықтан барлық ескілікті қарастырған уақытта, қазақ тарихының ұлы аңғарына жанастыруға тырысып, әлеумет тіршілігінің ішкі, сыртқы қалпымен байланыстыруға талап етсек те, нағыз тарих сөзімен бұның мөлшерінің арасында шалғайлық болып кетуге мүмкін, ондайлық адасқан жері болса, кітаптың тарихсыз заманда шыққанын еске алуды тілейміз.

Онаң соң осы кітапты тізудің үстінде көзге көрінген айқын кемшілік: бізде бұл уақытқа шейін Абайдан арғы ақынның өмірі туралы жиналған мағлұмат жоқ. Бүгінде қазақ ескілігіне көз салып, жинастырып жүрген азаматтардың қатты ескеретін бір жұмысы осы болуы керек сияқты. Ескі ақындардың өмірбаянын білсек, соның әрқайсысы өмір сүрген заманның тірі пішінді белгісін тауып алғандай боламыз. Әрбір дәуірдің сондайлық бір-бір белгісі болса «темір етік теңгедей, темір таяқ тебендей» болатын көмескі, күңгірт, ертегі заманның ұзақ сапарына да қадам басып, жылжи беруге болады. Сонда ертегі сапарындай алыс көрініп тұрған кәрі күннің өзі де жақындап келіп, ескі тұлғасын көрсетіп қалуына да болады.

Осы сияқты шарттар ойдағыдай табыларлық болса, мына кітаптың ішіндегі бөлімдердің бәріне де қайта оралып соғып, тағы да әлденеше рет аударып, тексеру бәріміздің де міндетіміз болады.

*Ленинград.
Декабрь, 1925 жыл.*

МУХТАР

КІРІСПЕ

СӨЗ БАСЫ

Жалпы тарих жолындағы адам баласының ілгерілеген басқыштарын алсақ, төрт буынға бөлінеді: 1) тағылық тұсындағы ортақшылдық дәуір; 2) ана қожалығы жүрген дәуір; 3) ата мен ру қожалығы жүрген дәуір; 4) мемлекет негізі құрылған дәуір.

Тағылық тұсындағы ортақшылдық дәуір. Бұл дәуірдің белгісі: 1) бір топ болып өмір сүрген қауымның қан жақындығына қарай туысқандық байлауы мықты болған. 2) Ол топтың адамдарына еңбек те, табыс та ортақ; ортақшылдық белгісі болған. Билеп жүрген жері, ұстап жүрген қаруына шейін, бір адамдікі емес, топтікі, қауымдікі. Басты шаруаның барлығын сол топ түгелімен істейтін болған. Ол топтың ішіндегі ер жеткен әйелдер, ер жеткен ерлердің ортақ жары деп саналған.

Еңбек пен мүлік ортақ болған соң, қауым арасында болған жас айырымы мен еркек-әйел айырмасы болмағандықтан, олардың теңдігі табиғи теңдік болатын. Ол күнде дін пікірі жоқ; білім жоққа тән, аз. Өзі тұрған тау мен даладан, арғы жерден қорқатын қауіп бар дейтін. Дүниедегі барлық нәрсені «өзіме пайдасы бар, өзіме залалы бар» деген екі-ақ түрлі айырымға бөлген, топтың саны өсіп, бас көбейгенде бірінен-бірі бөлініп шығып, екінші жерге тарайтын. Жер біткенше, осылай топтан топ жырып шығып күнелте берген. Адам баласы бері келіп, бойы өскен соң, ол күннің қиындықтарын ұмытып, ұжмақ рақаты сол күндерде деп есептейтіні осыдан шыққан.

Ана қожалығы жүрген дәуір. Әйел әуелде басы бос баласыз күнде — еркегі кезбе өмірде жүрсе де, бері келген соң ана болған; балалы болған. Табиғат адам баласының қауымын өсіруді соған міндет қылған. Сондық-

тан әйел атаулы баласының қасынан ұзай алмайтын болды. Ол кезде үй іші, от басы жоқ, баланың әкесі кім екені белгісіз. Бала жалғыз шешенікі деп саналып, міндеті де шешеді болған екен. Еркек қаңғи берген, әйел балаға арқандалған. Еркек өмірі көшпелі кезбе өмір болып, әйел бір ауданнан ұзамай өмір сүрген. Баласын қорғайтын баспана керек болса, үңгір мен ағаштың қуысын паналаған. Бір жерде отыратын болған соң, тамақты жиып сақтауға, қорландыруға тырысқан. Баладан ұзап алысқа кете алмайтын болған соң, жақын жердегі ұсақ аңды өлтіруді, жеміс теруді кәсіп етіп, өсімдіктермен күн көретін болған. Бері келген соң мал асырау әдісін білген. Сөйтіп, еркектен бұрын үй шаруасының, отырықшы шаруаның негізін салған әйел екен. Әйел істеген шаруа бұрынғы кезбе аңшылықтай емес, еркекке де жайлы тиді. Олар да оралуға айналды. Қорғені көп кәрі әйел басшы болып шықты. Сонымен, ана қожалығы жүрген дәуір туды. Бұның арты — біреу өнерлі, біреу өнерсіз, біреу еңбек қылып, біреу еңбексіз болғандықтан, алғашқы теңсіздікті тудырды.

Ата, ру қожалығы жүрген дәуір. Басы біріккен көп қауым мал өсіріп, егін салуды күшейте бастады. Балаға айналған әйел бар уақытын шаруаға сала алмады, оның орнын еркек басты. Еркектің уақыты көп, қуатты, әлді болған соң, ақырында әйелден озды, еңбегі жемістірек бола бастады. Еңбекке ысылған кәрі әйелдің қолынан билік, басшылық кетіп, сол сияқты тәжірибелі еркек қолына ауысты (қарияның қожалығы туды). Кәсіп түрі молайып, өзгере берді. Бір жерде отырып, аңшы, егінші, мал бағушы болуға да жол табылды.

Сондықтан бұл қауымның саны бұрынғыдан молайып адам саны жүзге, мыңға да шарпуға айналды, бірақ, саны көбейген сайын, сыйысу қиын болып, тіршілік ауырлады. Сондықтан бері келе қан төгісетін соғыстар шықты.

Соғыстар ол замандағы қауымның ілгерілеуіне себеп болды. Жері кеңеюге, жұмыскері молаюға айналды. Бір ру мен бір ру бірлесетін, одақтасатын күйге келді. Басшы шығу керек болды; басшыға, тәртіпке бағыну керек болды.

Бұрынғы аңшылықтағы басшылықтан шығып, енді жай өмірде басшы іздейтін болды. Басшының жұмысы көптің істейтін қара жұмысынан бөлінуге айналды. Бас-

шылық шығуы барлық жұмыстың түрін өзгертті. Бірінші, басшылар көпшілікті жұмсап отырып, оларға үлестіретін азық сияқты мүлікті де билейтін болды. Қолында көп мүлік болған соң олардан ең әуелгі меншік, иешілік шықты. Екінші, мүлікке ие болып алған соң әйелді жеке меншіктеуді, «некеленуді» шығарды. Өзінен туған баласына дүние-мүлкін тастап кету, мұра тапсыру мақсаты туды. Үй іші деген жаңа нәрсе жасалды. Әйел мен еркек байланысы күшейіп, әйел теңдіктен айрылды; керек қылған әйелін еркек алып қашса да алатын болды.

Осы істердің артынан ру басшыларынан ақсүйектік шыға бастады. Айырбас, сауда шықты. Еңбек бөлініп, теңсіздік туа бастаған соң, бұрынғы салттар жоғалуға айналды. Көп орнына өзімшілдік туды. Осы жағдайлар ұласып, тұрмыс машинасы шеберленген сайын, сол замандағы адамның ақылы артты. Бүкіл дүние жаралуы туралы көлемді, тұтас ой құрала бастады.

Ең әуелгі туған тұтас ой. Бұл ой әлгі дәуірдегі шаруа жағдайынан туды, қауымда басшылық пен қара күштің еңбегі егіз болды. Басшы көпке нұсқау беріп, бұйрықпен істетеді, оның ісі біліммен, еппен істеледі, сондықтан басшылыққа арнаулы білімді кісі керек. Қара күштің жұмысы оған қарағанда оңай. Міне, әуелгі адам өз қауымының ішіндегі әлгідей басшылықты бағалаудан дүниені де сол сияқты деп түсінетін болды. Дүниеде басшы сияқты үлкен жаратушы күн болса — тау, тоғай, судың несі ұсақ жаратушы деп ұғынды. Дүниені солай деп түсінген соң, адам өзінде де әлгідей екі алуан жаратылыс бар деп білді. Басшылық етуші — рух, оның қызметкері — дене. Дене өледі, рух өлмейді. Барлық дүниеде рух бар, дене бар дей бастады. Бұл пікірдің қорытындысы — табиғатты жанды деп ұғу; бұдан соң дүниеде екі басшылық бар: бірі дене бастауында, бірі рух — жан бастауында; онан соңғы пікір — қалыптан тысқарыға, ғайыпқа нану.

Дін таралуы. Адамдағы алғашқы дін екі тарау жолдан құралады:

- 1) бұрынғы басшы аталарды, аруақты құрметтеуден;
- 2) табиғаттың үлкен күштерін қуаттаудан. Аруақ екі түрлі. Бірі — бұрынғы жауды жеңген жауынгер басшы ата-бабаның аруағы. Ол жеңіп алып, құл мен күң қылған патшалар аруағы. Оларды да қадірлеп құрметтейтін болған. Солармен қатар табиғат күштерін қадірлеген.

Жаз, күз, күн, жұлдыз, ай — барлығы да тірі нәрседей көрінді. Жақсылық пен жаманшылық құдайлары тартысады деген ой шықты. Күн тұтылу солардың соғысының белгісі. Қараңғылық болса, ол дұшпан құдайларының жеңген, билеген шағы. Осы турадағы әңгімелерді молайтып, ұлғайтқан сайын әлденеше түрлі ертегілер туды. Табиғат басшысын қадірлеу, құдайға дұға оқып жалыну әдеті туды.

Сонымен жалғас ең әуелгі әдебиет жұрнақтары шығады. Құдайға арнаулы дұға айтып, шұбыртқан тақпақ өлеңдер шығады. Дін мейрамдары сияқты әдеттер туады. Құдайлар мен аруақтар туралы толып жатқан әңгімелер тарайды. Бұл дәуір тілді байытты. Әлгі әңгімелер себеп болып сөйлер сөз көбейді.

Мемлекет негізі құрылған дәуір. Ру тартыстары күшейіп, соғыстар жиіленген соң, жер молайып, басшылар көбейген соң, мемлекет құрылысы шықты. Барлық ел басшы болған ақсүйектер табы мен қара халық табына бөлінді. Ақсүйектер соғыс басшысы болды. Олар ой иесі, дін иесі болып тап-тапқа бөлінді. Кедей болған қара халық табына салмақ түсіп, жуандар табы күш алды. Сондықтан бұл заманда тап тартысы жоғалмайтын қалыпқа түсті. Бұл дәуірдің өз ішінде бөлінетін мезгіл-мезгілі бар: 1) хандық — аламандық кезі; 2) алпауыт, ақсүйектер патшалығы; 3) байлар (буржуазия) патшалығы.

Алғашқыда шабуыл, жорық үлесін топтың үлесіне салатын дағды болған. Екіншіде, жерге иелік шығады. Жері аз кедей шаруа мен мол жердің иесі алпауыт, ақсүйектер шығады. Үшіншіде, сауда мен өнер артқан, кәсіп мезгілі шығады.

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫНЫҢ МІНДЕТІ НЕ?

Әрбір тарих белгілі жолдағы істің өскенін, гүлденгенін сөз қылады. Олай болса, әдебиет тарихының міндеті:

1) Бір жұрттың тіліндегі ауызша, жазба әдебиеттің ішінен үлгілі болған белгілерін бөліп шығару. Ол белгілер сол елдің әдебиет жолындағы жаңа сөзі болу керек.

2) Әдебиет тарихы белгілі дәуірлерді, мезгілдерді

бөліп шығарады. Халықтың әдебиеті алғашқы шыққаннан бастап, белгілі бір кезге жеткенге шейін тарихтың ішіне кіру керек. Әр мезгілдің үлгісі қандай, неден туды, басқа өмірмен қандайлық тарихи байланысы бар, сол айтылу керек.

3) Әдебиет тарихы әр мезгілдегі себептерді, шарттарды тереді. Мәселен, белгілі ақынның өлеңіндегі мағына мен түрдің сыртқы өмірмен қандай байланысы барын айырады; ақынның өз өмірі, өз тіршілігімен байланысқан сыртқы халдер, себептер болса сол теріледі; әдебиет тарихы ауызша әдебиеттің жұрнақтарынан сыртқы түрін, ішкі мағыналарын көріп, соларды туғызған себептерді айтады; әдебиет жұрнақтары мен соны жазған кісілерін қарастырып келіп, бір жұрттың әдебиетіне солардың қандайлық бағасы барын айтады.

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫНЫҢ ҚОЛДАНАТЫН ЖОЛЫ

1) Ақынның өмірбаянымен танысып, тексеріп келіп, жазған нәрсесімен екі арадағы байланысын айырады. 2) Әрбір ақын жеке дара адам емес: оны туғызған елі бар. Өзінің үлгісі, салты, жақсылық-жаманшылығы бар. Сондықтан ақын соны туғызған елінің өмірімен қоса қарастырады. 3) Ақын өмірін жалғыз ғана туғызған елін алмай, барлық сол ел мен ақынды түгел туғызып отырған ұлтымен алып қарастырады. 4) Әрбір ұлттың табиғатпен қатынасын қарастырады. Тіршілігі қалай құралған, табиғаттан тегін тамақ ала ма, жоқ, еңбекпен ала ма? Еңбек көп болса өнер артады; өнер артса таптаптың халы да жоғары-төмен болып, жіктеле бастайды. Әдебиет тарихы мұны да қарастыру керек. 5) Көрші халықтың берген үлгісін, көрші жұрттың өнерінен келген әсерін айырады.

ҚАЗАҚ ЕСКІЛІГІНЕН АЗ МАҒЛҰМАТ

Қазақтың ежелгі ескілігі бұл уақытта ешкімнің де есінде жоқ. Сол себепті алысқа ұзатып кеткен заман туралы, қай тарихшы сөйлесе де нобаймен, долбар сөзбен айтады. Дәлді мағлұматтың болмайтын себебі: қазақ ескілігінің жазу күйінде сақталып қалған белгісі

жоқ. Сондықтан, соңғы заманда, қазақ елінің жалпы тарихына мағлұмат жиып жүрген Европа жазушылары мен қазақтың өз тарихшыларын алсақ, барлығы да бұл күнге шейін: Қазақ елі кім? Қайдан шықты? Басынан қандай үлкен дәуірлер кешірді?— деген мәселелердің маңында жүр. Елдің ұзын ырға тарихын, кең көлемді қылып, ішкі-сыртқы өмір жолындағы өзгерістерінің барлығымен қатар алып отырып, толық пішінде құрастыру ауыр болып келеді.

Сол тарихшылардың кейбірі көрсетіп отырған дәуірлерге қарасақ, қазақтың ескі рулары, Шыңғыс хан заманынан бергі түрік, монғол тарихының барлық дәуіріне түгел кіріп, толық араласып отырған. Кейінгі Жәнібек, Қерей, Қасым, Ақназар хандардың тұсында қазақ бірігіп жасаған рулар ескі уақытта, әлгідей, қазан хандығы, ноғайлы, өзбек бірлігінің бәріне де кірісіп, бірталай өмір жасасып шыққан. Осы кітаптың ішінде тексерілетін батырлар әңгімелерінің барлығы жаңағы айтылған пікірге ел әдебиетінің берген дәлелі, белгісі сияқты болады. Бұл сөздер біздің елдің жалпы тарихына жанасатын сөздер.

Енді ел әдебиетіне әсер еткен ішкі дүниені алсақ, бұның ерте замандағы пішінін білу әлгіден де қиын. Бұл жолда не айтсақ та, ел ортасында сарқылып қалған таусыншық белгілерге қарап, долбарлап айтпасақ, көлденеңнен қосылатын көмек жоқ. Қазақтың жалпы тарихына мағлұмат жиюшылар болса да, ескі замандағы ішкі дүниенің дін нанымын, ой-сезімін, білім шалымын жинап, сынап, қорытынды жасаған кісі жоқ.

Сол себепті өз бетімізбен долбар жасасақ, қазақ елінің ішкі өмірі екі үлкен дәуірге бөлінеді. Бұның біреуі — ісләм діні кірген соңғы мезгіл. Екіншісі, содан арғы ескі дәуір. Бұл дәуірдің біздің заманымызға жеткен белгілері болса, елдің кейбір әдет салтында, өлең, жырында, ескілікті ұғымында қалған белгілер болады. Сол белгілердің ретіне кіретін нәрселер: аспан мен отты қадірлеу; бақсы, жын, албасты, жезтырнақ сияқтыларға нану. Осылардың барлығын құрастырып, сынап келсек, ісләм діні кірмей тұрғанда қазақтың дін нанымы қандайлық болып, дүниені қалайша түсінгенін нобайлауға болады. Қазақтың ескі діні дүниені көп не билейді деген сеніммен басталады. Сол себепті аспанға (тәңірге) табыну, жер үстінің күштісі деп отқа табыну,

дүниенің жасырын сыры — пері, жын сияқтыларына, бақыстарға табыну туады.

Пері, жын бұрынғы қазақтың дін нанымында бүгінгі ісләмнің періштесі сияқты болуға керек. Олардың өздеріне арнаулы меншікті дүниесі болған. Әрқайсысы табиғаттың әрбір тарауының не адамның көңіліндегі әртүрлі салақияттың түп иесі болуға керек. Бұлардың барлығы қазіргі уақытта бақсының қолында қалған: бақсы — ескіліктің, бұрынғы діннің жер жүзінде қалған жалғыз белгісі, сондықтан ескі нанымның барлығы бақсылық айналасында паналаған. Бұрынғы бақсы — бұрынғы діннің әулиесі, пайғамбары есепті болған. Бақсы бал ашқан уақытта аспанмен, құдаймен жалғасатын. Соны жалғастыратын періште сияқты өткелі жын болған. Бүгінгі қазақ нанымында жынның қайдан шыққанын ашып айта алмайды. Жынды шығаратын шайтан десе, ол молдалар үгітінше кейінгі мұсылманшылық ұғымына жанастырған нәрсе.

Бірақ ол анық шешу емес. Бұрынғы құдайлардың ішінде адам баласының өсіп-өнуіне қарсылары болған. Олардың белгісі албасты босанғалы отырған әйелді ғана аңдып келіп басатыны: адам баласының өскелі келе жатқан ұрпағымен алысудан, соны тудырушы әйелді қас көргеннен туады. Ізгілік құдай, мейірімді тәңірі болуға керек — әсіресе от болады. Отты ана деп түсінеді. Отқа арнап құрбандық әкеледі. Көп тілеуді оттан тілейді.

«Жолыңа жұп шырақ» деу, кейінгі қазақтың «әулиеге ат айттым, қорасанға қой айттым» дегені сияқты. Бұл дүние ол заман алысқа кеткен ескі заман болды.

Ол күнде мәдениет жоқ, оның үстіне ісләм діні ескіліктің барлық белгісімен қатты алысты. Ескі дінді еске түсіретін ұғымның бәрін жоғалтып жіберді. Қазақтың әдебиет жолы мен ақыл-білім өсу жолындағы ескі тарихын білемін деген кісі мұсылманшылықтың қалың қараңғы пердесі жауып тұрған мезгілге тіреледі. Мұсылманшылыққа ауысқан соң, қазақ биік белден асып кеткендей болды. Белдің астында көрінбей қалып отырған дүние: баяғы бақсы заманының ескіліктері. Бергі заманға оның белгісі келсе мұсылманшылық сүзгісінен өтіп келеді, болмаса елдің ерекше сүйіп айрыла алмағандығынан келеді, не дінге кемшілік келтірмейтін әдеттер

келеді. Мысалы, жар-жар, бет ашар сияқты барлық салт өлеңдері. Әйтпесе қазақтың бұрынғы талай мейрамы болған. Сол мейрамдарға арналған ойын-жиыны, өлеңдері бар еді. Барлық түрік жұртының мейрамы — наурыз — бақташылық өмірінен туған. Аспанға табынғаннан туған. Күн шырайы түзелген уақыт құдайдың ізгілік, рақымшылық істегісі келгеннен; сондықтан оған қуанып той қылу керек болған. Бұл күнде сол наурызға арналған өлең бізге келмей, жетпей жоғалып отыр. Мұсылманшылық қуып шыққан, жоғалтқан.

Кей уақытта мұсылманшылық пен ескіліктің бітім қылған да жері бар. Ел әуелгі кезде мұсылманшылықты ұстаса да, мұсылманның молдасынан өзінің бақсысын артық көрген. Бақсыда үлкен қуат болып, елдің ықыласын өзіне тартып, билеп отырған. Сондықтан кей жерлерде бақсыға мұсылман әулиелерінің сипатын алып келіп жамағаны бар. Мысалы, ескі замандарда «абыз» дегендер болған, «Абыз» деген сөз арабша «хапыз» ден шығады. Езгу, әулие деген сөз. Бақсы өзі әулие орнында күтулі болады. Мінекей, бұл ескілік пен жаңаның жасаған бітімі. Бұл сияқты ескіліктің азырақ белгісі, жоғарғы айтқан, мұсылманшылық сүзгісінен зорға өтіп келгендер. Мұсылманшылық осы кезде ондаймен алысуда. Сондықтан жылдан-жыл өткен сайын ескілікті еске түсіретін нәрселер жоғалып барады. Солар жоғалған сайын қазақ тарихына ескілікті білу, іздеп тауып ұғыну қиын бола бермекші. Қазір де әдебиет тарихы сияқтыларды тізу қиын. Әуелден алыс жерден бастауға болмайды. Біз әуелі өзімізге таныс бергі заманнан бастау керек. Іздеушілер көбейіп, табылған ескіліктің жұрнақтары көбейген соң, сол бұйымдардан құрап, қолға таяқ алып, ескілікті ерте заманға қарай терендетіп жылжи беру керек.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Қазақ әдебиеті барлық жұрттың әдебиеті сияқты екіге бөлінеді: біріншісі — ауызша әдебиет, ел ақындығы. Екіншісі — жазба әдебиет. Ел ақындығы не ауызша әдебиет — елдің жазу өнерін білмей жүрген кезінде шыққан сөздер. Жазу өнері болмаған соң ол елде ғұ-

лым, мәдениет те тумаған болады. Ондай елдің өнер, білімі бір ауыздан екінші ауызға көшіп, сонымен сақталады. Жалпы білім деген нәрсесі, алдыңғының артқыға тастап келе жатқан ата мұрасы сияқты ауызша әңгімелерінен құралады. Сол ретпен ескіліктен қалған сөзді өнер иесі болған арнаулы жалғыз адам ғана біліп қоймайды, жалпақ ел болып үйреніп, түгелімен есінде сақтайды.

Ол кездің өнерін жалпақ ел түгел ұғынатын болғандықтан, екінші кейінгі ұрпақтың түгелімен алатын білімі, тәрбиесі де сондайлық көпке бірдей болып айтылатын жалпы әңгімелерден жасалатындықтан, бүкіл бір елдің жалпы дүниеге көзқарасы да, өткен өмірді түсінуі де бір-ақ түрде болады. Кейінгі буын өмірді түгелімен алдыңғыша түсініп, соларша тәрбиеленеді. Сондықтан ауызша әдебиеттің ішінде елдің белгілі ұғымын білдіретін, жалпы дүниеге көзқарасын сездіріп, өткенді қалай түсінуін көрсететін сөздің барлығы да бір-ақ адамға тиісті өнер емес, ол көптің өнері, жалпақ елдің сыбағасына тиетін өнер туындысы.

Рас, бүгінгі салт өлең мен батырлар өлеңдері болса, соның барлығын жалпақ ел болып отырып шығарған сөздер емес, оның жеке шығарушылары бар. Бірақ бұл шығарушы ақындар сол сөздердің ішінде жалғыз өзінің көзқарасын, жалғыз өзінің ғана ұғымын айтпайды, олардың өлең, жыр ішінде айтатыны түгелімен жалпақ елдің ұғымы мен жалпақ елдің көзқарасы. Айтатыны көптің қарадай айтып жүрген сөзі. Сондықтан өлең қылушылар ауызша әдебиеттің құр ғана жақсы айтушысы, құр ғана әңгімешісі болады.

Ел ақындығын жасаушылар солар деп санауға болмайды. Сондықтан: 1) ауызша әдебиеттің шығарушысы жалпақ ел дейміз. Ауызша әдебиет жұрнақтарының арнаулы шығарушысы жоқ. 2) Ауызша әдебиеттің барлық жұрнақтары күйге өлшеніп арнаулы әнмен айтылады. Сол себепті оның сыртқы түрінде жазбадан айырмасы бар. Ол желпініп, желдіртіп айтылады. 3) Ауызша әдебиетте бір жаққа қарай беттеген арнаулы бағыт болмайды. Оны елдің дін нанымы, елдің белгілі салты, әдеті туғызады. Сондықтан ауызша әдебиет бірнеше түрге бөлінеді.

Ауызша әдебиет түрлері:

- 1) Сыршылдық салт өлеңдері.
- 2) Әңгімелі өлеңдер (*батырлар әңгімесі, ел поэмасы, тарихи өлеңдер*).
- 3) Айтыс-тақпақ.
- 4) Ертегі, мақал, мәтел, жұмбақ.

СЫРШЫЛДЫҚ САЛТ ӨЛЕҢДЕРІ

Шер өлеңдері кейде көп елдің басына келетін қайғы, шерден туады, кейде үй ішінің қайғысынан, жеке адамның қайғылы күйінен туатыны да болады. Бұл өлеңдердің бәрі де көңілдің қайғылы, қаралы сезімдерін білдіретін сөздер. Кей уақытта елдің жалпақ қолданған әдетінен туатын өлеңдер де шерлі өлеңге қосылады. Осы айтылған барлық сыршылдық өлеңдер туған ретіне қарай, үш түрге бөлінеді:

- 1) Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері.
- 2) Дін салты мен дін ұғымынан туатын өлеңдер.
- 3) Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері.

ЕЛ САЛТЫНДАҒЫ ШЕР ӨЛЕҢДЕР

1. Ел салтындағы шер өлеңдері: жоқтау, естірту, қоштасу, көңіл айту сияқтылар.

а) **Жоқтау.** Жоқтау өлеңі көпке бірдей жайылған, көп қазақтың қолданған салтынан туатын шер өлеңі. Жүрек қайғысын өлеңмен, әнмен, кейде күймен шығару ескіліктің сүйген түрі болған. Кей уақытта жалпақ елдің жоқтауы болады. Ондайда, қайғылы қалың елдің атынан ақын, жырау жоқтайды; кейде үй ішінің, ауыл-аймақ, рудың ішінде жоқтау өлеңі болады. Әуелгі түрдегі жоқтау — хан өлгенде қарашының жоқтауы. Қайғымен күйзелген қалың елдің шерін жыраулар айтады.

Мысалы, Абылай әл үстінде жатқанда Бұхар жыраудың жоқтағаны:

Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай,
 Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай!
 Үш жүздің баласынан үш кісі айтсам,
 Қалар да ма екен жаның-ай!

Шер өлеңі өлгенше ұзақ болмайды, шер мен қайғы үстінде кісі ұзақ сөйлесіп тұруға әлсіз болады. Сондықтан шын қайғы қысқа сөзбен көп мағынаны тізіп, тиімді қып айтады. Бұқар жыраудың жоқтауы, сол жоқ-

тау. Бұл бір ауыз өлеңде Абылайдың әкімшілігі айтылады.

Бұрынғы көп шабуылдың артынан тыныштықты көк-сеп, амандықты тілеген елді Абылай сол тілеген амандық, тыныштығына жеткізген, маңайдағы жауына айбынды, ел ішінде ауыл тентектеріне тыю салған, ақылды әкімді жоқтайды. Қалыңсыз қатын құштырса Абылайдың мықты қол басы болғаны көрінеді; қазақ қолының, Абылай бастағаннан бері жолы болып, егескен жауын егер қылып жүргені білінеді. Сол себепті үш жүздің баласы аласыз тілеу тілейді, үш жүзден үш кісі айтпақ болады. Мінекей, аз сөзде көп мағына...

Жоқтаудың үшінші түрі: өлген ұлын ананың жоқтауы; күйеуінен жесір қалған жарының жоқтауы. Бұл үй ішіндегі тұрмыстың шері. Мысалы, Аякенің жоқтауы. Шеген би өлгенде келінінің жоқтауы. Үшінші, күйеуі өлгенде Бопы төренің қарындасының жоқтауы.

Шеген би өлгенде келіні айтқан жоқтау:

Әуеден ұшқан ылашын;
Ылашын жаяр құлашын.
Атамды алған құдайдың,
Келіні мендей жыласын!

Үй ішінің қайғысынан туған жоқтау өлеңнің екіншісі, Бопы төренің қарындасының жоқтауы:

«Күлдәрі белбеу белімде,
Азалы болдым елімде.
Бопекем жарлық берген соң,
Жүре бер ойым жөніме.
Бас-бас өлім, бас өлім,
Басынан келген осы өлім,
Жапырағын жалпайтып,
Жарлыны алған осы өлім.
Құдай досы Мұқамбет;
Оны да алған осы өлім.
Қылышынан қан тамған,
Әліні алған осы өлім.
Өлімнің несі, ойбайым!
Бұл істі салған құдайым.
Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да жияйын.
Күнәлі бармақ жез тырнақ
Күнінде қанға бояйын.

Албыраған ақша бет
Сүйегіне таяйын.
Мөймілдеген қара көз
Жаспенен оны ояйын.
Алшандап жүрген жас төрем,
Орныңа кімді қояйын?
Орқаш та орқаш, орқаш тау,
Баурайы толған көк бас тау!
Топ ішінде қиынды,
Жалғыз енді сөз бастау.
Бастамасқа шарам не,
Басыма салған қарам не!
Мен жыламай кім жылар:
Бетімдегі жарам не!
Боғастың бойын өрт алды,
Жүректің басын дерт алды.
Он жеті жасар Бижанды,
Қорасан деген дерт алды.
Асылда гауһар болатым,
Ұшайын десем қанатым.
Әкекем қосқан қосақтан,
Айырды шебер құдайым.
Алты атанға жүк арттым
Алдар ханмен бек тарттым.
Алдынан жүрмес ата екем,
Құшақтап тұрып сөз қаттым.
Арғымақ үйірін сағынса,
Артқы аяғын қағынар;
Алғанын бейбақ сағынса,
Қаннан енең жағынар.

Жоқтаудың ішінде өлген адамның қасиетін көп санай-
тынның белгісі мынау өлеңнен көрінеді.

Алты атасы бай өткен,
Алты атанға жүк артқан,
Ұяда сұңқар түлеткен
Қияда сұңқар тілеткен,
Алтайы қызыл түлкі атқан,
Баршаны бөзден жырттырған,
Жібекті жүндей түттірген,
Шылаушын салып ат мінген,
Шыңыраудан алып су ішкен,
Шынжырлы қауға тақтырған,
Қайыңнан астау шаптырған,

Қаптатып жылқы жаптырған.
Күні де түнім, базарым!
Алдадан қайтты назарым.
Бетімнен кетті ажарым.
Хан иеміз кеткендей,
Бір күнде кетті базарым.
Жаздыгүні болғанда,
Күннің көзі байланған,
Ақ сұңқар ұшып айналған.

Жоқтау өлеңінің мысалы қазақтың ауызша әдебиетінде өте көп. Бұл түрдің алғашқы шыққан мезгілі қай кез екенін білу қиын. Ерте заманнан бері келе жатқан түр екені даусыз. Жоқтау жалғыз қазақта емес, орыс ескілігінде де бар болған. Бұрынғы заманда өлген жақынын орыстар жоқтайтын. Бірақ оның қазақтікінен айырмасы: жоқтау өлең жаттама болатын. Ертеде шыққан бір өлеңді, кім өлсе де өзгертпестен айта беретін. Айтушылары да қазақтікіндей қайғылы үйдің өз ішінен шыққан адам емес, әдейі кім өлсе, соны жоқтап жүретін жоқтағыш (плакальщица) қатындар болатын. Соларды жалдап әкеліп жылатып, өлгендерін жоқтатып алатын. Жылағыш қатындарға жоқтау айту арнаулы кәсіп болатын.

Қазақ жоқтауының бұдан көп басқалығы бар. Ең әуелі қазақтың кісісі өлсе, оны қаралы үйдің өз ішіндегі барлық жаны жылап жоқтайды. Солардың ішінде қатыны, шешесі, қарындасы, қызы сияқты жан күйері болса, солар жоқтайды. Көп жоқтаудың өз бетінше шығарылған сарыны, дауысы болады. Ескі әдет бойынша ертеңді-кеш, сол сарынға жоқтау өлеңді қосып, дауыс қылады. Онан соң қазақтағы жоқтау өлең өлген бір адамның өзіне ғана арналып шыққан тың сөз болады. Басқа біреудің айтқан жоқтауын айту, жаттама өлеңді айту қазақ ұғынысынша мін. Ондай жоқтау, көңілдің шын қайғы зарынан шыққан емес, жалған жоқтау болады. Көздің жасы, жүректің жалынымен шығатын қаралы өлең әшейіндегі қызық, жұбаныш үшін айтатын өлеңнен бөлек болуы керек. Сондықтан бұл күнге шейін қазақ ішінде айтылған сансыз көп жоқтау өлең болса барлығы да бірінен-бірі бөлек өлеңдер. Рас, олардың да біріне-бірі ұқсайтын жері бар; бірақ ұқсастық сөзінде емес, түпкі мағынасында, ұзын ырға сарынында ғана.

Сыртқы өлең қылған сөздері бірінен-бірі басқа-басқа болады.

Жоқтау өлеңі сияқты кейін қаралатын естірту, қоштасу, көңіл айту өлеңдері де түгелімен осы айтылған заңдарға бағынады. Осы өлеңдердің барлығы да шын қайғымен байланысу шарт болғандықтан, барлық жоқтау өлеңі сияқты өлеңдерді түгел жинап, түгелімен әдебиет тарихының ішіне күргізу мүмкін емес.

Есте жоқ ескі күннен бастап, дәл бүгінгі күнге шейін, сансыз көп жоқтау өлеңі айтылған. Біз қазірде, жоқтау өлеңін сөз қылғанда, қазақтың ескілігі қандай түрлі өлең қалдырған деген сұраққа жауап беріп, осы өлеңнің түрін ғана айтып отырмыз. Сол түрін білдіру үшін жоғарыдағы екі-үш өлеңді мысалға алдық. Мұнда Шегеннің жоқтауы — ескі өлең. Біздің қолымызға түскен жоқтау өлеңнің ең ескісі, «Атамды алған құдайдың келіні мендей жыласын» деген сөз, қазаққа дін қараңғылығының жайылып болмаған кезін білдіреді. Әлі дін нанымның ноктасы атасын құрметтеген келінді бағындырып кетпеген уақытты көрсетеді. Атасын жоқтап отырған қаралы келінге, Шегендей би құдайыңнан, бөлен батыр, олқы да емес сияқтанады. Бұдан әрірек уақытта шыққан жоқтау өлеңді алсақ, әлде бұдан да гөрі жатырақ сөз шығуға болар еді.

Үй ішінің қайғысын білдіретін жоқтау өлеңдерінің ішінде көп сөзге мысал болатын «Аякенің жоқтауы». Мұнда берірек замандағы көп жоқтау өлеңдерінің ішінде келетін ұзын сарынның барлығы да ашық, толық шыққан.

Жоқтау өлең сияқты салтпен байланысқан шер өлеңінің барлығы қазақ елінде өлең өнері қаншалық қасиетті, қадірлі сөз болғанын білдіруден басқа, тағы бір бағалы жері болған. Ол бағасы: қайғыға душар болған жанкүйер әйелге жанынан өлең шығаруды міндет қылғаны, жақыны өліп, жүрегіне қаяу түскен әйел өзінің қайғылы күйін білдіріп, бойына біткен өнері болса сынға салып, өлең шығарып көру керек. Салт бойынша өлікті қадірлеу, жыл уағына шейін жоқтау, сол жыл уағына шейін қаралы болып отыратын әйелге ақындық өнерін еріксіз қадірлі қылып, еріксіз соны іздетеді. Салтқа бағынудан өлеңшілікке, әншілікке бойсұнып, сол өнердің жолына еріксіз салынуды керек қылады. Рас, мұнымен қазақ әйелінің бәрі бірдей ақын болып кеткен

жоқ. Өз жанынан шығара алмаған әйел өлікке арналған өлеңді жақынына шығартып алып та жылайтын болады. Бірақ осы салттан ақындық сияқты қасиетті өнерді қадірлейтін шарт туатынын ғана айтамыз.

б) Естірту өлеңдері. Ескі қазақ салтында, көп елді күйзелтетін қайғыны арнаулы өлең түрінде естіртетін әдет болған. Хан өлгенде елге естірту, ардақты азамат өлгенде жан күйеріне естірту өлең — ескі қазақтың өмірінде қуанышын ұлғайтып, қайғысын кемітетін жұбанышты бесігі болған. Дүниеге келгенде өлеңмен қарсы алып, дүниеден көшкенде өлеңмен жөнелтетін. Жалпақ қазақ тіршілігінде сұлу сөз кімнің де болса сүйеуі болатын.

Естірту өлең, сол қайғы үстіндегі сүйеу сөз, көңіл айтып жұбатқан сөз болатын. Мысалы, Сарыбай өлгенде тазшаның естірткені. Естірту көбінесе тұспал, жұмбақпен басталады. Сонымен ауыр хабарға дайындап алады. Содан кейін өлген жанның қасиеті айтылады. Көп елдің қасиетті өлімге күйзелгенін айтады. Өлген ханның өміріне баға беріледі. Бүгінгі қайғыға көптің ортақтығы айтылады. Мысалы, Сарыбайды алсақ, Сарыбай мұратына жетпей өлген жоқ. Оның өрісі малға толған, қазынасы алтынға толған. Өзіне келсек төре, Балталының ханы болған. Көп ел тіршілігінде басын билетсе өлгенде жоқтап, егіліп, жылап отыр. Бұл Сарыбайдың тіршілігіне көп атынан берген баға. Кім Сарыбайдай баққа жетті. Бір адам осыдан артық не тілейді? Артында қалған ханымы! Ел жүрегінің адалдығы, ниетінің шындығы сол, енді әйел демейді, соған да билетеді. Аруағын сыйлағаны осы. Сарыбай армансыз өлді. Себебі оның ұлы бар. Ендігі елдің адал тілеуі сол артында қалған ұрпағына ауады. Сондықтан артында қалған Қозыжанға егіліп жылаған көп халық көз жасымен қайырлы өмір тілейді.

Естірту өлеңдері кейде өзге шер өлеңдері сияқты, күймен де айтылатын болған.

Мысалы, Ақмет ханның баласын желіккен құлан өлтіріп кеткенде, күйші домбырамен естіртеді.

Домбыра:

Ақсақ құлан Жошыхан,

Баласы өлген осы хан,—

деп, күйлеп сөйлегендей болыпты. Содан баласының өлгенін біліпті.

Естірту өлеңінің ішінде жоқтаумен аралас келетін үлгінің мысалы, Сарыбай өлгенде тазшаның естірткені:

Аңға да кеткен Сары-екем-ау!

Таңертеңгі салқында.

Мінсіз де туған жан еді-ау!

Өнеге бойы, қалпында.

Келімсек төре хан болып,

Балталының халқына,

Өрісі толып малына,

Қазынасы толған алтынға;

Қайырлы ғұмыр бере көр!

Қозыжанға артында...

Естірту өлеңінің екінші мысалы, Байшуақ би өлгенде, баласы Байғараға қыпшақ Ізбасты бидің естірткені:

Уа... Байғара! Байғара!..

Бері таман бір қара!

Бір сөзім бар айтамын,

Айтамын да қайтамын.

Тыңдағанға бір пара.

Ел шетіне сөз келді;

Қолымды ақша бір құсқа сермедім;

Сермесем де білмедім,

Білдіруші бар ма екен!

Алып арыстан құласа,

Жан беруші бар ма екен!

Аққан дария құрыса,

Су беруші бар ма екен!

Хан сұлтандар құласа,

Жан беруші бар ма екен!

Арғы атаң сенің Дайыр хан

Қазақ пенен қалмақтың

Дұспандығын айырған,

Бергі атаң сенің Қиым хан,

Жауды көрсе қымсынған,

Өз атаң сенің Байшуақ

Алтын тақтан тайыпты,

Естірте алмай отырған

Көп жамағат айыпты,—

деген.

Осы сөзден Байғара әкесінің өлгенін біледі.

в) **Қоштасу өлеңдері.** Сыршылдық өлеңдерінің бір түрі қоштасу. Мұнда ел басынан кешкен күндердің қайғысы білінеді. Көп елдің күйзелген уайым, шері айтыла-

ды. Қазақтың ақыны мен әр алуан жақсылары өлім үстінде қалжың айтып, кейде ән мен өлең шығаратын болған. Қайғыда сөзді жұбаныш қылу, күйініштің үстінде өлеңмен шерін тарқату — ескіліктің сүйген түрі. Сол сияқты жастықпен, қоштасу, кәрілікті өлең қылу бар. Бұл қазақ мінезіндегі ашықтықты көрсетеді. Әркімнің өз ішіне жиналатын шерді, өз жүрегіннің түбінде сақталып жүретін қайғы, жүдеулікті топқа салу, елдің әңгімесіне, ермегіне арнап беру қазақ мінезінің бір үлкен айырмасы. Қоштасу өлеңдері: а) жерге қоштасу, елге қоштасу, б) өмірдің өткен шағына қоштасу, в) өтіп бара жатқан заманға қоштасу. Жерге қоштасудың мысалы — Ай, Таңсық өлеңдері:

Балталы, Бағаналы ел аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл аман бол!
Теруші ем еріккенде, ермек етіп,
Екпе жиде, алма ағаш, гүл аман бол!
Жібектей шалғынында ойнап өскен,
Сергіз сай тау біткенді сала аман бол!
Үйеңкі, қайың, терек, тал аман бол!
Қалған ел, халайықтың шалы аман бол!
Қайын атаң Қарабай сенен қашты,
Жөргекте Қозы Көрпеш бала аман бол!
Тауып ал қуып жүріп, арттан іздеп,
Ел жақсысы Тайлақ би айтқаным сол.
Осы ізі тоқсан мыңның соқпақ болар,
Жоғалмас қайда барсаң қазылған жол.
Тайлақтың енді аман бол, қалған елі!
Арқаның сен де аман бол, қоңыр желі!
Ыстыққа күн жүрмейтін салқын соғып,
Аққан бұлақ, дүм ағаш көлеңкелі.
Өзен, өлке, жота мен төбе аман бол!
Тайлақ би, ел жақсысы, көп аман бол!
Изенді, бетегелі, мық жусанды,
Ақ көде малға шүйгін шөп аман бол!
Жасы кіші іні мен аға аман бол!
Іребдел өңшең мырза аға аман бол!
Қайын атаң Қарабай сенен қашты,
Жөргекте Қозы Көрпеш бала аман бол!
Баянды бермей кетер саған боқ-ты;
Айым, күнім атарсың қазалы оқты;
Күнінде күйеу болып іздеп келсен,

Жолында біз тұрармыз айтқан тоқты.
Қозеке піспей қалған сен бір алма;
Бойыңа қуат кіріп күш толар ма?
Қозы Қөрпеш күйеу боп, біз қайыңбике,
Иілісіп тұратын күн болар ма?!
Қолынан ит Қарабай малын соймас,
Сол нәлет дамыл қылып дәмге тоймас,
Құдайым тағдырын да қосқан болса,
Қайда барсаң онда бар сені қоймас.
Үйіңе құдай ондап қыдыр қонар,
Ер Лұқбан қолтықтап жолдас болар.
Егерде сапар қылып іздеп келсең,
Осы ізі тоқсан мыңның соқпақ болар.
Балталы, Бағаналы халық аман бол!
Жөргекте Қозы Қөрпеш жалқы аман бол!
Жеңеше, құрбы-құрдас, келін-кепшік,
Халайық бізді ойлаған жалпы аман бол!

Бұл қоштасудың ішіндегі үлкен мағына: Сарыарқаның туып өскен еліне қаншалық қымбатты екенін көрсетеді. Сарыарқа — ел бесігі. Қазақ жұртының жүрегімен бір туысқан қымбатты жері. Сарыарқа — қазақ байлығының құты, берекесі. Арқадан басқа жерде ізенді, мық жусанды, бетегелі жер жоқ. Өзге жерде екпе жиде, көлеңке ағаш жоқ. Өзгенің желі де Арқаның желіндей еспейді. Арқаның қоңыр желі, Арқаны жайлаған елдің ғана желі. Қазақ елі — табиғат баласы. Ен жайлауының табиғатымен жүрегі туысқан. Арқада еріккенде ермек табылады. Тілесемалына құт, береке табылады. Жарастығын толтыратын бақалы, балдырғанды көлі де бар. Екі қыздың аузымен Сарыарқаның қазақ баласына қаншалық қадірлі екені білінеді. Өзгеден сезімі артық, жүрегі нәзік әйел тілімен Сарыарқаға қоштасу айтылады.

Екінші: Күдері қожаның Қарқаралыдан ауарды айтқаны:

Қарқаралы, Қазылық;
Жатушы едің жазылып.
Жазғытұрым болғанда,
Бауырыңа ел көшкенде,
Көштің жолы сүрлеу боп,
Қалушы еді қазылып.
Бауырыңа мал толған тау,

Егізімнің сыңары
Жатып қалған жас қозы
Жайылып, қой болған тау;
Бірін сойса той болар,
Қалған бірі балқаш боп,
Бағылан қозы қой болар;
Сойғанының терісін,
Жөнін білген шеберге,
Бір өзі бір бой болар.
Илей білмес жаманға,
Иі құрып кеткенде,
Ала шолақ иттерге
Көкбөрі болып тартылып,
Недәуір мереке той болар.
Қарқаралы қайран тау;
Тиюші еді панаң тау,
Пайдасының белгісі:
Ұйымда тұрған өлкесі;
Өлкесінің белгісі:
Шаңырағым, уығым,
Үйде бақан сырығым
Ат ұстайтын құрығым,
Қазаныма қақпағым,
Желі бір соғар тоқпағым,
Арба арыс белдігім,
Ел қыстауға келгенде
Сиыр бір жатар шілігім,
Ат жүре алмас аралдым;
Ішінде бұғы, маралдым;
Бұғы да, марал жатқан жер,
Мергенше тандап атқан жер,
Мерекеге батқан жер;
Артығын алып сатқан жер.
Бай төбеті маңқылдап,
Байсал тауып үрген тау;
Балалы қаздай байпаңдап
Бәйбіше дәурен сүрген тау;
Әкем бір күйеу болған тау;
Шешем бір келін болған тау;
Ақ бүркеншік салынып,
Ала берен киген тау...
Сайында қопа, қамысым,
Тамам бір жұртқа танысым...

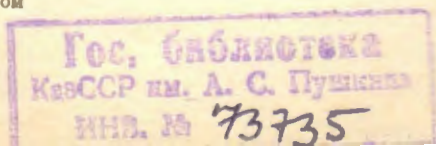
Боранда малым ықпаған,
 Үйімді дауыл жықпаған,
 Шағыр бір жусан изендім!
 Сенен де кетіп күйзелдім...
 Байлаулы атқа пішенім,
 Матаулы атқа кісенім,
 Ат арқандар қазығым,
 Балаларға азығым...
 Он екі қазылық он түнек,
 Маңырау жатқан қой түнек,
 Есіл, Нұра екі су,
 Еңкейіп одан бетің жу!
 Бірің де шекер, бірің бал;
 Қайбіріңді айтайын,
 Бетеге, көде, жауылша,
 Сулап тұрған бәрің бал...—

Мұнда да жерге қоштасу; бірақ жоғарғымен екі арасында айырмасы бар. Анау нәзік әйел сезіміне батқан қайғыны білдіреді, соңғы өлең елдің шаруашылығына, елдің іргелі елдігіне залал келтірген кемшілікті айтады. Бұл жоқтағанда шаруа қамы күйзелгендігін айтады. Анада, жүректің туған жерімен байланысқан нәзік күйлері келеді. Шаруа есебіңсіз, пайданы көздемей, сезімді жүрек қайғысы айтылады. Мынада, ел күйзеулігінің себебі, қазақты елдіктен шығарған қиянаттың шеті көрінеді. Мұнда жалпақ елдің қамы айтылады.

Қоштасу өлеңнің екінші бір түрі: өлерде артта қалып бара жатқан туған-туысқаны мен туып-өскен елге арнап айтатын сөздер. Мысалы, Кемпірбайдың Әсетке айтқан өлеңі, Сабырбай ақынның Қуандық деген қызына айтқан сөздері.

Кейде өлердегі қоштасу өлеңі сол арада шығарған арнаулы әнмен айтылады. Мәселен Сабырбайдың:

Атыңнан айналайын, Қуандығым,
 Байқаймын науқасымның түбі мығым.
 Бір қайла шыбын жанға бола ма деп,
 Малымды алты ай жаздай қылдым шығын.
 Мінгенім дәйім менің шұбалаң кер,
 Ел жұртым мен өлген соң «Сабекем» дер.
 Ас беріп, ат шаптырып әлің келмес:
 Кер атты, тор бестімен ишанға бер.
 Мінгенім дәйім менің құлагерім;

Жүйрік те, берік те емес, әлім-берім.
Дүниеден сапар шегіп мен барамын.
Артымда қош аман бол қайран елім!—

деген өлеңі осы күнге шейін Семей уезінде Сарыбайдың өзі шығарған әнмен айтылады.

Өмірдің талай тар кезең, тайғақ кешуінде не өлең, не мәтел айтпаса, орайлы сөз тауып кейінгіге сондай халынан белгі қалмаса, ондай жақсы көзге қораш көрініп қалатын. Сондықтан кендік, сабырлық, ерлік белгісін бір білдіру үшін адамның өз басының ең ауыр минуты өлім алдында болса, соған да не өлең, не ән шығарып, не болмаса күлдіргі қалжың айтып, бой кендігін білдіріп кету керек. Өлерде өлеңмен, әнмен қоштасу көбінесе ақындардың әдеті. Сабырбайдан басқа өлеңдерінде қоштасу өлең айтып кеткен ақын Кемпірбай. Әл үстінде жатқан Кемпірбайға Әсет келіп мынаны айтады:

Ассалаумұғалайкүм, ей Кемпірбай!
Дертіңе шипа берсін, патша құдай!
Сыртыңнан «ауру» деп есіткен соң,
Мен келдім әдейі іздеп көңлің сұрай.

Сонда әл үстінде жатқан Кемпірбайдың берген жауабы:

Көңілді Әсет келді көтергелі,
Болмайды кеуде шіркін жөтелгелі;
Алып бер, домбырамды ана тұрған,
Басымды жастықпенен көтер бері!
Артыма бір-екі ауыз сөз тастайын,
Қонғаның шыныңменен бекер ме еді?
Боз шапса, боз озбай ма буырылдан?
Мен шапсам, жер шарасы қуырылған.
Жай тастап аяғымды алып жылдам,
Жабының күнде озушы ем тұғырынан.
Алашқа алтын жүзді жақын болмақ,
Адамның әрне қылса пиғылынан.
«Ер Дәуіт» бес жасында иектеген,
Қыдырдың суын іштім құдығынан.
Кешегі заманымның аманында,
Мендағы асып жүрдім Бұғылымнан.
Ұшса да қанат байлап аспанменен,
Өлімнің кім құтылар құрығынан:
Сұрасаң қал-жайымды, Әсетжаным!
Жатырмын ұшайын деп тұғырымнан.

Әсетжан, осы аурудан өлем білем!
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көк ала үйрек «қош» деп ұшты:
Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем.
Басымда қымай отыр біраз тоқтап,
Кетпей тұр бөтен жаққа айнал соқтап:
«Серігім қош! Аман бол, Кемпірбай!» деп,
Жылайды бұрынғы өткен күнді жоқтап.
Әсетжан, осы ауру қоймас білем,
Алланың әмірі екі болмас білем,
Соны айтып қайрылмастан ұшып кетті:
Осы өлең Серкебайға қонбас білем.
Сәлем айт, Арқадағы хан, қараға!
Хан Бертис, Қарқаралы жандар аға,
Атығай Қарауыл мен өрдегі Үйсін,
Қараөткел таныс едім екі араға.
Семейде топырағым болар білем.
Кемпірбай дұға қылсын бишараға.

Бұл өлең осы реттегі қоштасу өлеңдерінің барлығына толық мысал. Жалпы қоштасу сөздерінің ішінде не айтылатыны, көңілдің қандай жайы сөз болатыны, осында тегіс айтылады. Сонда әр адам тіршілігінде тауыса алмай кеткен арманы болса, кейінгіге айтар тілегі болса, өмір бойы көңілінде өзгеден жасырын жүрген мұңы мен шері сияқты сыры болса, соларын айтады. Кемпірбайдың өлерде айтқан сөзі сондайлық көңіліне тығылып жүрген сырды ашады. Ол сыр — ақындық сыры. Сондықтан өзіндей ақын Әсетке ғана айтылады. Кемпірбайдың сыры: оны бес жасынан Дәуіт иектеген екен. Сол күнде кеудесіне көк ала үйрек болып кәрі жолдас өлең қонған екен. Бұл өлең барлық ақынға ақындық өнері іштен келіп даритын қасиет деп түсінгенді білдіреді.

Бұрынғы ескі наным бойынша ақындықтың да иесі бар. Ол иесі Дәуіттей пайғамбар, соның жіберген сыйы. Өзінің бөлек жан, бөлек денесі бар: көк ала үйрек пішінінде. Осы сырды ақын сырласына ашумен бірге, Кемпірбай дүниеден көшкелі жатып өз өмірінің арманын айтады. Ол арманы — сол қадірлі, қасиетті сыйы бұның ұрпағына қалмайтын сияқты. Руға бөлінген салттың баласы Кемпірбай, артында өзінен ұрпақ қалып, ол ұрпақ бұған біткен өнерге ие болуын тілейді. Атадан балаға ру жолдасы сияқтанып ақындық өнері сақталып

қалуын тілейді. Кемпірбайдың өз тіршілігінен кейін әлі де болса, тілейтін тілеуі бар. Онысы — артында із қалып, тіршіліктегі қасиеті сақталып қалуы. Бірақ көк ала үйрек айналсоқтап қимай отырып, артынан «қош!» деп ұшып кетеді. Ол: өлең кейінгі ұрпағына қонбайтынын білдіргені. Өлең Кемпірбайдан кетеді. Көк ала үйрек кеткен соң, ақынның тіл ауызы да тыйылады. Жалғыз-ақ арман қалады: «осы өлең Серкебайға қонбас білем» дейді. Міне, қоштасқан жерде жүректе жүрген сыр мен көңілде кетіп бара жатқан арманды айтқан жері.

Қоштасудың үшінші түрі өтіп кеткен дәуренді айтып, соны еске түсіру болады. Өткен күн әрқашан қолға қайтып келмейтін, қиынға кеткен қымбатты күн. Өткеннің бір секундын қайта әкелетін табиғат күні болар ма?— деп, талай ақынның жылап, жырлаған арманды күні, сондай арман жалғыз ақында емес, жабайы адамдарда да болады. Өткен күннің әсіресе қымбатты болатыны қартайған шақта. Қартайып, гүл суалып, от өшкен кезде адамның аяқ астында қол созып қараңғы көр тұрғанда, тіршілік шері бойды жеңбей тұра алмайды. Сол өмірдің жалғыз жұбанышы ескіні еске түсіруде. Ескі күндегі көргенін, ұйқыда көрген тәтті түстей есіне алып, өткен жайын әңгіме қылуда. Сонымен өзін жұбатады. Адам баласындағы сезім тіршілігінің бұл күйін басынан кешірмейтін кәрі жоқ. Сондықтан қазақтың да қартайып, қуаты қайтқан ақын, әншілерінің өткен күнге қоштасып айтқан өлеңдері бар. Мысалы, Қаратоқа Есет бидің қартайғанда айтқан өлеңі:

Тауға біткен қайыңның,
Солқылдар басы жел өтсе;
Тоғайға біткен жоңышқа,
Солғын тартар күн өтсе.
Ерні салпы ер аты,
Семірмес қайта ер өтсе;
Еңкейінкі тартады,
Ер қолынан мал кетсе.
Арбадан үркіп жаман ат,
Ер салдырмас, жал бітсе;
Тілеп алған ұлдарың,
Тіл алмайды ер жетсе.
Хан бұрылып қараған,
Би бұрылып сұраған;
Көркі болмас арудың

Екі он бестен жас өтсе,
Сылдырлап белін шешінген,
Назданып аяқ көсілген;
Алғаныңа, жандарым,
Қадірің кетер күн болар,
Ер қартайып жас жетсе.

Мен, мен едім, мен едім,
Қатарға мінсең қайыспас;
Қас қара нар мен едім,
Шабуыл шапса шаршамас,
Шыны тұлпар мен едім,
Қасарысып келгенде,
Қап түбіне сыймаған,
Таза болат мен едім.
Қаймақтан ұшқан қу ілген,
Анық сұңқар мен едім;
Тегеурінім теріс біткен,
Тепсем жілік сындырған,
Қыран бүркіт мен едім.
Қартайдым да қор болдым,
Күн сенікі, жастарым!
Көріп-біліп, бастадым,
Кәрілікке жеткізсе,
Талайды көрер бастарың.
Заманымда өзімнің,
Жасанысқан жау көрдім,
Белсеніскен дау көрдім,
Үрікпедім де саспадым,
Бірі өтірік болмасын,
Табаным тайып қашпадым.
Тәуекел — ердің жолдасы,
Тілектес болған дос, жарым,
Сол дәулеттің тұсында,
Самарқанды сапырып,
Шапқан шөптей жапырып,
Аспадым да саспадым;
Қанды көйлек жолдасты,
Сары алтындай сақтадым.
Менің көрген затым — бұл;
Төкпей, шашпай қолданып,
Ортаңа сүйреп тастадым.

Өткен дәуренмен қоштасу кейде әнмен де айтылады. Мәселен Тезек төренің «Сексен» деген әні¹.

Көңіл айту өлеңі. Көңіл айту кейде естіртумен бірге келеді. Ауыр хабар алғашқы рет естілетін жерде, құрғана қайғының өзін айтып, жараның ауызын ашып қоймай, қазақтағы бауырмалдық, туысқандық, жан күйерлік жолымен соның емі сияқты, жұбату да айтылады. Бүгінгі күні қайғы болса, оның орнын басатын, көңілде медеу болатын екінші жұбаныш, екінші бір сүйеніш барлығы да айтылады. Бұның көбінде өзге адамның өмірінен, өзге қайғыға түскен зарлылардың тәжірибесінен мысал келтіріп, сонымен жұбатады. Егер қайғы жаңа естірілген болса, көңіл айту сонымен бірге айтылады. Бірақ, бір қазаның тұсында естірту бір-ақ рет айтылатын болса, көңіл айту қайғылы хабар естілген соң, уайым, шерге түскен жанкүйер жақынға, жаны ашыған жанның бәрі айтатын жұбату сөздер.

Көңіл айтудың үстінде бұрынғы ақын, бұрынғы би сияқты қариялар, көбінесе, дүниенің баянсыздығы туралы, тіршілікте адам басына неше түрлі өзгеріс, жаңалықтар келетіні туралы өзінше терең пікір, толғаулы сын айтады. Дүниеде бір халдан өзгермей тұратын тұрақтылық жоқ, бүтіндігін мәңгі сақтап тұратын түгел біткен нәрсе жоқ. «Тозбасты ұста соқпайды, өлместі құдай жаратпайды» дейді. Дүниедегі жанды-жансыздың өмірін мысалға алып, бар адам баласының қауым тіршілігін алып, соның бәріне еріксіз тоқтау қылып, ой түсірерлік мысалдар айтады. Терең ойлы, ақылды сөз қайғылының барлығын еріксіз көндіріп, дәлелімен жеңіп, қайғысынан айықтырғандай болады. Көңіл айтқан тоқтау түрде: «Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ; жапырағы бүтін ағаш жоқ, бауыры бүтін алаш жоқ» деген сияқты жұбатулар, бүкіл дүние толған қаза, бүкіл адам баласының барлығы қазалы екенін білдіреді. Сондықтан жұбанып, тоқтау қылу есі дұрыс адамға міндет сияқты болады.

Көңіл айту өлеңі де бұрынғы қарастырған салт өлеңдері сияқты сансыз көп өлең. Бұның да өте ескісі де, берірек заманда шыққан жаңа түрі де бар. Бізге көңіл

---

¹ Мен айтушыдан «Сексенді» Тезек шығарған ән деп есіттім. Қата деушілер болса, таласпаймын. Бұның өзіне арнаулы өлеңі бар еді, ол қолыма түспеді.

аиту өлеңінің түрімен танысу керек болғандықтан, солардың мысалына төмендегі Сүйіндік Едіге бидің Жәңгір ханға айтқан сөзін аламыз.

Ақ сұңқар ұшты ұядан,
Қол жетпейтін қиядан;
Қанаты бүтін сұңқар жоқ,
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ:
Көтер, хан басынды!
Іш мына асынды!
Босатпа белінді!
Мұңайтпа елінді!
Тозбасты ұста соқпайды,
Өлместі құдай жаратпайды.

Хан басын көтеріп алып: «Уа, шырағым! Қай ұлсың? Арғында Едіге атты бір ұл бар еді, сол емеспісің?» дейді.

— Сол болармыз,— деп, жауап қайтарады.

Хан мұның айтып, қайғым қалай етсе жеңіледі деп сұрапты. Сонда Едігенің айтқаны:

Қайғың жиылған жұрттың тобында қалады,
Атылған мылтықтың оғында қалады,
Жүйрік аттың тұяғында қалады,
Аққан судың бойында қалады,
Сұлу қатынның қойнында қалады,
Қызық, мереке ойында қалады,
Істемесен, мойнында қалады.

ДІНМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ӨЛЕНДЕР

Салтпен байланысқан өлеңдердің бір алуаны дін салты, дін танымымен байланысқан өлеңдер. Қазақта бұл өлең екі жікке бөлінеді:

1) Ескі діннің сарқыты болған өлең.

2) Ислам дініне байланысқан өлеңдер.

Алғашқы жікке кіретін наурыз жайындағы сөздер мен бақсылардың сарыны.

Наурыз. Наурыз күн шығыс халқының көбінің мейрамы болған. Солардың ішінде, әсіресе, көшпелі түріктер арасында ең қадірлі, ең ұлы мейрам болып саналған. Наурыз — бақташылық кәсібіне салынған елдің кәсіп мейрамы. Бүгінгі мал баққан қазақ сияқты бұрынғы бақташы елдің барлығының да аман-

дық, тоқтығы, бар тіршілігі табиғаттың жалаңаш құшағында болған. Әуе райы барлық тілек пен тіршіліктің қожасы. Сондықтан жақсылық, жамандық жіберетін қорқынышы да, үміті де бір аспанға байланғандықтан, аспанды «тәңірі» деп, соны ұлы құдай көру, ең ескі діндердің бәріне бірдей жайылған наным болатын.

Қыс кетіп, күн шырайы түзелген кезде тәңірідей құдай ел тіршілігіне кеңшілік әкелді деп есептеледі. Сондықтан жазғытұрым, наурыздың кірген күні — жаңалық күні. Ескі ауыртпалықтың барлығы қыспен бірге кетіп, енді жаңа үміт, жаңа тіршілік есігі ашылған күн. Кәсіпке келген кеңшілік, шаруа соңындағы елдің де арқасын кеңітіп, бел асыратын, көңілін көтеретін. Сонда алты ай қыс қабағын түйіп, әлденеге соғары белгісіз болып келген тәңірідей несінің иген күнінде ел де ағытқан қойдай жамырасып, көрден шыққандай жылап, көрісіп, қуанышты келешекке үміт артып, бас қосатын.

Бұл мейрам бері келген кезде, өнер тапқан елдер үшін бұрынғы жанды қызуынан айрылса да, қазаққа соңғы заманға шейін мағынасын жоғалтқан жоқ. Сондықтан қазақ елі ұлыстың ұлы күнін көтерілген қуанышпен қарсы алатын. Өзге мейрамдардың ішінде жалпақ елдің өмірімен нық байланысы бар мейрам осы болатын.

Бірақ берірек келгенде ол мейрам ескі дін нанымның белгісін жоғалтпай, ылғи ескілікке елдің наным, ұғымын жабыстыра берген соң, ісләм дінінің үгітшілері жоғалтуға тырысқан. Сонымен өте ескі замандағы бағасы бері келген сайын кеми бастап, соңғы кезде мейрамдық бағасы да әлсірей берді. Бізге қазақ ескілігіндегі әдебиет жұрнағын, ісләм дінінен арғы жерден жинау тіпті қиын. Осы күнде ол ескіліктердің ізі қалмай жоғалып кетті. Сондықтан наурыздың да дәл өз кезіндегі салтқа кірген дұғалық сияқты көп өлеңдері ұмытылған. Бүгінде ісләмнің қалың сүзгісінен өтіп келген болымсыз жұрнақтарына қарап қана арғы заманға болжау жасауға болады.

Қазіргі наурыз жайындағы сөздер сол күндегі ырымды, сондағы амандасу, көрісу сияқты ұсақ салтты, сол күндегі тілекті ғана білдіреді. Бірақ нағыз мейрамның өзіне арналған өлең әзір қолға түскен жоқ. Түсуі қиын да сияқтанады. Бүгінгі наурыз жайындағы өлеңдер мыналар:

Ұлы күні қазан толса,
Ол жылы ақ мол болар.
Ұлы кісіден бата алсаң,
Сонда олжалы жол болар,—

деген ескі мақалды өлеңдер.

Және:

Ұлыстың ұлы күнінде,
Бай шығады балбырап.
Қасында жас жеткіншек,
Тұлымшағы салбырап.
Бәйбіше шығар балпиып,
Күндіктері қайқиып.
Келіншек шығар керіліп,
Сәукелесі саудырап.
Қыз шығады қылмиып,
Екі көзі жаудырап.
Ақ бөкендей сырқырап,
Құл құтылар құрықтан¹,
Күн құтылар сырықтан.
Кетік ыдыс шөміштің
Түтіні кетер бұрқырап.

Сол күні құшақтасып көрісу туралы:

Амансыз ба, ұлыс оң болсын!

Ақ мол болсын, қайда барса жол болсын!

Кейбірі:

Ұлыс бақты болсын,
Төрт түлігі ақты болсын!

Кейбірі:

Ұлыс береке берсін,
Бәле-жала жерге енсін!

Және:

Ұлыс күні кәрі, жас,
Құшақтасып көріскен;
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өріскен.
Шалдар бата беріскен:
«Сақтай көр» деп терістен.
«Кел таза бақ, кел!» десіп,
«Ием, тілек бер!» десіп...

¹ Құл құтылар құрықтан дегенді — Керей Нысан деген кісі: құл, күнді азат қылып, босататын байлар болған деуші еді. Едіге деген ақсақал: сол күні қызметтен босанады деуші еді. Бұл ел ақсақалдарының естуінше.

«Көш қайрақан¹, көш!» десіп!
«Көз көрместей өш!» десіп...

Және:

Есік алды қара су бойлағаным.
Жалғанның қызығына тоймағаным.
Көмілсем де кетерме көкейімнен
Қалқаммен ұлыс күні ойнағаным.

Наурызды қосқан ескінің бір өлеңі.

Кіші жүз Шақшақ Жәнібек кенже қызын бір досының баласына берген. Жәнібек өлгенде сол қыз келіп, әкесін жоқтапты. Соның ішінде наурыз турасында мынадай өлең келеді:

Айналайын, әке-кем!
Неге бердің кедейге?
Қанша ақылды десең де,
Кедейді кедей демей ме?
Байға берсең әке-кем!
Қазысы қарыс айғырды,
Сүбесі сүйем қошқарды,
Ұлыс күні соймас па ем?
Тамам сорлы тоймас па ең?
Жүп шырақ² жағып қоймас па ем.

Мұнда баяғы заманда, ұлыстың ұлы күні қалың елдің жаңа тілек тілейтіні көрінеді. Жүп шырақ жағу, кетік аяқ, кетік шөміш сындыру, көріскенде: «таза бақ, кел!» деп, «Көш, қайрақан, көш» деп аластау барлығы да сол заманның тілегі. Ескіліктің ізін сақтаған, ескі күнде аман болып, бүтін болып қалмай сынып, жарылып қазаға ұшыраған нәрселер болса оның бәрінде ескі күннің сарқыты қалуға мүмкін. Онда иесіне арналған жаманшылық сөз сақталып қалуға ылайық. Сондықтан кетік ыдыстар сындырылады. Жүп шырақ жағам дегені аспаннан соңғы сенгені от. Оттай иеге арналған тілек. Бұлардан басқа төрт көз итті өлтіру, моғал ошақ қазу болған. Барлығы да сол замандағы дін мейрамының шартынан туған, көпке бірдей салт. Сол күні не істелсе барлығы да арнаулы өлеңмен, арнаулы тілек сөздермен істелуі керек. Бірақ сол сөздің бірде-бірі қолда болмағандықтан, сол турадағы сөзді шала қалдырамыз.

¹ Қайрақан — ескі діндерде әр істің бір құдайы бар деген наным бар: жамандықтың иесі — «қайрақан» дегені болса керек.

² Жүп шырақ — тілек, намаз есепті құлшылығы.

Бақсылардың сарыны. Ескі дін, ескі нанымның сарқыты болған өлеңдердің бірі бақсылардың сарыны. Мысалы Жаман бақсының сарыны.

Уай, терегім-терегім!
Бір күніме керегім;
Бейбақтың оты жанбайды,
Бейшараның үйіне,
Шақырса қонақ қонбайды.
Арам ойлы жігіттің
Жүрсе жолы болмайды,
Арық атқа қамшы ойнар;
Жыртық үйге тамшы ойнар;
Көбік қарда түлкі ойнар;
Қаулан көлде жылқы ойнар;
Аталы ұлдың қолы ойнар;
Шешесі өлген жетім қыз,
Ол сорлының басында
Сірке менен бит ойнар.
«Мен, Жаманның ұлы Шақармын,
Көпті көрген мақармын!»
Ойбай да терек, уай, терек!
Маған бір бәле тақалдың.

Жамансарт бақсының сарыны:

Болат бір пышақ жанға қас,
Қып-қызыл талға қиналса,
Ер жалғыз үй қонбайды,
Қатын бір шайпау болмаса.
Оңалтпақ дүние жоқ екен,
Ту жығылып құласа;
Айғыр айтып, ат айтып,
Ағайыны аңыраса.
Сонда да тәңірім қоймайды-ау,
Алуына ұнаса.
Әсіре бір таудан жол салған,
Қойқаптан¹ барып жол алған,
Көкте екенін көрмеген,
Жерде екенін білмеген,
Аласа бойлы жатаған,
Ажырыққа түйе матаған.
Әкесі өліп, ас беріп,

---

¹ Қойқап — Кавказ тауы.

Алпыс бір ала қоңыз атаған.
Жарғышта жында сен арсыз,
Бейбақ, адамзатта мен арсыз.

Берікбай бақсының сарыны:

Ақ періңмін-періңмін;
Періленген серіңмін,
Қалың бір әйтек ішінде,
Аз ауыл Бәкең болсам да,
Таңдап бір қонған жеріңмін.
Өзім бір деген кісіге,
Өзегімді берермін;
Егескен жауым кез болса,
Ауызы бір қанды бөріңмін.
Кекіліктей жорғалап,
Қара бір қаным сорғалап,
Алладан әмір келгенде,
Өстіп бір жүріп өлермін.

Бақсы сарыны арнаулы күймен қобызға қосылып айтылады. Күй — ән, жырдан бөлек. Ертеден келе жатқан күніренген, толғанған суық сарынды боздауық күйлер. Көп бақсының жың шақырғанда тартатыны «Қорқыт күйі». Бақсы атаулының барлығы да қобызбен Қорқыт күйіндей жат сезімді күйлерді тартқан соң, соған дағдылы сарын сөздерін қосып сарнаған соң күйіне келеді. Күй мен сарын бақсының сүйеуі; қызулы, толғақты халге жеткізіп, көреген, сәуегей қылуға себеп болатын ең үлкен шарты. Сондықтан өзгеден бөлек күймен өзге өлендерден бөлек сарын өлеңі бар.

Бақсының сарынында сөз қуаты ерекше күш алғандай болады. Сөздерінің бірімен-бірінде байланыс аз болса да, әрбіреуі кесек-кесек болып, түйдектеліп түсіп отырады. Сипат сөзінің барлығындағы салыстырған сәулетті, қайдағы қиыннан, жат жерден, ойда жоқ белгісізден алады.

«Жетпіс бұрқан жалмаған, жалман құлақ мәуленім-ау», «уай монтаным — аю тері қалталым», «әсіре бір таудан жол салған, қойқаптан барып жол алған... әкесі өліп, ас беріп, алпыс бір ала қоңыз атаған» деген сияқты. Кейде: «өзім бір деген кісіге өзегімді берермін; егескен жауым кез болса, ауызы бір қанды бөріңмін», «кекіліктей жорғалап, қара бір қаным сорғалап; «алладан әмір келгенде, өстіп бір жүріп өлермін».

Міне, осы сияқты сөздердің барлығында өзге сөздерден бөлек, сиқырлы жынша, суық құбылыстар бар. Шынында шалқыған оттай талайды. Шарпып өтетін, жаланып лаулағандай екпін сезіледі. Сондықтан бар сөздері көп нәрсені көктеп өткендей аттап түсіп, ырғып, орытқып, ойнақы болып отырады. «Бейбақтың оты жанбайды», «Бейшараның үйіне шақырса қонақ қонбайды», «арық атқа қамшы ойнар, жыртық үйге тамшы ойнар, көбік қарда түлкі ойнар, қаулан көлде жылқы ойнар, шешесі өлген жетім қыз, ойбай сорлы, оның басында сірке менен бит ойнар...», соның артынан кідірместен: «ойбай да терек, уай терек, маған бір пәле тақалдың» дейді. Қаншалық сөзіндегі суреттер біріне-бірі үйлеспейтін, жат болса да осының бәрін сабалап, бастырмалап, айдап келе жатқан бір күш бар. Ол күш бақсыны кернеп, буып, қыздырып келе жатқан жыны. Сондықтан біріне-бірі үйлесіп, байланыспаса да, өзі де өз бетінде кесек болып келетін асау сөздер бір бөлек жайын қуаттай болып, ортқып түсіп отырады, сондай кесек бітімді сөздер ғана «терек», «жарғыш», «Толыбек» сияқты жындарды бақсымен тіл қатуға алып келеді. Суық сезімді күй қобыздан шығып толғатқандай зарланып аңыраған кезде, бақсының сөзі қыздырмалап, аттатып, оңды-солды жаланып, лаулаған кезде ғана «жын» келеді.

Бақсылық — ескі діннің сарқыты. Бұрынғы кездегі бақсы, көмескіні болжайтын сәуегейлігіне қарап, өз дінінің пайғамбар әулиесі сияқты болған. Ол кезде жақсы болжам айтса «аспан» сияқты құдайлармен жасырын елшілер арқылы жалғасады; тіл алады деген сеніс болған. Бері келгенде де ел сол елшінің бәрін бекер дей алмаған. Бірақ бұрынғы наным бойынша ол елші қадірлі, қасиетті сипатқа ие болса, бері келіп мұсылманшылық жеңген соң қараңғылық, жамандық белгісін білдіретін жиренішті заттар болып, жын деп аталған. Барлық бақсылық, мұсылмандық көзімен қарағанда дұрыстық жолына қайшы келетін, адамшылыққа қас табиғаттан шығатын сияқты болған. Сол себепті бақсының барлығының түп иесі шайтан, пері сияқтылар деп, бұрынғы діннен қалған нанымның барлығын бергі мұсылманшылық заманындағы жаманшылық иелеріне апарып қосақтап қойған.

Бақсының барлығында үнемі айтатын арнаулы са-

рынымен бірге үнемі аты аталатын, сол бақсының өзіне ғана серік болып жүретін арнаулы жыны болады. Жоғарыда айтылған «терек», «жарғыш», «Толыбек» тағы сол сияқты толып жатқан жындардың әрқайсысы — әртүрлі бақсының айрықша белгісі, ерекше меншіктісі. Сондықтан сарынның ішінде «уай, терегім-терегім» десе, не болмаса «Қойқаптан барып жол алған», «көкте екенін білмеген, аласа бойлы жатаған, ажырыққа түйе матаған» десе, барлығында теректей, жарғыштай жындарын айтады.

Берірек келген заманда көп бақсылар: «жынның ішінде тазасы бар, мұсылман жын, кәпір жындары бар» деп екіге айырып келіп, мұсылман жынға сыйынамыз деп, барлық пайғамбар, әулиелер, аруақтарды шақырып, сарын айтатын болған. Бұл бақсылық негізі әлсіреп құлауға айналған соң, жаңа заман ағымына бой ұсынып, мұсылмандыққа ауыл-үй қонып, бітім жасамақ болғаны. Мұны бақсылықтың жоғалар алдындағы азғындаған кезі деп есептеу керек.

Дін өлеңдерінің ендігі бір түрі — ісләм дінімен байланысқан өлеңдер. Қазақта мұндай өлеңдердің түрі көп емес, бірен-саран, аз ғана. Мысалы, жарамазан, бата беру өлеңдері сияқты.

Жарамазан

Үйің-үйің үй екен,
Үйдің көркі ши екен,
Саба көркі бие екен,
Сандық көркі түйе екен.
Сыртын сырмен сырлатқан,
Ақ сарайдай үйі бар.
Ақ бөкендей қойы бар.
Қара сақал керімсек,
Қайсы байдың үйі екен.
Мұқамбет үмбетіне жарамазан!
Адыр-адыр таулардан,
Айғыр мініп біз келдік.
Ауыздығы бой бермей
Бай үйіне кез келдік.
Бұдыр-бұдыр таулардан,
Бұқа мініп біз келдік.

Мұрындығы бой бермей,
Бай үйіне біз келдік.
Кірсін дәулет! Шықсын бейнет!
Айтамын байлар сізге жарамазан.
Молдалар ертең ерте айтар азан.
Айтқанға жарамазан қайыр берсең,
Барғанда ақіретке болмас жазан.
Айтамын жарамазан қожақайлап,
Жылайды қожа молда түбін ойлап.
Тірлікте қайыр зекет бермеген жан,
Тұрады ақіретте тайдай тулап.
Айтамын жарамазан еліңізге,
Байлаңыз жақсы орамал белімізге.
Кетеміз мақтай-мақтай елімізге.
Айтқанмен жарамазан тойған бар ма?
Әдетін бұрынғының қойған бар ма?
Әдетін бұрынғының қойып кетіп,
Барғанда ақіретке оңған бар ма?
Айтамын байлар саған жарамазан,
Айыпқа бұйырмаңыз есіткен жан.
Айтамын үмітпенен жарамазан,
Кәнекей мырзалығың енді маған.
Айтқанның жарамазан сауабы бар.
Берсең де, бермесең де не қамым бар:
Астымда мінген атым қасқа шұбар.
Айтамын жарамазан жапсарыңа,
Дарысын құт береке бастарыңа,
Қонады кедей байғұс қастарыңа.
Айтамын жарамазан үйіңізге,
Ұстаған үй айнала шиіңізге,
Қой берсең, қозы берсең, көпсінбеймін,
Келіпсіз биылғы жыл күйіңізге.
Ақ үйің айға қарап орда болсын,
Жиылып ұлы-қызың молда болсын.
Алғанда жау жағадан, бөрі етектен,
Пайдасы молдалықтың сонда болсып!
Айтамын үйіңізге жарамазан.
Алып шық жылдамырақ жеңеше-жан!
Келгенде қайыр-зекет бере алмасаң,
Жібермес ақіретке менің назам.
Жарамазан айтамын мықтап қана,
Тұсыңа жетіп келдім зыптап қана,
Тұсыңа келгенімде жатқан байлар

Күтіп ал, мейманыңды мықтап қана.
Мінгенім астымдағы жирен дейді,
Намазды бес уақыт үйрен дейді,
Намазды бес уақыт үйренбесең,
Дозаққа байлап алып сүйрер дейді.
Бай үйіне берекет,
Қаша берсін бәлекет;
Кірсін дәулет есіктен,
Шықсын бейнет тесіктен.
Жарамазан жарықтық,
Жақсы дейді есіткен
Үйің-үйің үй екен,
Үйдің көркі ши екен,
Саба көркі бие екен,
Сандық көркі түйе екен.
Сыртын сырмен сырлатқан,
Ішін бормен борлатқан,
Қарағай найза қаптаған,
Басына темір саптаған,
Бұлбұл құсын сайратқан,
Белдеуге бедеу байлатқан,
Қайсібір байдың үйі екен!?
Адыр-адыр таулардан,
Айғыр мініп мен келдім:
Ауыздығы бой бермей,
Сіздің үйге кез келдім:
Бұжыр-бұжыр таулардан,
Бұқа мініп мен келдім,
Мұрындығы бой бермей
Сіздің үйге кез келдім.
Мінгені пайғамбардың қара қасқа,
Жанында мүсіре қылыш, бауы басқа,
Ашуланып шабады қара тасқа,
Қақ жарып түседі басқа-басқа.
Мінгені пайғамбардың кер деймісің,
Кекілінен аққаны тер деймісің,
Ораза былтыр кеткен биыл келді,
Пітірін жылдамырақ бермеймісің?!
Ораза жыл — он екі ай бір-ақ келер,
Мұсылманның баласын жинап келер.
Жарамазан айтқанға жылқы берсе,
Қарасат майданында пырақ мінер.
Жарамазан дегенге жарамазан,

Таудан құлап келеді жарық қазан,
Белдеу ұстап сүйенеді кемпір жазған
Жылдамырақ алып шық, жеңеше-жан!
Астымдағы тана-ды,
Жатайын деп барады.
Құдайдың таңы ағарып,
Атайын деп барады.
Ассалаумаликум жатқан байлар!
Қоңыр қой қора толып жатқан байлар!
Ол қойды ел көшкенде кімің айдар,
Қоңыр шолақ өгіз бен құлын айдар!

Бұл жарамазан барлық мұсылман жұртына жайылған; салт бойынша, ораза күндерінде айтылады. Қазақ ішінде де кей жерлерде әдейі ел қыдырып жүріп, үй басына жарамазан айтып, оразаның садақасын алып жүретін жарамазаншылар болады. Жарамазан өлеңі мұсылмандық дінінің қадірін көтерген өлең, діншілдік өлеңі.

Қазақ ортасына ісләм дінінің тарауына көбінесе қазақтың ақындықты сүюі себеп болды деген дұрыс пікір. Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған. Өлеңсіз, әңгімесіз, сұлу сөзсіз келген құрғақ үгіт болса, ондайды ел тыңдамаған да, ұқпаған; ықылас қоймайтын болған. Сондықтан мұсылманшылық діні де қазақ елінің табиғатына, ыңғайына қарай ұйысып келген. Бұған ескі әдебиеттегі толып жатқан қиссалар дәлел. Жарамазан өлеңі де сондайлық дін мағынасы мен дін үгіті болып шығып, бері келген соң қыдырма жарамазаншылар әнге салып айтатын болды.

Бірақ қазақ жарамазандарының көбін алсақ, дін үгітімен шықса да, солардың ішінде әлі күнге дін тұманы аз. Күшті сопылық, өрескел тақуалықты айтып, өзге жұрттың дін өлеңі сияқты үнемі сәжде, үнемі дұға, ұдайы күнәкар болуды айтып, көп тәубемен жалбарына беретін сөздер жоқ деуге болады. Бұл жағына қарағанда қазақтың көп жарамазаны баяғы ақы сұрап айтатын мақтау өлеңдерге жақын келеді. Дін құбыжығымен ешкімді шошытып, үркітпей, көпе-көрінеу оразаның күнінде садақанды алғалы келдім деп, ашық айтатын сөз болады. Мұнда да барлық ел өлеңінде көрінетін ашық ақыл, сау сезімнің ізі бар. Әр нәрсені түсінсе де сынап,

зерттеп барып түсінетін таза ширақ ойдың анық ұғымы білінеді.

Мұсылманшылық дінімен байланысы бар өлең сөздің тағы бір түрі — бата беру өлеңдері. Бірақ бұл өлеңдердің туысын ғана мұсылманшылық негізінен шықты деу керек. Дін салтындағы тілек, дұға сияқты сөздерге ұқса-сады. Арабша айтатын дұғалардың орнына елдің өзі шығарған тақпақтаған өлең, жыр болады. Дін сөздерімен негізін ұқсастыратын осы жері. Осыдан басқа өлең қылған сөздері мен мағына жағын білдіретін тілектерін алсақ, оның барлығы да қазақтың өз заңына үйлесіп, өз тіршілігінің қалпынан шығады. Бата берген өлең-тақпақта батагөй қария не адамшылық, не болмаса абұйыр, атақты тілейді. Кейде байлықты, бас амандықты тілейді. Егер бір сапарға аттанушыға берілетін бата болса, жол оңғарылып, олжалы қайтуын тілейді.

Мысалы:

Байдың көңілі жай болсын,
Мың жылқылы бай болсын,
Айдағаның қой болсын,
Шайнағаның май болсын.
Азын-аулақ дәулетің
Күнде өзіңе той болсын.
Жұртта қалған жырымың,
Домалап келіп қой болсын.
Жұртта қалған тулағың,
Тулап келіп тай болсын.
Тай болсын да туласын,
Бір тамырың сұрасын,
Сұраса да бермесін.
Атың-атың, ату бол
Ағайынмен тату бол.
Жаз кигенің құлпы бол,
Қыс кигенің түлкі бол.
Бағаналы таудай бол,
Шағалалы көлдей бол,
Үстіңнен қаз қаңқылдап өтпесін,
Бұрама темір сом алтын,
Суға салсаң батпасың;
Тәңірі берген несібен,
Тепкілесең кетпесін,
Желіңнің бір шетіне
Оқ шырқатсаң жетпесін,

Сенен байлық өтпесін.
Есігіңнің алдынан
Елу інген боздасын.
Қораңнан бес жүз саулық қоздасын.
Қойшынды мықтап салғайсын,
Күн бұлт жауғанда,
Адырлы жерге жайғанда,
Қойынан айрылып қалмасын.
Қасқырға қой бермесін.
Сүйтіп құдай оңдасын,
Жылқың сенің мың болсын.
Жылқы деген жақсы мал
Бес ұлыңа бақтырып,
Бес айдыннан суғарып,
Бетегелі тауға жаба сал.
Сиырың сенің мың болсын,
Қысың қатты болғанда,
Қамысты жерге айдап сал.
Бісмілда, алда акбар.

Бұған қарағанда батаның түрі ғана діннен алынған, бірақ мағынасы мен мақсаты, барлық сөздері ел әдебиеті мен ел тіршілігінің өз туындысы болады.

ҚЫЗ ҰЗАТУ ҮСТІНДЕГІ САЛТ ӨЛЕҢІ

Қыз ұзатудағы өлеңдер елдің ескіден келе жатқан салтымен байланысқан. Бұл қуаныш, қызық үстіндегі өлең. Оның үстіне, әрқайсысына да арнаулы мағына бар; тудырған белгілі себептер бар. Үй ішіндегі тұрмысты ескі қазақ қалай ұғып, қалай түсінген, үй ішінің, от басының ұйтқысы кім деп білген, сол сияқты пікірді анықтаумен бірге көп ел ішіне жайылған ескілікті на-нымдарды білдіреді. Бұл қыздың тойын қызық қылу үшін, жиылған жұртты күлдіру үшін ғана айтылатын өлеңдер емес, бұлардың әрқайсысында арнаулы терең мағына бар, көздейтін арнаулы сұлу мақсат бар.

Бірақ бұрынғы шерлі өлеңдерден бұл өлеңдердің кей-бірінің айырмасы — мұндағы өлеңдер жаттама өлең бо-лады. Себебі мұнда бұрынғыдай қайғы жоқ. Шер үстін-дегі өлең жаттама болмауға керек. Онда әрбір шерлі өзінше шерленіп, өзінше қайғырады. Сондықтан біреу айтқанды біреу айтуға лайықсыз болады. Мынау

өлеңдердің көбі қуаныш, той үстінде айтылады. Бұлар жаттама болса да сөгісті емес, сондықтан жар-жар, бет ашар жаттама өлең болып айтылады.

Қыз ұзатардағы өлеңнің бірі танысу, сыңсу болса, ол қыздың көз жасымен айтылатын шын шері. Сондықтан ол жаттама болмайды, жаннан шығарылады. Енді қыз ұзатқанда айтатын өлеңдердің әрқайсысын жеке-жеке қарастыралық.

Ж а р-ж а р

Жігіт:

Қара насар замандас,
Қара насар, жар-жар!
Қара мақпал сәукеле,
Шашың басар, жар-жар!
Мұнда әкем қалды деп,
Қам жемеші, жар-жар!
Жақсы болса қайын атаң,
Орын басар, жар-жар!

Қыз:

Есік алды қара су,
Майдан болсын, жар-жар!
Ақ жүзімді көргендей,
Айнама болсын, жар-жар!
Қайын атасы бар дейді,
Надан қазақ, жар-жар!
Айналайын әкемдей,
Қайдан болсын, жар-жар!

Жігіт:

Ақ қоян қашар,
Жоталап, жар-жар!
Ақ тайлақ өсер
Боталап, жар-жар!
Мұнша неге жылайсың, жар-жар!
Артыңнан інің барар апалап, жар-жар!

Қыз:

Ортекемнің шет бауын,
Оя тұрсын, жар-жар!
Той басына ту бие,
Соя тұрсын, жар-жар!
Мен шешеме айтамын,
Әкеме айт деп, жар-жар!

Мені десе биылша,
Қоя тұрсын, жар-жар!

Жігіт:

Қызыл қыршын замандас,
Қызыл қыршын, жар-жар!
Қызыл қыршын ішінен,
Қырғи ұшсын, жар-жар!
Әкем бар деп арқаға,
Медеу қылма, жар-жар!
Алып кетер мал берген,
Күдеріңді үз, жар-жар!

Қыз:

Түндігімнің төрт бауы,
Бас бауымды, жар-жар!
Алты жеңгем сұрайды
Шаш бауымды, жар-жар!
Алты жеңгем сұраса,
Аласың да, жар-жар!
Айналайын жан әкем!
Қаласың да, жар-жар!

Жігіт:

Мінген атың қара-ды,
Жар-жар!
Тал құйрығын тарады,
Жар-жар!
Мұнша өксіп жылама,
Жар-жар!
Шешең ертіп барады,
Жар-жар!

Қыз:

Түндігімнің төрт бауы,
Мақта шеше, жар-жар!
Қызың кетіп барады
Жоқта, шеше, жар-жар!
Он екі айда айналып
Бір келермін, жар-жар!
Сары інгеннің ботасын,
Сақта, шеше, жар-жар!

Жігіт:

Мінген атың жиренше, бикем,
Жар-жар!
Артқы түйең інгенше, бикем,
Жар-жар!

Өксіп-өксіп жылама, бикем,
Жар-жар!
Әлдилеп бала сүйгенше,
Жар-жар!

Қыз:

Балшық па екен, су ма екен?
Сарқыраған, жар-жар!
Ақ сүт беріп шешекем,
Асыраған, жар-жар!
Ақ сүт берген шешеме,
Не көрсеттім, жар-жар!
Жат кісінің баласын,
Жолдас еттім, жар-жар!

Жігіт:

Есіктің алды қия еді,
Жар-жар!
Қияға біткен мия еді,
Жар-жар!
Әкең берген қамқа тон,
Жар-жар!
Етіңе қайтып сияды,
Жар-жар!

Қыз:

Тоқпақ жалды тор айғыр,
Тоқтама, әке, жар-жар!
Төркіндеген үйіңнен
Кеттім, әке, жар-жар!
Қыз да болсам сіздің мен,
Перзентіңіз жар-жар!
Жалғыз басым сыймастай
Не еттім әке, жар-жар!

Жігіт:

Есіктің алды құмдақ-ты,
Жар-жар!
Құмдақтан қоян зымдапты,
Жар-жар!
Атасы басқа жау жеңген,
Жар-жар!
Отауға салып тындапты,
Жар-жар!

Жар-жардың тағы бір түрі:

Ж і г і т:

Бір толарсақ, бір тобық,
Санда болар, жар-жар!
Қырық кісінің ақылы,
Ханда болар, жар-жар!
Әкем-ай деп жылама,
Байғұс қызым, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң,
Онда болар, жар-жар!

Қ ы з:

Жаздыгүні ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын тайдай айқасқан,
Оң жақ қайда, жар-жар!
Азар жақсы болса да
Қайын атам, жар-жар!
Айналайын әкемдей
Болмақ қайда, жар-жар!..
(Өзге жақындары да солай)
Шымылдығым серпе сал,
Көрсін әкем, жар-жар!
Көзінің жасын көл қылып
Төксін әкем, жар-жар!
«Жылда-жылда ноғайдан
Пұл алушы ем», жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым»,
Десін әкем, жар-жар!
Шымылдығым серпе сал,
Көрсін шешем, жар-жар!
Көзінің жасын көл қылып,
Төксін шешем, жар-жар!
«Жылда-жылда боқжама
Бояушы едім», жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым»,
Десін шешем, жар-жар!

Ж і г і т:

Шәйі қамзол дүрия үстінде бар, жар-жар!
Алтын бесік құлыншақ алдында бар, жар-жар!
«Үйде шешем қалды» деп жыламашы,
Жақсы болса, қайын енең онда да бар, жар-жар!
Ерке туған аға скем, перизатты,

Еркелейтін алдында жеңге де бар, жар-жар!
Қос перизат бір жерге қосылыпсыз,
Құтты болсын тойыңыз, перизатым, жар-жар!

Бұл өлең екі жақтың айтысынан құралады. Бір жағы күйеу, екінші жағы қалыңдық. Бір жағы еркек тобы, екінші жағы әйел тобы. Адам баласының екі ру болған қауымының бұл жерде екіге бөлінген жігі ашылады. Соның белгісі көрінеді. Жаңа өмірге кіретін жас әйел, жаңа өмірге кіретін жігіт, өздері шыққан екі топтың пікірін, сырын сөйлейді. Еркек тобы әйелге жалпы адам баласының қауымына әйелдің не міндет, не мақсатпен жаралғанын айтады.

Әйел атаулы әйел басының өз тілегін айтады. О да тең адам, онда да тілек, сезім бар. Оған да жалғыз адам болғандағы тілегі керек. Жалпы адам болғандағы қарызына өз басының қайшы келетін өзімшілдік тілегі қойылады. Бірақ бұл жердегі өзімшілдік сөгісті мінез емес, әрбір адамға қас мінез. Әйелде де қуаныш бар, күйініш бар; оған да жақын жар, жат бар; оның да туған жерге, өскен елге арнаулы тілегі, сүйініші бар. Еркектей онда да еркіндігін сүйетін жастық, қызығын сүйетін сезімді жүрек, ыстық қан бар. Оған да ұя керек, оған да өмірдің жарастық жылылығы керек. Жат елге кетерде жастықтан айрылып, жаңа өмірге кірерде ол өткен күніне қоштасады. Белгісіздің тұманы басқан жұмбағы көп алдыңғы өмірге сене алмай, көңілдегі арман, күдігін айтады.

Жігіт тобы алдыңғы күннің қызығын айтып жұбатады. Әйел тіршілігінің жарастығы жанындағы бесікте, алдындағы балада. Қайын ата, қайын ене, жар қасында ол болмаса әйел өмірі жарастықсыз, қызықсыз, мағынасыз. Әйел — ана. Әйелдің адам баласының ұрпағын өсіретін қарызы бар. Және қазақтың түсінуінше әйел — үй ішінің жарастығы, үй ішінің ұйтқысы. Онсыз еркек өмірі — гүлсіз өмір. Сондықтан еркектің үйіне әйел керек. Бұл халдар адам баласы қауымының ішінде бұл күнге шейін жеңіспей, жарысып келе жатқан пікір. Қазақтың қуаныш, қайғы үстінде сөз қылатыны сол тартыс, сол пікірлер. Бұл адам баласының тобындағы бір үлкен трагедияның басы. Көпке қызмет қылу адамның қарызы. Көп үшін өлу, көп үшін өз тілегінді құрбан қылу адамшылықты ұққан жанның ата мұрасы. Маңдайына

басылған қарызы, өмірінің мағынасы. Бірақ бұған қайшы келетін адамның өз жүрегінің тілегі, өз басының сезімі, өздігі. Осы екеуі бір бетпен кетсе, арасында шалыстық болмаса, адам бақытты. Бірақ көп уақытта екі жолда қайшылық болады. Бір адамның өз жүрегінің ішінде екі айыр жол шығады. Жүректі сол екі жол айырады. Қанды уақиға, қайғылы хал сонан туады. Жар-жар сол терең пікірдің, сол сияқты халдың басын бастайды, бетін ашады.

Жар-жар деген сөздің өзінде де мағына бар. Сол күнге шейін күйеуі барын ашып айта алмай келген туысқан мен жас қыздың еркіншілік ерке күніне көлеңке түсіре алмай аяп келген ағайын, тілеулес көптің, қуанышқа келген топтың ортасында, алғашқы рет «жар» атын атау керек. Жас әйелдің ержетіп екі өмірдің жапсарына келгенін, тілеулес қауымының алдында, қуанышпен жариялауы керек. Әйел құлағына, енді жалғыз емес, екінші адаммен қосақталғанын білдіру керек. Сондықтан жүзге ауыр тимейтін «жар» деген сөзбен, әнмен жаңа өмірге кіргендігін естіртеді. Соны құлағына сіндіру үшін, соған көндіру үшін қайта-қайта «жар» атын атайды.

Қоштасу — танысу. Қыз ұзатқанда айтылатын өлеңнің бірі — қоштасу өлеңі. Ұзатылатын қыз көңіліндегі шын қайғыны білдіру керек. Туған ел, өскен жермен, ақырғы айырылысу сағатында көздегі жасын, көңілдегі қайғымен арыздасқан, қоштасқан сөзін айтады. Бұл сөздер жылаумен айтылатын болғандықтан, өлеңдері де жаттама болмайды. Қай қыз болса да жанынан өлең шығарып айтуға тырысады. Ұзатылатын қыз ағайын, туған аға, жеңге, құрбы-құрдасқа айырылардағы арызын айтады. Өз өмірінің қайғысын айтады. Бұл күнге шейін жасырып келген, іркіп айтпай келген қайғысы болса ақырғы сағатта сол қайғының бәрін өлеңмен, көздің жасымен шығарады. Көп қыз танысу өлеңде көп ағайынға естіртіп көңілдегі наразылығын айтады. Кейде алдыңғы жұмбағы көп өмірден рақым тілейді. Тілек айтады. Көрісетін апа, жеңгенің айтатын сөздері көбінесе тілек тілеу, тілекпен ұзатып салу болады. Танысу өлеңдері қазақ ортасында көп, әлі күнге жоғалмаған, бітпеген әдет, бұндай өлеңнің әзіргі мысалына жеңгелер айтатын бір өлеңді аламыз.

Қара суды жайлаған қыз барады;
Анасынан айырылып қыз барады.

Қара суға қан құйсаң ағар, кетер;
Жат кісіге қыз берсең алар, кетер.
Жылама бикем, жылама!
Көзіңнің жасын, бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден,
Сені мұндай қылама?
Бүркендіріп қояма?
Көздің жасын, бұлама?
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қояма?

Бет ашар. Қыз ұзатқанда айтатын өлеңнің бірі — бет ашар. Бұрынғы басы бос, еркін қыз енді қалыңдық болған уақытта, жаңа өмірдің табалдырығынан нықтап аттаған соң, жаңа үйдің мүшесі, жаңа елге тиісті адам болған соң, соның ауысқан жаңа өміріне арнап айтылатын өлең. Бұл өлеңде не шер, не қайғы айтылмайды. Бұл жағынан қарағанда, өзге өлеңдердің көбінен беташар өлеңі бір бөлек болып бөлінеді. Бет ашарда жеңіл күлкі, қалжың сияқты сөздің араласып келетін де жері бар. Шын сөз, шын өсиетті айтумен бірге, қалжыңға ұқсас қылып, салақ, олақ, ретсіз әйелдің күлкі мінездері де көрсетіледі. «Қаптың ауызы бос тұр деп, құрт ұрлама келіншек» деген сияқты. Осындай күлкі сөздеріне қарап соңғы замандарда, бұл өлең ылғи үлгі ретінде айтылатын сөз болып та кеткен жерлері бар.

Бірақ бет ашар өлеңінің не мақсаттан туып, не үшін айтылатынын тексерсең, мұнда үлкен мағына бар екенін айыру қиын емес. Бет ашар — беті ашылған жастың бетін ашып өмір таныту, әрбір елдің өзі қолданған жол-жобасын түсіндіру. Тәжірибесіз жас әйел жаңа өмірге кіріп, жаңа қауымның ортасына келгенде сол қауымның қадірлі, құрметті үлкендерін тануға керек. Солардың әрқайсысының орнын білу керек. Жаңа қауымның қадірлейтіні кім, ұлық тұтып сыйлайтыны кім, жаста еркелетіп аялайтыны кім, жас келін бұларды топ алдында танып, біліп алу қажет. Үлкендердің алдында келіннің тәжім қылуы — сол жаңа шарттарға көндім, қабыл алдым дегеннің белгісі.

Екінші үлкен мағына: бет ашарда қазақ елінің жаңа түскен келінге келешекте ана болуға, қадірлі келін, үлгілі жеңге болуға үйретеді. Бұл өлеңмен қазақ жұртының әйелге жалпы көзқарасы білінеді. Әйел — үй ішінің, ауылдың, ағайын ортасының ұйтқысы. Солардың жарас-

тығы, гүлі, берекесі. Күйеудің сүйеніші, тірегі. Дос тауып, туысқан құрап беретін көмекшісі, досы. Өлеңде сол міндеттер толық айтылады. Ел осы айтылған тілектерді орындап, жақсы ат алып, ағайынға қадірлі болу үшін қандай шарттарды орындап, қандай мінезде болу керек, соның жеке-жеке жолдары айтылады. Үй ішінің ұйтқысы әйел болған соң, оның ұйтқы болар мінезі не болатынын айтады. Мысалы:

Келіннен енді сөйлейін:
Көп дабырлап шуламай,
Құлағыңды саласың!
Қатасы болса сөзімнің,
Осы отырған әлеумет
Сынға салып тыңдап тұр,
Келін-жан менің тілімді!
Әдеп жолын үйренбек
Жас кісіге білімді.
Ақылсызға айтқан сөз —
Далаға кеткен шығын-ды.
Бәрі саған керек іс,
Тыңдасаң келін жырымды.
Жырға қосып айтамын
Бар өсиет сырымды.
Бұрынғы күнің балалық,
Ержеткен күнің бүгін-ді.
Өзім айтқан сөз емес,
Осылайша деген бұрынғы.
Келін боп келмек оң жаққа,
Ата-ананың мұрасы.
Бұрынғы үйің бекер-ді,
Мекенің осы тұрасы.
Өз үйінде тұрмақ жоқ,
Ұл боп тумай әуелде,
Қыз болған соң тууың.
Келін боп келген қиын іс,
Жаңа өспірім балаға.
Қызмет қыл иіліп,
Ата менен анаға.
Өзіңнен үлкен адамның,
Бетіне тіке қарама.
Үлкен кісі келгенде,
Қатарласып отырмай,
Кейін отыр панада.

Ылажы болса шығып тұр,
Қайтқанынша далаға.
Бар айтқаным бұл емес,
Құлағың салып тындап тұр,
Сөзім бар айтар және де.
Тұратын болса ата-анан,
Отырып қалма орнында.
Тұрып барып есік аш,
Еріп шықпа соңына.
Дәрет суын көтеріп,
Қарап та тұр жолына.
Орамалын алып бер,
Ұмытып кетпе оны да.
Бұрынғыдай ойламай,
Сабыр етіп шыдам қыл,
Аштық пенен тоғыңа.
Ынтаменен қызмет қыл,
Құдай қосқан еріңе.
Күле сөйлеп жауап бер,
Оның айтқан сөзіне.
Тең құрбыңнан артық боп,
Үлкен емес, кіші емес,
Қосылыпсың теңіңе.
Еріңнен асыл адам жоқ
Қарасаң ата тегіңе.
Күйеуің үйге келгенде
Қағып көрпе салып бер,
Отыратұғын жеріңе.
Бір нәрсеге жұмсарда,
Алыстан «әй» деп айтқызба.
Төсегін салып шешіндір,
Ерте тұрса киіндір,
Киімін тұрып алып бер,
Белбеуін байла беліңе.
Менің айтқан бұл сөзім,
Бәрі саған керек іс,
Абайлап қара түсініп,
Сөлекет болып отырма
Еркектей болып жүгініп.
Бір тізелеп жөн отыр,
Төмен қарап бүгіліп.
Қатты қылып сөйлеме,
Ақырын сөйле мүдіріп,

Майдалығы сөзіңнің,
Кеткендей болсын үгіліп,
Бір нәрсеге барғанда,
Көп кешікпе кідіріп,
Үй арасы болса да,
Қатты жүрме жүгіріп.
Боз балаға қарама,
Артық аса тігіліп.
Сыбысың болып біреумен
Өсекке жүрме ілініп.
Жасырынбайды жаманат,
Ақыры шығар білініп.
Жаманатың бір шықса,
Кетеді елің түңіліп.
Тәжім қылып сәлем ет,
Үлкен үйге кірерде.
Сыртыңнан шық иіліп.
Есіктен шығып жүрерде.
Бір қиын іс дүниеде:
«Пәленше келін сондай» деп,
Сыртыңнан әркім күлерме.
Ерте тұрып, түнлік аш,
Ерініп жатпай төсекте:
Мезгілсіз келген ұйқыны
Өзіңе жақын дос етпе.
Жаңа түскен жас келін,
Жақын болар өсекке;
Қатынға кәрі айып жоқ,
Мінсе де теріс есекке.
Сөйлеген кезде еркектей,
Дауысыңды қатты кенеме;
Нәзік сөйлес еріңмен.
Не жұмыс қылсаң, жылдам қыл,
Шұбалаң келін атанба.
Тастама белбеу беліңнен,
Жүріп жұмыс қылғанда.
Барымен ұста қолыңның,
Ұстама жалғыз жеңіңмен.
Ата-анамен жарыңның
Бетіне тіке қарама,
Алса да таспа теріңнен.
Қасыңа бала келгенде,
Қабағың түйіп, тыржиып,

Жылатпа түртіп қолыңмен.
Орынсыз, жаман іс қылып,
Әркімнің тілін тигізбе.
Ата, ана тегіңмен.
Ұзын сөздің қысқасы:
Жақсы болып іс қылып,
Жұртыңа жақ еліңмен.
Бар айтқаным бұл емес,
Құлағыңды салып тыңдап тұр,
Айтылар кейін қалғаны:
Отырған адам көзінше
Әр жерінді қасыма;
Жаулығыңды шұбалтпай,
Дұрыстап ұста басыңа.
Астынан шығып тұрмасын,
Ие боп жүр шашыңа.
Қолын ұстап, бетін сұрт,
Бала келсе қасыңа.
Қайныңды сыйлап қадірле,
Қарама үлкен жасыңа.
Жасы құрбы екен деп,
Жаманға болма ашына.
Ойынның жөні осы деп,
Әркімге берме шашыла.
Біреу жаман айтты деп,
Болымсыз іске жасыма.
«Пәленше бүйдеп айтты» деп
Жарыңа сөзді тасыма.
Есітсең де жаман сөз,
Жүргенің жақсы жасыра.
Көңліңе келіп жүрмесін,
Айтты деп сөздің қиынын;
Бүгінде жаман көргенмен,
Көңліңе теріс келгенмен,
Бәрі де саған пайдалы,
Ағаңның айтқан жырышың.
Сендерге енді келейін,
Қарт, кәрия аталар!
Жапсардағы отырған
Жастары үлкен — аналар!
Ақылы артық даналар!
Біздерге енді қуаныш,
Жасы кіші балалар.

Бұрынғының бір жолы:
Келінді көрген адамнан
Көрімдікке мал алар.
Қайын атаға бір сәлем!
Көрімдігін айтыңыз!
Балаларыңның ішінде,
Көрімдікті көп айтар,
Ақылы артық келінің.
Жалғыз қара болмасын:
Түйе болса боталы,
Бие болса тайлысы.
Қайын енеге бір сәлем!
Келінің — балаң бір теңді,
Қосылыпты сайына.
Осындай жақсы келінді,
Көрімдігін атамай,
Көресіңдер ме жайына?
Түйе берсең ақтан бер,
Өсеріне бақтан бер,
Тым болмаса ен салдыр,
Түйенің кенже ботасы,
Биенің кіші тайына.
Малға шамаң келмесе,
Берсең де ырза боламыз,
Қаптағы құрт пен майыңа.
Қайын ағаға бір сәлем!
Келін-келін, келіңіз!
Көрімдігін беріңіз!
Ала-құла деменіз,
Түсін айтып қойыңыз.
Қойды берсең қоңырдан,
Өсеріне оңынан,
Абысынға бір сәлем!
Ешкі берсең сарыдан,
Мол қолды бол жарыған.
Түсін атап, енін айт,
Асып кет те бәрінен.
«Беремін» деген кей қатын,
Шығарып барып жапынан,
«Бергенім осы менің» дер.
Алыстан келген кей қатын:
«Берер едім аямай,
Жақын емес елім» дер.

Бермеймін деген кей қатын:
«Дүниенің билігін,
Үйдегі білер ерім» дер.
Сылтау қылып кейбірі:
«Өкпелімін бұл тойдан,
Беретін жоқ жерім» дер.
Желдіртпелеп кейбірі:
«Сабыр қылып тұра тұр,
Берейін саған кейін» дер.
Кейін барып сұрасаң:
«Ойнамай жүр менімен:
Мен емес сенің теңің» дер.
Жалпы жұртқа бір сәлем!

БАТЫРЛАР ӘНГІМЕСІ

Қазақтағы батырлар әңгімесі ескі заманнан басталады. Батырлар әңгімесінің басы ескі түрік бірлігінің заманындағы әңгімелерден шығады. Қазақ елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес; жалпы түрік жұртының ескілігі деп саналуға керек. Бұрынғы түрік, моңғол дәуірі жүрген заманда, Алтын Орда, Ақ Орданың күндері айтылатын жерлер бар. Ноғайлы, қырым, қыпшақ, қырғыздардың бір жалаудың астында бір ел болып жүрген кездерін айтады. Бұл түрік жұрттарының жік-жікке бөлінбей тұрған күндері. Бірін-бірі жат демей, бауыр көріп жүрген кездері.

Қазақтағы батырлар әңгімесінің осы кездерде шыққаны бір жік болып, кейінгі замандағы шыққандары екінші бір жік болады. Алғашқы жіктегі — ұлы батырлар. Бұлар көшпелі елдің шабынгершілік, жауынгершілік, құба қалмақ заманында жүргендегі батырлары. Ол кездегі тыныштық, амандық, түгелдік ылғи найзаның ұшы, білектің күшімен алынатын, қара күштің ғана дәуірі жүрген заман. Әлі жеткен әлсіздің қожасы болған, әлсіздер құл мен күң болған заман. Не нәрсеге ие болсаң, иелігің қылыш жүзінде ғана сақталатын. Сондықтан ол замандағы елдің сүйеніші кім? Сүйеніші қол бастаған батыры, ел бастаған қаны мен биі болған. Ел қиялында жүретін елдің шын қадірлі басшысы осы үш мінездің үшеуіне кім бірдей жетік болса, сол деп саналған. Сондықтан толық жақсы: әрі батыр, әрі би, әрі ел билеген хан болу керек. Бұл уақыт батырдың ең қадірлі болған заманы. Елдің елдігін сақтаған шын азаматы, «ық жағына қала, ел жағына пана» болған, ірге бермес, еркесі болған заман.

Бірақ барлық батыр ондай болған жоқ. Сондықтан ел сондай батырдың болуын қиял қылған. Қиял батыры бет алды тумайды. Әншейін жабайы адам туысынан оның туысы басқа болу керек. Жаратылысында жай адамның шығысынан бөлек бір көмескілік, жаттық болуға тиісті. Туысын жасырын сыр билеген өзгешелік болу керек. Олардың жаратылысына табиғат, әулие, пері

сияқтылар араласу керек. Сондықтан ұлы батырлар жат туыспен туады.

Осы сияқты белгісі болғандықтан, қазақтың барлық батырлары жоғарыда айтқан, екі жікке бөлінеді. Алғашқы жікке кіретін ұлы батырлар: туысы бөлек, орны басқа, ел қиялындағы бағасы жоғары болған, әр рудың басшысы әрі ел іргесін бермейтін елдің ұлы қамқоры, ханы қатарлы болғандар.

Бұдан кейінгі жікке кіретін кіші батырлар. Бұлар қазақтың тіршілігі тыныштық дәуіріне қарай ауысып, асау қанның жуасыған кезінде шыққан батырлары. Бұл кездің батыры азғындаған батыр. Бұлардың тұсында әншейін жабайы адамнан бөлек жаттық жоқ.

Бұрынғы Едіге, Қобыландылар бір жағы періден, бір жағы керемет иесі әулиеден туса, кейбірі көп тілеумен әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтқан күнде, алпыстағы Аналық, тоқсандағы Тоқтарбайдан туса, болмаса Ер Сайын сияқты пірдің батасы, тілеуімен туып, пірдің қорғауымен тіршілік ететін болса, соңғы батырлар әншейін қоңыр қазақша туады. Екінші үлкен айырмасы: бұлардың ісі мен күшінің бәрі де қазақтың өз ортасындағы араздық, жаулыққа жұмсалады. Болмаса үй іші тұрмыстың ғана жоғын жоқтайды. Мысалы Алпамыс.

КОБЫЛАНДЫ БАТЫРДЫҢ ҚЫСҚАША ӘНГІМЕСІ

Қобыланды — алпыстағы Аналық, тоқсандағы Тоқтарбайдың әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып, бала тілеп, тентіреп жүрген уақытта тапқан баласы. Батыр туысымен күн санап ер жетеді. Он жасқа жетпей тұрып, Қөклан деген кемпірдің Құртқа деген қызын алады.

Құртқа ақылды, мінезді қатын болады. Батырға Тайбурыл деген тұлпарды асырап, жетілтіп береді. Сол кезде Қияттың Қараман бастаған қолы Қазанға аттанады. Құрдасы Қараман шақырған соң, Қобыланды бірге бармақшы болады. Әке-шеше, қарындасы, қатыны болып, «барма» дейді. Қөнбеген соң кетерінде, «батырдың жолын оңғар» деп, тілеу тілеп жылайды. Артында қалып бара жатқан үй ішіне батырдың айтатын сөзі.

Желі толған түйемді,
Сарысуға тапсырдым;
Тоғай толған жылқымды,

Жасанған жауға тапсырдым;
Қора толған қойымды,
Аш бөріге тапсырдым;
Азу тісі балғадай,
Жас бөріге тапсырдым;
Тоқсандағы Тоқтарбай,
Қүдіретке тапсырдым,
Алпыстағы Аналық,
Бибібатимеге тапсырдым;
Қарындасым Қарлығаш,
Қарашаш ханымға тапсырдым;
Жан қосағым қыз Күртқа,
Балуан қызға тапсырдым;
Сендер төртеу, мен жалғыз,
Бір құдайға тапсырдым.

Сол сөздерімен Қобыланды Қият қолының артынан жүріп кетеді. Бірақ атының әбден толатын күні жеткен жоқ еді. Соны тосып, жолда бөгеліп жатып алады. Қол ұзап кетеді. Күткен күні болған соң Тайбурылмен батыр шабады. Тайбурылдың шабысы төрт аяқтының бәрінен бөлек, жат болады.

Астындағы Тайбурыл
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады.
Бір төбенің тозанын,
Бір төбеге қосады.
Жаңбырдай тері сіркіреп,
Жауған күндей күркіреп,
Қар суындай тасады.
Құлан менен құлжаның,
Ұзатпай алдын тосады.
Көл жағалай отырған,
Көк құтан мен Қарабай,
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен кесе басады,—

дейді.

Осы жүрісімен батыр Қазанға келеді. Қазанның даяриясынан атын секіртіп ішіне кіргенде, алдынан жекпе-жекке Қазан деген әрі хан, әрі батыр шығады. Екеуі соғысады.

Әуелі тәуір сөйлесіп,
Артынан шайтан жабысты.
Шайтан емей немене:

Ырғай сапты сүңгіні
Ырғай-ырғай салысты.
Итерісіп тұрысты,
Найза қанға майысты.

Ақырында Қобыланды Қазанды жеңіп, ат көтінен түсіріп, өлтіреді. Содан кейін Қазанның ішінде дайындалып тұрған қалың қолмен жалғыз соғысып, қырып, жеңіп шығады. Қазан қасына Қият қолы келген соң біржолата шауып, шаншып, олжалап алып болған соң, батырлар қайта қайтады. Жолшыбай Қобыланды мен Қараман Көбікті деген ханның жылқысын ала кетпек болады. Далада жатқан қалың жылқыны алдарына салып айдап жөнеледі. Жылқыда Көбікті батырдың тарлан ат деген аты болады. Сол жау сезіп, қалаға қашып келеді. Көбікті жау келгенін біліп, атына мініп қуады. Бұл келген уақытта, Қобыланды бір жайлы жерге келіп ұйықтап жатқан болады. Көбікті ұйықтап жатқан Қараман мен Қобыландыны байлап алып, қаласына алып келіп, зынданға салып тастайды. Көбіктінің Қарлыға деген қызы болады. Оның мұсылман болмақ ниеті бар екен. Екі батырды босатып алып, солармен қашпақшы болады. Бірақ әуелі екеуінің батырлығын сынайды. Зынданнан босатамын, қашыңдар, дейді. Қараман бұған көнсе де, Қобыланды көнбейді. Қашып, пысып кетпеймін, еліңді қырып, шауып кетемін дейді. Қыз батырға ырза болады. Зынданнан ықтиярымен шықпаған соң, айламен шығармақшы болып, Тайбурылдың тіліне қыл бұрау салып, қинап, шыңғыртады. Батыр жаны ашып, долданып зынданнан атып шығады. Содан кейін, қызды ертіп алып, Қараман үшеуі Көбіктінің жылқысын тағы алып жөнеледі. Көбікті артынан қуып жеткенде, Қарлыға әкесінің үстіндегі сауыттың оқ өтетін осал жерін айтады. Қобыланды сол тұсынан садақпен атып, Көбіктіні өлтіреді.

Сол бетпен кетіп жолда тағы бірталай қиындық көріп, еліне жетсе, елдерін қалмақтың Алшағыр ханы шауып кеткен болады.

Жұрт-жұртқа Құртқаның көміп кеткен белгілеріне қарап отырып, батыр Алшағырдың еліне жетеді. Бұл кезде әке-шешесі құл мен күң болып, қарындасы қызметші болып, қатынын Алшағыр алғалы жатыр екен. Құртқа батырды күтіп, зарлап жүріп, ақылымен жарының келгенін сезеді.

Алшағыр мен Қобыланды соғыс салады. Қобыландыға Қараман мен Қарлыға серіктік қылады. Алшағырды Қобыланды өлтіреді.

Бұл өлген соң, тағы да көп жекпе-жек болады. Ағанас деген батыр Қобыландыны алуға айналғанда Қарлыға келіп, найзасын салып, түсіріп кетеді. Бұдан соңғы қауіпті жау, Біршымбай деген Қарлығаның ағасы, Көбіктінің баласы болады. Оны Қарлыға алдап, айламен өлтіреді.

Қарлыға батырларға үлкен достық көрсетеді. Басында, Қарлығаны олжа қылған соң, Қобыланды Қараманға беріп еді. Қарлыға Алшағыр ханның Күнікей, Тінікей деген екі сұлу қарындасын тұтқын қылып алып, соларды Қараманға беріп, өз басын олжадан босатып алып, Қобыландыға тиісті болады. Қобыланды Алшағырды шауып, елін жебір-жесір қылып болған соң, әке-шеше, елі-жұртын бұрынғы жеріне алып қайтып, мұратына жетеді.

ҚОБЫЛАНДЫ ӘНГІМЕСІНІҢ МӘНІСІ

Қазақтағы батырлар әңгімелерін басынан аяғына шейін анықтап, тексеріп қарағанда, бізге тіпті анық қылып тарих бетін ашып береді десек те, сол ескі тарих көлемінде болған ірі мезгілдердің барлығының да ұлы суретін нобайымен, доспалмен көрсеткендей болады. Рас, біз елдің тарихын ылғи батырлар ертегісінен құрап тізбейміз. Бірақ ел әуезінің ескілігі тарихқа қаншалық жәрдемші болатыны кімге болса да белгілі. Бұл турада қазақ елінің ішінде сақталып қалған батырлар әңгімелері, бүгінгі ел әңгімесі сияқты ескілігін жоғалтқан түрік тұқымдарының барлығына да тарихтың жаңа бір бетін ашып бергендей болады.

Бұрынғы түрік тілдеріндегі ескі сөздерді қарастырған Европа ғалымдарының қазақ елінде ескі заманның сарқыты мен белгілері көп болу керек деген дұспалдары батырлар әңгімесі сияқты қазақтың ескі жыр, ескі өлеңдерінен аныққа шығып, айқындалғандай болады.

Қазақ ортасында қалған батырлар әңгімелерінің әрқайсысының ішінде тарих ауданына сиярлық шындық қайсы, тарих оқиғаларынан қалған із, сүрлеу қайсы, әрбір әңгімеде ел мінезі, ел қиялы, жалпы ұғымы, бірлік әңгімесінде қаншалық дәрежеде күшейіп, қанша-

лық қалыпқа шейін жетті. Соның бәрі көрінетін жерлер аз емес.

Ел есінде сақталып келген баатырлардың ішінде болған адамнан тарайтын әңгімесі де болады. Кейде жалғыз ғана ел қиялының өзі туғызатын да батыр болады. Қобыландыны әуелі осы жағынан қарастыралық.

Орынбор архив комиссиясының мағлұматы бойынша, Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін қара жолдың үстінде Қобыланды деген бекет бар. Соның жанында Қобыландының бейіті деген бейіт бар дейді. Сол маңайдың қазағы Қобыланды жайынан ескілікті әңгіме де айтады. Бұл Қобыландының болған адам екеніне бір дәлел. Екінші, ел ақсақалдарының шежіресінде, ескіліктен қалған әңгіменің ретінде: Қобыланды батыр Жәнібек пен Әбілхайыр ханның тұстасы делінеді; Қыпшақтың Әбілхайырға жағымды, әрі басты адамы, әрі қадірлеген батыры болады. Әбілхайырға Қобыландымен қадірі тең түсіп жүретін арғын Дайырқожа деген ел жақсысы болады. Қобыланды мен Дайырқожа кектесіп жүргенде далада кездесіп, батыр Дайырқожаны өлтіріп кетеді.

Әбілхайыр Қобыландыны беруге Қыпшақтың наразылығынан қорқып, шыдай алмайды. Үш кісінің құнын алып біт дегенге арғын тоқтамайды. Сонымен ноғайлыдан кейінгі заманда қазақ бірлігіне кірген рулардың көпшілігі айырылады.

Жоғарыдағы ноғайлы мен қазақ айырылардағы өлең осы тұста айтылады. Қобыланды өлтірген Дайырқожаның әкесі — Қыдан тайшы, Қыдан деген өлеңші болады. Ел аузында сақталып қалған ескіліктің бірінде сол Қыдан ақын айтқан өлең деп мына өлең айтылады:

Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?
Сексен асып таянғанда тоқсанға,
Тұралмастай үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдың
Бұл ноғайлы ұлының.
Аққан бұлақ, жанған шырақ
Жалғыз күнге құрыдың!
Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!—

деген.

Бұл сияқты ескілікті сөздер Қара қыпшақ Қобыландының болған адам екенін анық, айқын білдіргендей болады.

Затында қазақ ескілігіне кіретін әңгімелерінің көпшілігіндегі батырлар ылғи елдің қиялы туғыза берген адам емес, көбінесе болған адамдардан туатын сияқты. Жалғыз-ақ ел қиялының көтеріп, ірілетіп әуелгі пішіннен өзгертіп, өңдеп әкететіні бар. Біз көрген батырлар әңгімелері де сол қалыпты. Қобыланды әңгімесі ел қиялының сондайлық қылып көтерген, келістіріп суреттеп, шеберлеп әңгімелеген сөзінің бірі. Шеберлеп әңгімелегені барлық батыр әңгімесінің ішіне кіретін адамдардың мінезін, қалпын толық қылып шығарудан, батыр жорығын сұлу қылып жырлауынан білінеді. Онан соң батыр пішініне ел мінезін сыйғызып, ел тілегі мен үмітін батыр өмірінің көлеміне шеберлеп сыйғызғаннан білінеді...

Жырдағы Қобыланды қандай, мінезі қандайлық жаратылысты батыр, енді соған келейік.

Қобыланды да қазақтың ұлы батырларының бірі. Ұлылық бұның ерекше туысында, ел жақсысының туысы туралы өзінің нық орнаған көзқарасынан айырылмайды. Ел қиялы бір сүйген түрінен ауыспайды да, адаспайды. Сондықтан Қобыланды ерекше туыспен туады. Бұның жаратылысына да әулие мен пір араласып ерекше туғызады.

Қобыландының алғашқы жорығы Қазан қаласына аттанумен басталады. Әңгіме Қобыландының Қазанды шауып, егескен жауын жеңіп, жолдағы еске алған жауларына жолшыбай шабуыл жасап, содан қайтып келгенде өз елінде болып қалған ірі оқиға кездесіп, елін шапқан қалмақтың Алшағыр деген батыры мен соның елін шауып кегін алумен бітеді.

Бұл оқиғалар бірінің артынан бірі тізіліп келетін ұзақ әңгіме болса да, барлығы Қобыландының алғашқы батырлығы басталып, алғашқы батырлық жолындағы көрсеткен өзгеше қайратын жыр қылып, әңгіме қылуымен тоқталады.

Қобыланды бұл әңгімеде ел қорғаны болған, елінің мақтаны, айбыны болған батыр.

Қобыландының батырлық мінезін, батырлық туысын ел әңгімесі өзінше толық қылып батырдың бүтін пішінін жасап шығарғандай болады.

Қобыланды алғашқы жорығының өзінде алыстан тоят

іздейді. Ежелден кекті болған алыстағы мықты жауға аттанады. Жауға аттанарда қарындасымен, Құртқамен қоштасқан сөзінде өзін-өзі қайраттандырып, жауландырып, шын батырдың тасқындаған ірі сөзімен жауап қайырады:

Қора толған қойымды,
Аш бөріге тапсырдым.
Азу тісі балғадай
Жас бөріге тапсырдым.
Тоғай толған жылқымды,
Жасанған жауға тапсырдым.—

деген сияқты желпінген сөздер — шын батыр аузынан ғана шығатын сөздер. Қобыланды барлық әдетінде ірі батыр әдетін істейді. Ол жалғыз жүріп шабуылды жалғыз жасайды. Қауіпті жау ішінде болса да еркімен ұйықтап, салғырт жүреді.

Қобыланды әйел тілін алмайды. Әйел тілін алу: қаншалық жақсы, адал дос болса да азғанымен бір есеп деп біледі. Сондықтан әйел көмегін алғысы келмейді. Дұспаннан рақым күтпейді, тілемейді. Дұспанның жақсылық, аянышын алғысы келмейді. Дұспаннан дұспандық қана күту керек, дұспандығына қайратпен ғана жауап қайыру керек деп біледі.

Көбіктінің қызы Қарлығаның істемек болған көмегін, беріп тұрған бостандығын сол себепті алмайды. Құртқаның болжал қылып елінді жау шауып, әке-шешен құл мен күң болып, «бізді егескен жаудың мықтысы әкеткен заманда келерсің» деген сөзі Қобыландыға тоқтау болмайды.

Қобыланды жорықта олжа үшін жүрген, дүние қуған батыр емес, ол жақсылық, атақ үшін жүрген батыр, айдын үшін жүрген құл. Сондықтан жорық жолында не кез келсе де, бағасына, ажарына қарамайды. Олжа деген жолдастың бәрі тілегін алып отырады. Сол себепті Қараман Қобыландының үнін тілеп, өзінікі болмаққа ізденген Қарлығаны олжа деп алып кетеді. Барлық жолдың олжасы да Қият қолы мен Қараманда болады. Қобыланды елдің қиял қылған батыры.

Бұл өз руының мақтаны. Елінің қорғаны: жауынгерлік тыныштығы жоқ заманда жағалай шабыс, құба қалмақ заманы сияқты аума-төкпе заманда амандықты, тыныштықты тілеген ел батырды қиял қылған, сондағы

тілеген, қиял қылған батыры Қобыланды. Бұл серікке қол алмайды. Елге ауыртпалық түсірмейді. Елдің құрғана қорғаны емес, өзі ізденеді. Жақындағы түгіл, алыстағы жаудан да ізденіп барып өшін алады.

Қобыландының бір басында әрі басшы батырдың, әрі артынан ерген қолдың да міндеті бар.

Қобыланды сияқты батыры, айдыны болған заманда қыпшақ елін аларлық жау жоқ. Алса қапыда алады. Қобыланды жоқта, қамсызда, бейбітте алады. Бірақ Қобыланды тұрғанда елге өлім жоқ. Ел тіршілігін сақтаушы бар.

Қобыландыдан соңғы әңгімедегі екінші орын алатын Құртқа. Құртқа Қобыланды сияқты ерекше туған батырдың теңі болып туған, көңілдегідей жақсы жары, онда адал жарға ылайықты шыдам бар.

Тоқтаулы мінезділіктен басқа, жарын сыйлаған кен сабыр бар. Ол тілеуі дұрыс. Барлық ойы, барлық ниетімен жау жолына басын сарп қылған жолдас; сондықтан Қобыландының келешегін ойлаған болжал айтады. Қобыландының үйде отырған есі, ақылы Құртқа. Қобыланды қайрат иесі болғанда, Құртқа ақыл-ой иесі. Екі жартыдан, екі жақсы сыпаттан құралған, жарастықты бір бүтін өмір — бұл екеуінің біріккен өмірі болады. Құртқаның өз басына арналған тілегі мен ойы жоқ. Сол Қобыландының өміріне тілеу мен қызметін қосып жіберген жан. Сондықтан доспал айтудан басқа түс те көреді. Түсінде Қобыландыны тауып отырады. Құртқа, елдің Қобыланды сияқты батырға қиял қылып қосқан жары, көбінесе Құртқа Қобыландыдан есті, тартымды болады, қызметі Қобыландыға Тайбурылды асырап жетілтіп жолдас қылып беру, бұл Құртқаның өзіне мақсат қылған жұмысы. Тайбурыл Қобыландының Құртқадан соңғы серігі, жолдасы, Тайбурыл көшпелі елдің батырына арналған ат. Көшпелі елдің қысылғанда сенім қылатын «қыл құйрықты, жел жетпес» есті серігі. Жорыққа сапарға шыққанда артта қалған елден де, үйден де пайдасы артық тиетін жалғыз сүйеніші, сенімі аты болады; сондықтан ол ат құрғана мінгіш, құрғана жүйрік, берік болудан басқа есті де болу керек. Сондықтан Тайбурыл керекті жерінде тіл бітіп сөйлеп те кетеді. Қөтерген қиял Тайбурылды өзге малдан жат қылып ірілетіп әкетеді. Тайбурылдың бұлай болуына Құртқаның тәрбиесі себеп болады.

Құртқа Тайбурылды баласындай тәрбиелейді. Батырдың аты өзгеден өзгеше тәрбие көрген, Құртқа тәрбиесінен шыққан. Сондықтан өзгеден жат іс көрсетеді.

Қобыланды әңгімесі басында шынға жақын болған, бір оқиғаның сарынынан туған әңгіме дедік. Бұл Қобыланды әңгімесінің ескіден келе жатқан негізі. Бұл әңгіме жалғыз қазақ әңгімесі емес, әуелгі қалыпта жалпы түрік әңгімесі болуға тиіс. Мына әңгіме содан қалған қазақ ішіндегі сарқындысы. Бірақ әңгіме көп заманнан келе жатқан ескі әңгіме болғандықтан, бергі жерде қосылған жамаулар көп. Жамау жалғыз әңгімеде емес, әсіресе көп айтушының аузынан өткендіктен. Әрбір заманның ескілікті, жаңалықты сөздері сияқты қоспаны да көп сіңірген.

Әңгімеге қосылған қоспалар жаулардың аттарын санауда, бергі заманда қазақтың өзі көріп жүрген қырғыз, қалмақ сияқты елдер кірген. Солармен ауысқан, оның үстіне анда-санда қызыл бас атының араласатыны да бар. Бұл тіпті бергі кездегі күшейген мұсылмандық сарынынан жұққан тат.

Сыртқы сөзіндегі әріден келе жатқан «Айыр қалпак, жез телпек» сияқты ескілікпен қатар, бергі уақыттың порымы аршындап, «суқары» деген сияқты орыстан кірген сөздері де көп. Бұл сияқты ала сөздер ескі заман мен жаңа заман айтушыларын араластырып, жыр мен әңгіменің көп ауыздан өткендігін білдіреді.

Қобыланды өлеңі — ескі қазақ әдебиетінде үлкен, елеулі орын алатын жырдың бірі. Бұның өлеңі күшті, ақындықпен, шалымды қиялмен жазылған өлең. Жырдағы Қобыландының үй ішімен қоштасуы, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының айтысы сияқты өлеңдер, Қобыландыны соңғы түзеп айтқан Марабай сияқты ақынның үлкен ақындық қуатын білдіреді. Бұл сөздер, төселген жүйріктей толғаулы ақынды танытады. Қиялы бай, суреті көп, сезімі күшті ақынды көзге көрсетеді.

Бұл турада Қобыланды жырының тілі әдебиеттің соңғы замандағы кестелі, шебер түрінен қалыспайтын ырғақты жерлерін айқын білдіреді. Қобыландының жыршысы сипаттау сөздерінің барлығын салыстырған суретпен айтады. Көтеріп сөйлеген суреттерінің өзінде де көңілге қанықтығы, толғану ретті еріксіз қондырғандай болады. Қобыланды жыры ескі жырлар үлгісімен жазылғандықтан барлық өлеңі әнге өлшеніп айтылған. Сон-

дықтан қандай оқушы оқыса да желдіртіп ала жөнеліп тұратын желпінген екпіні білініп тұрады.

Тыңдаушының көз алдына шаңын боратып, әндетіп, суырылып салып келе жатқан домбырамен айтатын ескі ақынды елестеткендей болады.

Бұл Қобыланды жырының айырықша бір бағасы. Ескі әңгімені ескі жыр сарынынан аудармай сұлу қылып айта білген ақынның шеберлігіне куәлік береді.

Қобыланды өлеңіндегі ақындық суреттері, жалпы қазақ ескілігіндегі барлық суреттеу сөздерге толық мысал, солардың нағыз өз үлгісі. Олай болса, қазақ әдебиетін жалғыз сурет жағынан алсақ, бұрын Европаның барлық күн шығыс ақындығына жауып жүрген бір жаласы теріске шығады. Күн батыс сыншылары: «барлық Азияның ақындық суреті ылғи алыстан, үлкеннен алған мысалмен келеді. Көпіртпей, аспандатпай салыстыра алмайды» дейді. Ондағысы сұлуды — ай, жұлдызбен, жақсылықты — аспанмен, күнмен, құдайшылық сыпатымен, діндарлық нанымымен айтқан суреттерді айтады. Қобыланды жырындағы суреттер ол күйден аман. Бұның суреті — өмір суреті. Әркімнің көз алдында көрініп жүрген халдан алған сурет. Бірақ ауданы үлкен, шұбарланған, түбі мол сурет.

ЕР ТАРҒЫННЫҢ ҚЫСҚАША ӘНГІМЕСІ

Тарғын өз елінде кісі өлтіріп, қылмысты болып, Ақшахан деген Қырым ханының қолына келеді. Сонда бірталай заман белгісіз кісі болып тұрады. Ақырында, бір кезде Ақшахан он сан оймауыт, тоғыз сан торғауытпен соғысқа шығады. Сол соғыста Тарғын батырдың қуатымен жауды жеңеді. Тарғынды әскер басы қояды. Ақшаханның Ақжүніс деген сұлу қызы бар еді:

Шашын талдап тараған,
Билер мінген бедеудей
Бауырынан жараған.
Бет ажарын қарасаң,
Жазғы түскен сағымдай;
Ет ажарын қарасаң,
Терісінен айырған
Арпа, бидай ақ ұндай.

Қасы жайдай керілген;
Кірпігі оқтай тігілген;
Бұралып белі бүгілген.

Сол қыз Тарғынға ашық болады. Тарғынды таңдағанда: хан тұқымына да, басқа сұлуға да тимеймін; жұрттың бәрінен бағы асып жүрген батырға тиемін деп таңдап алған. Тарғын осы Ақжүністі алып қашады. Хан қызына ашуланып: сол қызды кім қуып жетіп Тарғыннан айырып алып қалса, сол алсын дейді.

Көп қол жабыла қуады. Бірақ, бәрі бірдей жете алмайды: жарым жолдан қайтады. Қол ішінен бір-ақ адам бөлініп шығып, жеке қуады. Ол Қартқожақ деген қарт батыр болады. Қожақ қуып жетіп, қызды айырып алғалы келдім дегенде, Тарғын:

Асу-асу бел едім,
Асудан соққан жел едім!
Жолдасымды бергендей
Қай батырдан кем едім?
Менен қызды алғандай
Өзің қандай? Мен қандай?
Айт жөніңді, кім едің!?

дейді.

Сонда Қартқожақтың жауабы:

Мен — мен дүрмін, мен дүрмін!
Мен де өзіңдей кен дүрмін!
Менің жөнім сұрасаң;
Қырық сан Қырым елінде,
Ал асыл жөкер белінде;
Арғы атам ер Күлік,
Өзім әкем Қоянақ,
Қоянақ ұлы Қартқожақ,
Оза шауып олжа алған,
Таласты жерде жолды алған,
Ортадан ойып жол салған,
«Қартқожақ» деген ер едім!»—

дейді.

Осы сөздерден соң екеуі жекпе-жекке шығысады. Әуелгі кезек Қожақтікі болады. Қожақ батырды қимай, өзін атпай, тоқал оқпен қорамсағын атады.

Тарғын мұны сезбей, кезек келгенде Қожақты өлтіре атпақшы болады. Содан кейін Қожақ өзінің аяп атқанын айтып, қайта атамын дейді. Тарғын жеңіледі.

Сондықтан қызды тастап жүріп кетеді. Қожақ Ақжүністің қасына келіп түрінді көрсет! Ұнатсам, алам, ұнатпасам тастаймын дейді. Сондағы Ақжүністің сөзі:

Ей, Қартқожақ, Қартқожақ!
Атың басын тарт, Қожақ!
Бұқар барсаң қолаң бар;
Қолаңды көр де, шашым көр!
Алтыннан соққан түйме бар!
Түймені көр де, басым көр
Тоғайға барсаң, тоғайда
Домаланған қоян бар;
Қоянды көр де, жоным көр!
Қара жерге қар жауар;
Қарды көр де, етім көр!
Қар үстіне қан тamar,
Қанды көр де, бетім көр!

дейді.

Осы сөздерінен кейін Қартқожақтың өзі кім екенін айтады. Оның бес жасынан бергі батырлық, ерлік өмірін айтып келіп, қазіргі күнде қартайып қызық ажардан айрылғанын айтады да:

Алпыс беске келгенде,
Сақал мұртың қуарып,
Бойға біткен тамырың
Бәрі бірдей суалып:
Алайын деп тұрмысын,
Мені көріп қуанып?
Өлтірсең де тимеймін!
Теңдік берсең, сүймеймін!
Бұрын батыр болсаң да,
Сенің басың бұл күнде,
Жерде жатқан қу тезек!—

дейді.

Бұл сөзді есіткен соң Қожақ ойға түсіп, қызды батырдың өзіне қосып, қайтып кетеді. Тарғын Ақжүністі алып Еділ бойының Ханзада деген ханына келеді. Бұл ел батырды құрметтеп қарсы алады. Ханзада Шаған судың бойындағы қалмақпен жау болады. Соларды жерінен қуып, бізге Шағанды әпер деп Тарғынға өтініш істейді. Тарғын аттанып барып, қалмақты жеңіп қашырады.

Бірақ, сол жолда ағаш басына шығып қарауыл қараймын деп, құлап жығылып, белі шығады. Көп уақыт

емдегенге жазылмайды. Сонан соң хан Ақжүніс пен екеуін жұртына тастап, көшіп кетеді. Көп заман бейнет шегіп, қайғы жеп, зарығып жатады, белі жазылмайды. Өткен күннің арманын айтады. Ақжүніске де байының дерті батады. Намысын қоздырып, жігерін қайнатады. Сол ниетпен батырды да жігерлендірмек болып:

Қарақа сыяр тасына
Қарауыл қоймай қонған ер;
Шын ниетпен тілесен,
Қайда кетер тілегің?
Тәңір тілек берген ер;
Бадананды бөктеріп,
Жаннан жолдас ерітіп,
Еділ Жайық екі су,
Ерінбей жортып о дүния!
Бас-аяғын көрген жер;
Ерлігінде жаман жоқ.
Ағаштан белі мертігіп,
Жаман қара құлдарша,
Қорлықпенен өлген ер,
Қай батырдан кем едің?
Өлерде болдың қара жер!—

дейді.

Осы сөздерден соң Тарғын жігерленіп белін өз қолымен басып қалып орнына түсіріп, жазылып алады. Содан кейін Тарғын өз елін таппақ болып ойға түседі. Бірақ, Ақжүніс кешегі жұртына тастап кеткен ханға бір көрінбей кеткенің намыс болады деп, Ханзадаға қарай жүруді мақұл көреді. Бұл сөзге батыр да көнеді. Сонымен Ханзаданың еліне келсе, бұны Шаған бойындағы қалмақ келіп, қызынды аламын деп қорқытып, қысып отыр екен. Ханзада Тарғынға тағы жабысады. Тарғын басында ханға ұрсып, өкпесін айтады. Хан айыбына қызын бермекші болады. Бірақ, қалмақты қашырып бер дейді.

Тарғын қалың қалмақпен соғысқа шығады. Көп күн ұрыс болады.

Төрт қырлаған көк сүңгі
Жау ішінде жалынып,
Толғамасам, маған серт!
Толғауыма шыдамай,
Толықсысаң, саған серт!

Қысқа бақай, тар мықын,
Кебеже қарын қу құрсақ,
Құлжа мойын төгерек,
Ұмтыла шапқан тарланым!
Алты мындай кісі екен,
Тіл жіберсең саған серт!
Сен желігіп жүргенде
Тая шапсам, маған серт!—

дейді.

Осымен неше күн, неше түн өтті. Бір уақыт болғанда:

Қарайды да — күн батты.
Сарғайды да — таң атты.
Қызара келіп, күн шықты
Күн шыққанда, қараса,
Болған екен тамаша:
Қырылып, жауы батырдың
Өзі қапты оңаша!
Астына мінген тарланның
Тұрпатына қараса,
От орнындай тұяқтан
Оймақтай-ақ қалыпты.
Етектейін еріннен
Екі елідей қалыпты.
Қиған қамыс құлақтан
Бір тұтамы қалыпты.
Жалбыраған жалынан
Жалғыз қарыс қалыпты.

Осындай бейнеттің артынан ханның жауын мұқатып болған соң, Тарғын қызды алмақ болады. Бірақ хан тағы өтірік айтып бермейді.

«Өз қызымды алуға хан тұқымы емессің, Ормамбеттің ішінен тандаған қызынды ал» дейді. Бұған Тарғын ашуланып, өкпелі болып, Қырымға қарай жүріп кетеді. Ханның елі мен өзі тағы қорқады. Сонан соң артынан кісі жіберіп, қалың ел аяғына жығылмақ болады. Сол жиынға Тарғын келген соң Сыпыра жырау сөз бастап, қызды алма, өзің қалағаныңның бәрін ал: ел ал, жер ал, мал-мүлік ал да, соларды немденіп тұр дейді. Тарғын көнеді. Сонымен Ер Тарғын, Жанарыстан деген жерді «Мысыр» етіп тұрып қалады.

Батырлар жайындағы әңгіменің бір үлкені — Ер Тарғын. Бұл уақытқа шейін қарастырған батырлар сияқты, Тарғын да қазақтың нағыз өз батыры емес. Бұ да қазақ бірлігі жасалудан бұрын, жеке-жеке рулардың ноғайлымен көрші қонып, сыбайлас болып, Орта Азия тарихында сонымен қатар шығып, жақын руларша ыстығына күйіп, суығына тоңып жүрген кездерін білдіретін әңгіменің бірі. Сол кездегі араластың, жақындықтың белгісі сияқтанып, ноғайлы батырының әңгімесі қазақ руларының ішінде сақталып қалған. Бұл жағынан қарағанда, бүгінгі біздің қазақ батырларының әңгімесі деп қарастырып жүрген әңгімелердің көбіндегі батырлар, қазақ батыры емес. Жалпы түрік жұртының ескілігі, жалпы түрік әңгімелері болып шығады. Бұрыннан қазақ өмірін сынға алып, қазақ ескілігін тексерген оқымыстылар қазақ жұртының сыртқы өмірінде баяғы заманнан өзгеріп кеткен бөтендік жоқ; бұрынғы Орта Азияның майданында ірі орын алған, күшті түрік жұртының баяғы ескі қалпы әлі күнге қазақ елінде сақталып келе жатқан сияқты.

Сыртқы өмір салтында үлкен өзгеріс болмағандықтан, екінші қазақ елінде ішкі сезім, ой, сана байлығы бар болғандықтан, бұл жұртта жалпы түрік жұртының ескілігі көбірек, толығырақ күйде сақталып қалуына керек деген долбар болатын. Қазіргі қазақтың ескілігін қарастырған уақытта біз сол пікірдің шындығына көзіміз жеткендей болады. Ол пікірдің растығына біз қарастырып келе жатқан барлық батырлар әңгімесі тегіс айғақ.

Бұл әңгімелердің көпшілігі бұрынғы өткен заманда ұлы шеңбердің ішіне кіріп, іргесі тұтас болған көп елдің бірден-біріне жайылған, жақсы деп саналған әңгіме болу керек. Сонда қай рудан шықса да, жалпы бірліктің қорғаны болған, жалпы амандық пен тұтастықтың көпке бірдей ұйтқысы болған батырдың қадірлі, бағалы болған кезін көрсетеді. Қай руынан шықса да, сол бөлек-бөлек рулар жалпы бірліктің керегіне жарайтын батырды қасиетті тұтып қадірлеген. Бұлардың ісіне сүйінгендіктен барлық жүрісін әңгіме, ертегі қылуды салт қылып алған.

Түрік жұртының ескілігінде осы айтылғандай батырлар жорығын көп әңгіме қылған, көп көтеріп, қызықта-

ған кез Алтын Орданың кезі сияқты деп едік. Сол кездегі ұсақ руларды құрастырып бір тілеу, бір ниетке жамастырған үлкен ұйым. Алтын Орда құлап, ру-рулар тігіс-тігісінен ыдыраған заманда, бірінен-бірі әңгіме алып, бірінен-бірі үлгі алып, қосылыңқырап, араласыңқырап барып айырылғанға ұқсайды. Біз қарастырып жүрген батырлардың бірі қыпшақ, бірі тама, кейбірі ноғайлы, қырғыз болып кететін себептері, сол ұлы бірліктің кезінен туатын сияқты. Әңгімелердегі кейбір батырлар сол аталған елдердің бірігіп, тұтасып жүрген кездерін өздерінің жүрісі мен шабуылынан анық көрсетіп кететін жерлері бар...

Осы сияқты тілеуі біріккен, беті бір екі ел Тарғын әңгімесінде көрінеді. Бұның бірі — ноғайлы, бірі — Еділ бойының татары. Тарғын осы елдердің бірінен кетсе, біріне барады. Қай-қайсысының болса да жоғын жоқтап, жауын жаулайтын өз батыры болып шығады. Қайсысының болса да Тарғынға бөтендігі жоқ. Қайда барса да жаулайтыны бір жау. Онысы қалмақ. Бұл есептен Тарғын ескі түрік жұртының көпке бірдей батыры. Тарғын әңгімесінің қазақта қалуы — қазақта сол батырдың жат емес, өз батыры мен бағыланындай сүйсіндіретін жақын батыр екенін білдіреді.

Тарғынның өз әңгімесіне келсек, бұның мінезі мен жүрісінде, ел қиялы батыр өмірінің өзгелерден бөлек тағы бір алуанын білдіргендей болады. Ескіліктің қиялы, батырлар әңгімесінде бірінен-бірі айрылатын алуан-алуан мінезбен, айрықша болған туыстарды, әр батырдың мінезі мен құлқынан айқын көрсетіп білдіргісі келеді. Өзгеден алуаны бөлек айрықша жерін іздесек, Тарғыннан сол ерекшелік табылады. Әңгіме Тарғынның қайдан шығып, қалайша туып, қай күйде өскенін таратып айтпайды.

Оқушы мен тындаушының алдына артқы өмірі көмескі, қайдан шыққаны, кім екені белгісіз бір ер келіп шығады. Ескілік бұрынғы салтын мықты ұстаса, Тарғынды да бір ерекше туыспен тудырып, не әулие, не ата пірдің демеуімен Тарғын қылса керек еді.

Бірақ біз білген Тарғын олай емес. Бұл түрік жұртының батыры. Көптің ортақ болған қорғаны. Көпке бірдей бағыланы. Бірақ, сонда да Тарғын басында үлкен мін бар; ол мін: Тарғынның туған ортасында болмағандығы.

Өз елінің ішінде қара орны, хан тағында болмай, ауданы мен қоғамынан кетіп, бөтен елдің ішінде жүргені Тарғынның міні.

Бұрынғы жақсы батыр, алдымен руының, ауданының батыры болатын. Сол өзінің руы мен ауданының жақсысы, сүйеніші. Руымен мақтанып, елімен өз атағын бір жерге қосқан батыр болатын. Жақсылығы артса, абыройы, айдыны асса, өзінен асқан соң басқаға тиетін, Тарғынның өзім дерлік жақыны, жан сүйері жоқ. Артында сүйенер, тілеуін тілер жан жоқ. Тұлдыр батыр. Жал құйрығы келте біткен жалғыз адам. Сондықтан бұл әңгімеде осы жалғыздығынан, әлсіздігі үшін жазаға ұшырап отырғандай болады. Өзгеден ерекше ерлігі, батырлығы бола тұра, бұл бақсыз жүйрік болып шығады. Бұның мысалы Тарғынның баяны жоқ қашқындығында. Елімен жүрмей туысын ұмытқандықтан Тарғын қадірсіз. Тарғынды алдаушы, қиянат қылушы көп.

Тарғын басында ескілікте күшті орын алған туыс сезімі жоқ. Сондықтан Тарғынды алдаушылар, Тарғынды жалғыз жүргендігі үшін жазалаушылар сияқты болып шығады. Жалғыздығының себебінен Тарғын қатынды да өзгедей келісіп отырып алмайды, ұрлап-жырлап, алып қашып алады. Бұл жалғыздығының белгісі. Жалғыз болғандығынан қатын алуы батырдың алысына ұқсамай да кетеді. Ақшаханның қызы Ақжүністі алып қашқанда, Тарғынның әншейін жігітше әкеткен ісі үшін, әңгіме Тарғынды жазалағандай қылып, артынан Қартқожақтай аруағы басым кәрі батырды қуып жеткізіп, одан Тарғынды жеңілдіріп тастайды.

Тарғын Ақжүністі алғанда, қыздың ақылы мен сөзі себеп болып, қыздың туыстылығынан ғана алады. Тарғын жалғыздығының себебінен жақсыз, елеусіз, кейде қадірсіз батыр болатыны Ханзада ханның мінезінен де көрінеді. Өз елінен кеткен туысқан бауыры, елі жоқ жалғыз адам болғандықтан қанша батырлық, қанша үлкендік қылған еңіреген ер болса да, белі сынып мертілген заманда оны ноғайлы елі тастап кетеді. Қадірсіз қылады.

Сол уақытта қайғы күйік үстінде Тарғынға ес кіргендей болады. Тарғын жалғыздығының, әлсіздігінің күйігін тартады. Өкінішке түседі.

Ақжүністің қайрауымен, өзінің ерекше біткен қайрауымен жалғыздық намысы қайнап, бұдан да өлім артық

деген ойға келіп бекінген сияқты болады. Басындағы жалғыздықтың күйігінен жалғыздықтың кемшілігі білінеді. Жаман да болса батырдың жал құйрығы сияқты артынан ерген топ, қарашы қосшы керек екенін білдіреді. Кімде-кім жақсы болса, өзінің туған топырағында жақсы. Шыққан жер, туған елден кетсе, қаншалық ұлан болса да, басының бағасы жоқ. Ру жігіне бөлінген салт, ол заманның ұғымында тағдыр қуатындай қуатқа ие болған.

Тарғын көзсіз ер, ірі қайратты... Сондықтан Ханзада-ның екінші келген жауын тағы жеңіп береді. Хан айтқан уәдесін істемей, екінші рет алдайды. Тарғын Ханзадамен соғыспайды. Өзінің елі болып жүрген тілеуін тілеп, жанын салып жүрген, іштей дос тұтқан елімен соғысуды Тарғын салт қылмайды. Сондықтан ол Ханзадамен де соғыспайды. Өзінің өміріндегі кемшілігін толтырып келіп, кек алмақ болып, Қырымдағы қырық құрдасын, көмектес елін алып келмекші болады. Қарасын молайтып, тобын көбейтіп келіп тұлдыр емес екенін білдірмекші болады. Сол ниетпен кеткенде Тарғынның ерлігі мен туысын бағалаған Сыпыра жырау шақыртып алып, Ханзада ханмен бітістіріп, осы елді өзіне ел-жұрт қылып беріп, жақсы орынға байластырады. Әңгіме Тарғынның жайлауын қарастырып, бір жерді мекен қылғызып, ел тапқызып, маңайына дос қарашыны жиып беріп бітеді. Тарғын өзінің іргелі батырлығы, ірі қызметтері, ірі туысы үшін аяғында бақытсыз болмай, қатарлы жақсының ретіне қосылып барып өмірін бітіреді. Бұл Тарғынның барлық ірілеп, жетіліп барған уақытындағы тапқаны. Сонда да Тарғын би мен бек, хан мен бағылан дәрежесіне жетпейді. Жер алып, мал алады да бітеді.

Бұл өмірінің арты болса, бұрынғы батырлық ерлік заманында Тарғын ылғи бақытсыз батыр болып отырады. Әңгіменің аяқ жағында ғана Тарғынға жарық сәуле көрсететіні, Тарғынды жаралап-жаралап келіп, аяғында өз басы мінсіз батыр, ел керегіне жанын салатын батыр болғандығына кеңшілік жасағандай болып, әлгі айтқандай болымсыз жайда беріп, өмірлік бейнетін ақтағандай болады. Тарғынның бұдан бұрынғы еңбегі өмір бойы зая болған сияқты қадірсіз өмір кешіруі жоғарыда айтқан жалғыздық, елсіздігінен.

Тарғын өлеңі өзге әңгімелі өлеңдердей ескіліктен келе жатқан жыр болғандықтан көп заманның талқысын

көріп, көп толқынға түсіп, әлденеше боялған әңгіме болу керек.

Соңғы жыршының бірі — Марабай. Тарғынның Марабай айтқан жырлары ескіліктегі ең ірі жырдың бірі.

Бұнда ескінің, желдіртпелі аққан өзендей, алып ұшқан өлеңі өзінің толқындатып тасқындаған қуатын айқын көрсетеді. Жыр араласқан жердің бәрінде Қобыландыдағы Тайбурылдың шабысын айтқандай, тасты боратқан екпін бар. Кәрі қазақтың қиялымен, ескі ақынның еркін сұлу тілі найзағайдың отындай жалтылдап, ойнап шыққандай болады. Тарғындағы Марабай жыры өзгеден бөлек үлгімен, өзгеден жат түрмен құралғандай. Барлық өлеңде қыз сипаты, айтыс сөз, соғыс суреті, ат келбеті сияқты сөздердің барлығы да ылғи кестелеу, салыстыру, жалғау сипаттарымен жазылған. Бір нәрсенің суретін айтуға келгенде жыршы тілі қазақ баласы білген дүниеде көз тоқтарлық келісті нәрсенің ешбірін қалдырмай сұлу сурет үшін үйіп-төгіп алып келгендей болады. Желдіртпелеген жерді оқығанда оқушы үзілмейтін ұшы-қиыры жоқ көп сұлу суреттің ішін аралап, сурет толқынында келе жатқандай болады. Жырда осының бәрі қылғынып қиналып отырып айтылған емес, өзінен өзі, бірін-бірі жетелеп ағылтып келіп отырғандай болады.

Тарғын жырындағы өлең өлшеу бұрынғы өлшеулерден жатырақ, басқарақ келеді. Мұнда ақын бір белгілі өлшеуді мықты айтқан сөз жоқ. Барлық өлеңді сөз бен суреттің ағымы билейді, күшті жыршы өлшеуді өз жанынан қалай болса, солай шығарғандай. Үлгі, қалып деген нәрселерді қайыстай қылып созып, өз ырқына билеп, басып көндіріп алғандай болады.

Тарғын әңгімесінде батырдың өзінен соң үлкен орын алатын қатыны Ақжүніс, қазақ ескілігінің бір мінезі: батырды сипаттағанда толық пішінді адам қылып, ұлы денелі батыр қылып шығармақ болса, әрқашан сауыт-сайман, атымен бірге сол батырдың тандап алған жарын да бірге жыр қылады. Қатынын жырға кіргізбесе, батырдың пішіні жарты болады. Ақылды сұлу жары болмаса, батыр тіршілігі қызықсыз. Не ақыл, не мінез, не білім сезімімен еріне серік болатын әйел болмаса, жалғыз еркек өзгеден аса алмайды, ерекше абырой атақ та таба алмайды. Қай батыр болса да өзіне лайық тең

жақсы сұлу жарды алған соң барып атағы шығады. Барлық батыр әңгімесі содан кейін ғана батырды үлкен жорыққа аттандырады. Қазақ ескілігінің бір бөлек жері осы арада. Енді батырлар әңгімесіне кірген әйелдерге келсек, ең әуелі барлығы да еріне ақыл қосатын ақылшы, кейде сезім толғауға ерінен әлдеқайда шалымды, әлдеқайда қырағы болып, жарының үйде отырғаны ерсі болып кететіні де болады. Кейбір әйелдер батыр серігіне үнемі ақыл үйретіп, айтқанын істетіп отырады. Бірақ бұның әмірі байды билеп жеңіп алған әмір емес; ылғи ақыл сезім артықтығымен, жаратылысының нәзіктігімен, жарастықпен билеген билеу.

Көбінесе батырлар әңгімесіндегі әйел, әйелдің табиғатынан туатын кемшілік бойынша еріне қара қайрат көмегін көрсетпейді. Бірақ басқа уақытта, орынды жерінде ерінің ең үлкен серігі.

Кейде әйел балуан, батыр шығып та еркекке серіктік қылатыны болады. Мысалы: Көбіктінің қызы Қарлыға, бірақ ондай әйелді шығарса да ел қиялы, ел сыны әйелге қара қайрат иесі болуды үлкен қасиет деп есептемейді. Әйел қасиеті: ақыл мінезінде, сезіммен, тілеуімен, жүрегімен қосылған достықта деп есептейді. Сол себепті қара қайрат иесі болған Қарлыға ақыл, сезім иесі Құртқадан кем бағаланады. Батырлар әңгімесінде кездесетін әйел — елдің қиялынша бұрынғы, ескі, жақсы заманның ұлы. Әйел — «Ат биеден, алып анадан» деген ұғым бойынша жақсы жар болуға жақсы ана, кемел бәйбіше болуға арналған әйелдер. Сонда барлық батырлар әңгімесіндегі әйелдерді алсақ, әрқайсысы жақсы әйелдің алуан-алуан қасиетін білдіретін әйелдер. Мысалы: Құртқа ақыл, ой иесі болумен бірге, өте өткір сезім иесі болып, сезімділігі ғайыпты болжайтын қырағылыққа жеткен әйел. Тарғын әңгімесіндегі Ақжүністі алсақ, бұл түгелімен намыс, жігер иесі.

Қобыландының басына Құртқа қандайлық қосымша болса, Тарғындай, намыс соққысын көп көріп, қорлыққа көп кездесетін батырға Ақжүніс те сондайлық қажет болған қосымша.

Сайын ноғайлының ортасында Бозмұнай деген байдан туған. Бозмұнай көп малдың иесі бай болса да бала жоқтығынан қайғы шегіп, қатынымен бірге зарығып жүргенде жылқысын бағып жүрген тоқсан құл астыртын кеңес жасап, бірігіп алып қол аяғын байлап сабайды. Бұл қайғыны көрген соң Бозмұнай құсалы болып жатқанда түсінде ақ сәлделі адам келеді. Бір өзі мыңға татитын асыл балаң болады дейді. Жалғыз-ақ Бабай түкті шашты Әзіз деген әулиенің қабірін тауып, соның басына барып құдайдан тілек тіле дейді. Бозмұнай қатынын ертіп алып әулиелердің бәрінің басына барып түнеп, тентіреп жүріп аяғында, Шашты Әзіздің қабірін табады. Соның басына түнеген күні бала бітеді. Баласы Ер Сайын болады.

Бұның атын қоюға ел жиылып кім болатынын таба алмай отырғанда, ғайыптан бір адам келіп: «Аты Сайын болмас па» деп ат қояды. Сайын ата пірінің қолдауымен туады. Өмірінде сол пірді ұмытпасын, қысылған жерде сыйынып есіне алып жүрсін дейді. Сайын ер жетеді. Құлдарынан әкесінің кегін алады.

Елінде Көбікті деген байдың Аюбике деген сұлуын алмақшы болады. Бозмұнай қызын сұрап барғанда Көбікті бермей жібереді. Соған батыр мен әкесі ашуланып шаппақшы болғанда Көбіктінің еліндегі ханы келіп қызыңды бер дейді. Көбікті береді. Сайынға қызды алған соң ата пірі түсінде келіп аян береді. Екі ұлың болады. Пірінді есіне алып жүр дейді.

Батырдың ерлігі елге жайылып, атағы шыққан соң алыстан Қобыланды естіп қалмаққа аттануға жанына серік қылып алып, кетпекші болады.

Сайын көнеді. Бірақ әке-шешесі үш жылға рұқсат сұрап Қобыландыны тоқтатады. Уәделі үш жыл жеткен соң, Сайын мен Қобыланды көп қолмен қалмаққа аттанады. Арада он екі күн жүріп қалмақтың шетіне жақындап келіп дамыл алып жатқанда, Жағалбайлы деген жауырыншылары жауырынға қарап: алдында жау тосқыны бар. Бұл бетте жолымыз болмайды, қолдың обалына қаламыз, қайтамыз дейді. Қобыланды кәрі жауырыншының айтқанын қабылдап, қайтпақшы болады. Бұған Сайын қарсы болып:

Хабар алып сайтаннан
Бұл жолымнан қайта алман!
Алғанымның қойнында
Күлкі болып жата алман!
Аюдайын алыспай,
Қалмақпенен атыспай;
Қара қанға батыспай,
Ақылыңды ала алмай,
Елге қашып баралман,—

деп өзге қолдың бәрі қайтып кетеді. Қасына қырық жігітті ертіп алып, жол тартады. Бірақ жаудың қаласына келгенде қырық жігіт ере алмай қорқып қалады. Сайын жалғыз кіріп көп қалмақпен соғысады. Күні бойы қырып, жолы болуға айналады, бірақ кешке жақын болғанда Сайын ата пірін ұмытып сыйынбағандықтан, батырдан әл кете бастайды. Көп жерінен оқ тиіп жаралы болады. Ақырында жауды жеңе алмай, өзі жеңіліп, мендеуге айналған соң, майданнан қашады. Артынан қуған қалмақ жете алмай қалады.

Сайын артта қалған қырық жігіт жолдасына келеді. Өне бойының жарасы көп болған соң қансырап, ел шетін көре алмай, зарлап өкініп жатып өледі.

Сайынның басына түскен қайғысын үйіндегі қатыны түсінде көріп, енесіне:

Мен бір бүгін түс көрдім,
Келіспеген іс көрдім.
Жауырыным толған қара шаш,
Жайылыңқы көрінді.
Бедерленген бес тырнақ,
Білектен шыққан қос бармақ.
Қызыл қанға, енеке,
Малыныңқы көрінді.
Шешем берген бокташы
Шашылыңқы көрінді.
Қолындағы ақ сүңгі
Балдағы алтын ай болат
Ортасынан, енеке-ай,
Үзіліңкі көрінді,—

дейді.

Сайын өлген соң қырық жігіт еліне кетіп, батырдың қазасын әке-шешесіне естіртеді.

Қазақтың ұлы батырларының бірі — Ер Сайын. Ер Сайынды тарихтағы белгілі мезгілімен жанастырып, тарих шеңберіне кіргізіп, қарастыруға әзірше қолға түскен әңгімелердің беретін тарихи мағлұматы жоққа тандық. Әңгімеде Ер Сайынның болған мезгілін мөлшермен ғана білуге болады. Ер Сайын Қобыландының өкшесін басып шыққан батыр.

Қобыланды шал батыр, қартаң тартқан батыр болған кезінде, Ер Сайын шығады. Ер Сайын ноғайлы елінің батыры. Бірақ ол кезде ноғайлы мен қыпшақ сияқты түрік таптарының бірінен-бірі жігі ашылмай қоныста, жүрісте араластық жақындығы болған уақыт. Бергі заманда Еуропа шегіне кеткен ноғайлы жұрты, ерте уақытта, қазіргі қазақ даласының бүгінгі кіші жүз отырған ауданында болғаны рас. Ноғайлы да қазақ руларындай көшпелі елдің бірі болған...

Әңгімеде ел қиялы бұрыннан бекіліп қалыптанған әдебиет салтынан адаспайды. Сайын да өзге ұлы батырлар сияқты, ерекше туыспен туады. Бозмұнайдай шал жалғыздық, баласыздығынан қолындағы құлдарынан қорлық көріп, әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып, жылаған көз жасы, зарыққан көңілмен ертелі-кеш тілеп жүріп, Сайын сияқты балалы болады.

Сайынның туысынан ата пірі араласады. Бұл пір бұрынғы батырлардың туысын қолдаған әулиелердей емес, олардан көрі батырға жақын келген пір оның жалғыз ғана туысына араласып қоймайды. Атын да қояды. Ер Сайын туып, ер жеткен уақытта, өзінің де түсіне кіріп, одан туатын бала жайынан аян береді. Балаларының атын да айтады, олардың келешектегі кім болатынын да айтады.

Алғашқы Бозмұнайдың түсіне кіргенде, Сайынның қолдаушысы ата пірі. Сондықтан ол пірін ұмытпасын, қысылған-тарылған жерде есіне алып, көмекке шақырып жүрсін дейді.

Сайынның туысында пірдің араласы осы сияқты болса, ол туған соң атын табуға ел жиналады, ешкім таба алмайды. Сонда белгісіз қария келіп «аты Сайын болмас па» дейді. Сайынның өз туысы да сәті келген туыс, аты табылуда сондайлық сәтпен табылғандығын білдіреді.

Сайын Қобыландыға кездеседі. Егескен ұлы жауы қалмаққа бірге аттанады. Жолда жауырыншы жау тосқынының барын айтады. Бұл сапардың жолсыз сапар болатынын, қауіпті болатынын сездіреді.

Қобыланды ескі жауырын болжаушының сөзіне нанып, ескі тәжірибесіне бағынып, қайтпақшы болады. Сайын тоқтамайды, кетеді. Бұл сапар Сайынға бақытсыз сапар болып, сол жолда өледі.

Сайынның бұл әңгімесі, өзге батырлар әңгімесіне ұқсамайды. Өзгеден көрі жат келеді. Ел қиялы Сайынды батыр десе де, туысын өзгемен тең қылып, ерекшелік билеп, сәт билеп туғанын айтса да, Сайынды әлдеқандай мінезі үшін жазалағандай болады.

Теріс мінезді батыр болғандықтан, оның өрісін ұзақ қылмайды. Олай болса, ел қиялы құр батыр атына құлай бермейді. Батырлыққа ерлік пен мықтылықтан басқа мінезділік, негізділік сияқты шарттар қояды. Батыр құр ғана қол батыры емес, ақылға шалымды, мінезге тартымды, тоқтаулы болсын дейді. Ақылы шолақ, мінезсіз болса, оның өрісі ұзақ болмайды. Сайынның әңгімесінде ел қиялы сондай шолақ батырды жазалағандай болады. Батырға қоятын үлкен шарттар бар екенін білдіреді. Сайынның алғашқы жорықта өлсе де, өлмесе де, жолы болмай қайғыға ұшырайтын себебі не?

Оның себебі: алдымен, Сайын өзінің туысын билеп, дүниеге келуіне себеп болған қолдаушысы — ата пірін ұмытады. Батыр бұл үшін бір жазалы болу керек.

Екінші, ескіден келе жатқан батырдың тәжірибесі бар, дағдысы бар, қолданатын салты бар. Ол: жауырыншы сияқты доспал айтатын серіктеріне сүйену. Соның айтқанына тоқтап, оның ауыспайтын тәжірибесіне сену. Ғайыптан болжап айтқан сөзге, батырлық қылып қарсыласпайтын әдет бар.

Бұрынғы бар батыр соған бағынған, кәрі батыр Қобыланды да соның сөзіне тоқтайды. Одан асып, құлшынып, екіленбейді. Сайын, сол бұрынғы, соңғы батырдың бәрі тоқтаған жерге тоқтамайды. Жауырыншының сөзін жынның сөзі, сайтаннан келген хабар дейді. Алқынып алып ұшады. Бұл Сайынның жазалы болатын мінезінің бірі. Үшінші, Сайын Қобыланды сияқты ағаға қарсы шығады. Өзінің қайраты сыналмай тұрып, жол бейнетін көріп білмей, батырлық дәмін татпай жатып алдындағы

ағадан асқысы келеді. Оның ақылы, тәжірибесімен есептескісі келмейді. Жалпы түрік жұртының салтында ру жігі күшті болған уақыттардың барлығында кішінің үлкенді сыйлауы, үлкеннің алдындағы әдептілік, тоқтаулылық, ұлыға жол беру, соған бағыну сияқты әдет, дін парызындай мықты байланған жол болатын.

Оның үстіне Қобыланды сияқты ұлы батыр, Сайын сияқты жастың қадірлейтін, сыйлайтын батыры болуы керек. Бата алатын алдындағы үлкені сияқты болуы керек. Сайын бұнымен де есептеспейді. Сондықтан Сайын осы айтылғандай барлық алыптық, барлық терістік жеңілтектігі үшін жаза тартуы керек. Сайынның өмірі мен ісін де ескінің батырға қоятын шарты не екені осы мысалдардан анық көрінеді. Көптің сүйген мінезі, көп сүйген әдеттен теріс жайылған жан батыр болса да, ерекше туыспен туса да терістігі үшін жазықты болып, жаза да тартатынын білдіреді.

Сайынды әңгіме қылып шығаруда ел қиялының бұрынғы салттан бөлек, айрықша бір сұлу салт шығарғаны көрінеді. Ел қиялының толғаулы ырғақтылығын, ой байлығын білдіргендей болады.

Алғашқы сапарда Сайынның өлуі, өлмесе өлімші болып жолсыз сапарға кездесуі Сайын әңгімесін бітіреді...

Соңғы қоспа Сайынның аяғы деп айтылған. Әңгіме алғашқыны азсынып әңгіменің сыртқы қызығына қана алмай қалған қиялдың қосқаны. Онда да әңгіме Сайынды жарылқап жібермейді. Сайынға алғашқы берілген баға, алғашқы істелген жаза, бұрынғы қалпынан төмен деп жоғалмайды.

Сайынның қатыны Бозмұнай мен енесі сияқты, күйеуі туралы арманда қалған әйел. Күйеуі барында ерекше мінез, ерекше достылық белгісін көрсете алмай қалады. Бірақ күйеуі өлген соң пәлен жылдай соның артын тосып, жалғыз соның қайғысымен бар өмір тілегін талақ қылып отыруы, бұрынғы әйелдерден көрінген. Адал достыққа, тағы бір сұлу қосымша болып жалғасады.

Бұл әйел ерімен тілеуі біріккеннің артынан тағдырда қосақталды деп ұғынады. Ерге тиген соң тіршіліктің қызық-рахаты жалғыз сонымен ғана бірге болуға керек, сонымен ғана үміт, тілек болуға болады. Ол жоқ болса, бірге жоқ болып, өледі. Өлмесе тіршілік қызығынан

кетіп, дүниені талақ қылады. Жалғыз ғана қайғысымен күйеуінің басына қойған ескерткіш тастай болып, қатып отырып қалады.

КІШІ БАТЫРЛАР

Бұл күнге шейін біз қарастырған төрт-бес батырдың әңгімесі қазақ ескілігінде сақталып, ескі күннен сарқылып қалған ұлы батырлар әңгімелері. Сол әңгімелермен қазақ ішінде қалған ұлы батырлардың әңгімесі бітеді.

Ол — батырларды ұлы батыр ретіне қосатын әуелі тарихи мезгіл дегенбіз. Екінші, олардың өзге жабайы адамнан гөрі жатырақ болып ерекше туатын туысы. Онан соң, оларды ұлы батыр ретіне қосатын елге істеген еңбектері. Бұл айтылған белгілерден басқа ол замандағы батырлардың әңгімесі, жалғыз батыр басының әңгімесі емес, жалғыз ғана бір адамның өмірі емес, солардың өмірімен бірге бір батырдың айналасына жиылған ел өмірі, тұтасқан ру өмірі көрінетін. Әрбір батыр әңгімесі, әрбір рудың күшті болған кезімен, басынан әр түрлі қылып кешірген тарихи оқиғаларын білдіретін. Сондықтан ондағы әңгімелерде бір адамның өмірімен тұтас елдің өмірін көрсеткен, тұтас елдің тілеуі мен үмітін көрсеткендей кең аудандылық болатын. Бір елдің барлық ішкі өмірі, сезім-қиялы бір. Батырдың айналасына мол ауданды болып кіргендіктен, сол батыр басына жиналған зор тілеу, зор үміт білініп тұрғандай болатын. Сондықтан ол батырлар әңгімесінде ерекше жандылық бар. Батыр басы бағалы, батыр аты ардақты болған кез білінеді.

Батырға бас мұқтаждығы, бас кемдігі жоқ. Ол қайда барса да абыройлы, бақытты. Олар бірдемеге кездесе асып төгіліп, бағын көтере алмай, мөлшерлерінен асып барып кездесетін.

Сондықтан ұлы батырлар әңгімесі батырлар тарихында бір бөлек орын алатын әңгімелер. Бұлар тарих жолында екі жікке бөлінген екі үлкен дәуірдің алғашқы буындағы батырлар, олардан соң кіші батырлар келеді.

Кіші батырлар, бұрынғы түрік батырларының ізі жоғалып, әрбір ру отырған жер ыңғайына қарап, бөлек-бөлек елдік жасап кеткен кезінде шыққан батырлар

Бұлардың көпшілігі бергі жерде жасалған жаңа елдің, жаңа бірліктердің батыры. Бірақ ол бірліктер ірі елдер емес, тарих жолында үлкен орын алып, кең майданда көрінген ел емес. Көпшілігі тозып, азғындап кеткен, бұрынғыдан ұсақталып қалған ел болады.

Тарих оқиғалары, бұлардың өмірінде бұрынғы жауынгерлік шағына ұқсатпақ болса да, ол бірлікте ірі оқиғаларды туғыза алған жоқ, Алтын Орда кезінде атағы жайылған, айдыны асқан елдер бұлардың ортасынан шыға алмаған және әрбір жаңа жасалған елдің арасы бір-бірінен алыстаған, жат болып кеткен.

Ұлы батырлардың кейбірінің әңгімесі сондай ескі бірлікті ұмытпай, қиял мен тілек шығарған да жерлері бар еді. Қазіргі кіші батырлар заманында бұрынғы ұсақ рулар ескі бірлікті біржолата ұмытқандай кез болған. Біріне-бірі жат болған. Сондықтан бұл кездің батыры да бұрынғы пішінінен айрылғандай болады. Батырлық бұрынғы дәрежеде төмен түскендей, батыр бұрынғыша түгел ел емес, не бір таптың, не бір кәсіптің батыры сияқты.

Осы бетімен батыр аты сиреп, батыр пішіні ел қиялында жүдей береді. Бұл замандардың батыры бұрынғыша елдің тұтас елдігін білдіретін, не болмаса елдің ескі өмірі үміт, қиял, тілегін түгел білдіретін батыр емес. Кірген сезім, қиял жартылап, әлсіреп келіп кірген сияктанады. Не болмаса бұрынғы батырлар әңгімелерінің қайталамасы сияктанып кетеді. Уақыт өткен сайын кіші батырлардың пішіні алыстағы ерекше жан сияктанбай, өмірге жақындап келе жатқан сияктанады. Өзіміз көріп жүрген адамдарға жақындап келіп, ұқсап қалған сияқты болады. Бірақ батырлар әңгімесінің бұл пішінін айыру үшін әуелі кіші батырлардың барлығын жеке-жеке қарастырып шығу қажет. Солардың ізіне түскендей өмірі мен ісіне еріп отырған кісі ғана әлгі сияқты ерекшелікті айыруға болады. Болмаса сырт көрінісінде кіші батырлар әңгімесінің, өзге ұлы батырлардан айырмасы аз сияктанып көрінуге де болады. Өйткені бергі кездегі ел қиялы соңғы батырларын шығарарда, олардың өмірін жыр қыларда, ескілікке қатты еліктеп келген жерлері бар. Сондықтан сырт пішін ұқсастығына бір жағынан еліктеу себеп болса, кейде шын сезімнің ұқсап кеткен кездері болады.

Осы сияқты алдын ала белгілеген жалпы бетпен кіші

батырлар әңгімесінің өзіне көшеміз. Кіші батырлар ішінде алдымен қарастыратынымыз — Қамбар батыр.

ҚАМБАР БАТЫРДЫҢ ҚЫСҚАША ӘҢГІМЕСІ

Ерте күнде он екі баулы өзбекте Әзімбай деген бай болады. Бұл өз маңайындағы өзбек, ноғайлының барлығына даңқы шыққан салтанатты, абыройлы бай болған. Әзімбайдың алты ұлы бар. Назым деген елден асқан сұлу қызы бар. Көп ел Назымға ынтық болады. Талай бай мен бағлан қызығып алғысы келеді. Бірақ, байдың ерке қызы ешкімді тілемейді, ілтипат қылмайды, сөйтіп жүргенде қыз ержетеді, жар таңдайтын уақытқа толады. Сондықтан Әзімбайдың атырабындағы елдің бәріне бір жерге жиылсын деп жарлық шашылады. Сол жиылған елдің ішінен кімді ұнатса, соған Назым тимекші болады. Барлық ел тайлы-таяғы қалмай айтқан күні уәделі жерге жиналады. Жас-кәрісі түгел болады. Жиылған жұрттың бәрі қыздың алдынан біріндеп өтеді. Бірақ бірде-бірін қыз жақтырмайды.

Сол кезде Әзімбайдың алпыс үйлі арғын, тоқсан үйлі тобыр азғана руы бар екен, соның ішінде Әлімбай деген кісінің қара қасқа атты Қамбар деген батыр баласы болады. Назым қыздың көңілі сонда екен. Елге жар шашып жиналсын дегенде қыз Қамбар батыр келетін шығар деп дәме қылып еді. Бірақ, өзгенің бәрі келгенде, Қамбар батыр келмеді. Сүйген жігіті келмеген соң, қыз ешкімді ұнатпай, назалы болып үйіне қайтты. Бұл кезде Қамбар күндіз-түні аңшылықпен күн өткізіп, азғана ағайынның аш-арығын асырап жүруші еді. Қамбар тыным-тыныштық алмай иен тау, елсіз жерде аң аулап жүргенде, бар мақсаты кедей ағайындарының қамын жеп, соларға болысу, жақсылық көрсету болатын.

Қыз Қамбарды кездестіргісі келіп ынтық болады. Батыр ескермей, елемей жүре береді. Бір күні Қамбар аңда жүргенде бір жолбарыс кез келеді. Жолбарыс батырға шабуға айналады. Батыр жолбарыспен құр қол алысып, мықтылығының арқасында жеңіп, өлтіріп алады. Сол жолбарыстың терісін өңгеріп алып, еліне қайтып келе жатады. Бұл уақытта Назым қыздың ауылы батыр келетін жолдың үстінде болады екен. Батыр күнде ауылдың сыртымен өтіп кетіп жүреді екен. Ауыл-

дың сырт жағы көл болушы еді, Назым қыз Қамбарды кездестірудің жөнін таба алмай қойған соң, бір күні ауылдың сыртына өрмек құрғызып, оның бір шетін көл жиегіне апарып қағып, бір шетін ауылының іргесіне әкеліп тіреп, Қамбар батырдың жолын бөгеп қояды.

Қамбар жолбарысты алып келе жатып, Әзімбайдың ауылының сыртындағы өрмекке тіреледі. Өрмек басында отырған Назым қызға кездеседі. Қыз батырды жақсы көреді, ниетін айтады. Батыр ашып жауап айтпайды. Бірақ өз мойнындағы борышын білдіреді. Бұл кедей елдің баласы. Ағайын-туғанның бәрі аш-жалаңаш, соларға еңбек қылып, мал тауып, тамағын асырау керек. Ойын-сауық қол еместігін айтады. Осындай жайды әңгімелесіп тұрғанда, қыздың ағалары қарындасымен жігіттің сөйлесіп тұрғанын намыс қылып, қызғанып, жиылып келіп ұрыс шығарады. Батырмен жауласып қалады. Бірақ, артынан жиылған ағайындары Қамбардай батырдың басын кемсіткен ылайық емес, Назым қызды соған беру керек дейді. Осымен жүргенде өзбектің маңында қалың қалмақ бар екен, соның Қараман деген ханы Назым қыздың жайын есітіп, қалың қолмен келіп елді қамап алып, қызын берсін деп Әзімбайға елшілікке кедей ұлы Келмембет деген адамын жібереді. Әзімбайдың балалары бұл жұмысқа намыс қылып, Келмембеттің құлақ-мұрнын кесіп алады. Бірақ, бұны істесе де қалмақтың қолынан ел қорқады. Жиылған көп жұрт ақылға салып қалмақтың ханына қарсы шығуға Қамбар батырды шақырмақ болады. Елді жаудан құтқарып, Назым қызды ал деп тілек етеді. Қамбар көнеді. Қараманның қолына келеді. Қалмақтың ханы елшісін жаралағаны үшін Әзімбайдың елін шаппақшы болып отыр екен.

Қамбар келіп сөйлескен соң сөзге ерегісіп кетіп, сол арада жекпе-жекке шығысады. Қамбар батыр Қараманды жеңіп, өлтіреді. Хан өлген соң қалған қол Қамбарға қарсы шығып, соғыс жасайды. Қамбар бірнеше күн соғысып, барлық жауды қырып шығады. Өз елінен түгелімен алғыс алады. Оның үстіне Назым қызды неше күн ойын, неше күн тойын жасап, көп жасау-қазынамен ырғап-жырғап алып қайтады. Сөйтіп, алпыс үйлі арғынның кедей-кепшігіне қайырым қылады.

Біз ұлы батыр, кіші батыр мезгілдерін айтқан уақытта, кіші батырдың бір үлкен белгісі, бұлар ұлы батырларша өзінің өмірі, жүріс, мақсатымен бүтін бір рудың өмірін білдірмейді. Бұрынғы батырлар бір рудың тіршілігін, бір рудың тұтасқан күшін білдіретін батырлар. Олар тұтасқан елдіктің үлгісін көрсетеді деп едік. Кіші батырларда тұтасқан күшті, ауданды, елдікті білдіретін белгі аз. Бұлар не бір таптың, не бір кәсіптің батыры болып шығады. Бір елдің бүтін елдігін білдірудің орнына, жартылаған елдің жартылаған пішінін ғана көрсетеді. Ел ішінде бір тап, бір адамның, бір ортаның ғана батыры болады дегенбіз. Қамбар сол үлгінің батыры.

Қамбардың әңгімесінде жұрт аузы кейде оны өзбек, кейде ноғайлы дейді. Бұл сөздерді әйтеуір қазақ емес екендігін білдіретін сөз деп алсақ, бұл батыр да ертерек мезгілдің адамы болады. Тарихи кезіне қарағанда, Қамбар ұлы батыр. Кіші батырдың ара-кідігіндегі жеке орында тұрған батырға ұқсайды.

Әңгімеде, өзбек, ноғайлы бір тілекте, бір бетте болып, бұлардың жауы қалмақ болып шығады. Бұл ескі бірлік кездерін білдіргендей болып табылады.

Жалғыз осы белгісіне қарасақ, Қамбарды да бұрынғыша ұлы батырлардың ретіне қосуға болар еді. Бірақ, Қамбарды біз олардың қатарына қоспаймыз. Себебі, Қамбар басында ноғайлы деп айтылса да, артынан әңгіменің ішінде ноғайлы өзбекпен тең, тұстас ел сияқтанбай, бай, жуан рудың жанында қоңсы болып кішірейіп жүрген руды еске түсіргендей болады. Бұл ретте, Әзімбай бергі заманда қазақ ішінде жуан жерден шыққан бай сияқты да, Қамбар соның айналасында өз бетімен өз басындық қана болып, күнелтіп жүрген кедей сияқты. Шынында, өзбек, ноғайлы жақын дос ел болғанын білсе де, олардың айырылысарда ықласпен айырылысқан, тату қарындас болғанын ел әңгімесінен білсе де, дәл мына Қамбар әңгімесіндегі ноғайлының өзбекке қоңсы болып, оның Қамбар сияқты батыры өзбектің Әзімбайдай байына қарашы сияқты болған кездерін біз білмейміз. Сондықтан, менің ойымша, бұл әңгімедегі адамдардың бірін ноғайлы, бірін өзбек қылу, бұрынғы ескі әңгімелерден көшкен, сыртқы бояу ғана секілденеді. Бұрынғы батырлар әңгімесінде батыр атымен бірге

көп айтылып кететін ел аттары болған. «Он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт», «он екі баулы өзбек», «қырық сан қырым» деген аттар сондайдың мысалы сияқта-нады.

Мына Қамбар әңгімесінде ноғайлы мен өзбек, бергі кездердегі айтушының қызулы жыр үстінде, жолшыбай іліп әкеткен сөзі болуға ылайықты көрінеді. Сол ретпен ноғайлыны бұл әңгімеден шығарсақ, Қамбар өзбек ішінің батыры болуы керек. Бірақ, соңғы XV ғасырдың орта кезіне шейін біз тарихта бүгінгі қазақ, өзбек деген елдің бір ғана өзбек бірлігі деген атпен келгенін көреміз. Сондықтан, бүгінгі Қамбар әңгімесі, қазақ аузында бұрынғы Алтын Орда бірлігінің кезінен алып шыққан жұлде, сыбағаларындай, кейінгі өзбек бірлігінің кезінен қазақ елдігінің алып шыққан жаңа жұлдесі болуға қисынады. Бұл халде Қамбар кіші батыр десе де мезгілі, не дәуірі ескі кезді еске түсіреді.

Енді Қамбардың ішкі әңгімесіне келейік. Бұл туралы алдымен айтатын сөз, Қамбардың батырлық алу аты туралы, Қамбардың басында біз бұрынғы батырлардан заңы, салты бөлек, кәсіп иесі, еңбекшіл батырды көреміз. Бұрынғы батырлық мынамен салыстырғанда серілік еркелікпен сайрандаған көзге түсер батырлық болса, мынау қоңыр, момын жүріс сияқты, көптің көзін де, көңілін де тартарлық қызыл-жасыл жарқылдағы жоқ, қоңырша салт сияқты. Бірақ бұдан да батырдың маңайындағы ағайын ауқымға пайда тигізетін болыстығы, достығы мол болатын. Ауданының тілеуіне біткен көпшіл мінез кеткен жоқ, жоғалған жоқ. Сондықтан, Қамбар аңшы болса, кедей ағайын, әлсіз руының қамы үшін, соның жетпегенін жеткізіп, аш-арығын асырау үшін шыққан аңшы батыр болады. Аңшылық жолы Қамбардың серілік пен молдықты, атақты іздеген жол емес, өзінше игілікке, жақсылыққа берілген жол. Қауымының қызметкері, қанат құйрығы үміт қылатын жол. Қазақ батырларының әңгімелерінде аңшылықтың өзі де көп жайылған үлкен бір салт болады. Біздің батырлардың бір алуаны аңшыдан шыққан батырлар. Бұның мысалдары әсіресе ертегілерде көп. Кәсіп иесі аңшы батыр. Мал бағушы, бақташы Қодар батыр сияқты, біздің батырлардың о да бір бөлек типі болады.

Аңшы батырлар қазақта жалғыз бергі заманда шыққан емес, бұлар алыстағы ескі заманның қалдығы сияқ-

ты. Кейбір долбарға қарағанда, біздің ертегілерде екі жердің бірінде кез келетін тасты, таулы, орманды жерде кездесетін, адам келбетінен келбеті бөлек жалмауыздар, осы аңшы батырлардың көтеріп, ұлғайтып көрсеткен суреті болуға да ықтимал бар. Елсіз, күнсіз жапан түзде, албыр-салбыр болып аң терісін жырып-тесіп, киіп жүрген жалғыз аңшы, жалғыз-жарым жолаушыға жасырын сырлы бір зат болып көрінуі ғажап емес. Сондықтан жалмауыздың пішіні аңшыдан шықты деген долбар, тіпті лағып кеткен сөз болмасқа тиіс.

Қамбар сол тараудың үлгісі, сол алуанды батырлардың кіндігінен тарайды. Бұның, бірінші, ел алдында өзіне алған міндеті бар. Солардың аш-арығын асырауына керек. Екінші, Назым қыздың назына бұрылып ұйыса алмайтын мінезі де сол жайын аңшы адам қауымын жатырқап кеткен тағылау мінезді білдіргендей болады.

Қамбар батыр әңгімесін кейбір оқиғалары ескі әңгіменің түріне ұқсатса, кейбір кездері бергі заманға көп жылжытып әкеп тастап отырады.

Жоғарыда айтқан аңшылық Қамбар әңгімесінің ескілікті, жаңалықты боларлық мезгілін көрсетпейді. Ол есте болу керек. Жаңа заманға Қамбар оқиғасын жақындататын бір оқиға, әңгіменің нағыз түйіні болған жері: қалмақ ханының Назым қызды тартып аламын деп келгені болады. Бұл оқиға — Қамбар әңгімесінің ең үлкен негізі. Қамбардың батырлығы да, елдің батырды қадірлейтін кезі де осы халдің үстінде білінеді. Біз осы оқиғаның өзін алып қарасақ, бұрынғы замандағы қалмақпен, я басқа жаумен соғысатын соғыс, ұрыс, қағыс ешбір уақытта бір қызды аламын деген әңгімеден тұмайтын. Бұрынғы жаулықтар бәс таласқан, тең түскен, шабысқан, егер қылған ойранды оқиғалармен, тарихи толқындармен қанаттасып келетін. Мынадағы ұрыс, жанжал олардан көп ұсақтап, көп азып кеткен кезді білдіреді. Қазіргі тартыс бір қызды бір ханның алмақ мақсатынан шығады. Бұл бұрынғы заманда ел шабысып, егер боларлық іс емес, бұдан басқа да ірі істер жеткілікті болатын. Сондықтан бұл әңгіменің тізілуі берірек заманда болғандығын білдіреді.

Бұрынғы заманда Жиделібайсын деген елде Байбөрі, Байсары деген екі бай болады. Екеуі де жасы ұлғайып жеткенше бала көрмеген, көкірегін қарс ұрған армандары бала болады. Бала тілеп әулиелердің басына барып түнейді. Көп жалынып, жалбарынады. Аяғында екеуінің де әйелдері екі қабат болады. Екі бай жан қнысқан дос болатын. Сондықтан әйелдері босанбай, тұрып, бірінен ұл болса бірінің қызын қоспақшы болып, уәделесіп ежеқабыл жасайды. Байбөрінің қатыны бір ұл, бір қыз табады. Байсарының қатыны жалғыз қыз табады. Жұрт жиылып той болғанда балаларының атын қойғалы ғайып ирен қырық шілтен келеді. Бұлар басына сәлде салған қариялар болады. Ата пірі — солардың айтуы бойынша Байбөрінің ұлының атын Алпамыс, Байсарының қызының атын Күлбаршын қояды. Той үстінде үлкен ойын, сауық болады. Тамам ел көкпар тартысады. Көкпарға екі байдың өзі де түседі. Бірақ лақ тартысып жүргенде екі бай ерегісіп, ашуланып төбелесіп қалады. Байсарының руы аз, Байбөрі көп екен, бұлар көп болған соң Байсары таяқ жейді, жалғыздығын айтып жылап намыс қылады. Байбөрінің қамшысы тиген соң бұл елде тұрмаймын деп құдалық пен достықтың бәрін тастап, өкпелеп, ауып кетеді. Алты айшылық сапар жүріп, Тайшахан деген қалмақ ханының еліне келіп, соны мекен етеді. Арада бір талай дәурен өтеді. Күлбаршын жасына жетіп сұлу қыз болады. Қалмақтың ханының көзі түсе бастайды. Уәзірлерінен Күлбаршынның жайын естіген соң Тайша ханның өзі де келіп Күлбаршынды көреді. Құмар болады. Бірақ, Күлбаршынға Тайша ханнан басқа әскер басы Қаражан деген батыр тағы құмар болады. Екеуінің де алғысы келеді. Біріне-бірі ыразы болмайды, жол бермейді. Сонан соң қыздың өзі тандасын деп, екі жағы бірігіп Байсары мен Күлбаршынға елші салады.

Қыз екеуіне де тиюге ыразы емес, ол өзінің алыстағы жарын күтеді. Сондықтан қалмақтың ешқайсысын таңдамаймын, әйтеуір менде ықтияр жоқ болса кімге сәті келсе соған тиермін, қырық күншілік Байрақтан ат шаптырсын, қай қалмақтың аты озып келсе соған тиемін. Хан, қара демеймін дейді, қалмақтар бәйгеге дайындалады.

Бұл уақытта Алпамыс та қалыңдығын іздейтін мезгілге жеткен еді. Ата-анасы жасырып жүрсе де алысқа кеткен қалыңдығы бар екенін есітіп, жылқысынан ат таңдап мінбек болып, Құлтай деген бабасына келеді.

Құлтайдың мұның жолына дайындап, жетіліп жүрген Байшұбар деген тұлпары болады. Алпамыс көп жылқының ішінен соны танып ұстап алып, қалыңдығының елін іздеп жол тартады.

Қалмақтың еліне бұл келген уақытта алдынан Қаражан батыр кездеседі. Екеуі бірін-бірі біліспеген соң жекпе-жекке шығады. Алпамыс Қаражанды жеңіп өлтірмекші болғанда қалмақтың батыры: «Дос болайық, мен мұсылман боламын» дейді. Алпамыс мақұл көреді. Екеуі достасқан соң Қаражан Құлбаршыннан сүйінші сұрайды. Ханға барып, зынданда жатқан Байсары мен қатынын босатады.

Баяғы айтқан бәйге болады. Алпамыс та Байшұбарды бәйгеге қосады. Атына Қаражанды мінгізеді. Бәйгеге төрт жүз тоқсан ат қосылады. Қырық күншілік жерге барып қайтатын мезгіл болғанда, қалмақтар Байшұбарды қауіп қылады. Айламен алдап тастап кетуді ниет қылып, бәрі бірдей жатып, тынықпақшы болады. Қаражанның жеті күндік ұйқысы бар екен, ол ұйықтап қалғанда баласы Досмұқамбет әкесінің қол-аяғын байлатып, Байшұбардың төрт аяғын төрт қазыққа таңып тастап, өздері шауып кетеді.

Қаражанды ұйықтап жатқанда ақ сәлделі адам келіп оятып, қолын шешеді. Батыр атын босатып алып кеткендердің артынан шабады. Өзге қалмақтың бәрін қуып жетіп, барлығынан да озады. Жалғыз-ақ Қаражанның қара ат мінген жалғыз баласы Досмұқамбет жеткізбейді, озғызбайды. Қаражан қал деп тілек етсе де баласы болмайды. Сондықтан баласын көтеріп алып, қара тасқа ұрып өлтіріп, қара аттың басын кесіп алады. Осыдан кейін Байшұбар алдында келеді.

Бәйгеден аты озса да қалмақтар Құлбаршынды Алпамысқа қимай, «күрес болсын, кімде-кім жықса сол алсын» дейді. Алпамыс күреске шығып, қалмақтың бас палуанын жығады. Қалмақтар бұған тағы намыс қылып, Байшұбарды өлтірмекші болады. Алпамыс келіп атына мінген уақытта ханның Көкеман қасқа деген уәзірі мыл-

тық атады. Алпамысты өлтірмек болады. Бірақ оған тимейді. Сонан соң Алпамыс ашуланып қалмақпен соғысып қырғын салады. Қалмақтар жеңіледі. Бүлік шығарғаны үшін Көкеман қасқаны Тайша хан өлімге бұйырып, басын алғызады. Алпамыс Күлбаршындай қалыңдығын алып, ата-енесіне қоштасып өз еліне амансау қайтып, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасайды. Алтын табақ аттырады.

АЛПАМЫС БАТЫРДЫҢ ӘНГІМЕСІНІҢ МӘНІСІ

Біз қарастырған Алпамыс батыр әңгімесі, жалпы әңгіме тізген ретіне қарағанда, көбінесе Қозы Көрпеш — Баян сияқты әңгіменің қайталамасы болады. Алпамыстың туысы, Байбөрі, Байсарының достығы, жас күндегі ежеқабыл, араздықпен айырыла көшу, Алпамыстың Баршынды іздеп барып, көп қиындықтың соңынан алуы, бұл айтылған әңгіменің сүрлеуі түгелімен Қозы Көрпеш — Баянның қайталамасы болады.

Сондықтан Алпамыс батырдың әңгімесін бұл қалпында толық қарастыру әдебиет тарихына соншалық міндетті сияқтанбайды. Себебі, әңгіме тізу реті басынан аяғына шейін қазақтың атақты Қозы Көрпеш жырына жақын келетіндіктен, Алпамысты көп қарастырудан да Қозы Көрпештің өз әңгімесіне көбірек тоқтау керек, бірақ осымен бірге Алпамыстың жайынан айтылатын сөз: бұл бұрынғы батырлар әңгімесінің ішінде қазақ иісін көбірек сездіретін әңгіме болады. Бұрынғы батырлар әңгімесінен, біз қазақтың ескі рулары араласқан кездерін көрсек те, сол рулардың нағыз қазақ бірлігіне кіріп, жаңа бүтін елдің жасап келген қалыптанған мінезі, нығайған елдің салтын білдіретін ерекше, қазақша келетін жерлерін көп көре алмаймыз. Бұрынғы әңгімелер неше алуан болған түрік бірліктерін көрсетсе де, жекеленіп шыққан қазақ елдігін толық суреттеп көрсете алмайды.

Алпамыс батыр әңгімесі бұл жағынан қарағанда, нағыз қазақ елінің ескілігі болады. Бұл берірек келген заманның туындысы. Әбден қалыптанған қазақ бірлігінің әңгімесі Алпамыс әңгімесіне келгенде ғана біз елдің салт-санасын көргендей боламыз. Бүгінгі қазаққа таныс,

жақын болған әдет-ғұрыпты көреміз. Екі байдың достығы, достық үстіндегі ежеқабыл, той, көкпары, жылқышы суреті, бәйгеге ат қосу. Қайын ата мен қайын енені қадірлеу барлығы да қазақ иісін білдіреді. Алпамыс әңгімесінің бұрынғы әңгімелерден бөлек бағасы осы жерінде.

Алпамыстың біздің қолымызға түскен әңгімесі азғындаған, бұзылған әңгіме, ескі әңгімесі бұдан толық көлемді, мағаналырақ болса керек еді. Бірақ, ол әңгіме қолда болған жоқ. Сондықтан мұның жайындағы сөзді көп ұзатпаймыз.

ЕЛ ПОЭМАЛАРЫ

Қазіргі жиналған ел әдебиетінің ішінде қазақ жұртының ел поэмасына қосылатын екі үлкен әңгіме, бес өлең бар. Біреуі — Қозы Көрпеш — Баян, екіншісі — Қыз Жібек. Ел поэмасы деп қандай түрдегі әңгімелі өлеңді айтатынымызды осы екеуінің мағынасы мен үлгісін қарастырған уақытта анықтап айтпақшымыз. Сондықтан, қазір жалпы сөзді айтудың орнына, сол екі әңгімені бас-басына қарастыруға кірісеміз. Әуелі қарастыратынымыз «Қозы Көрпеш — Баян».

ҚОЗЫ КӨРПЕШ — БАЯННЫҢ ҚЫСҚАША ӘҢГІМЕСІ*

Ескерту: екі бай аты:

1-Қарабай, 2-Сарыбай.

Бұрынғы өткен уақытта Балталы, Бағаналы деген елдің ішіне шеттен ауып Қарабай, Сарыбай деген екі бай келеді. Сарыбай келген жерден Балталының еліне үлкен мырзалық көрсетіп, қалың елдің бейілін алып, ханы есепті, қадырлы жақсысы болады. Қарабай тоқсан мың жылқы айдаған бай болса да, сараңдықпен құнсыз болып, елге қадыры жоқ болады. Екеуінің жасы жетпіс пен сексенге келген кәрі. Бірақ балалары жоқ, зарлы. Бір күні екі бай елсіз тауда аңда жүріп кез келіседі, мұндарын айтысады. Екеуінің де үйіндегі қатындары екі қабат екен. Құдай атын айтып дос болып бірінен ұл, бірінен қыз туса екеуін қоспақ болып ежеқабыл жасайды. Сол уәденің үстінде Қарабай Сарыбайдан тілек етіп, бір буаз маралды атқызады. Буаз аңның киесі атып, Сарыбай сол жерде өледі. Қарабай егіз лақ маралды алып еліне қайтады.

---

* Қозы Көрпештің әңгімесі жалғыз қазақ емес, басқа түрік жұрттарының да талайының ішінде бар. Бірақ оларды қоя тұрып қазақ ішіндегі әңгімесін алсақ, соның өзі де неше алуан болып айтылады. Біздің қолымызға үш түрлі әңгімесі түсіп еді. Соның ішіндегі ең толық, ең сұлуы Жанақ айтқан Қозы Көрпеш болғандықтан, қазірде соның қысқаша әңгімесін айтамыз.

Жолшыбай Сарыбайдың қатыны ұл тапты деп сүйінші тілеп келе жатқан шапқыншыларына жолығады. Ауылына келсе өзінің де қатыны босанып, қыз тапқан екен. Сүйінші сұраған сақау қатынға түк бермейді. Мазасын алғаны үшін дүре салады.

Сарыбайдың өлімін Балталы, Бағаналының хан, қарасы болып жоқтайды. Қалың ел жиылып, жылап-сықтап басына күмбез орнатады. Қарабай құдама бата оқимын деп, сексен нарға саба артып, Сарыбайдікіне келе жатады. Бірақ, бата оқушылардан бұрын Сарыбайдікіне өзі келіп жөргекте жатқан Қозыны көріп, мені жұтатын жалмауыз туыпты деп, нардағы сабаның бәрін тілгілеп, қымызды ақтарып тастап үйіне қайтады.

Сарыбайдың хапымы андағы уәдені есітіп, Қарабайға кісі салады, құдалықты бекітпекші болады. Елші болып Тайлақ бидің баласы он бір кісіні ертіп барады. Қарабай «Жетім ұлға қыз бермеймін» деп елшілердің басын жарып, сабап қайтарады. Содан кейін, Балталыны мекен қылып тұрмаймын деп ауа көшеді, туған жерден көшерде Қарабайдың асырап алған Ай, Таңсық деген екі қызы ел мен жерге қоштасады. Қарабай қазақ даласын шыр айналып көшеді. Арада көп жыл өтеді. Бір заманда шөлге ұрынып малы қырылады. Сол уақытта торғауыттан алты құлаш бедеу мініп Қодар деген батыр келеді. Қайраты зор болғандықтан Қарабайдың қалған малын шөлден аман сақтап алып шығады. Еңбегі үшін ақ Баянды сұрайды. Қарабай жалғыз қызын бермек болып уәде қылады.

Балталыдан ауған бай көп көшудің соңынан Аягөзге келіп тұрақтап мекен етеді. Баян сұлудың атағын есітіп жан-жақтан талай мырза іздеп шыққан. Барлығы Ақшәулі, Қоңыршәулі деген тауға жиналып, Қарабайдың ауылына қарай жүгіреді.

Бұлардың алдынан Қодар шығып батырлығымен соғысып жеңіп, құл қылып алады. Бұл кезде Сарыбайдың елінде қадырлы болып тұрған Тайлақ деген бидің Айбас деген інісі бар еді. Бұл «Қозы ержеткенде не деймін» деп, Баянды іздеп елінен шығады. Арада көп заман жүріп, Қарабай жайлаған жерге жеткенде далада жидек теріп жүрген үш қызға жолығады. Бұл Баян мен апалары болады. Айбас сөйлесіп танысады. Баян Қозыны күтіп жүрген болады. Қодардай жаудың барын мәлімдейді. Айбастың келген жолына сый береді. Қозыға бір тоғыз

қылып сәлемдеме береді. Айбас кетерде, Қодардың қайратынан қыздар қорықпасын деп, әдейі Қодарға кездесіп, жекпе-жек жасайды. Қодарды ұрып жығып, талдырып кетеді. Қыздардың көңілі тынады.

Айбас еліне келген соң Қозыны шақырып алып, көрген жайын баян етеді. Жас жігіт шешесі мен елі-жұрты болып жалынғанға тоқтамай қалындығын іздеп, жүріп кетеді. Бірге еріп бармақ болған Айбасты серіктікке алмайды, намыс көреді. Артындағы ел, әлденеше құрбандық етіп, тілеу тілеп, бата беріп қала береді.

Қозы елсіз далада көп заман жүрген соң аты арып, тоны тозып, жүдеп келіп бір көлдің басында жалғыз жатады. Баласының түзде жүдеп жүргені шешесінің түсіне кіреді. Ел жиылып садақа беріп тағы тілеу тілейді. Сол күні Қозыға көп керуен кездеседі. Керуеннің ішінде керемет иесі қожа болады. Қозыға дұға үйретіп, өзі мен атының түсін өзгертіп береді. Қозы тазша кебін киеді. Содан кейін бір заманда Қарабайдың ауылына жақындайды. Далада қой жайып жүрген тазшаға келіп, ауылдың жөнін сұрап болған соң, қойшы тазшаға қой бөліп беріп еркіне жіберіп, өзі Қарабайдың қойын айдап ауылға келеді. Бұрынғы тазшадан әрбір мінездері бөлек болады. Қыздар сезіктеніп сынай бастайды. Ертекіне Қозы қойға кеткенде бір қызды тоқты қылып киіндіріп, қоймен бірге жібереді. Далада Қозы Көрпеш зарын айтып, жыр жырлайды. Тоқты қыз көргенін, естігенін айтып келеді. Баян мен Қозы біріне-бірі ашылып бір ниет, бір тілеумен табысады. Бірақ Қозыға таз кебінімен тазша болып жүру қажет болады.

Осымен бірталай мезгіл өткен соң әркім-әркімге Қозы қайратын сездіре бастайды. Қодарды қалжыңмен түйреп, мазақ қылып жүреді.

Бір күні ел көшіп келе жатқанда Қодар қыздарға мақтанбақ болып, Қозы Көрпештің жауырынынан алады. Қозы аударысып, Қодарды аттан аударып алып, желіп жүріп кетеді.

Ауыл жаңа жұртқа қонған соң көпке қайратын сездірмек болып желінің қазықтарын бармағымен батырып, қолағашын жерге сіңіреді. Қарабайға да анда-санда тізесін батырып, жаралап жүреді.

Сонымен қыс жақындап, жылқы ортаға шығатын уақытта, Қодар қысылшанда қайраты тиеді деп (тазшаны)

Қозыны жылқыға сұрайды. Қарабай беруге көнеді, Қодар, Қозы тоқсан құлмен бірге жылқыда болады.

Жазға салым Қодар жеңгенді сағындым деп ауылға кетеді. Қозы Көрпеш сарқыт әкел дейді. Қодар келгенде қыздар ілтифат қылмайды. Бос қайтады. Содан кейін Қозы келіп, он шақты күн қыздың қасында күліп-ойнап жылқыға қайтады. Қодарды мазақ етеді.

Осымен біраз дәурен өткен соң жаз шығады. Бұл елдің Сасан деген биі сауын айтып, той жасайды. Жұрттың бәрі тойға кетеді. Ауылда Қозы мен қыздар қалады. Сол уақытта Қозы Көрпеш басындағы кебінін біржолата алып тастап, еркімен күйеу болып, қалыңдық ойнап жата береді.

Бұл жайды тойда жүрген Қодарға бір қатын жар-жар айтып естіртеді. Қодар естісімен талқан болып ашуланып, Қарабайды суымды бер деп қыспаққа алады, ел шаппай тынбайтынын айтады, барлық тойға жиылған ел Қодардан қорқып соның кісісі болып, Қозы Көрпешті алдап шақырып өлтірмекші болады. Тойдағы елдің атынан Қозыны күйеу деп шақырушы жеңге кіреді. Қыздар жас жігіттің бармағанын дұрыс көреді. Сақ бол дейді. Баян мені еліңе алып кет дейді. Қозы тойға бармағанды мақұл көрмейді, барады. Ай, Таңсық ере келеді.

Тойдағылар сусынмен, арақ-шараппен сыйлап мас қылып елітеді. Есі аууға айналғанда екі қыз күреңкейді көлденең тартып тұрып, қаш дейді. Қозы мініп алып қашады. Артынан көп ел жабылып қуады. Қозы Көрпеш Қодарды ұрып жығып, құтылып кетеді.

Бұдан кейін Қодарға тоқсан құл қарсы шығып соғыс салады. Қодар талайын ұрып жығып жан-жаққа қашырады. Солардың ішінен Көсемсары деген жігіт шығып, даладағы Қозыны іздеп табады. Екеуі жолдас болып достасады, Шоқ деген жерді уақытша мекен етеді.

Қозы тойдағы ішкен удан жазылып болған соң, Баянды алып еліне кетпекші болады. Сол күйімен жүргенде бір күні Қозы жоқта Қодар Шоқ терекке іздеп келіп, ұйықтап жатқан Көсемсарының басын кесіп әкетеді. Басты байыңның басы деп Баянның алдына тастайды. Баян Қозы емес екенін танып ешкімге білдірмей орап, тығып қояды. Көсемсарыны Қодар өлтірген соң, соның кегі үшін Қозы іздеп келіп, «Сенің қылғаның жетті» деп, Қодарды өлтіреді. Содан кейін сүйгенін алып, еліне қайтады.

Жанақтың айтуындағы Қозы Қөрпеш осылай бітеді. Бірақ, бұдан басқа Қозы Қөрпеш жайындағы көп әңгімені алсақ оларда: Шоқ теректің түбінде ұйықтап жатып өлетін Қозы болады. Қозының Шоқ теректің түбінде екенін Қодар торғайдан біледі. Торғай Баян мен Қозының арасында тілші болып жүреді екен. Бір шаңыраққа келіп қонып отырғанда Қодарға тілеулес бір кемпір ұстап алып мойнын бұрап, шыныңды айт, Қозы қайда дейді. Торғай Шоқ терек деп өліп кетеді. Сонымен Қодар тауып алып әлгідей өлтірген болады.

Қозы өлген соң Баян Қодардан кек алады. Қодар аламын деп келгенде әуелі күйеуімнің басына бірге барып бата оқнын дейді. Келе жатқанда Қодарға бір шыңырау құдықтан су әпер депті. Қодар Баянның қырық құлаш шашынан ұстап шыңырауға түседі. Суды әперіп қайта шығып келе жатқанда Баян бұрымын қнып жіберіп, құдыққа қайта құлатып, таспен атып өлтіреді.

Содан Қозының басына келгенде қалың керуенге кездесіп, барлығы бірдей Баян сұлуға қызығып алғысы келеді. Баян «күйеуімнің басына күмбез орнатындар, соған соң тиемін» депті. Керуен айтқанын істеп зиярат салады. (Осы күнгі Жетісудағы зиярат). Содан керуендер тағы таласқан соң, Баян: Бәріңе бірдей тиюіме болама. Ана бейіттің басына шығып секіріңдер, қай аман қалғаныңа тиемін дейді. Бәрі бірдей секіріп, құлап өледі. Жалғыз аман қалған біреуін Баянның өзі өлтіреді.

Содан кейін Қозының қабырына кіріп қара пышақтың сабын жарының кеудесіне тіреп қойып, өзі соның жүзіне жүрегін төсеп Қозыны құшақтап жығылып өледі.

ҚОЗЫ ҚӨРПЕШ — БАЯННЫҢ МӘНІСІ

Батырлар әңгімесінен кейін қазақ ескілігіндегі әңгімелі өлеңдердің бір түрі ел поэмасы болады. Бұған қосылатын Қозы Қөрпеш — Баян, Қыз Жібек. Бұл өлеңдер алдыңғыларша батыр жорығын жырламайды, белгілі дәуірде қазақ елінің салт-санасы, кәсібі, елдігі қандай жайда болғанын білдіретін сөздер. Бұның екеуінде де көшпелі кәсіппен ру жігіне бөлінген, елдің ортасында өскен жастардың махаббат, достық бағасын түсінуі көрінеді. Екеуі де сол көшпелі елдің салт, ғұрпымен байла-

нысқан махаббат жыры болады. Біздің әуелгі қарастыратынымыз Қозы Көрпеш — Баян. Бұл қазақ ескілігінің кәрі заманнан бері қарай қадірлеп сақтап келе жатқан асыл бұйымы.

Біз Қозы Көрпештің өзге көп түрік жұрттарының ішінде әлденеше түрдегі әңгімелері барлығын былай қойып, қазақтың өз ішін алғанда, талай қайталамасы барын білеміз. Қозы Көрпеш поэмасына толық сын, сол барлық қайталамасы жиналған күнде болар, байлаулы сөзді сол түгел жиылған заманның сыншысы айтар, біздің әзіргі айтатынымыз жарты сын. Алғашқы жасаған нобай сын. Бізге түгел сөзді айтқызбайтын себеп: қазақ ішіндегі Қозы Көрпеш әңгімелерінің түгел жиналмағандығы.

Қазірде біздің қолымызда бұл поэманың үш әңгімесі бар. Бірі — Семей үйезі, Тобықты ауданынан жиналған әңгіме; екіншісі, Москвада басылған Радлов жиған әңгіме; үшіншісі Жетісу қазағының арасынан Қолпаковский жандаралдың жиғызған әңгімесі.

Қозы Көрпеш — Баянның ішкі мағына маңызын бағалаудан бұрын, әуелі осы үш әңгіменің нобайын жасап шығару керек.

Бұл үш әңгімені сырт жағынан қарағанда, айырмыстары көп сияқты. Кей уақытта біреуінде кездесетін адамдар екінші, үшіншісінде жоқ болады. Мысалы, Жетісу әңгімесіндегі Әбсебай; бұл Баянның туысқаны, екі жастың достары болады.

Осы сияқты Семей әңгімесіндегі Тайлақ би, Радлов әңгімесіндегі Баянның кіндік шешесі. Алғашқы екі әңгімеде бірдей келетін Айбас, үшіншісінде жоқ болады.

Қозы Көрпеш қайнын іздеп келе жатқанда, жолшыбай кездесіп түсін өзгертетін өнерді үйретуші қожа, бірінші әңгімеде бар болса, екіншіде Баянның кіндік шешесі болады. Үшінші әңгімеде бұның екеуі де өз пішінімен араласпайды. Бірақ, бұлардың істейтін ісін сиқыршы кемпір істейді. Ол бір кезде Қозы Көрпештің алдынан тоғай шығарып, бір кезде көлдер жасап жолын бөгейді. Аяғында Қозы Көрпеш соның себебінен алтын айдарлы жігіт болады.

Бұдан соңғы, осылар қатарында кейбір әңгімеде үлкен орын алатын Баянның апалары Ай, Таңсық, Айғыз болады. Бірақ бұлар бар әңгімеде кездеспейді. Радлов жиған әңгімеде бұлардың орны жоқ. Үш әңгіменің ішін-

дегі тағы бірінен-бірі айырылатын өзгешелік: Қозы Көрпештің қайны барын еститін жері; бірінші әңгімеде Қозыға айтатын Айбас болады. Ол қызды іздеп барып, көріп келген соң әдейі естіртеді. Бар әңгімеде бірдей жері: Қозыға Баян жайының ержеткенше мәлім болмағандығы. Семей әңгімесінде Сарыбай өліп, Қарабай ауып кеткенде Сарыбайдың қатыны Тайлақ би арқылы барлық Балталы-Бағаналыдан тілек етіп сұрайды, кеткен Қарабай кете берсін, жалғыз-ақ осы сөзді ешбір жан Қозыға айтпаса екен деп, сонымен ержеткенше айтылмай қалады.

Әңгімелерде бұл жайы толық айтылмаса да, Қозы Көрпештің осындай себептермен естімейтіні белгілі сияқтанады. Жас жігітке Семей әңгімесінде естіртуші Айбас дедік. Өзге әңгімеде естіртуші өрмек тоқып отырған кәрі кемпір болады. Біреуіндегі тазша бала. Бұл аталғанның бәрі әңгіменің ішінде ең ірі орындағы адамдар емес. Орта қызметтің адамдары. Сырт қараған кісіге бұлардың аты да, жайы да, кез келетін жері де біріне-бірі ұқсассыз бөлек сияқты. Бірақ бұл әңгіменің сыртқы көрінісі ғана.

Қозы Көрпеш әңгімесінің өзге түрік жұрттарындағы қайталамасын алмай-ақ, қазақ елінің ішіндегі әңгімелерінің өзін алғанда, барлық бүгінгі көп түрдегі әңгімелердің алғашқы бір-ақ негізден тарағаны анық. Бірақ бүгінгі біздің қолымыздағы үш әңгіменің ешбірі де сол алғашқы негіз емес, мұның бәрі де алғашқы түрден тараған тарау. Сондықтан бұл үшеуін бірдей салыстырып отырып, алғашқы түріне жақын бір әңгіменің тұлғасын жасау біздің бүгінгі міндетіміз.

Осы мақсатпен қарастырғанда бүгінгі қолдағы әңгімелердің өзгерістері, айырмыстары неден болғанын табу керек. Қозы Көрпеш жайындағы әңгімелердің өзгерістері екі себептен болған: біреуі — көп айтушының аузынан өткен ескі әңгіме болғандықтан ұмытып, жаңылып байқамай, ойсыз кіргізген өзгеріс бар, бұл ықтиярсыз кірген жаңалық, жаттық. Екінші түрі — тындаушының тілегін, ақынның ұнатқан ыңғайына қарай бейімделіп кеткен өзгеріс, бұл ықтиярлы өзгеріс, әдейі кіргізген жаңалық. Енді жоғарыда бөліп шығарған әралуан адамдар орта қызметтің адамы болса, бұлардың аты-жөнін өзгертіп кіргізу әлгі айтылған екі түрлі өзгерістің қайсысына қосылмақшы.

Менше, бұл алғашқы түрдегі жаңылыс ұғудан, ұмытып қалудың салдарынан кірген өзгеріс болады. Ұмытудың себебінен кіргендігі, бұл адамдардың әңгіме ішінде істейтін ісінің өзгермегендігінен білінеді. Шынында бірінші әңгімедегі Баянның кіндік шешесінің тілеуестігі сияқты мінездер әр жерде әр алуан адамның мінезі болып көрінсе де, жалпы әңгіменің ішінде бір-ақ қызметтің адамдары. Бұл екі жастың үлкеннен, жақыннан шыққан достары. Қозы Көрпештің белгісіз алыстағы қалыңдығын іздеп шыққан жолы қауіп-қатерлі, көмескі жол, алдындағы тұман ішінен кездесетін жасырын жат нәрсе көп, сол жолында кездесетін бірінші әңгімеде қожа болады. Екіншіде Баянның кіндік шешесі, үшіншіде сиқырлы кемпір. Бұлардың бәрі де бір міндет, бір қызметтің адамдары, екі жастың қосылуына қараңғы, сырлы біліммен көмек ететін адамдар бұлардан басқа жастардың жас тілеушісі болу керек. Қәріше, ақылмен, батамен, дұғамен, сиқырмен көмектесуден басқа олардың арасында достық, махаббат жібін жалғастырып жамаушы болып жүретін адамдар керек. Екі жас өмірі қиыншылыққа, қауіпке ұшырағанда, не болмаса бір-бірінен алыстап ұзап кеткенде, арада ұмыттырмай жүретін ескерткіш сияқты сақтаушылар керек. Сол қызметпен жүретін Айбас, Ай, Таңсық, торғай болады. Бұлардың міндеті де жоғарғылардікі сияқты, бірақ алуаны екінші түрлі.

Міне, үш әңгімені бір-бірінен өзгертіп, ұқсастығын азайтатын осы адамдардың әр түрлі әңгімеге әр күйде кездесуі болса, жиып-теріп, санап келгенде бұлардың ешқайсысы да істейтін қызметін атқаратын міндетімен бірінен-бірі жат адамдар болмайды. Барлығы көбінесе бір орта қызметтегі адамдардың міндеті. Бұларды әр түрлі қылып кіргізу алғашқы әңгімені жаңылғандықтан әрбір ақын өзінше жаңалап, сырлап, ұмытылған ескі әңгімені қайта құраймын дегендіктен туған.

Бұл өзгерістер әңгіменің ішкі мағынасы мен тұлғасын өзгертеді, мақсатын бөлек қылып негізін аударады деп ойлауға келмейді. Жалғыз ғана әңгіменің ұзын сұрлеуіне жаңылмай келе жатып, жолшыбай ғана аз бұраңдап кеткенге ұқсайды. Орта қызметтің адамдарын осы бағамен шығарып қойып, енді әңгіменің ішінде көрнекті орын алатын адамдарына келсек, олар жайының өзгергенін ешбір әңгімеде көрмейміз. Көшпелі елдің

ұзақ поэмасының барлық әңгімесі, соның ішіндегі ірі орындағы адамдардың ісі мен өмірінен құралатындықтан, бір әңгімеде өзгеріс мол десек, сол ірі адамдар өмірін өзгерткеніне қарап айтуға керек. Арадағы орта қызметтің адамын танымастық қылып өзгертсе де, ол не сұлулығын арттырып, не сұлулығын кемітетіндей ғана өзгеріс болады. Әңгіменің нағыз әңгімелік қалпын құрайтын ірі адамдардың өмірі мен ісі өзгермесе сол уақытта әңгіменің көп өзгеріске ұшырамағаны білінеді. Қазіргі біздің қолымыздағы үш әңгімеге қарағанда, біз нағыз Қозы Көрпеш әңгімесіне себеп болған негіздің өзгермегенін көреміз. Барлығында өзгермеген, бірақ пішіннің адамдары ешбір әңгімеден бұлар қалмайды. Істейтін ісі, бастан кешірген оқиғалары да үш әңгімеде бір-ақ түрлі.

Жалғыз-ақ әрбір әңгімедегі айырмасы бұлардың кей бірінің мінезі, кейпі бір әңгімеде көлемді болып, молырақ көрінеді. Істейтін ұсақ істеріне шейін саналып, айтқан сөздері де түгел түседі, екінші әңгімеде бұл шоллақтау болып қысқарылады. Бірінде кейіпкерлер нағыз суретті әдебиеттің кейіпкеріндей, бүтін пішінді адам болса, екіншіде одан көрі шаларақ, көмескірек болып түседі. Бірақ жалпы тұлғалары ешбірінде де жат адам болып өзгеріп кетпейді. Сондықтан, қай әңгімесін алсақ та бәріне бірдей әңгіме: әуелі Сарыбай мен Қарабайдың аңшылықпен далада жүріп танысуы, достық, балалы болмай жатып жасаған ежеқабыл, одан Сарыбайдың өлуі, Қарабайдың ауа көшуі, жат болып кеткені, Қозының ержете іздеуі, қайнында жау көп болып, қызды алуға бөгеттің көптігі. Екі жастың құмарлығына бөгет болып шығатын Қодар, Қозы Көрпешке істеген қастық. Аяғында мұратқа жете алмай, барлық әңгіменің сыпырақанды оқиғамен бітуі. Бұл әңгімелердің бір-бірінен айрылатын айырмасы аяғында шығады. Айырмасы Қозы Көрпеш пен Баянның өлімі болады. Менің ойымша, біздегі үш әңгіменің ішіндегі нағыз үлкен өзгеріс — әдейі кіргізген, қолдан жасаған өзгеріс. Осылардың өлімі турасындағы әңгімеде, алғашқы екі әңгімеде Қозы Көрпеш пен Баян өлмейді. Үшінші әңгімеде Қозы Көрпешті Қодар ұйықтап жатқанда өлтірген болады.

Алғашқы әңгімелер, бұрынғы естілудегі нағыз болған өлімді тыңдаушыға ауыр көріп, әрқайсысы өзінше шеберлеп, әңгімелеп келіп, өлтірмей шығады. Бұл көп

айтушы ақындардың әдейі кіргізген өзгерістері болуға керек.

Осы айтылған қысқа сөзбен әзірше қолымыздағы үш әңгіменің бір жерге басын қостық деп есептейміз.

Ендігі қарастыратынымыз атақты поэманың ішкі мағынасы. «Қозы Көрпеш» нағыз қазақ жұртының әңгімесі болса да, өлгенше ескі заманның әңгімесі. Бұған бірінші дәлел, барлық түрік жұртына тегіс жайылғандығы; екінші, елдің салтын суреттеген жерлерінен білінеді. Қозы Көрпеш тараған түрік жұрттарын алып қарастырсақ, мұның көпшілігі мұсылман болып отырған түріктер, олардың ортасына жайылғандығы әңгіменің ескілігін білдірсе де тіпті кәрі заманның әңгімесі дегізбейді.

Өйткені, түрік жұртының көп руы дін бірлігінің арқасында біріне-бірінің араласы да көп болып, бірінен-бірінің алған әсері де сондайлық көп болған.

Мұсылман болған түріктерге, солардың әңгімесі қазақ ішіне қыдырып келіп сақталып қалғаны сияқты, қазақтан да көшіп барып, орнап қалуға мүмкін. Мұндай іс алыс, ескі заманда болуға мүмкін болса, жаңа жақын заманда да болмайды деп айтуға қиын. Менімше, Қозы Көрпештің өте ескілігін білдіретін дәлел: осы әңгіменің яқұт (саханың) ішінде болғандығы, олар мұсылман емес. Алыс солтүстікке кеткеніне көп заман, қазақтан оларға Қозы Көрпеш әңгімесі артынан қуа баруға қисынбайды. Ол ел жалпы түрік шеңберінен жырылып кеткен күнінде, осы жақтан ала кеткен жолдасы болуға ылайық. Олай болса Қозы Көрпеш тым кәрі әңгіме болуға керек. Қозы Көрпешті тараған еліне қарап, ескі әңгіме дедік. Олай болса, біздің Жетісудағы бейіт қай замандікі? Бұрын бұл бейіттің ішінде төрт тас болған. Ол қай замандікі? Соңғы замандағы мамандардың айыруына қарағанда, тас пен бейіт бір заманда салынған емес екендігі анықталған. Бейіттен тастың жасы мың жылдай үлкен, бейіттің өзінің жасы екі жүз, үш жүз жылдан әрі емес дейді.

Бұлай болғанда, не тасты басқа бір жақтан бейітке әкеліп қоя салған болады, не болмаса ескіден тасы қалған. Тозған бейіттің басына жаңадан күмбез орнатқан болады. Бізге бұл арасын анықтап айыру қиын. Қазақтың өз салтында бейіт жаңғырту жаман ырым. Сондықтан, ескіріп қалған моланы қайта салды, қайта түзеді

десек, ол бір зорлық сияқтанады. Бірақ осының бәрі қазақ істеген іс болса, қалмақ бейітіне қойылатын тасты әкеліп Қозы Көрпеш — Баянның басына қою, тағы да бір сыйымсыз жат іс болады.

Менше, ел қиялы Қозы Көрпештің қызықты сезімді әңгімесін өлең-жырда естумен қанағаттанбай, бірталай заман іс жүзінде де соның аяғын шын қыламын деп, бейіт жасап, тас қойып, сол Қозы Көрпеш мынау дегізгісі келіп, бір қызықты жұмбақты іс істеді деймін.

Бұлай болғанда, осы Қозы Көрпеш бейіті деген бейіт өзге бір жерден тағы да шығып қалуы ғажап.

Қозы Көрпешті қазақ ескілігі көп қызықтаған. Оның белгісі найманның бір төресі он екі ақынды жиып, осы Қозы Көрпешті өлең қылғызған дейді. Он екі ақынның ішінде Жанақ та бар екен. Жанақтікі өзгелерден артық болғандықтан жайылып кетіп, өзгелерінікі ұмытылып қалған. Жанаққа өлең қылғызған төре ат, шапан сый берген. Бұл, қазақ ескілігі Қозы Көрпешті іс жүзінде қаншалық қызықтағандығын әбден білдіреді.

Қозы Көрпеш жайындағы шын әңгімені, мезгілін айыру өлгенше қиын жұмыс. Әсіресе біздің заманымызға қиын. Сондықтан, әзірше осы сияқты нобай сөзді айтып, бұл жайдағы сөзді бітіреміз.

Қалай да болса Қозы Көрпеш алыстан келе жатқан ескі әңгіме. Мұның айтушысы да көп болған. Ол айтушылар әр заманның, әр әсердің адамы. Сондықтан, бірі ескілік бояуын күшейтсе, кейбірі мұсылманшылық сарынын да жұқтырған. Сондықтан, әңгіменің ұлы денесі неше заманның, неше алуан жұқпа бояуынан аман емес. Біз бұл айырбастарды жоғарыда да, үш әңгімені салыстырудан да байқаймыз. Одан басқа бір әңгіменің өзін алып тексерсек те, неше түрлі әсердің кіргенін айыру қиын. Мысалға: Жанақ өлеңін алсақ, соның тілінде, әңгімелеген ретінде, оқшау болып кірген адамдарында, сезімдерінде түгелімен шұбартқан түрлердің байлығын, молдығын көреміз. Одан бері де, сол бірақ жерден шыққан бір тараудағы әңгіменің өзін алсақ, соның өзі әлде неше ақынның аузынан кіргізген қоспасы барын байқаймыз. Қозы Көрпеш өте көп ақынның аузынан өткен. Мұның бір замандағы айтушылары ылғи ақындар болған. Ол ақындар қоспасыз айта алмаған. Әрбір қоспа өзінше әртүрлі жаңалық кіргізіп, алғашқы асыл нұсқаның пішінін жаңа заман бояуымен аламыштап отырған.

Бұл жағынан қарағанда, көп ақынның кеше басып өткен ізін білдіретін Жанақ өлеңі. Мұның алғашқы сөзі белгісіз «Кемел» ақынды мақтаумен басталады.

«Кемел ақын келтірер сөздің түрін. Оған да заман өткен бір ықылым». Бұл сөзді айтушы екінші ақын алдындағы әңгімені өлең қылған ақынға алғашқы сөзін бағыстайды, одан бері: «Сыбанбай, Бекбау, Жанақ айтады екен, түбі оның кім десе түрікпен деп»,— дейді. Бұл арада үш ақын өтті, олар осы сөзді айтыпты деген тағы бір жаңа ақын, міне, бұған қарағанда, кешегі өткен ғасырдың орта кезінде болған Жанақтың өзінен бері төрт-бес ақын айтқан болса, Қозы Көрпеш — Баян неше ұстаның қолынан өткендігі белгілі.

Осы сияқты болжалы сөздермен біз енді Қозы Көрпеш әңгімесіне келеміз.

Әзірге қолымызға түскен үш түрлі әңгімені алғанда, бұлардың сыртқы айырмасы көп сияқтанғанмен, ішкі негізінде қай жерде болса да өзгермейтін бүтін сұлу, бір негіз бар деп, жоғарғы үш әңгімені салыстырғанда айтқанбыз. Әңгіменің ішіндегі жеке адамдарды қарастырудан бұрын, әуелі сол негіздегі әңгіме нені білдіреді. Қандайлық мағына, бағасы бар, сол жайдан біраз сөз айтып өтейік.

«Қозы Көрпеш — Баян» — махаббат жыры. Баяғы заманнан бері қарай махаббат көп жыр болған. Сол көп жырдың ішінде әр ғасырда, әр түрлі ортада, адам қауымының алған тәрбие, салт-сана, білім, сезім дәрежесіне қарай махаббат әралуан болып жырланған. Сонда махаббат жайынан екінің бірі айтатын өлең-сөздердің көбі қала беріп, ұмытылып ескіріп кеткен уақыттарда, ара-арасында мәңгілікке сақталып қалатын, белгілі заманның ескерткіші сияқты жырлар бар. Ондай жыр жалғыз махаббаттың өз бағасын айтса, соны белгілі тәрбие, белгілі салттың ортасында өскен халық қалай түсініп, қалай бағалағандығын білдіріп, сол елдің ішкі сезім-қиялын, ақыл-ой, ішкі назы мен жан тіршілігін толық көрсететін сөз болған. Сондықтан, сымбатты өнердің қадірін білген елдердің жалпы адам баласының бәріне бірдей қылып ішкі өмір не? Махаббат бағасы қайсы? деген сауалдар өзінің түсінуін, өзінің көзқарасын, бағасын білдіріп кетіп отырған. Бұл айтылған жолдарға сыйымды болып жазылған махаббат жырлары белгілі, бірақ елдікі емес, сол елдің өмірі мен салтын,

көңіл күйін білдіріп отырып, жалпы адам баласының ой қазынасына бір бұйым қосқан елдер деп саналған.

Олардың махаббат жырлары барлық сезім мен қиялға ие болған. Адам баласының барлығының ортақ мүлкі деп саналған. Осы реттегі махаббат жырының үлгісі, Италия өнерінің алтын дәуірінде туған Дантениң «Тәңірідей комедиясы», ескі замандағы грек, рим мәдениетінің сүтін еміп, бергідегі ілгері басқан өнер мен христиан дінінің ой, сезімді билеген маңызды заманында, солардың бесігінде өскен Италия өнері бір үлкен дәуірдің табысы қылып «Тәңірідей комедияны» шығарған. Күнбатыс Европа бері келіп, құр өнер дегеннің қуыс кеудесін ұстап, ішкі толғауы ой, рең, асыл сезім, адамшылық жолдарынан адасып, құр ғана құмарлық жырымен, құр ғана сыртқы дене өмірімен кетіп бара жатқанда, сол адасып бара жатқан қауымды ұялтқандай болып, «Ромео мен Джульетта» шыққан. Бұ да белгілі елдің белгілі түрде қалыптанған салты мен сезім тіршілігі тудырған бір туынды, бұ да өз заманының бір үлкен қорытындысы. Күншығыста тереңдеген діндарлықтан туып, тамыр жайған ғайыпқа нану. Бері келген уақытта, өз өмірінің ең жоғары шыққан басқышында сопылық дәруіштің салтына берілген.

Ол замандағы сұлу-сымбатты өнер, өлең, жыр түгелімен құдай жолына істеген мүнәжат сияқты, жүрек қанын ағызған өлеңмен, күңіренген бәйітпен жаратқан иесіне дұға оқитын. Ол кездегі ақындық өнерінің өзі де құдайға істеген құлшылық болатын. Жақын күншығыста әдебиет өнерінің бір ұзақ дәуірі осы бәйітпен өтеді. Бұның мысалы, Физули, Қожа Хафиз, Мағыри, Қожа Ахмет Яссауи, Сопы Аллаяр. Осы ұзақ дәуірдің гүл мен бұлбұлы, арақ-шарап, шатыраштың көп жырларының қорытындысы болып «Ләйлі-Мәжнүн» туған. Адам баласының қазынасына күншығыстың тартқан сыбағасы осы «Ләйлі-Мәжнүн» сияқты махаббат жыры болған.

Мен түрік жұртының Қозы Көрпешін «Фауспен» салыстырғаннан да осы жырлармен салыстыру ылайық деймін. Қозы Көрпеш — Баянның өз орны осы жерде. Бұл көшпелі салтпен өскен бақташы елдің махаббат жыры баяғы, көп заманнан бері қарай келе жатқан салт, әдет ортасында өмірді тұрмыс қалпына қарай түсінген ел: бақыт, достық, махаббат, жақсылық деген нәрселерді де өзінше өзгеден бөлек түсінеді. Сондықтан, осы мә-

селелерді ашық көрсететін жеке-жеке адамдарды шығарып, солардың өмірі, сезімі, тілегі, бағытына қарай елдің де өз көңілі нені сүйіп, неден жиренгенін білдіреді.

Қозы Көрпеш әңгімесінің негізі: іште жатқан балаларды жарық дүннені көрмей тұрып, қосып қойған ежеқабыл.

Бұл — білімді, өнерлі, өзінше сезімдімін деген елдің көзімен қарағанда қаншалық қара таңбадай кемшілікті мінез болса, сол ортада соны дұрыс деп өскен елдің өмірінде қаншалық бағалы, қаншалық мағыналы екендігін білдіреді.

Сол айырмыстарға қарап отырып бақыт, қызық, адамшылық деген нәрселер заманға, тұрмысқа, салтқа қарай қаншалық танымастық болып өзгеріп отыратынын білуге болады. Біздегі Қозы Көрпеш пен Баян махаббаты, Қыз Жібек өмірі қазақ елінің осы сияқты өзгеден бөлек айрықша келе жатқан бір тіршілігін айқын білдіреді. Махаббат жыры болудан басқа Қозы Көрпеш — Баян көшпелі салттың жыры болады. Қалың қазақ жайлаған жібектей шалғыны, көлеңкелі ағашы, қоңыр желі, малға шүйгі ақ көдесі бар Сарыарқаның жыры барлық қазақ елінің ішкі-сыртқы өмірінің күйі, даласы мен кәсібі, салтының жыры. Бұл жағынан қарағанда өзгелерден Қозы Көрпеш әлде қайда көлемді. Кең ауданды әңгіме. Осы сияқты белгілеріне қарағанда, Қозы Көрпеш қазақтың сымбатты өнерінің ішінде ұзыннан-ұзаққа созылған тұтас бір дәуірдің мол қорытындысы болады. Сол қорытынды болғандықтан, қазақ ішіндегі неше алуан таптың бір-бір үлгісін көрсетеді.

Қозы Көрпеш — Баянға келгенде біз бұрынғы әңгімелі өлендерде істемеген бір істі істейміз. Ол — жеке кейіпкерлерін толық тексеріп қарастыру. Кейіпкерге бөліп қарастыру, Қозы Көрпешке келгенде қажет болады. Себебі бұл әңгіме басынан аяғына шейін бір жерде не жаңылып, не адаспай белгілі адамдардың арнаулы кейпін береді, ежелден мінезге қарап, адамға баға беріп бар өмірінде мінез бен туысқа қарай сын жасап, барлық тіршілік жіптері көп тараулы мінездермен жалғасатын қазақ елі, бұл әңгіменің тұсында, өзінің мінез сынына жүйріктігін айқын көрсеткен. Сондықтан әңгімені қарастыруда біздің ендігі міндетіміз — Қозы Көрпештегі адамдардың әңгімедегі орны мен арнаулы мінезін, түрлерін

қарастырып шығу болады. Онсыз Қозы Көрпешті шала тексеріп, шала сынаған боламыз. Қазіргі заманда толық сын үшін болмаса да, асыл әңгімені толық ұғынудың өзі үшін-ақ жеке адамдарын, кейіпкер ретімен қарастырып шығу керек.

Енді Қозы Көрпеш әңгімесіне кіретін адамдарды жеке шығарып алып қарастырудан бұрын, әуелі барлық әңгіменің негізіне араласатын көрнекті орындағы адамдардың неше жікке бөлініп қандай мінез, қандай қалыптың үлгілері бар екендігін айыру керек. Біз бұл әңгімені алдымен махаббат жыры дедік. Олай болғанда әңгімедегі адамдардың алғашқы бір жігі махаббат үлгісін көрсететін адамдар болады. Олар Қозы Көрпеш, Баян, Айбас, Ай, Таңсық. Екінші бір жіктегі адам, көшпелі салтты көрсетіп, бақташылық кәсібіне салған елдің шаруа тұрмысына қарай тілейтін тілек, ұстаған қиялы не екендігін білдіретін адамдар. Олар Қодар, кейде Қарабай болады. Бұдан соңғы бір алуан адамдар елдің сүйсінген, сүйген, мақтаған адамдары. Ел билеген хан, басшы би, кемел бәйбіше, солардың артынаң еріп кәдірлеген қарашы.

Қозы Көрпеш әңгімесінде ескі замандағы қазақ елінің бар табының адамы бар. Басы ел меңгерген ханнан бастап, аруағы ірі бәйбіше, бай, жау жүрек батыр, қызықшыл жігіт пен қыз, керемет иесі қожа, белгісіз саудагерден аяғы қой жайған тазшаға дейін араласады. Бұл адамдар әрқайсысы жеке бір ғана жандар емес, әрбірі әртүрлі таптың үлгісі. Сол қауымның ішінде — ең үлгілі қызық өмір кімнен шығу керек. Әрине жарылмаған қауындай, тұтас көңілмен алдынан таудай қызық, таудай үміт күтетін, сезім күйіне салынған жастан шығу керек.

Сондықтан бар әңгіменің орта жерін алатын сүйіскен екі жас болады. Бұл екеуінің тұтасқан өмірі, махаббаттың түгел жыры екеуін екі адам деп бөліп қарауға келмейді. Бұлар, атаның ежеқабылымен бірге тілек, үміт, талап, барлығын да бір-ақ жерге қосқан. Сондықтан, сезімі мен ақыл ойлары да түгелімен бір-ақ күйде, бір-ақ орында болады. Екеуін екі бөлетін нәрсе: жаратылыста бірі еркек, бірі әйел болғандығы, істегі айырмыстары да сондық-ақ. Әйтпесе сезім өміріне келгенде бұлар бірінсіз-бірі жарты болып қалатын мәңгі бірлік, мәңгі тұтастық үшін ғана жаралған адамдар. Осы белгісіне

қарап біз Қозы Көрпеш пен Баянды екі адам деп айрықша тексеріп қарастырмаймыз, оның орнына осылардың көңіліндегі махаббатты тудырып өсірген ел мен ұяны, жалпы жағдайды тексереміз.

Сол мақсатпен қарағанда бұл екеуінің өміріндегі алғашқы бір далада, анда кездесіп бала тілеудің үстінде достасып ежеқабыл жасаған екі зарыққан шалдың ант уәдесі. Екі жастың келешегіне бір үлкен шарт болып қалған екі бала, іште жатқан уақытта ел әдетінде дін қарызындай нық байланған салт бойынша әкелері тағдырын қосып қояды.

Сол қосу, «лауқыл мақпұзға» жазылған тағдыр жаратылыс бұйрығындай болып, екеуінің келешегін билейді. Бұлар өмірінің қайғылы халі де, сәулелі күн шуақты қызық күні де осы халден суат алады. Екеуі бірін-бірі көрместей қиын қияға кетсе де, осы оқиғаның болғанын естуі-ақ мұң, содан әрі белгісіз от, табиғи заң билегендей болып, өзінен-өзі қозданып, дамыл алдырмай қыздырып, белгісіз жардың достығын көксетіп, сағындырып, алыстан-ақ жүрегі мен тілектерін қосады. Бірақ, әңгіме бұлардың махаббатын күшті қылып, тереңдетіп, іштегі қызуларын асқынту керек. Бір-біріне меншікті болу, қосылу өлгенше қиын. Асудан өткен күнде ғана мүмкін болуға керек. Сол уақытта бұлардың бірі сағынып жылап, бірі іздеп бейнет тартып, махаббат есігін ашудан бұрын от дариясындай азаптан, қиындықтан өту керек. Сонда ғана махаббат күшейіп, шын достық, шын ашықтық жыры болуға керек. Сол себепті талай қиын кедергі, ауыр кешу, азапты өткел салады.

Ол өткелдің бірі Қарабайдың мінезсіздігі, сараңдығы. Дүниедегі тілегі мен тіршілігі түгелімен алдындағы малына байланғандықтан, ол Балталы-Бағаналыдан көше қашады. Малдан айырылса өлгені. Көп малды азғана жерге сыйғыза алмайды. Сондықтан пайыз таппай көшеді. Тынымсыз ұзақ көшу, бір жағынан қазақтың көшпелі салтын білдірсе, екінші жағынан Баянды Қозы Көрпештің қолына түсірмейтін болып алысқа, қырға әкету үшін істеледі.

Үдере көшумен Қарабай Сарыарқаны шыр айналып шыққанда, Қозының жары дүниеден қайтып қолға түспестей, жеткізбестей алысқа кетті дегізбек, ол замандағы қазақтың ұғымынша Қозы мен Баянның арасы бұдан алыс жерге кетуге мүмкін емес. Бұл ертегі жолынан да

алыс, қиын жол ертегінің ерлері ең қиын ұзақ сапарға барғанда «Қап» тауына барады. Не болмаса белгісіз теңіздің барса келмес деген аралына барады. Бұл жерлердің аттары құлаққа өлгенше жат сияқтанғанмен екеуі де Қарабай көшкен жолдан ұзақ емес. Біреуі осы күнгі Кавказ, екіншісі Арал теңізінің аралы. Жер шарының бітісін білмеген қазақ елі, дүниенің бір шеті Кавказ деп білсе, екінші бір шеті Қарабайдың көшіп кеткен жері болуға керек. Мұндайлық ұзаққа көшіп кетуі, қыз бен жігітті екі қияға әкетіп, бірін-бірі ойлаған күнде көңілдегі арманы мен қайғысын күшейтпек. Бұл хал Қарабайдың сараңдығы мен Қозыға беруге қарсылығынан басқа екінші бір кедергі.

Одан кейін екеуінің арасы алыс болуымен бұлардың бақытсыздығы бітпейді. Қозы іздеп келерлік күн болса, тағы бір үлкен кедергі алдынан дайын болу керек. Ол Қодар. Қарабай мен Қодар — Баянның қасында қамап тұрған тас қорған. Сыртына өліп-талып жетсе де, Қозының бұл қорғанның ішіне кіріп, сүйген жарын алып шығуы қиын. Қодар — бір жағынан, Баянды меншіктеген иесі болады, екінші, ол үлкен дәу, мықты батыр.

Оған Қарабай шексіз борышты. Уақыт Қарабайды Қодар айырылмастай қылып мықтап шегелеген. Әдейі Баян мен Қозының ортасындағы кедергіні үлкейтіп, арасын алыстату үшін әңгіме Қарабайды елден асқан сараң қылып, малына қорғалатып, ол малдың амандық-түгелдігін Қодардың қайратына, ұлы панасына қорғалатқан соң, Қарабай еріксіз мықты малшының қолтығында болады. Ол Қозының жауы, Қодардың тілеулесі болады. Сондықтан Қозыға қызды аламын деу қиын.

Мұншалық қиыншылық бөгеттің арасында сүйіскен жастардың қызуы еріксіз күшеюге керек.

Жақында жеткізбейтін қызық жастардың арманы мен өксігін күшейтеді. Бірақ, өлгенше қиын жолда бұлардың оттары сөніп қалуға болмайды. Сол тас қорғанның ішінде отырса да, Баянның шешесі өсіретін, жүрегін нығайтатын тірек керек. Сол тірек үшін қияда жатқан жастардың арасында қиял жібіндей әлсіз болатын адамдар керек.

Сол міндетті атқаратын жас қыздың апалары Ай, Таңсық, Қозының ағасы Айбас болады. Ай, Таңсық Баянның жанындағы махаббат күншуағы, тәтті ертегі, сұлу қиялының ұясы болады. Кішкентай күнінен Қара-

бай ауа көшкенде, өз өмірлерінің мақсаты мен тілегін айтады.

Қозы күйеу, біз қайынбике болып, иілісіп тұратын күн болар ма деп, өмірлік арманын білдіреді. Қозы бұлардың да өмірлік жыры, қызығы. Жастардың маңындағы жылылық лебі болғандықтан, кейде анадай, періштедей мейірімділікпен жас Қозыға арнап «Айым, күнім, атарсың қазалы оқты» дейді. Екі қыз бен Айбас жастар өміріндегі достық, дұрыстық үлгісі.

Бұлар Қарабай, Қодар сияқты қара қайрат, қаталдық, қараңғылықтың қарсысына әдейі арнап қойған сұлулық, жылылығымен күшті болған қуат. Бұлар, неғұрлым нәзік, неғұрлым сезімді, шерлі болса, солғұрлым Қодар қауіпті, күшті жан болуға керек. Ел қиялы Қозы мен Баянның арасына екі қыз бен Айбасты қоспаса, жастардың махаббаты да жалған болар еді. Ондағы әңгіме орынсыз сөлекет болар еді. Қиялдың бұларды қосуы ірі, терең ойшылдықтан, ірі суретшілдік сезімділіктен туған.

Қара қайратқа, тас қорғанға сұлу әндей сезімділікті, күнәсіздікті қарсы қойып, оны өлгенше нәзік, әлсіз әйел сияқты жерден шығару, қасын түйген қара бұлтпен жүйрік, өткір нажағайды алыстырғандай болады. Қара қайрат сырттан қорғанын салып даланы мықтап жүргенде, үйде, бесіктің үстінде дұғадай сезімді тілекпен жібектей шалғын, қоңыр желді жыр қылып, мәңгі достық, махаббатты жырлап, алдыңғы күннің тілеуіне барлық сезім ойын дайындап, Баянды екі қыз өсіреді. Мұндай нәзік ұяда ержеткен Баян таусылмайтын махаббаттың иесі болмауға мүмкін емес.

Айбастың да міндеті сол. Бірақ, ол еркек. Сондықтан екі қыз бастаған жұмыстың аяғын еркекше жүріспен, еркек міндетін атқарумен бітіреді.

Міне, осындай от пен күннің арасында, жарық күн мен қара түннің тартысының ішінде ежеқабыл қосқан екі жастың махаббаты туады. Ол махаббат, әсіресе, белгісіздігімен күшті; әсіресе, тұман ішімен келетін тәтті түстей, көмескі келешегімен күшті. Сол себепті бұлар бірін-бірі өлердей сүйеді.

Сондықтан, Баян Қозы өлген күнде соның көрініс ішіне кіріп, жарын құшақтап, қара пышаққа жығылып өледі. Міне, махаббаттың сұлу жыры мен сол махаббатты туғызып өсірген жағдай.

Әңгімедегі бұдан соңғы ірі орындағы адам — Қодар. Біз алдыңғыларды жеке кейіпкерлер қылып қарастырмасақ та, Қодарға келгенде әңгіменің өзі беріп отырған арнаулы кейіпкердің кім екенін тексеріп, қарап өтпей болмайды.

Қодар көшпелі елдің шаруа салты туғызған батыр. Бұрынғы жағалай шабыс, құба қалмақ заманында, ел қиялы бір уақыт білегі жуан, күшті, жау жүрек батырды тілеп, соны жыр қылған. Қодардың тұсында барлық тіршілік бақташылыққа, көшпелілікке байланғандықтан, шаруаның қаһарманын да көксемеуге, іздемеуге болмайды. Бұл жолдағы еңбекшіл елде елдің қиял қылатын батыры орыстың ескілігі, батыр пішінін көрсеткенде, отырқышыл, егіншілік салтын білдіріп, сол түрдегі шаруаның қаһарманы қылып, жердің салмағын көтеріп жүретін «Микула Селянинді» көрсетсе, соны қиял қылса, көшпелі қазақ, сондай мықты, алып малшыны қиял қылған. Шынында, көшпелі салт, бұл жолда қаһарман туғызбасқа болмайды. Қазақтың бақташылығы ержігіттің, мықты жігіттің қолынан ғана келетін іс. Аңдыған жау, ит-құстан басқа, қысқы боран-шашын, жазғы ыстық шөлдің ішінде малға не болатын азамат, өзгеден ерекше қайрат қуаты бар жан болуға керек.

Сондағы алып малшы, қиялдағы бақташы Қодар болады. «Түнімен құдық аршып, түске шейін, сондай құдық жасайды беске шейін. Кейінің өз суы бар, кейінде жоқ, меспен тасып толтырар кешке шейін», бұл жазғы қайраты. Қысқа келгенде дамыл алмай қоспен кетіп: «Жылқыға тіпті жайлы Қодар маған, сырт дұшпан бата алмайды о бір қабан. Қода-екең шүйгітеді қайдағы отқа, жылқысы семіз шықты есен-аман». Міне, ел қиялындағы қар төсеніп, мұз жастанып, жеңін жастық, етегін төсек қылып жүріп мал өсіретін құт, береке болатын батыр бақташы. Барлық көшпелі салт өлең жырда өзінің тұрмыс күйінен туатын тілегімен білдіретін болса, осыдан артық қылып көрсетуге мүмкін емес. Бұл баяғы заманнан бергі көшпеліліктің ілгергі заманға үлкен бір үлгі қылып көрсеткен ұлы денелі шаруа қаһарманы. Қодар бетпақтың құмды, шөлді даласынан ғайыптан шыққандай болып кез келетін. Сол елсіз, үнсіз құмның тілсіз күші шөлдің, мейірімсіз табиғаттың ортасынан шығатын жайын қуат.

Бұл айтылған сөздер Қодардың басына қалай да болса сияды. Батырлық, еркекшілік, мақтан, атақ Қодарға жарасады.

Сондықтан Қодар малшылыққа қарамай, сұлу қызды, ерке Баянды алмақшы болады. Оны ешкім өрескел көрмейді. Қарабай екі сөзге келмейді, көнеді. Жалғыз-ақ қарсылық қиялмен, ертегі жырмен өскен, ұйқылы-ояу сезім түсімен өскен Баяннан шығады. Оған Қодар қаншалық малдың құны болса, қаншалық малға жақсы, қара қайрат иесі болса, солғұрлым жек көрінішті, жи-ренішті сияқтанады. Баянның көзінде Қодар бір үлкен мал. Жұрт көрген өнері, Баянға өнер емес сияқты.

Шынында, Қодардан ел қадірлеген малшылық қасиетті алып тастасақ, ол үлкен мал сияқтанып қалатыны рас. Қодар жай мінезді білмейді. Орамға жоқ, даланың жайын табиғаттың ортасында тілсіз-сезімсіз малмен бірге жүріп, сол малдай ішкі өмірге шорқақ, дүлей болып кеткен. Әйтпесе, Қодар, қиялдағы малшы да бола алмайды. Осындай елден ерекше мінез алуаны болғандықтан, Қодар өз тілегінің мөлшерін де білмейді. Өзі мен Баянның арасында қаншалық өткелсіз тұңғық жатқанын айырмайды. Көптің байқайтын дұрысы мен терісін ол сезбейді. Сондықтан мақтанса шек білмей мақтанып, қайраттанса шек білмей өгіздей өрге сүйрейді.

Бірақ, қалай болса да Қодар өмірінің мағынасы малмен ғана бірге біткен; малдан тысқары жерде ол батыр емес, оңашада адам емес, елеусіз құл болып қалады. Қодардың пішінін өлгенше ірі шеберлікпен суреттеген ел қиялы әдейі малға ғана шегелеп қойған. Қодардың тілегі мен әдеті еріксіз мал ішіне бірге ере кеткен. Сондықтан Баяннан жартымды жауап ала алмайды. Алғашқы тілегіне жете алмай жүрсе де, оның мол денесі ауырмайды, ештеңесі құрамайды. Баянсыз-ақ, мал ішіне келгенде дүниені ұмытқандай, қайдағы отқа малын шүйгітіп, Қодар маман жүре береді.

Бұл жағынан қарағанда, Баянға бұл ғашық та емес, Баянсыз өліп те қалмайды. Баян деген мұның көңілді болып жүруі үшін айта салатын бір сөз ғана боду керек. Баянға қызығуы жылтырға, бояуға ғана қызығу сияқты. Ондайлық жарқыраған нәрсеге тоқтап қарау малда да бар сипат.

Қодардың Баянға байланысы сондай-ақ, елдің сұлуға, естіге, туыстыға көбірек баға беретін қиялы, бұл

тұста Қодарды өз орны деп, малдың ғана қасында ұстап, сол өз орнында ғана батыр қылып, бағылан қылып әншейін өмірден кемітіп, төмен қылып ұстайды. Бұл жерде мақтау мен бағада шектің қайсысы екенін әбден айырып сынай білген қырағылықты тағы да көреміз. Бақташы елдің қиял қылған малшы батырының жайындағы сөзді осымен бітіреміз.

Әңгіменің ендігі беретін бүтін адамы Қарабай болады. Ел поэмасын жасап шығарған кейіпкерлері, кейде жалғыз ғана қазақтың адамы, қазақ мінезінің жақсы, жаман үлгісі болады. Кейде бір-ақ топ, бір-ақ қауымның адамы қылып көпке бірдей мінездермен шығаратын адамы болады. Адам баласының жалпысына қас болған жаратылысты білдіретін адамдар да бар. Қозы Көрпеш — Баянда, бұл көпке бірдей мінезбен шығатын адамдар махаббат иесі жастар мен Қарабай болады. Сүйіскен екі жас өмірінде барлық адам баласында түгелімен болатын махаббаттың сұлу жырын көрсек, Қарабайдың мінезі мен ісінде көпке мәлім сараңдықты көреміз, өнерлі елдің әдебиетінде, жазба әдебиет күшейген заманда шыққан белгілі сараңдардың толық жасалған суреттері бар. Мысалы, Пушкиннің Сараң серісі, Гогольдің Плюшкині, бұлар орыс әдебиеті күшейіп өнер атымен дүние майданына танылған заманда шыққан суреттер. Осымен біздің ел поэмасы беріп отырған Қарабайды салыстырып көрсек, мұнда да алғашқылардай толық пішінді, түгел суретті сараңды көреміз.

Баян поэмасы махаббат жырын келістіріп, кестелеп отырып, оның үстіне өзге пішінінде тағы сондайлық ірі орынға ие болады. Барлық сараңды алып қарастырғанда, оларды көбінесе жан сипаты мен мінез, әдет сипатынан тексеріп сынайды. Мұндай адамдар адам баласының бәріне бірдей ортақ мінез, ортақ сипаттың адамдары. Сараңдық, дүннеқорлық адам баласының өнерлі-өнерсіздігіне, бай-кедейлігіне, еркек-әйелі деген айырмыстарына қарамайтын, барлығына бірдей, бірінде көп, бірінде аз болып келетін қарғыс атқан мінездің біреуі. Барлық адам баласына азды-көпті болса да махаббат деген нәрсе қаншалық ортақ болса, сараңдық та сондай ортақ мінез. Сондықтан бұл мінез адам баласының өзге жан-иесінен бөлек ерекше болып біткен ақыл сезімнің ішінде сұлу туысының табиғаттан ала кірген бір бұраң сияқты. Сараңдық сыртқы өмірдің қалпынан тумайды.

Сыртқы өмір саранның сараңдық дертін не ұлғайтып, не кішірейтіп кемітерлік ғана әсер етеді.

Бірақ, барлық сараңдық мінез адамның ішіндегі қараңғы бір бұрыштан шығып жататын, өзгеруге болмайтын қалыптанған, нық орнаған бір дерт болады. Адамның ішкі сезім жаратылысынан шығатын ауруы болғандықтан, барлық сараңның сараңдық мінезін қарастырғанда, алдымен олардың жан жаратылысы ерекше біткен адам деп тексеру керек. Барлық сараң алдымен жаны өзгеше жаралған кейіпкер болады.

Қарабай қазақ өмірінің ортасында туып-өскен сараң. Әуелі Қарабайды сараң, малдың құлы қылып көрсететін мінезді тексеріп өтелік. Поэма әуелгі Қарабайды көрсеткен жерден-ақ дүниеқорлық мінезін оқушының алдына ашып салады. Сол бір басталған бетінен аяғына шейін, бір уақыт сараң байдың пішінін жоғалтпай, көмескілікпен бұлдыратпай, бір мінезге екінші мінезбен ісін қосып, толық пішінді сараңды жасап шығарады.

Қарабай «Тоқсан мыңды айдаған бай болса да, үйіне сілкіп салар сырға жоқ» болады. Бұл, барлық мол дүниені өзінің қара басынан да аяйды. Қарабай буаз маралды олжалап алу үшін құдай атын айтқан досын сатады. Бұрынғы қазақтың ұғымынша Сарыбайдың буаз маралды атқысы келмей, үйде келінің екі қабат еді, қырсық болар деп қорыққаны әбден орынды қауіп. Бала тілеудің үстінде жүріп, бала көтеріп жүрген жазықсыз жан несін өлтірсе, киесіне, обалына ұшырауға мүмкін. Ол ескі қазақтың ұғымында даусыз ақиқат сияқты. Оны Қарабай да теріс демейді. Бірақ оның дүниеқұмарлық дерті күшті. Сондықтан Сарыбайға қырсық болатынын біле тұрса да атқызады. Обалын мен көтерейін деп өзінің алдынан шығуға мүмкін болған белгісіз қауіпке шыдайды. Оған күнгі тілегі, дүниеқорлық дерті бәсеңдесе, соңғы жеңілдік табылса болады. Сондықтан кімді болса да құрбан қыла салады.

Онан соң Қарабай Қодардың алдында шексіз борышты, міндетті болады. Сондағысы малдың қамы. Сондықтан, малын аман алып шыға аларлық қайратын көрген соң екі сөзге келмейді, Қодардың тілеген ақ Баянын бермекші болады. Қарабайға барлық маңайындағы дүние мен маңында жүрген жандардың ішінде екі-ақ жақын нәрсе бар. Ең әуелгі мал, онан соңғысы

сол малды сақтайтын малшы. Одан басқа жандардың тіршілігі, тілегі, қуанышы, көз жасы түгелімен Қарабайдың ішіне кірмейді, ұғылмайды. Көңіліне қозғау сала алмайды. Қодар қымбат болғанда сондығымен қымбат; сол себепті Қозы Көрпеш тазша болып келіп, өкпе бергендігі үшін басқа табақпен ұрғанда: «Жарса жарсын табақты ойбай қатын, малды бақпай кетеді үндемелік» дейді. Бұл мысалдар әңгіменің өзі мүсіндеген Қарабайдың қалыптары. Енді сараң байдың сыртқы өмірін алып, соны сараң қылатын шарттарды тексеріп көрелік. Қарабай 85 жасқа келгенше бала көрмей өскен жалғыз шал. Туып-өскен елі белгісіз, жалғыздық, қу бастық мұның өмірлік тағдыры сияқты болған. Оның үстіне көп малы бар. Барлық адамда сараңдық деген мінез кәрінің ішінде ерекше, айқын көрінеді.

Бұрынғы суретті кейіпкер болған сараңдарды алсақ, барлығы да кәріден шыққан сараңдар. Жас күнде адам сезіммен іс қылып, көп тілек, қиялмен өмір сүрген уақытта, дүниеқорлық, малқұмарлық сияқты нәрсеге оңай тоқтап, байланып қалмайды. Онда туыста бірге біткен сараңдық болса да, көбінесе оны бұзып кетіп отыратын қызулы жастық тілектері болмақ. Қартайған адам қиялдан арылған. Өткені мен келешегін анық түсініп, сынап, солғын, салқын қанмен күндегі өмірді, күнделік жүдеу күйінде ғана түсінеді. Сондықтан, алдыңғы өмір алыстағы тұманды қиялмен елестеген болып, мұны алдай алмайды. Ол бүгінгі көз алдындағы барымен тіршілік етеді.

Сондықтан кәртайып, алдынан үміт үзіле бастаған сайын қолындағысына жабысып, қатып, мықты ұстап, бауырына басып сүйеді. Оның көңілі басқа тілекке бөліне алмайтын көн болып, кеуіп қалған көңіл болады. Мұндай кезде адамның тілегі мен үміті бала болуға мүмкін. Соның тіршілігімен, барлық қартайған, қажыған әкеге жаңа бір сүйеу, жаңғырту сияқты болу мүмкін.

Бірақ, Қарабай 85 жасқа келгенге шейін бала көрген жоқ. Бала тілеуден қалмаса да, бұл күнде бала қолына тисе де, ол оңала алмайтындай болып дерттенген. Түзелер, жазылар кезден өткен. Сондықтан, бала да оның кеуіп қалған көңілін жібіте алмайды. Оның үстіне баласы еркек бала емес, әйел бала. Қазақтың ұғымында жарты жан тірек бола алмайды.

Қарабай халіне жеткен кәрі де көңіл күйі орта жерді білмейді. Ол екі шеттің біріне шығу керек. Сол екі шетте боларлық мінездің бірі Сарыбай, бірі Қарабай. Сарыбай сияқты болса, кәрттайған шағына шейін бала көрмеген соң үміт тозған соң, алдында жалғыз күткен жуық көр, қараңғы түпсіз терең келешек тұрған соң, ондай адам не дүниенің барлық қызық дегеніне қол сілтегендей, тоқтаған, салқындаған. Алдыңғы тұманды жуасыған көңілмен ғана күткен адам болу керек. Ол сопылыққа, адамшылыққа, кеңдікке, мырзалыққа берілген адам болуға ылайық. Сондықтан, маңайындағы жақсы, жаманның бәріне ол қадірлі, бағалы, қасиетті адам болу керек. Сондай мінез Сарыбайда болғандықтан, «Келімсек төре, хан болып, Балталының халқына» деген мақтауға жетеді. Бұл дұрыстық үлгісі. Қарабайға қарсы бір шеттен барып шыққан адам болады. Қарабай осының қарсысында жиырылған қалпынан жазыла алмай, сараңдықпен бүктетіліп, дүниені қия алмай қалған қарау болады. Бұл екеуі де баяғы заманнан осы күнге шейін шындығын жоғалтпай келе жатқан нағыз өмір айнасы сияқты, әлі күнге тірі жүрген кейіпкерлер, әлі де барлық кәрі осы екі жолдың бірінде: әлі де Қарабай, Сарыбайлар адам баласының ішінде жоғалмай тіршілік етіп келеді.

Қарабай осы себепті жалпы адам баласына түгелімен ортақ үлгі. Өнерлі ел, өнерсіз елдің екеуінің ішінде де бар адам. Жан сипатының ерекше дерттілігіне қарағанда, сол дерттің өте шеберлік, жүйріктікпен суреттелгеніне қарағанда, Қарабай нағыз суретті кейіпкер, поэманың ішінде өмірі мен ісі аз көрінсе де, Сарыбай да сондай ірі кейіпкердің бірі, өзі өлсе де артында оның жайындағы әңгіме көп. Сол әңгіме, суретті кейіпкерді толық суреттеп, бітіріп бергендей болады. Қозы Көрпеш — Баянның мағына-маңызынан басқа тіл кестесі мен өлең түрін алсақ та, өзге ел әдебиетінен қалған өлеңдердің барлығынан бөлініп, жеке-дара болып шығатын оқшаулығы бар. Мұның тілі батырлар өлеңіндегі құлан жортыс сияқты құба жондатқан, аспандаған тіл емес. Сол себепті мұнда «айыр қалпақ, жез телпек» те жоқ. «Ылдидан шапса түсте озған; тәңертең шапса кешке озған; томаға көзді қасқа азбан» да жоқ. Мұның орнында ел поэмасының тілі, қалың елдің тілі болған. Жақын замандағы шешен қазақтың ортасында кестелеп

айтып жүрген қара тілі. Елдің өз тілінің суретін анық түсіру үшін кейде сол елдің өзі айтатын қалжыңды айтып, күлдіріп қояды. Біреуді мысал қылып, мазақ етсе де, сол елдің өз дағдысымен мазақ етеді. Қайғыртып каралы қылып күйдіргісі келсе, яки ашумен алқындыргысы келсе — барлығындағы жаман әдет, ел ішіндегі койшы-қолаңшы, хан, қара болсын бәрінің бірдей қолданып жүретін, күндегі мәлім сөздері.

Барлық әңгімесі өленді тыңдаушыға қызықты қылып, қалың елдің құлағына жағымды қылып көрсету үшін, өленді бастан-аяқ баяндау сөзге салып жібермей арасына кәрі-жас бірдей сүйетін салт өлендерінің түрлерін кіргізеді. Сол себепті Қозы Көрпештің ішінде естірту, жоқтау, қоштасу, жар-жар өлеңінің бәрі де бар. Баяндап келе жатқан әңгіменің ағымына өте жарастықты болып, сұлу түр болып қосылып, сұлу түр болып үйлесіп кетеді. Сол түрлер қосылған соң «Қозы Көрпешті» қалың ел жанындай сүйіп тыңдамасқа шарасы жоқ. Тыңдаушы, ұлы қазақтың бар пішінін, міні жоқ мол айнадан түгел көріп отырғандай болады. Сондықтан Жанақ өлеңін кейінгі айтушылар, жаңағыдай салт өлендеріне келгенде, арнаулы әнге салып айтатын. Бұл әдет тыңдаушының құлағын біржолата қандыратын болған.

Осындай тіл мен түрдің ерекшелігіне қарасақ та «Қозы Көрпеш» өлендері ел әдебиетінің бір жерге топтанып, жиылған толық қорытындысы болатындығына дау айтуға болмайды.

ҚЫЗ ЖІБЕКТИҢ ҚЫСҚАША ӘҢГІМЕСІ

Бұрынғы өткен заманда, Жағалбайлы деген елдің ішінде де Базарбай деген бай болады. Мұның Төлеген, Сансызбай деген екі баласы болады. Базарбай елден асқан, даңқы зор бай болса да балаларына жас күнінен қыз айттырмайды; әрқайсысы ер жеткен соң өзінің өнерімен таңдаған қызын алсын дейді. Төлеген жасына жетіп жігіт болған соң маңайдан өзіне тең қыз қарастырады. Ешкімді ұнатпайды. Сөйтіп жүргенде бір алыс елде Қыз Жібек деген сұлу қыз бар деп, атағын естиді. Қыздың салтанаты мен түрі елден асқан өзгеше болып естіледі. О да күйеу таңдап ешкімді менсінбей жүргенін есітеді де, Төлеген соның атағына құмар болып, талай жүз жылқы айдап қыздың елін іздеп жүріп кетеді. Ара-

да көп заман жүреді, жол бойында жақсы қыз бар деп көрсеткен жұрттың бәріне іркілместен сый беріп, мырзалық даңқын шығарып отырады.

Аяғында, Қыз Жібектің ағасы сияқты, ақылшысы болып жүрген Қаршыға деген адамға кез болады. Соған үлкен сый беріп өзінің кісілігін танытады. Қаршыға Төлегенді ертіп алып Қыз Жібектің көшінің соңынан түсіп, қарындасын көрсетпекші болады. Көш бойында талай сұлу көрінеді. Төлеген әрқайсысын Қыз Жібек пе деп ойлайды. Жібек қыздардың ішінде болмапты.

Ол көштің алдында ақ күйменің ішінде ешкімге жүзін көрсетпей жеке кетіп бара жатады. Қаршыға мен Төлеген артынан қуып жетеді. Ағасы тілек етіп жүзінді көрсет дейді. Қыз Жібек бір-ақ рет бетін ашып, Төлегенге қарайды. Бір-екі ауыз қалжың айтысады, екеуі бір-біріне ұнайды.

Ақырында Төлеген — күйеу, Жібек — қалыңдық болып, талай заман қызық дәурен сүріп, тұрып қалады.

Бір мезгілдер болғанда Төлеген елі есіне түсіп бір барып қайту керек дейді. Жолы қиын, алыстықтан қорқып, Жібек қыз құдайдан оң сапарын тілеп, көп қоштасып, аттандырып салады. Төлеген келесі жылы жазға салым қазбен бірге келмекші болады.

Еліне аман-есен келіп бірталай уақыт тұрып, Төлегеннің әкесі кеткенін қабыл көрмейді. Енді жібермейтін болады. Баласына барма деп жарлық етуден басқа, ел жұрттың барлығына хабар шашып, Төлеген кететін болса, бір адам ермесін дейді.

Сонымен жүргенде жаз болып, құстың алды келе бастайды. Төлеген уәдесінен кешіккенін біліп, қалыңдығын сағынып, қайнына жол тартпақшы болады. Шешесі мен інісі зарланып, жылап кетпе дейді. Төлеген тоқтамайды, жалғыз-ақ інісіне қайын-жұртының жөн жолын айтып, мен кешіксем іздеп тап дейді.

Сол бетімен жолда бірнеше заман жүріп Жібектің елінің шетіне тақалғанда Сарқамыс деген бұлақтан мұның алдын тосқан жау шығады. Бұлар Қыз Жібектің елінен, сол қызға құмар болып, арманда қалған жігіттер екен. Жат елден келіп Төлеген алған соң, бұған кекті болып, жолын тосып өлтірмекші екен. Бастығы Бекежан деген болады. Сарқамыста бұларға кездескен соң Төлеген соғыс салады. Көп болса да алғызбай қайрат көрсетеді.

Бірақ, Төлеген көппен соғысып жүргенде Бекежан жалғыз қамысты бетіне алып, садағын кезеп, андып отыр екен. Өзі нұсқағаны құр кетпейтін мерген екен, сол Төлегенді атып жығады.

Төлеген жалғыз жатып зарлап, аспаннан ұшқан қаздарға мұңын шағып өледі. Бекежан Төлегеннің көк жорғасын мініп, Қыз Жібектің ауылына келеді. Жібек сұмдықтың болғанын біліп, Төлегенді Бекежан өлтірді деп ағаларына шағады, ағалары Бекежанды өлтіреді.

Қыз Жібек жары өлген соң қапа болып, ешбір дүниеге алаң болмай соны жоқтаумен, қайғырумен күндерін өткізеді. Төлегеннің жолына жанын салғандықтан Жағалбайлыдан біреудің келуін күтеді. Төлегеннің інісі Сансызбайды жоқтайды. Бір әмеңгері сол болған соң, соған қосылуды арман етеді. Бұл уақытқа дейін ағасы кешіккен соң, Сансызбай іздеп шығып еді. Жібектің еліне о да келіп жетеді. Бірақ, бұл уақытта Жібектің еліне қалмақтың ханы келіп, көп қолмен қамап алып, Жібек қызды аламын деп жатқан.

Сансызбай келген соң Жібекпен уәде байласып, ауыл көшкенде қалмақ ханның атына Жібек мініп, екеуі бірігіп алып, Жағалбайлыға бет қойып қашады.

Қалмақ артынан жабылып қуады. Сансызбай тосып алып қалмақтың ханымен жекпе-жек жасайды. Бұл уақытта Қыз Жібек мойнына шылбыр салып тілеу тілеп отырады. Сансызбайды қалмақ өлтірсе буынып өлмекші болады. Бірақ, қалмақты Сансызбай алады. Ханын өлтірген соң артынан келген қолды да қырады. Содан кейін көңілдері жайланып, жеңгесімен екеуі Жағалбайлыға қарай жүріп кетеді.

ҚЫЗ ЖІБЕК ӘНГІМЕСІНІҢ МӘНІСІ

Қазақтағы ел поэмасының екінші бір мысалы «Қыз Жібек». Жалпы поэма атты әңгімелі өлеңдер елдің арнаулы салтын, әдет заңын, дүниеге көзқарасын, ұғымын білдіретін әңгімелер десек, Қыз Жібек те сондай ел тіршілігінің көлемді айнасы болғандықтан, көңілдегідей жақсы поэма деп саналады.

Біз Қозы Көрпешті қарастырған уақытта, ол поэма қазақтағы көшпелі салтты білдіреді. Сондай салт, сондай әдет заңының ортасында туып-өскен, адамның дү-

ниеге көзқарасы қандай, махаббат сезімін бағалау, бақыт, жақсылықты айыруы қандай, сондайларын көрсетеді дегенбіз. Қозы Көрпеш көшпелі салт пен ру жігіне бөлінген ескі өмірдің сұлу табысы деп баға бергенбіз. Қазіргі Қыз Жібек те сондайлық ел салты, ел ескілігінің бір табысы. Қыз Жібек әңгімесінде қазақ сияқты елдің бұрынғы әйелге берген бағасы білінеді. Сондағы әйел турасындағы әдет-заң, сол заманның еркегі мен ұрғашысына қандай ұғым берген. Ру жігіне бөлінген тіршіліктің кезінде ру мүлкі деп саналатын әйел, махаббатқа қалай қараған? Өз өмірінің мағынасын не деп түсінген? Соның өмірден күтерлік қызық сәулесі, үміт тілегі қандай күйде болып қалыптанған? Қыз Жібек әңгімесі осы жайларға жауап бергендей болады. Ескі заманның әйелі ескі заңның арқасында дүниеге бүгінгіден бөлек ерекше көзбен қараса, сол заманның еркегі, сол заманның барлық қауымының да көзқарасы сол болған. Қыз Жібек әңгімесі жалғыз ғана әйел емес, барлық елдің дүниені түсінуі мен ұғынуын тұтас көрсетеді. Қыз Жібек әңгімесінде ерте бір замандағы қазақ жастарының тіршілігі, қазақ жасының жақсы деп баға берерлік бір қызықты өмірі баян етіледі. Сол әңгіменің орта жерінде тұратын адамдар: жар таңдаумен өскен, жөпшенді жігітті менсінбей, тәкаппар болып жүрген сұлу Қыз Жібек.

Екінші адам сол қызды алыс елден іздеп келіп, сұлулық, естілігімен жеңіп алатын Төлеген.

Әңгіменің ішінде суреттелген қыз бен жігітті алсақ, бұл екеуі де өз заманының бел баласы. Сол өңірде өсіп, сол көшпелі салт пен ру жігіне бөлінген елдің заңын заң, ұғымын ұғым қылып тұтынған адамдар.

Осы жағынан қарағанда, Төлеген өз заманындағы қазақ ортасындағы сері мырза, ерке-бұлан болып өскен жігіттің үлгісі. Бұрынғы қазақтың түсінуінше, қатын алатын шақ әрбір жігіттің жігіттік, ерлік өнерін сынайтын кез болады. Баяғы замандағы ескінің айтқан: «Қатынды не ел шауып, егер қылып жаттан аларсың, не ағанды өлтіріп жеңгенді аларсың» деген сияқты сөзі бергі заманға шейін қазақ жігітіне сын есебінде айтылған бір сөз болған. Баяғы заманның батыр атын алған жігіт, қатынды бұрынғының батырлық үстіне, қиынқыстау сапарда табатын болса, одан бергі заманның жас жігіті сол қатын алатын шаққа жеткенде бір ке-

дергі, бір бейнет, қауіп-қатер сияқты қиын, өткелі тар, кешуі көп жерлерден өтіп барып алуға керек болған. Мұндай хал бір өңірдің серісі, мырзасы, жақсы жігіті болған жастарға, әсіресе, міндет сияқтанған.

Төлеген елден асқан атақты Базарбайдың баласы. Ер жеткенше қыз айттырмай, әкесі де өз таңдауымен алын деп келген, сондықтан, ол ержеткен соң күндегі амандық, тыныштықтың бәрін бір күнде артына тастап, тіпті алыс жолда, тіпті қиын қияда тұрған Қыз Жібектей сұлуды іздеп шығады. Албырттық, жастық шаққа, сезім билеген қиялшыл шаққа, жасырынға, көмескіге ынтық болатын мезгілге, Төлегеннің Қыз Жібекті іздеп шығуы әбден сияды.

Мұның жүрісі өзінше батырлық жүрісіндей, тәуекел жүріс. Бейнет пен қатерге жақсы жары үшін әдейі белін буынып шыққан жүріс, махаббат қандай шарттың арасында шын махаббат болып, қандай күйлердің ортасында туып-өсетінін әбден ұғына білген ел қиялы екі жастың сезім-күйін күшейтіп, махаббатын жарастырып, қызуын ұлғайту үшін әдейі осындай жайлардан бастайды. Төлегеннің іздеп шыққан, ынтық болған Қыз Жібектей сұлуы кім? Ол қай алуан адам, соған келейік. Қыз Жібек те Төлеген сияқты өз заманының барлық жас әйелінің сұлу үлгісі, тұтас сұлу жыры сияқты сезімді жас Жібек пішінінде қазақтың ертегіде жырлайтын сән-салтанат, қызық, рақат ортасында өсетін ерке сұлуының мінезі, салты бір көрінсе, бұдан соң әсіресе айқын көрінетін сол замандағы нық орнаған әмеңгерлік, жесірлік заңы.

Қыз Жібектің Төлегенді сүйі анық.

Сыртқы әңгімелеу ретінде мұның тағдыры Баяннан бөлек болса да, мұндағы махаббат сол Баян махаббатының дәрежесіне жетерлік, өзінше ерекше бір заңдарға бойұсынған махаббат.

Мұның бойұсынған ерекше заңы, қазақ елінің жесірлік салты дедік. Төлегенді өзге көп құмар жігіттің ішінен таңдап алған да Қыз Жібек жалғыз жүргендігіне қарамай, өкінішсіз, қалтқысыз сүйеді. Соны шын көңілмен сүйемен, сағынумен жүрген уақытта Төлеген өледі. Осы оқиғадан соң Қыз Жібек жүрегінде махаббаттың екінші бір түрі шығады.

Бұл түрі бүгінгі махаббат жайын сұрайтын адамдардың ұғынуынша, бүгінгі өнерлі европа ұғынуынша

жат түр. Мұндай махаббат болмайтын да сияқтанады. Бірақ, қазақтың сол замандағы тұрмыс заңын, салтын еске алсақ, сол заң мен салтқа анық бойұсынған өскен адамдардың көзімен қарасақ, бұ да махаббат екені даусыз. Бұл Қыз Жібектегі махаббаттың екінші сатысы. Қазақ махаббатының өзгеден ерекше бір алуаны, ерекше түрі.

Қыз Жібек басында Төлегенді сүйгенде оның бір басын ғана сүйіп қойған жоқ. Ол махаббаттың келешек қызықты күнін, сол Төлеген шыққан рудың, сол шыққан ауылдың, аймақтың ішінде болады деп есептеген. Қазақтың салты бойынша, өзін Төлеген руының мүлкі деп есептеп өскен. Мұның келешектегі күні Төлегеннің ауданымен, ауылымен байланысқан, махаббаты ауданды, көлемді махаббат. Бүгінгі ғана бір-ақ жанды сүйіп, сонымен тоқтап тойып қалған махаббат емес, келешектегі келін болған, жеңге, бәйбіше болатын заманның барлығын бірдей сүйіп, сол күнді іштегі махаббаттан басқа, сол руға тиісті болған намыспен сүйген, сондықтан Төлеген өлген күнде, ол Сансызбайды Төлегенді жоқтағандай жоқтайды.

Сансызбай келгенде бұрынғы жоқтағаны тіріліп келгендей көреді. Артында басы бос, жетіп отырған қайнысы болған соң, өз жары өлмегендей болады. Қайны өз күйеуімен бір ата, бір анадан туған соң, Төлегеннің жарты денесі сияқтанады. Тіріліп келген аруағы, суреті сияқты болады.

Сондықтан оған бұрынғыдай құмар көңілмен қосылып, жарастықты тіршілік етпек болады. Бұл бақытсыз болар еді Сансызбай жоқ болса, Төлегеннің артында Сансызбай болғандықтан, жесір қалған қалыңдық бақытсыз емес. Сансызбайдың басына қатер таянған күнде, мойнына шылбыр салып өлмекке дайын болып отырғаны, Қыз Жібектегі махаббат шын махаббат екенін және сол махаббат бір атаның баласына түгел арналған толық махаббат екенін білдіреді. Бұл әңгіме өзгеге өте жат болса да, қазақ құлағына бұл күнге шейін жат емес. Қазақ көзіне шын махаббат сияқты көрінуінде шүбә жоқ. Ол адамдардың мінезі мен ісі, қиялы мен сезімі қалың елдің көпшілігіне ұғымсыз жат нәрсе болса, сол уақытта әңгімелеуші адасқан болады. Ондай ел ұғымына жат келетін әңгіме жайылып тарамайды. Жоғалып та кетеді.

Қыз Жібек әңгімесі, қазақ елінің өз рухы, өз қанынан шыққанына осы күнге шейін елдің өзі куә. Осы күнге шейін бір қазаққа Қыз Жібектің Сансызбайды сүйіп, соған тиюі өрескел көрінген емес. Олай болса, бұл әңгіме қазақ елінің өзгеден бөлек табиғатымен, өзгеден бөлек ұғымынан туғандығына дау жоқ. Сондықтан мұны да Баяндай қазақ тіршілігі туғызған махабат жырының бірі дейміз.

Қыз Жібек әңгімесінің негізгі ескі замандағы ел әдебиетінің ертегі сияқты қара әңгімесінен алынған. Бері келгенде өлең өлшеуіне салып, суретті әңгімеге айналдырып, поэма қылып шығарған Жүсіпбек қожа. Бұл күнде қолымызда ескі Қыз Жібек әңгімесі жоқ. Сондықтан алғашқы тұлғасы қандай еді, оған өңдеуші Жүсіпбек қанша жаңалық қосты, қанша өзгертті, ол туралы біз еш долбар жасай алмаймыз. Бірақ, бұл күнгі қолда отырғанын сынағанда байқалатын нәрсе: Қыз Жібек ел әдебиетінің ішінде жазбаның романы сияқты көрінеді. Бұдан бұрын біз қарастырған ел әңгімесінің қай-қайсысы болса да, бұрынғы заманда болып өткен бір адамның өмірі мен ісін алып, соны ұлғайтып әңгіме қылып, соны қиялдайтын мысалға баяғының батырларын алсақ, солар да ойдан шығарған, қиял туғызған адам емес. Дәл әңгімеде жыр қылған ерлік сияқты қасиеттері түгел болмаса да соған ұқсаған іс пен мінездері болған. Соны ел қиялы көтеріп, түрлеп, жыр қылып әкеткен.

Осы ретпен Қыз Жібек әңгімесін алып, болған оқиғадан шыққан ба, жоқ қиял туғызған әңгіме ме деп қарастырсақ — бұл өзге әңгімелерден басқарақ көрінеді. Қыз Жібек бұрынғы батырлар әңгімесі сияқты жортуылшы, жорықшыл ердің әңгімесі. Бұл тарихи дәуірге де келмейді. Қозы Көрпеш — Баян сияқты әңгімеден де мұның басқарақ жерлері бар. Қозы Көрпеш көп елге жайылғанда, анық болған әңгіме болып жайылған. Бүгінгі Жетісудағы бейіті ертеде Қозы Көрпеш деген адамдардың болғанына куәлік айтып тұр. Бұрынғы ел ортасына жайылған қара әңгіменің көбі ертегі болса, Қыз Жібек оған да ұқсамайды. Олай болса, бұл әңгіме өзге ескіліктің бәрінен бөлек.

Ескі сөздің ішінде роман үлгісімен шыққан, басқа жұрт әңгімелеріне ұқсаған бір түр болады. Түр ұқсастығына қарағанда, қай елдің қандай әңгімелеріне келе-

ді. Менімше, Қыз Жібек араб, фарсының ғашықтар әңгімесіне ұқсайды. Қазақтың өлеңінде: «Біреуі жеті ғашық Сейпілмәлік, кітаптан ғашықтығын көрдім анық»,— деп айтатын Сейпілмәлік әңгімесі, Қыз Жібек әңгімесіне азырақ жұғын берген сияқты. Шынында, Төлегеннің Қыз Жібек деген сұлу қыз бар деп атағын есітіп, ғашық болып, белгісіз алыс жолға құмартып, іздеп шығуы Сейпілмәліктің Бәдіғұлжамал деген пері қызының суретін көріп, ғашық болып іздеп шығуына аз да болса ұқсағандай болады. Бірақ, бұл ұқсастық бойынша бар әңгімесі Сейпілмәлікше келеді демейміз. Бұл сөз азырақ ұқсастық жайын ғана айтқан мөлшер сөз.

Анығында, Қыз Жібектің басы күншығыс ертегілерінше басталса да, қазақ өміріне өте жуық, қазақ ішінде осындай оқиға, осындай мінез бен істі туғызатын шарттың бәрі жоғарыда айтқандай анық болған. Соңғы заманға шейін жігіттің қыз қарап, қыз таңдап шығуы болып та келеді. Қыз Жібек өзге жұрттың әңгімесіне романша, ертекше басталғандығымен ұқсайды. Бірақ, тағы да айтамыз, солай басталуы қазақтың өз тұрмысынан да туып кетуі мүмкін.

Осымен бөтен жұрттың әдебиетінен келген әсер болса, ол басталуында ғана. Одан кейін әңгіменің құрылысы, ұлғайып өсуі, барлық адамы, адамдардың мінезі, ісі — барлығы да түгелімен нағыз қазақтың өзінікі. Өзге жұрттан келген азырақ мәдени жұғын болса, о да жат тәрізді емес, қазақ салтына табиғи оқиға сияқты көрінеді.

Әңгіме ішіндегі қыз, Бекежан, Қаршыға, Сансызбайлар — барлығы да баста айтқандай қазақ елінің, қазақ салты мен қалпының бел баласы.

ТАРИХИ ӨЛЕНДЕР

Ел ескілігінің бір алуаны тарихи өлеңдер. Бұл уақытқа шейін біз қарастырған әдебиет жұрнақтарынан тарихи өлеңдердің бөлінетін бір үлкен айырмасы бар: бұдан бұрынғы ескілік кейде әңгімелі өлең туғызса, кейде ел салты мен сезімінің әр түрлі ауыр-жеңіл күйлерін шығарса, барлығында белгілі мезгілге, белгілі орынға байланбаған еркіндік бар-ды. Даланың желіндей, кезіне қарай шалқып өсіп, кейде ілгері, кейде кейін кететін, ел өмірінің арнаулы мезгілімен нық байланудың орнына, тарихтың ұлы шеңбер, көмескі дәуірінен болымсыз ғана белгі беретін. Ол өлеңдерді меңгеріп билейтін көңіл күйі, ақындық қиялы болатын. Оларға қарағанда, тарихи өлең ел әдебиетінің жаңа бір ағымы, жаңа түрі сияқты.

Тарихи өлеңдер ең алдымен ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан туады. Пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи дәуірдің жыры. Сол дәуірде арнаулы оқиғаның қақ ортасында болған атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген істің жыры болады. Тарихи өлеңдердің ішіндегі адамдар жалпақ елге, аты белгілі, қадырлы-сүйікті адамдар. Сол адамдардың істеген ісі, беттеген мақсаты, көптің өміріне қозғау салған әсері, көптің аузында неше алуан әңгіме болып қалады. Бұл әңгімелердің көбі, сол оқиғалардың ішінде болған, көзі көргеннің әңгімесі.

Сондықтан, сөзі мен суреттерінің шындығы көбінесе даусыз.

Сондайлық тарихи оқиғалар өз тұсында көпке жайылған жанды әңгіме болып жүрсе, кейде ақындардың қолына жетіп өлең өлшеуіне түседі. Тарихта болған оқиға өлеңге айналған соң, өзі ескінің тарихы болып жоғалмайтын болады.

Бұл күнгі қазақ ескілігінен бізге қалып отырған тарих өлеңдерінің барлығы да осы жолмен туып өскен.

Бірақ, қазірде тарихи өлеңдерді қарастырудан бұрын айтатын бір сөз: бізде бұл күнге шейін барлық тарихи өлең жиналып болған жоқ. Нағыз тарих өлеңдерінің басталған кезі Абылай заманынан бері қарай деп

санасақ, қазірде Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдер, онан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ. Баспаға шыққан өлеңдер жоқ шығар деймін. Жалпы тарих өлеңдері өз санына қарағанда, ескі батырлар өлеңінен аз болмауға керек. Бірақ, бұл күнде қолдағысы Исатай, Бекет өлеңдері болғандықтан, тарих өлеңдері турасындағы жалпы сөзді осы айтылған екі-үш өлеңге қарай топшылаймыз.

Әуелі бұл өлеңдерді бас-басына қарастырудан бұрын, осыларды туғызған тарихи дәуір туралы біраз сөз айтып кетпей болмайды. Себебі бұл өлеңдерді туғызған ел тіршілігінің тарихы, тарихта орын алған ұлы оқиғалар. Сол себепті тарих өлеңдерін толық ұғу үшін алдымен солардың мезгілін, сол заманның шартын білу керек.

Қазақ әдебиетінің тағдыры тарихи өлеңдерге шейін қазақтың қалың елінің тағдыры сияқты болып келген. Онда әлеуметтік бағыты, әлеуметтік мақсаты жоқ. Не туса да қиял мен сезімінен, таза ақындық қуатынан туған. Барлық әдебиет бір арнаулы жолға түсіп, барар жерін белгілеп, «көпті түзеп, көпті бастаймын» деген талапты ойламаған кезі. Ол әдебиеттің заманындағы елде: «Қайда барамын, не тілеймін, кім боламын» деген сұраулар өзіне қоймаған ел болатын.

Сарыарқаның желіндей еркін ел, жайын даланың киігі мен құланы сияқты ықтиярлы, ерке болатын. Ол заманның тарихы да көмескі, күңгірт.

Тарихи өлеңдердің тұсында сол қазақтың өмірі көлеңкелі күңгірттен күнес күнге шыққан сияқты. Бұрынғыдай емес, ендігі өмірі қадалып қараған көзге, бадырайып анық көрінетін сияқты болды.

Бұрынғы заманда құмды, шөлді даланың жайын қуаты сияқты болып жүрген қазақ елі, сол шаң мен желдің ішінде, көптен шырғалап тартып, күтіп жүрген тосқауылға ілінеді. Артқы өмірі асусыз тау, өткелсіз су сияқты белгісіздік кезеңнің астында жатса, мына заманда тарихтың асу кезеңіне шығып, бергі бетке қарай құлаған сияқты болады. Тарихта бұл екі дәуірдің жапсары Әбілқайыр, Тәуке, Қайып, Абылай хандардың заманына келеді. Бұл дәуірдің басы 1723 жылғы ақтабан шұбырынды...

Бұл дәуірдің әдебиеті сол кездегі жұмбақ күнге жеткен елдің күрсінген күйін білдіреді. Не болса да артқа

қайтар күн жоқ. Өлімге кетсе де алға кететін болған соң, артқы бостандық, бірлік күніне қоштасқан мезгілі. Бұл дәуірдің барлық оқиғаларын жылдан-жылға бөліп қарау біздің міндетімізге кірмейді... Біздің міндетіміз сол дәуірдің әдебиетіне түскен ізін қарастыру болғандықтан, тарихи дәуірдің ұлы суретін ғана қысқаша айтып өтеміз.

Абылай заманынан бастап жоғарыда саналған екі-үш тарихи өлеңдерді туғызған оқиғаларға шейін өткен мезгілді алсақ, бұл дәуір жүз жылдай уақытқа созылады. Осы жүз жылдық дәуір қазақ өмірінің барлық суретін өзгертіп, бар өмірін екінші салаға түсіріп жіберді. Бұл уақыттың хандары қазақтың қасы, патша өкіметінің тыңшысы болды. Шенге, шекпенге сатылған сатымсақ ханның маңайынан өлекседен тараған сасық иістей толып жатқан ұсақ төре, ұсақ би, ру жуандары шықты. Мұның бәрі патша үкіметінің жорға құлы болды. Бір «зақонінен» соң екінші «зақон» шығып, ел тіршілігінің шеңбері тарыла бастады...

Бірақ, осылардың тұсында қалың ел жалғыз хан зорлығы емес, сонымен бірге күннен-күнге суық қол сұғып, обырдай обып бара жатқан үкімет сұмдықтарын көрген соң, көңіліндегі барлық наразылығын жаңағы хандарына қарай беттетті, елдің өз ішінен шыққан «арам ет» сияқты ала көңіл «жақсыларды» ең алдыңғы жауы деп есептеді. Әрине ел кегі жалғыз бұлармен бітпекші емес еді...

Сондықтан қазақтың бір қарсылығы, өз ортасының ханымен жау болудан басталады. Осы мезгілдер қазақ қауымының ішінен ел мұңын, ел тілегін жоқтайтын екі алуан адамды шығарды. Біреулері: заман халін қайғырып, елдің мұң-зарын жалынды сөзбен шығаратын жоғарыдағы айтылған кемеңгер ақылшы кәрия, толғаушыл жырау, сезімді ақындар, екіншісі: жаңағыдай ілгергі, соңғы жақсылардың ақыл-өсиетінен, өлең-жырынан, саяси ой мен бағытты, салт-сананы іске асырамын деген қол батырлары. Сонымен ел тіршілігінің ауыр күндері туғызған екі алуан адамның бірі — ой батыры болса, екіншісі — қол батыры деу керек. Бұлардың ішінде тарихи өлеңге кіретін соңғылардың істері дегенбіз. Қалың қазақтың наразылығын қолына ту қылып ұстап, көптің жоқшысы болған ел қаһармандары қазақ даласының қай бұрышынан болса да шығып, бой

көрсетті. XIX ғасырда 60 жыл бойында қазақ даласының бір жері болмаса екінші жерінде іспен қарсылық көрсету деген мақсат өшпестен келді. Бірақ, қазақ даласы жайылған ұшан-теңіз үлкен. Сондықтан бірі мен бірінің желісі қосыла алмай шыққан өрт сияқты болып, өз бетімен шығып, өз бетімен басылып отырды. Осы қалыпта болған көтерілістің басы: кіші жүз Сырым батырдың Нұралы ханға қарсы шыққан қозғалысы. Онан соң Жәңгір ханға қарсы жасалған Исатай — Махамбет қозғалысы. Бұлардан соң тарих пен әдебиетте орын алған бір көтерілісі Есет пен Бекеттің көтерілісі.

Міне, осы саналған оқиғаларға қарасақ Орал, Бөкей ауданын жайлаған — кіші жүз; Ақмола, Семей облыстарын жайлаған — Арқа қазағы. Онан соң Сыр бойының қазағы, барлығы да патша үкіметіне қарсы шыққан қозғалыста бір-бір рет араласып өткен. Бұл саналған ірі оқиғалардан басқа, осылардың бетімен ұшқындап шыққан ұсақ көтеріліс, ұсақ қарсылықтар әлденеше жерде талай рет болған...

Осы сияқты тарихи жалпы мағлұматтан кейін қазіргі қарастырғалы отырған тарихи өлеңдерге әдебиет тарихының өлшеуімен келсек, осы оқиғаларды елдің өлең қылған түріне тағы біраз тоқтау керек.

Түр жағынан қарағанда, тарихи өлеңдер, бұрынғы батырлар өлеңдерімен туысады. Мұнда да сондай елден асып, туған ерлердің, ел қамы үшін аттанып, ел тілегін артынан ертіп қастасқан дұшпанға шабуыл жасаған жорықтарды жырлатады. Осы белгіні алып, онан соң елдің өз бағалауынша, Исатайлар кім екенін еске алсақ, тарихи өлеңдерді ұлы батырлар әнгімесіне қоспасақ та кейінгі кіші батырлардың ретіне Қамбар, Алпамыстан кейін тіркеуімізге керек. Тарихи өлеңдердің қаһармандарына елдің өзі «Батыр» деп ат қойған. Бұларды шын тарихи мезгілдің тарихи оқиғасы деп бағалаудан да баяғының батырының ісі деп баға беруді ылайық көрген. Себебі ел ұғымынша, баяғы батырлардың ісі де осы болатын...

Бұларды сол жікке қосқызатын бір себеп: кейбір тарихи өлеңдер жырлану ретінде де баяғы батырлар өлеңінше құралған. Мысалға Бекет өлеңін алсақ, мұның ішінде аталатын «Орынбор», «Петрбор» деген қаласы бар, Арыстан деген хан баяғы батыр өлеңінің «қазанынан» кәрірек болмаса, жас көрінбейді, Мұнда тарихи

шындықтан көрі, ертегінің көмескілігін тәуір көрген ескі сарын бар. Ел жыры Бекеттің туысына да заманына қарай бір ерекшелікті жапсырғысы келгендей болады. Бұл жерде де ескі батыр өлеңінің иісі бар.

Батырлар өлеңі бергі заманға жақындаған сайын жаңа өзгеріске түсіп, өмірге жақындап, түр жағынан әлсіреп бара жатқанын байқаймыз. Бұл өзгеріс пен айырмысты, ұлы батыр мен кіші батырларды салыстырғанда айтқанбыз...

Олай болатын себебі, барлық тарихи өлеңдердің екі түрлі ерекшелігі бар. Біреуі, қаншалық көмескі қылып жасырамын дегенмен бұл оқиғалардың кеше ғана болғаны анық. Сондықтан, барлық оқиғаларының бетінде тарих басып өткен жер сорағалаған қан, сойқақтаған із болып ашық жатыр. Жасыруға, жалартуға келмейтін шындығы көпке бірдей мәлім. Бұдан соңғы екінші себебі, тарихи өлеңдердің көпшілігін сол оқиғаның ішінде болып, сол заманды көзі көргендер жыр қылған. Сондықтан, өзгені елемесе де, дәл мыналардың басынан аттап кету ел қиялына қиынырақ болған. Осы себептерге қарап, тарихи өлеңдерді түр жағынан кіші батырларға қосуға мүмкін десек те, екінші жақтан, тарихтың пәлен жыл мен түген жылының арасында болған анық оқиғаның ізі болғандығынан айырықша бір жікке бөліп шығардық. Тарихи өлеңдерден біздің қолымыздағы Исатай — Махамбет, Бекет. Енді осыны жеке-жеке қарастырып шығамыз[...]

ИСАТАЙ — МАХАМБЕТ ЖЫРЫНЫҢ ҚЫСҚАША ӘНГІМЕСІ

Жырда Исатай — Махамбеттің барлық жыры айтылмайды. Көтерілістің алғашқы басталған оқиғалары суреттеледі. Исатай Бөкейден соң хан болған Жәңгірдің тұстасы болады.

Хан қол астына отыз мың үй қарайды екен. Сексен мың жаны бар екен. Исатай сол ханның қол астына қарайтын Беріш руының ел бастаған әділ биі, абыройлы жақсысы болады.

Хан елін билегенде патша үкіметіне сүйеніп маңайына әр жерден шыққан шығайларын жиып алып қожа, молдаға билетеді. Елге көп шығын салады. Ел ішінен

уәзір есебіне он екі би алады. Бірақ, билері елдің өзі сүйіп сайлаған биі емес. Ханның жетегінде болып, үнемі соның шашбауын көтеретін, әділеті жоқ, жемқор билер болады. Қалың елдің ортасында ханның әділетсіз ауыр билігі үшін үлкен наразылық болады. Алым-салықтың ауыртпалығына, басқа ел қамын ұқпайтын жат пен жаманның билігі жалғыз ғана қара халық емес, ел-елдің басты адамдарын да наразылыққа салады. Көп елдің кеңесі ханға қарсылық жасап, ауыртпалығынан құтылуды қажет деп біледі.

Қалың елдің өз тілегін орындап, өз билігін жүргізуді тілек етеді.

Осы көптің ішінде Жәңгір ханға Исатай да ырза емес болады. Оның үстіне Беріштен би сайлау керек болғанда, қалаған кісісін көрсетуге елдің өзіне тапсырылып еді. Беріштің ішінен шыққан Жақсымбет, Шомбал, Балқы деген билер ел қамын жейтін Исатайға билікті беруге қимайды. Сонымен талас болуға айналған соң, барлығы ортасынан Балқы деген кісіге билікті береді.

Балқы елдің қамын бүктемеге тастап, ылғи ханның сөзін сөйлеп, жоғын жоқтап, соған жағынуды мақсат қылды. Беріш атаулы бұған бұрынғыдан да жаман наразы болды. Осымен жүргенде Исатай хан ордасына келіп отырып, бір биліктің үстінде Жәңгірдің мінін айтады. Хан алдына бір мырза мен бір жарлы дауласып келген уақытта мырзаға бұрылып, үкім айтылып еді. Осыдан шығып Исатай ханда әуелден адалдық жоқтығын бетіне айтады.

Хан бұл сөзге намыстанып қарсы сөйлейді. Исатайға тілін тигізеді. Исатай да ерегісіп жуан сөйлейді. Жәңгір мұндай қарсылыққа шыдай алмай, Исатайды тұтқын қылып, күреспен ұстап отырып, жанындағы он екі биге билік айтқызады. Билер ханға тіл тигізгені үшін Исатайға алпыс атан айып кеседі. Исатай ықтиярсыз айып төлеп еліне қайтады.

Әділетті жоқтадың деп жазаға ұшыратқан соң, намысына шыдамай қол жиып ханмен соғысуға қамданады. Исатайша наразы болған елдің тобы осы тудың астына жиналады. Бір мындай қол болады. Бастығы Исатай — Махамбет болып, қол хан ордасына қарай бет қояды.

Келе жатқан қолдың хабары ханға естілген соң, о да

әскер жинайды... Әскеріне бастық қылып Қарауыл деген қожаны сайлайды.

Екі әскер далада айтқан жерге жиналып, соғыс салады. Басында алыстан атысып, қашықтан ұрысады. Артынан Исатайдың қолына Махамбет келеді. Бұл басында кейіндеп қалған екен. Келісімен Махамбет қолды бастап, жауына қарай тура беттеп шабуыл жасайды. Ханның әскері бұлармен қарсыласуға шыдамай тоз-тоз болып қашады. Бұл жолы хан жеңілген болады. Исатайдың қайраты мен ерлігіне көп ел сүйініп жек көрінішті ханнан құтылу үстіне, батырдың тобын көбейтпек болып бұрынғыдан жаман ағыла бастайды. Көп елдің тілеуі де артынан еріп, өрісіне сенімі артқан соң Исатай келесі жылы алты мың қолмен хан ордасының өзін алмақ болып, тағы аттанады. Бұл жолғы мақсаты ханның ордасын талқандап, өзін тұтқын қылып, орнынан түсірмек болатын.

Ойда жоқта Исатай әскері келіп қалған соң, хан есінен танып қорқады. Сасқан жерде ойына келген шараның бәрін қолданады. Бір жағынан жақын маңдағы патша қалаларының барлығына тілші шаптырып, ордамды Исатай қамап жатыр, ақыл менен көмек бер, Исатай патшаға қарсы көтеріліс жасап отыр дейді. Екінші жағынан, қасындағы ел кісілерін де Исатайға салып, айтқанын орындамақ болып бітім тілейді. Үшіншіден, өз басының аман, жаман болатынына сене алмай, ордасын тастап қашпақшы болады. Бірақ, сол жұмыстан маңындағы ақылшылардан ханымы болып тақсыр деп тоқтатады. Бітімшілер Исатай қолына келіп, айып-анжы төлеп, табыспақ болып сөз сөйлейді. Бұлардың сөзіне Махамбеттің тоқтағысы келмейді, алдап жүр, патша әскерін тосып жүр, біз қайда қаламыз, одан да елшілерін қырып, орданы алайық дейді. Бұл ақылды Исатай орынсыз көреді. Бері қарай ойыса бастайды. Көп қол наразы болады. Бірнеше күн бітім жайындағы сөз созылып, аяғы жерге тимеуге айналады. Бұл уақытта Исатайдың ісіне ырза болмағандар шығып, ыдырап тарай бастайды. Оның үстіне ханға көмек бермек болып, патша әскерлері келіп қалады. Исатай дегеніне жете алмай қапыда қалып, шегініп кетеді. Жаудан қашығырақ жердегі құмды мекен қылып жатып, Жайықтың суы қатқанын тосады. Бұл кезде қасындағы барлық көп қолы бытырап, тоз-тоз болып кетеді. Құмда жүргенде патшадан қуғын келеді.

Исатай соғысып аман құтылады. Саны азғана болса да алдырмайды. Сол ұрыстан кейін Жайықтан өтіп, бұрынғы шыққан еліне келеді. Махамбет екеуі бірталай заман қашқын болады.

ИСАТАЙ — МАХАМБЕТ ЖЫРЫНЫҢ МӘНІСІ

Баспаға шыққан тарихи өлеңнің бірі — Исатай — Махамбет. Исатайдың жорығын жыр қылған Ығылман ақын. Ақынның жыры тарихта ізі қалған анық оқиғаның дәл өзінен туған шындық, тазалықпен айтылады. Мұнда көмескілеген жасырын жоқ. Болған оқиғаны өлең өлшеуіне түсіру — жыршының алдыңғы мақсаты болған сияқты. Ығылман Исатай жырын тізуіне қарағанда, ел мұңын жоқтап шыққан қолдың ақыны сияқты. Ығылман анығында Исатай қолында болмаса да, сол оқиғаның артынан ел есінде қалған жанды әңгіменің қызуын атқарған ақын. Мұның да жайылған өрісі мен тыныс алған ауасы Исатай оқиғасын тудырған ауа, Исатай қолының шаңы басылмай, дүбірі мен даңқы ел аузында ескірмей тұрған уақытта шыққан. Ол оқиға көпке шейін ескіруге мүмкін де емес. Себебі, Исатайды шығарған себептер, сол оқиғаны тудырған тарихи халдер Ығылман заманында да кеміген жоқ-ты, көп істе, патша үкіметі бұрынғыдан да жауызырақ, бұрынғыдан да қаталырақ болып алған. Сондықтан Исатайлар заманында Бұқар жыраулардың атақ-даңқы қандай болса, Ығылман заманында Исатай — Махамбеттер де сондай қадірлі аруақ болған.

Исатай өз заманында зор іс істеп өтті. Ол құрғана сөз сөйлеуді қанағат қылған жоқ. Барлық ақылмен қайратын іске жұмсады. Сол іс пен мақсаттың жолына басын құрбан қылды. Сондықтан, кейінгі ұрпақ оның басын бағалап, оның қадірін ұққан болса, ең алдымен сол жақсысын ұмытпау керек. Соның аруағы қалың елдің аузында үнемі аталып, үнемі еске алынып жүру керек. Олай болса, Исатайдан соңғы бір алуан жақсысының міндеті: сол батырдың аруағын тірілту.

Бұл міндетті атқаратын кім? Немен тірілтеді? Атқаратын сол тарихи дәуір туғызған екі алуан жақсының бірі деп саналған — кемеңгер қария мен ойшыл жырау. Исатайлар қол қызметін атқарып өткенде, бұлар сол

оқиғалардың бетіне қарай, ел ойы мен ел сезімін тәрбиелеуге міндетті.

Бірақ, елге арналған жақсы сөз өлеңмен жақсы ұғылады, өлеңмен айтылса ұмытылмайды. Сондықтан Исатайдың жорығын жыр қылуды, екінші түрлі батырлық міндеті деп санаған ақын шығады. Исатайды қадірлеген ел соның жүрісін өлең қылуды ақынға әлеумет міндеті сияқты қылып артады. Осы сияқты ел ортасына ел ертеден орналған салт бойынша қазақтың өлең өлшеуіне түскен тарихы жасалады. Исатай жырының тарихи өлең болатын зор себебінің бірі осы. Осы хал Ығылман жырында өзге өлеңдерден анығырақ, ашығырақ көрінеді. Бұрынғы батырлар жырының барлығын туғызған себептер қандай екенін ашып бергендей болады. Оларды туғызған да осы ұғым... сондықтан Ығылман Исатайдың жырын бастап келе жатып:

Үйренген бастан бір мінез
Шабан едім бойкүйез;
Ұйқымнан жатқан оянып,
Тұрғызды сөз жетектеп,
Дауысын есітіп халқымның,
Ұйқымнан жатқан тұрғанмын.
Ел қамын жеген ер үшін,
Шыбын жанын фидә еткен —
Мен бір даяр құрбанмын,—

дейді.

Халқының дауысын есітіп, бойкүйез мінезін тастап, ұйқысынан оянып, батыр жолына басын фидә қылатын тілеулестігін білдіріп, ақын жыр жырлап, жер күңіренетеді. Ақынды бұл міндетке айдап салған ел басшысы болған батырдың артында күңіреніп қалған қарашы арманда кеткен жақсысына белгі қойып, ескерткіш жазауға міндетті. Әйтпесе, ер еңбегі зая кеткендей арман болар еді. Сондықтан:

Тәржіма халін ерлердің
Жырлап жазсаң не етер деп,
Ел үшін еткен еңбегі
Жарыққа шықпай кетед деп.

Ел айтқан соң Ығылман Исатайдың ісіне өлеңнен күмбез орнатуға кіріскен. Батырдың басына зиярат салған ісмер сияқты өз қолынан келетін ескерткіш жазған.

Жырдағы әңгімені алсақ: тарихи оқиғаның жылы ізі суымай тұрған уақытта сол оқиғаның өкшесін басып шыққандықтан, үлкен шыншылдықпен жазылған. Өмірде анық болған оқиға көмескісіз, күңгіртсіз, айнаға түскендей ашық түскен. Бұрынғы батырлар жырының жасырынды сүйетін тұманды сарыны Исатай жырында суалып жоғалған сияқты да, оның орнына ел тіршілігі мен ел салты көлемдірек болып көрінуге айналған. Бұл жағынан қарағанда Исатай жырлары сияқты тарихи өлеңдер әдебиетте жаңа бағыт туғызып өмірге жанасуды мақсат қылған сияқтанады. Ел әдебиетіндегі өміршілдік, нағызшылдық толық пішінде ең алғашқы рет осы өлеңдерден шығады. Исатайдың Жәңгір ханға астамдық сөз айтып, айып тартып, алпыс атан төлеуі. Ел билерінің кесім айтуы, сонан соң жырдың ішіне шай мен жылы ұй, құс төсектің кіруі — барлығы да әдебиетке ел өмірі көлемді суретпен кіре бастағанның белгісі, бұлардан басқа патша әскері, зеңбірек, қазақша соғыстың суреттері болсын — бәрі де бүгінгі заман адамдарына Исатай оқиғасы кеше ғана болған іс екенін анық білдіреді. Исатай жырында жекпе-жек жоқ. О да ескі өмірдің ескі салты еді. Оның аржағында баяғы ескі батырлар жекпе-жегі кезең астында ғана тұрған сияқты еді. Мына заман ол салт пен ол дағдыны жоғалтқан. Бұл көріксіз, көңілсіз болса да өмір.

Күндегі тәжірибенің анық ұғындырған даусыз ақиқаты. Сондықтан Ығылман өзі көрген суретті ғана жырлайды. Исатай жорығын ертегілі батырлар ісіндей қылып бұлдырата алмайды. Солай болмасқа ақынның шарасы да жоқ еді. Өйткені, зеңбірек пен әскер қазақ өмірінің төрінен өзіне деген орынды ойып алған. Баяғы заманда бұлар ертегі болса Ығылман заманында асау басқа киілген нөқта тым-ақ анық ақиқат болған. Зеңбіректен тізе көрген жалғыз Исатай мен соған ерген ел емес, ақынның қиялы да сол қазаны көрген. Бұрын ертегілі, сағымды тұманмен тіршілік еткен ақындық қиялы алғашқы рет қазақ даласында зеңбірек даусын есітіп, ел ішіне жат ниетпен келіп, жат тілмен сөйлеп жүрген шен мен шекпенді көргенде, бұрынғы ұйқылы-ояу түстен еріксіз оянған. Ел етіне «құба құстың суық тұмсығы тиіп» шошынып мұздатқан заманда, ақын қиялы да, бала шағынан шығып, қызылды-жасылды күндеріне қош айтып, ақыл мен ойға бой ұра бастаған. Сол ақылға бой ұру,

барлық тарихи өлеңдердің бояуын бұзып, бағытын өзгертіп, жоғарыда айтқан өміршілдік сарынын күшейткен.

Бірақ, Исатай жырын жалғыз осы белгісіне қарай сынап кетсек, тексеруіміз бір беткей солақай болар еді. Сондықтан, осы жырды ескі батырлар жырымен жалғастыратын үлгі қандай, соған біраз тоқтау керек. Ығылманға Исатай жырын айтқызған себеп ескі жырларды туғызған себеппен бір болғандықтан, әрине бұған да ескі үлгінің көшкені бар Исатай басының жоқшысы. Сондықтан, әуелгі сөздерін жоқтау үлгісімен бастайды.

Ағайынның арына,
Қарындастың қамына,
Қысқа күнде қырық шапқан.
Қысылғанның панасы —
Асыл едің, Исатай
Ер Тайманның баласы,—

деген сөздер Исатайға арналған сөз екенінде дау жоқ. Жырдың бұл жері бергі өмірдің табысы болса, осыдан кейін келетін өлеңдерінің көбі Исатайды тудырған ата-ана, тудырған орта, туып-өскен жерге арналады. Содан кейін бала күнінен жігіт болып, жетілген шағына шейін кім болғанын айтады.

Он жасына келгенде
Бұлбұлдай тілі сайрады.
Жасы он беске келгенде,
Жұрт пайдасын ойлады.
Жиырмаға келгенде,
Жиылған дуды көргенде,
Оза шауып бәйге алды.
Жиырма беске келгенде,
Астананың қамы үшін
Түн ұйқысын бөлгенде,
Түгесілмес қайғы алды.
Отыз жасқа келгенде
Өлімді жауды көргенде —
Жасақпенен сайланды,—

дейді.

Міне, мұның бәрі батыр шынын толық қылып суреттеп «нағыз батыр» дегізу үшін ескі батырлар әңгімесінен алған үлгі. Ақынның түсінуінше, Исатай патша за-

маны ғана туғызған батыр емес. Туысы баяғы батырдың туысы. Сол батырдың бел баласы. Бірақ, мұның сөрына бұзылған кер заманға кез болып, кедергіге ілінген, заманы бұрынғы болса, бұдағы «қоңыраулы найза қолға алып, қоңыр салқын төске алып, жауды көрсе шүйіліп, жеңсіз берен киетін» ұлы батыр болар еді. Қазірде мұның басын тардыр қуатындай болып, басып тұрған ауырлық бар. Ол ауырлық ол кезең: «Батыр бір оқтық, бай бір жұрттық» болып қалғаны. Бірақ, заман халі өз бетіне. Сондай заман болса да баяғыдай батыр туа алған — сол батыр Исатай. Сондықтан жаңағы туып-өскен өмірін айтқан жыр, Ақжүністің Қожаққа айтқаны:

Бес жасында қарт Қожақ,
Жас шыбықтан жай тарттың,
Жалғыз шиден оқ аттың,
Атқан оғың жоғалттың,
Кәні, шыққан мүйізің.

Жиырма беске келгенде,
Ақ балтырың түрініп
Оймақтай аузың бүріліп,
Қарт бурадай шамданып,
Қас батырдай қамданып,
Бір дұшпаның сөз айтса,
Шыныңменен арланып,
Қызды бақтың бір кезде
Кәні, шыққан мүйізің,—

деген сөздеріне даусыз ұқсастығын білдіреді. Бұл үлгіні ел әдебиетінің бір түрінен екінші түріне еркін көшіп жүретін үлгі деп есептесек, ол уақытында Исатай — Махамбеттің жыры өзге халіне қарағанда, жоғарыда айтқан жаңа заманның жаңа түрлі жыры болады. Заманның толық суреті сияқты болып түскен әңгімелі өлеңі — тарихи өлең болады.

БЕКЕТ БАТЫРДЫҢ ҚЫСҚАША ӘҢГІМЕСІ

Алшын, Жаппас деген елдің ішінде ер Көтібар деген бай болады. Оның жеті баласы болады. Үлкені Серкебай екен. Соның жалғыз баласы — Бекет батыр болады.

Мұның тұсында Арыстан деген хан болып, Орынбор, Петрбор деген қалалар болады. Арыстан хан сол Орынбор, Москва, Томск деген қалалардан лек-лек болып шыққан патша әскерлерін бастап келіп, қазақ елінің шырқын бұзып, қастық істейді. Елді жылатып, зарлатады. Соған Бекет батыр шыдамай Арыстан ханды өлтіреді. Ханды өлтірген соң патша ұлықтары Бекеттің соңына түседі. Патшаға айыпты болып, қылмысты кісі атанады. Қуғынға ұшыратқан соң, қашқын болып жүреді. Сол уақытта дуандардың әкімдері батырды қалай ұстауды білмей айланың бәрін тауысып келіп, аяғында Бекеттің жолдасы Шерниязды айналдырады. Көп пұл беріп, сатып алып, жолдасын беруге уәде алады.

Шернияз Бекетті алдау үшін патшадан пәлен жүз теңге ақша алып, соны саған сыйға жіберді, өзінмен татуласпақшы дейді.

Бекет осының тіліне нанып дуанға келгенде, дайындалып тұрған әскер ұстап алып, қол-аяғына қолөткі салып, көк арбаға таңып Сібір айдап жібереді. Бекеттің тұтқын болғанын естіген соң амандасып қалмақ болып, артынан қуып шешесі келеді. Жылап-зарлап жыр айтады, Бекет те сүйегі босап жылайды. Артта қалған елі мен әкесіне, үй ішіне, ағайын-туысқанына сәлем айтады. Сонымен Бекет Сібірге кетеді. Шешесі үйіне жылап қайтқан соң, Бекеттің қатыны байын іздеп жүрмекші болады. Ата-енесінен бата алып, сегіз мың теңге ақша алып, ноғайдың саудагері болып киініп, алыс сапарға жүріп кетеді. Жолда талай күн жол жүріп күйеуі тұрған жерге жетеді. Тұтқын болып жұмыста жүрген күйеуін көреді. Бірін-бірі таниды. Қатыны күйеуінің жолына бірнеше рет ат айтып сояды. Абақтыдағы Бекетке асын пісіріп бергенде, ішіне батырдың алмас пышағын тығып беріп жібереді. Жолығатын жерін айтып хат салады. Бекет түн болған соң алмас пышақпен қол-аяғының шынжырын қиып, абақтыдан қашып шығады... Бекетпен бірге жатқан біраз адамдар да қосылып қашады. Артынан солдаттар біліп, қуғын жасайды. Батыр барлығын қырып, қуғыннан құтылып шығады. Содан кейін аман-есен еліне келіп, Шерниязды өлтіріп, баяғыдай дәурен сүріп мұратына жетеді.

БЕКЕТ БАТЫР ЖЫРЫНЫҢ МӘНІСІ

Тарихи өлеңнің ақырғы бірі Бекет батыр өлеңі. Бекеттің оқиғасы Исатай оқиғаларының кезінен 20—25 жылдан кейін болған. Мұны туғызған тарихи хал де Исатай оқиғасын туғызған халмен желілес. Сондағы сияқты қалың елдің наразылығы. Қазақтан сайланған ханның арамдық, зұлымдығы. Елге келтірген ауыртпалығы, сондай күйлердің салдарынан Бекет Арыстан деген ханға қарсы шығып, ел кегін алып өлтіреді. Бірақ, жырда Бекет оқиғасының қалай туып, ұлғайып өскені айтылмайды. Жыр Бекет оқиғасының арты немен біткенін ғана айтады. Сондықтан, тарихта Бекетпен бірге үлкен іс істеген Есет, Көтібар батырлардың істері жырдың ішінде айтылмайды.

Бекеттің өз ісі де қалың елмен, қолмен жүріп істеген іс емес, жалғыз ердің жалғыз аттанған жорығы сияқтанып келеді. Бұдан бұрынғы тарихи өлеңдер ел қаһарманының артынан ерген қалың елдің қозғалысы көрінсе, мына өлеңде, ол ел әлдеқайда бой көрсетпей бұғып қалған сияқты. Сондықтан, Бекет жал-құйрығы жоқ жалғыз жігіт болып, басына келген ауырлықты жалғыз атқарып, қазаны да жалғыз көреді.

Бекеттің жыршысы өмірде болған үлкен оқиғаның соңғы әңгімелерін ғана алып жырлаған дедік. Осылай болудың себебі не? Бізше мұның көп себебі бар. Ең әуелгі себебі — Бекет бастаған істі ел басында сүйеп, сүйсініп соңынан ерсе де, артынан іс ұлғайып кетіп, Арыстандай хан өліп, патша үкіметі соның кегі үшін қатты қуғын жасап тізе қылған соң, баяғыдай емес, жасқаншақ болып қалған ел, Бекет басына тілеулестігін білдіре алмай, жарым жолда басылып қалған болу керек. Көп ел басылып қалған бетінде, жау да емес, жолдас та емес болып орта жерде қалғанда, патша қысымшылығын көп көрген адамдардың кейбірі Бекетті тентек деп санай бастаған болуға да мүмкін. Сондықтан аяздай қысып тұрған патшаға бет қарай алмай, ықтап кетіп, Бекетті ұстап беруге де көнгендер болуға керек.

Бекет батырды Шернияздай досына ұстату, көп елдің соңғы уақытқа шейін Бекеттің артынан еруге жарамағандығын сездіргендей болады. Соның белгісі жырдың ішінде талай жерде көрінетін сияқты. Бекетті ұлықтар көк арбаға таңып айдап кеткенде артынан амандасқалы

жалғыз шешесінің баратыны, одан кейін артынан іздеуші есебінде өзінің қатыны кетті. Барлығы да Бекеттің бұрынғылар сияқты қалың қолдың ортасындағы хан көтерген басшы емес, салт атты, сабау қамшылы ер жігіт қана болып қалғандығын білдіреді. Содан басқа бұрынғы тарихи өлеңдерден, Бекет жырының тағы бір көзге түсетін ерекше жері: осы оқиғаны жыр қылған ақынның жайы. Бекет жырын шығарған ақын бұрынғы Ығылман емес, оларға қарағанда, бұл Бекет оқиғасынан алыста тұрған көлденең әңгімеші сияқты. Сондықтан аналардың сөзі жоқтаумен, жалынмен, шындықпен келсе, мынау денесі сергек ертегіші сияқты, Бекет оқиғасын қиялына ерік берген еркіндікпен әңгімелейді.

Әңгімесінің басы қайдан шыққаны белгісіз, Арыстан деген ханнан, Орынбор, Петрбор деген қаладан басталса, аяғы «мұратқа жету» болған амандықпен бітеді. Тарихи өлеңге шын тарих пішінін беру өлеңнің ықтиярында, ол белгілі тарихи оқиғаның әлін білсе, өлеңі тарихи дәуірдің айнасы сияқты болады. Әлін білмей шала есітіп, көмескі түсінсе, әңгімесі ескі сарынға тартып, ескі үлгіні жағалап ертегішелеу бодып кетеді... Жырға қарасақ, Бекет тарихи өлеңнен де, баяғының кіші батырларына көбірек ұқсайды. Өлең мен әңгіме үлгісі Бекетті еріксіз кіші батырдың ағыны сияқты қылып көрсетеді. Әңгіме бойынша ханды өлтірсе жалғыз өлтіріп, қаза көрсе жалғыз көретін себептен баяғының жалғыз аттанатын батырына ұқсатпақ болған мақсаттан тууға мүмкін, өлең үлгісі бір емес, әлденеше жерде ескі батыр жырының кәрі үлгісін көзге елестетеді. Кейде мұны тастап қисса дағдысына салып «алқисса» деп те кетеді. Ескі батыр жырының үлгісі — Бекет айдалып кетіп бара жатқанда шешесінің қоштасып айтқаны:

Арба салып ат мініп,
Сапар етіп жол шектік,
Құтты болсын тұғырың.
Мінген атың аласың
Өлгенде көрген баласың.
Адал бала тастай ма.
Атасы менен анасын.

• • • • •
Мен келгенде тоқтамай,
Кетер болсаң қарағым,

Жалғыз қайда барасың.

Еме кет, анаң мамасын,—

деген сөздерінен көрінеді. Бұл жері Қобыланды Қазанға кетіп бара жатқанда Аналық айтқан сөздің азғыны. Кейінгі ақынға ескінің үлгісі қызықты көрінген. Сол себепті ескінің үлгісін, тілеген жерге жапсыра берген. Әйтпесе, қол-аяғы кісенделіп, ықтиярсыз айдалып бара жатқан Бекетке қоштасып жатқан шешесінің әлгі айтқан сөзі ылайық емес. Бұл арадағы сөздің ықтиярымен ізденіп бара жатқан Қобыландыға айтқан сөзге ұқсайтын жөні жоқ. Бірақ, үлгі қуған олақ ақын Бекетті ескі батыр қылып жырлаймын деп өзі білген «қошқар мүйізі» салған. Осы сияқты үлгі Бекеттің:

Сіздер қалдың мен кеттім

Мен сіздерден садаға,—

деген жауабында да көрініп тұрған сияқты. Бекет жырын тексере қарағанда кісіге жаңағы айтылғандарға ұқсайтын ескі батырлар жырының сарыны басқа жерлерден де көрінуі оңай. Жалғыз осы белгілерге қарасақ, Бекетті де кіші батырлар ретіне қосуға керек.

Бірақ, бұл жерде де Исатай жырының тұсында айтқан бір сөзді оқушының есіне саламыз. Ол сөз: тарихи өлеңдердің тұсында ақындық қиялы қаншалық шарықтаймын дегенмен, өмір кісенімен тұсалып қалғандығы туралы болатын. Сондықтан, жаңағы сияқты ескілік бояуын алып тастасақ, Бекет өлеңі де батырдың нағыз әңгімесіне келгенде, өміршілдік соқпағына түседі. Әңгіменің ішінде көп аталатын Орынбор, Петрбор сияқты қазақ елінің тағдырын шешетін қалалар, үйездік әкім, батырды айдаған солдат, қолға салған қолөткі, көк арба — барлығы да өмір. Өмір болғанда сол дәуірдегі тіршіліктің нағыз ауыр, нағыз жүдеу суреттері. Сол суреттің у сияқты ащы дерті батырдың да қайратын буып, еңсесін түсірген. Жүреkte жалын басылып, алдыңғы күннің сенімінен айырылған. Сол себепті шешесінен айырылар жерде:

Есен барып, сау келіп,
Көремін де демеймін,
Көрмеймін де демеймін.
Кер шабақ пен күреңді
Мінемін де демеймін,
Мінбеймін де демеймін.
Есен барып, сау келіп,

Сүйемін де демеймін,
Сүймеймін де демеймін,—

дейді.

Батырдың иығына қайғы шығып, көңілін күдік басқандығын осы сөздер білдіреді.

Бекеттің қоштасқан сөзінің ішінде елі мен әкесіне, қатынына айтқан сәлемі түгелімен өзіміз көрген анық қалпы. Оның ішінде қиялмен қоспа қосып, көтеріп айтқан сөздер жоқ. Барлығы да айдалып бара жатқан жігіттің артқыға айтқан зар-мұңы. Жырдың ішінде Бекетті тарихи өлеңнің нағыз батыры қылып көрсететін жалғыз-ақ жер бар. Ол Арыстан ханның өлімі туралы:

Арыстан жатқан орданы,
Дулап жанған қорданы,
Тайсалмай барып енгенмін.
Арыстан мінген көк қасқа
Астынан алып мінгенмін.
Жібек баулы қолшы тон
Үстінен алып кигенмін.
Бүгін өліп кетсем де,
Арманым жоқ алдаға
Талтандаған төрені
Сақалынан ұстап ап,
Қонаққа сойған қозыдай,
Қолымнан өлім бергенмін,—

деген сөздері. Бекеттің тарихи ісі осы. Батыр атын әперген ұлы дүбір жорығы да осы. Заманында Исатай істеген ерлікті істеп, қалың елдің қамын ойлап, көптің тілеуіне сүйеніп, өз басын құрбандыққа шалған. Қылышынан қан тамған ұлықты өлтіріп, патша үкметіне қазақ елінің жүрегінде жатқан қарсылықты ақырғы рет осындай үлкен іспен көрсеткен. Сондықтан Бекеттің даңқы қазақ даласына көп жайылып, жоғарғы айтқандай ертегіге ұқсас әңгіме болған. Бекетті тарихи өлеңнің қаһарманына қосатын себеп осы.

ЕРТЕГІ

Адам баласы білім-өнер жүзінде болған уақытта маңайындағы дүниенің жасырын сырларын білмегендіктен, өзіне белгісіз заттың барлығына құдай деп табынған. Сол табынған нәрселері көп болғандықтан әрқайсысы туралы арнаулы әңгімелері болған, осындай құдайлар әңгімелері ескі грек, рим халқында көп болған.

Заман өткен сайын ақыл-білім өскен соң, ол табиғат нәрселерінің құдай емес екені білінген. Сондықтан олар жайындағы әңгімелер бұрынғы мағынасынан айырылып, кейінгі айтушылардың аузында ертегі болып кеткен. Өмірде болмайтын істер, қиялдың көтеріп суреттеген әңгімелері деп танылған. Қазақ ескілігінде кездесетін жалмауыз, диюлар, мыстан кемпірлер араласқан әңгімелердің барлығы да сондай көтерген қиялдың табысы.

Бұл ертегілердің ішіне араласатын заттар, әншейін адамнан бөлек, ерекше істер істейді. Әртүрлі күйге түсіп құбылады. Төрт көз ит болып, бір уақытта есек болып, бір кезде түлкі болып кететін сияқты жерлері түгелімен сол ерекшелікті білдіреді. Ертегінің жері де, мезгілі де белгісіз болады. Баяғы тағы заманда болған оқиға. Белгісіз от дариясы жын-пері мекені, алтын сарай, күміс бәйтерек, аспанда салынған үйлермен келеді. Осы сияқты жай өмірден жат болып жасалатын істер ертегінің дағдысы деп саналады. Ертегілі сөздердің ерекше белгісі болады. Бірақ, барлық ертегі сөзін түгелімен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді. Оның ішінде де белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып, сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны бар. Ондай ертегілерді, ескілік әңгімесін — әуезе дейді.

Екінші бір түрі: сол ескілікті ұғымды білдірумен бірге елдің ескі салт әдетін де білдіретін болады. Белгілі үлгі, өсиет шығаратын да ертегілер бар. Бұларды салт ертегісі, яки үлгілі ертегі дейді.

Қазақтағы «Құла мерген» сондай салт пен үлгі ертегісі деп саналуға болады.

Құла мергеннің аңшылық кәсібі өзге елден бөлек жалғыз өмір сүріп, ылғи мергендікпен күн кешіруі, оның

салтын білдіреді. Құла мергенге қас болған қатын, жалмауыз кемпір — барлығы да адам баласының тұру өміріне қастық қылатын, қараңғы, сырлы заттар болады. Құла мергеннің кегін алушы баласы Шүйе мерген. Мергеннің ісі — ақ, сондықтан ол жеңеді. Қас болған қатыннан кек алды. Жалмауызды өлтіреді. Бұл «Аққа зауал» жоқ, «Қараның ісі оңға баспайды» деген ұғымының белгісі. Сондықтан бұл жері өсиет сияқты, үлгі сөзі болады.

Салт ертегісінің бір түрі мысқыл-мазақ ертегілер. Бұдан да дұрыстық пен терістіктің тартысы көрсетілетін болады. Бірақ, жамандық несі мазақ, күлкі болып көрсетіледі. Мысалы: Қу шал мен жалмауыз, диюлар әңгімелері. Бұлай болғанда ертегі деп баяғы замандағы елдің дүниеге көзқарасын білдіретін я сол көзқарастың белгілі ізін көрсететін, онан соң белгілі елдің салтын білдіріп, арнаулы үлгі айтатын; жамандықты жерлеп, жақсылықты көтеріп айтқан, ойдан шығарған көтерме әңгімені айтады. Қазақ ертегісі өте көп. Осы күнге шейін қыстың ұзақ түндері қыр елінің барлығы да ертегі тыңдап, ертегі айтумен өтеді. Сол ертегілердің ішінде ең ескіргенін алсақ, бұрынғы ескі нанымды білдіретін жалмауыздар араласқан ертегі мен кәсіп ертегілері болады. Кәсіптен ертегіге көп кіретін аңшылық. Өте ескі ертегілер «Еділ — Жайық», «Құла мерген» сияқтылар болса, мұнда иен тау, елсіз өзендерді жапа-жалғыз мекен еткен баяғының батыр аңшылары әңгімеге кіреді.

Баяғы қазақтың бір алуан батыры аңшы болғаны рас. Біз Қамбар әңгімесін қарастырғанда, бұл турадағы пікірді айтқанбыз. Қазірде сол ескі әңгімелерде кездесетін қараңғы, сырлы жалмауыз, жезтырнақ сияқты жанды заттар, тескен тау сияқты жат жерлер, қиялдың өзінен ғана туа ма, жоқ болмаса соларды туғызған болымсыз себептер бар ма? Соны айтайық.

Қазақтың ұғымында жалмауыз, жезтырнақ бұрынғы ескі діннің мұрасы, дүниедегі жанды-жансыз нәрсенің барлығын жаратқан, барлығын билейтін бөлек-бөлек иелер бар, солардың бірі адамға қас, бірі дос иелер. Мәселен, жарық, жылы, күнді билейтін адамға дос не болса, қара түн, қараңғы сырлы науқастарды жіберетін адамға қас болған иелер. Сондай иелер кейде тау, тас, тоғайлы жерде, елсізде мекен етеді. Адам кездесе қастық қылады деген ұғым бар.

Сондықтан, жұрттың бәрі әншейінде күдікті көрінетін елсіз жерде бұзылған молалар көрсе, тау ішінің үңгірін көрсе, бұлардың бәрінен әлгідей қастық иесін күтетін. Сондай күткен, қорыққан кездерге, иен далада жалғыз жүрген, жайын адам болып кеткен алып аңшылар кездесе, қорыққан қиял соларды жалмауызға, не жезтырнаққа айналдырып әкетуге әбден мүмкін. Тескен тау, бұрын дүние сырын білмеген, табиғатпен таныстығы жоқ, көр бала халінде болған адамға сағым көтерген алыстағы көк таулардың сиқынан тууға мүмкін. Міне, осы сияқты ретпен салыстырып, сынап қарағанда, бұрынғы ертегінің ішіндегі өтіріктің барлығы да белгілі себептен, шынға ұқсаған жаңылыс ұғымынан туған деп білу керек. Бұрынғы елдің қиялы өзіне таныс емес жат бір нәрсені құрдан-құр жанынан шығарып әңгімеге кірген емес, қайта бұрынғы заманда сол ертегіге кірген нәрсенің барлығы да даусыз шын сияқты көрінетін. Ол кездегі ертегі, бүгінгі елдің өмірінен алған шын әңгімелер сияқты, даусыз шын оқиға, шын сөз болып көрінген. Бері келіп, ел есі кіріп, ержеткен соң ғана ертегіні өтірік деуші шығады. Ол елдің білім-зейіні артып, дүниеге таныстығы молайғандықтан, бұрынғының ұғым-нанымынан кейінгілердің ақыл, білімі артып, бой жетіп, асып кеткендігінен. Қазақтың көп ертегісін жинап, сынап қарастыру біздің жақын зор міндетіміздің бірі болады.

Қазақ ертегілерінде жоғарыда айтылған ескі түрлерінен басқа, берірек заманда шыққан жаңарақ әңгімелер де бар. Мәселен өлең өлшеуіне түскен батырлар әңгімелерінің барлығы ертегі болып кеткен, батыр әңгімесін көп ел құмартып тыңдайтын болғандықтан, ел қиялы бергі замандардың батырларын да ертегінің қаһарманы қылып әкеткен.

Мәселен кешегі болған батырлар да кейбір әңгімеде ертегіге айналып, жалмауыз, жезтырнаққа кездесіп кетеді. Елдің сүйіп, сүйсінген батырының барлығы да көпке жайылған, сансыз көп ертегі болған.

Бұлардан соңғы бір алуан ертегі күлдіру мақсатымен айтылатын нағыз өтірік әңгімелер болады. Мәселен, Алдаркөсенің қырық өтірігі сияқтылар. Кейде тапқыштық, шешендік, қулық та ертегіге кіретіні болады. Сол ретке қосылатын Алдаркөсе мен Жиренше шешен әңгімелері. Ел әңгімесі бұларды болған адам дейді. Бірақ, осындай адамдардың болғаны рас болса да, бері келе ел

біржолата ертегі адамы қылып жіберген. Біреуі шешендік үлгісі болып, екіншісі қулық, тапқыштықтың үлгісі болып, арғы-бергі замандағы осындай жайдан туатын әңгіменің барлығын өз бастарына жиып алған. Ел қиялы соларға неше түрлі шешендік әңгімесін, әлденеше түрлі қулық әңгімесін апарып жамап, барлық өмірлерін тұтас әңгіме қылып әкеткен.

Мұсылман күн шығысында осыларға ұқсайтын бір адам Қожанәсір. Ол аңқау, қу. Аңқау күлдіргі, барлық өмірі түгелімен күлдіргінің қулық әңгімесі болып кеткен. Жиренше мен Алдаркөседе бар өмірі бір-ақ тараулы мінездің соңында кеткен. Сол мінездің ертегісі болып кеткен адамдар. Қазақтың қара сөзді ескілігінде, бұл екеуінің әңгімесі ертегі мен ұсақ әңгіменің арасындағы бір ерекше қызықты түр болады.

АЙТЫС ӨЛЕНДЕР

Қазақ ескілігінің бір үлкен саласы — айтыс өлеңдер. Ауызша әдебиет ішінде айтыстан көп кездесетін өлең жоқ. Баяғы ескі заманнан бастап соңғы күндерге шейін қай ру болса да ортасында айтыс өлең айтылмаған ел болмайды. Бұрынғы үлкен айтыстың арты бұл күндерде құда мен құдағидың бірін-біріне жақсылап, не жамандап айтқан айтысы сияқты болса да, осы күнге шейін көп жерде айтысы бар. Болатын себебі қазақтың ұғымынша: жаттама өлеңдерді айтыста да әнге қосып сөз таласын жасамаса, барлық ойын, айт пен той қызықсыз, көңілсіз болатын. Сондықтан, ақындық қуаты болмаған жас жігіт «Әриайдай, бойдай талым» деп айтысса да, айтыстың ырымын істеп, жолды алуды ұмытқан жоқ.

Бұл өлеңдер туралы сөз қозғағанда, әзірше айтыстың қандай түрге бөлінетінін айтпасақ, барлық айтыс сөздерді түгел жиып, барлығын түгелімен мысалға келтіруімізге болмайды. Себебі, бұл өлеңдер өте көп, көптігі жұрттың бәріне мәлім. Бұл күнде баспаға басылып, ол жазба күйінде жиналып жүрген айтыстардан басқа талай-талай жақсы айтыстардың әлі күнге жатқа білген бірен-саранның аузында жазылмай, жиналмай жүргені де толып жатыр. Осы айтылған сөздерге қарағанда айтыс сөз қазақ ескілігінде өте жанды, өте қызулы, бағалы сөз болғанында дау жоқ.

Айтыс сөздерінің молдығы мен көп жайылғандығына қарасақ, қазақ елі ақындық теңізі сияқты көрінеді. Өзге жұрттың әдебиет тарихын өлең түріне бөлгенде, айтыс өлеңі деген бөлім не жоқ болады, не болмаса өте аз кездеседі. Қазақтың өзге түрдегі ескілігінің барлығында өзге елдігіне ұқсастық болса да, айтыс өлеңдері барлығынан да жат, жаңа түр қазақ әдебиетінің өзіне ғана меншікті саналады. Басқа жұртта айтыс өлең болса, мұншалық мол болып, етек алып жайылған емес. Анда-санда кездесетін шашыраған өлеңдер сияқты көрінеді. Мысалы, ескі француз әдебиетіндегі тенсондар, бұлардың түрі қазақ айтысына ұқсайды. Онда да екі ақын көп жиынның алдында сөз жарыс жасайды. Айтыстың

өзге өлеңінен айырмасы: суырып салма өлендермен айтысатын болса, тенсондарда сондай — жанынан шұғылдан шығарылған ауызша өлеңдер. Айтысатын сөздері де кейде қазақ айтысында кездесетін білім таласы сияқты, жұмбақ пен ой тартысы болады. Мәселен, кейбір тенсондар «адам қауымында әйелдің қандай бағасы бар» деген жайға арналған. Француз әдебиетінен басқа, ескі араб әдебиетінде «Мұғаллахат» деген өлеңдер болған, бірақ бұл нағыз айтыс емес, көбінесе өлең жарысы сияқты. Бұрынғы замандағы, жәрмеңкедей ұлы жиында көп ақынның бір тақырыпқа айтқан жарыс өлеңдері көптің сынына түсіп, соның ішіндегі ең жақсысы жәрмеңкенің ең жиын, ең қызулы жеріне жібекке жазылып, ілініп қойылатын. Сондықтан «Мұғаллахат» деп — ілулі өлеңдер аталған.

Міне, өзге жұрттың әдебиетінде айтыс өлендердің осы сияқты түрлері болғаны рас. Бірақ, мұның бірде-бірі қазақ айтысындай көпке тарап, көп жұрттың барлығын бірдей ермек қылатындай болған жоқ. Қазақтікі сияқты әдебиет тарихының бөлімі болуға жарайтындай болып, етек алып тараған емес. Қазақтың кәрі-жасындай айтысты қызық көріп қызуланып, тегіс өнер қылып, жалпақ ел ұстанған емес. Қазақтағы айтыс әдебиет бөлімі болудан басқа, ел тартысының бұрынғыдан келе жатқан театры сияқты, көпке бірдей қызық беретін жиынсауығы болған.

Сондықтан, айтысқыш ақындар жүрген жер, ел ортасына көшпелі сауықшылар жүргендей, қалың думан, жиын болатын. Елдің айтыс өлеңді қатты қадірлегендігінен айтыс ақындары: Шөже, Кемпірбай, Жанак, Сабырбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқтылардың атағы қазақ ішіне тегіс жайылған. Барған елінің барлығында бағалы, қадірлі болып, қайда барса да, сый-құрмет, қызық, сауық болатындықтан, айтысқа салынған ақындар сол жүрісін біржолата салт қылып әкеткен. Көбінің кәсібі, сән-салтанатпен қобыз, домбырамен нөкер алып, ел қыдырып жүріп айтысқа шығатын ақындарды іздеумен өткен. Бұрынғы заманның осы сияқты жиыны болса айтыссыз өтпейтін. Талай ақын өз елінен шығып, жат елді аралап кететін, кез келген ақынмен айтысып, не жол алып, не жол беріп жеңіп, жеңіліп жүрген. Баяғы заманда жауынгер батыр алыстан тоят іздеп, білегінің қайратына сеніп, соғыс майда-

нында жау іздесе, айтыс ақындары тіл жағының қайратына сеніп, сөз майданының жекпе-жегін іздейді. Қазақ елінің бұрынғы жортуылшыл батырдан кейін тапқан екінші алуандас батыры — қызыл тілдің иесі — ақындар. Ел тіршілігінің жауынгерлік дәуірінен шығып, тыныштыққа бет алған кезінде Сарыарқаны сайраңдап, оңды-солды шарлап жүрген бір алуан адамдары, осындай сөз батырлары, кешегі Жанак, Кемпірбай, Шөже сол ақындардың үлгісі, ел ортасында соларға ұқсамақ болған жігіттер көбейген.

Ақындық, әншілік өнері жақсы жігіттің белгісі сияқты саналған. Сондықтан ел ішінің қызық, сауығы үшін сән түзеп қыдырумен жүретін салдар шыққан. Атақты ақындарға еліктеуден серілік молайып, бері келген заманда Біржандай сал, Ақандай ақын, серіні шығарған. Бұлардың жайы қай елдің ортасында болса да, кейінгіге үлкен әңгіме болып қалған.

Соның барлығы бұрынғы айтыс ақындарының сарқыты. Онан соң бұрынғы ел, ақын айтысын қызық, сауықтың ермегі сияқты көрсе де, екі рудың ақыны айтысатын кезде құр ғана көлденең тыңдаушы болып отыра алмайтын. Біреуінің тілеуінде болып, ұранына қызып, өзі жекпе-жекке шыққандай болып тыңдаған. Айтысқа шығаратын ақынын майданға баратын батырын шығарғандай қылып, іштен тілеу тілеп шығаратын. Сондықтан Қаптағайдың қызы Сара айтысқа шығарда «Найман шал аруағың жебей гөр деп, ақ үйден шыға келдім мен де айқайлап» дейді. Сара айтысқа шығарда: Найманның игі жақсысы болып келіп, бата беріп, тілек етіп шығарады. Найманда тағы бір ақын өз тұсындағы ірі ақынның бірімен айтысқалы бара жатып: «Дүние салдыр-гүлдір өтер дедім, сонымен аз сөйлесем не етер дедім», «Қой айтып дүйсембі күн атқа міндім, Найман шал аруағың көтер дедім» дейді. Ескі қазаққа айтыс өлең ең қадірлі сөз болған. Сондықтан «сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, өлең сөзді кім кестелі қылып, сұлу айта алатын болса, оның кәрі-жасына, келін-кепшіктігіне қарамай ұлы жиын, игі жақсының барлығы да ілтифат қылып тындап, ықылас, құрмет көрсететін. Сол себепті Тоғжан Орманшыға келін болып түсіп, бетіне шымылдық тұтып әкеле жатқан жерде алдынан шығып, баяғыдай айтысып, жеңе алмай жүрген адам әдейі тосып тұрып:

Жамағат шымылдықтан серіліңіз
Ақынсыған немені келтіріңіз,
Үйінен буаз келген мұндар қарды
Жұрт көзіне көрсетпей өлтіріңіз,—

дегенде, Тоғжан:

Орманшы жиылыпты жамағатың,
Әлі санға толған жоқ азаматың,
Ұл туса, таяқ соғар қолғанатың,
Қыз туса, керек қылар қанағатың
Оның несін бетіме салық қылдың,
Ініңнің сақтап келдім аманатың,—

деген.

Сонда Тоғжанды сол заманның елі абұйырсыз деп сөккен емес. Себебі, оның айтып тұрғаны өлең сөз, жүйелі, кестелі сөз. Бұл мысалдарға қарағанда, айтыс өлең құр ғана қызу сауықтың сөзі емес, қанды қыздырып, аруақты шақыратын жанды сөз екені көрінеді.

Ауызша әдебиетте өлең тақпақпен айтыс ретінде айтылатын сөздер екі жікке бөлінеді. Біреуі — ақындар айтысы, екіншісі — билердің билік үстінде, ру тартысының тұсында айтысатын сөздері. Билер айтысы сырт көрінісіне қарағанда, ақындар айтысы мен билер айтысы қазақ ескілігіндегі екі алуан сөз сияқты. Бірақ, кейбір мағыналарымен, ел тұрмысымен байланысына қарағанда, екеуі бір түрге қосылады.

Бұларды бір түрге қосатын себеп: ескі қазақ ішінде өте күшті болған ру жігі. Бұрын қазақ әдебиетінде кездесетін өлең түрлері әр кезде әр түрлі болып, ел кезегі үшін қызмет еткенін айтқанбыз. Мысалы: сыршылдық өлеңдері көздегі жас, көңілдегі қайғыны уатып, сүйеу беретін сөздер болса, кейбір жерде жылату үшін, көзден жас шығару үшін көңілдің зар-мұңын шығаратын сөз болған. Бұл түрдегі өлеңдер көңілдің қайғылы, күңгірт сырымен байланысқан өлеңдерді. Бұдан соңғы бір алуан өлең — бұрынғы өткен батыр, би сияқты, сүйіскен жастар сияқты жақсылардың жайын жыр қылған, солардың жүрісіне сүйсініп қошаметтеп келіп, кейінгіге үлгі бергендей, ой салғандай, шынымен ел қиял қылған жақсылардың түр-сипатын, неше алуанын көрсетпек болған әңгімелер еді. Бұларда жақсылық үлгісі көрініп, ақыл мен ой сезімге азық беріп, кейінгіге үлгі айтып, бет нұсқамақ болған талап бар.

Ол өлеңдегі мағына осы сияқты мақсаттарға арналған.

Қазақ ескілігінің бұлардан соңғы бір алуаны соңғы замандарда ел жақсыларының заман жайына қайғырып, мұнайып айтқан сөзі. Олар ескірген ақындардың ел мінін айтып, алдында келе жатқан қауіпті, қайғылы күнді ескертіп, елдікке шақырып айтқан өлеңдері. Бұл сөздер ел тіршілігінің дертін емдеуге арналған.

Ел қайғысының емін іздеген ескі ақындардың өлеңдері. Бұлардай өлең айтқан ақындарды зар заман өлеңшісі деген жікпенен өзге барлық ескілік өлеңдерінен бір бөлек шығарамыз. Енді қазіргі қарастыратын айтыс өлеңдерді алып, соны жаңағы саналып өткен ескілік түрлерімен салыстырғанда, қандай айырмасы мен қандай ерекшелікті көреміз. Соған келейік.

Айтыс өлеңдердің ішінде мұң менен зар айтылмайды. Мұның ішінде елге бүгінгі мінін айтып, пәлендей жолға түсіп түзел деген өсиет сөздер жоқ. Мұндағы сөздердің барлығы екі кісінің тартыс-таласы. Бұл өлең түрімен айтылған сөз күресі, сөз жекпе-жегі, ішкі мағынасына қарағанда мұндай айтыстар бұрынғы елдің сауығы, желігі үшін айтылатын айт пен той, ойын-жиынның өлеңдері. Айтыс өлеңдерінің тұсында қазақ еліне бұрын әлденеше күйлердің үстінде бірде уатып, бірде жылатып жараған өлең, енді күлдіріп, қуанып желіктіруге қызмет еткендей болады. Сол күлдіріп, қызық пен сауық үшін қызмет еткен уақытта, айтыс өлеңдер қазақтың жоғарыда айтылған ру жігі сияқты ерекше бір тіршілік салтымен байланысқан өлең болады. Ру жігіне бөлінген ел кей кезде ұранмен бас құралып, ұран атымен тіршілік еткенде — рудың бәйгеге қосқан атын қызықтаса, күреске түскен палуанын қызықтап, намыспен сүйсе, мынау өлеңдердің тұсында сол сияқты ру талас, ру намысы, ру бәйгесіне сөз жүйрігін қосқандай болып, жік-жікке бөлініп, солардың тілеуін тілесіп, қызығын қызықтасады. Айтыстың ақыны бәйгеге қосқан ат, күреске түсірген палуан есепті — қызық, сауықтың қызметшісі болған. Бұл айтылған сөздердің барлығы — көбінесе ақындар айтысына арналатын сөздер. Ақын айтысының билер айтысымен бір түрге қосылатын себеп жоғарыда айтқан ру жігімен байланысқан бұрынғы қазақ жақсысының барлығы да өзінің руымен, туысымен жақсысы деп саналатын. Сондықтан, өзі

шыққан руының өзге рулардан артық болуы әрбір адамға мақтан, жұбаныш болатын би болса, жақсы, мықты басты деген ат алғанда өз руының іргесін көрмегені үшін, өз руының терісі мен тентегін болса да жатқа жем қылмағаны үшін, өз руына өзгеден артық жуандық, ірілік олжа әпергені үшін жақсы деп аталатын, сол сияқты батыр да, палуан да, төре мен ақын да өз руына жақсы ат әпергендігі үшін жақсы деп бағаланады. Қазақ тұрмысының осы сияқты ерекшелігінен айтыс өлеңінің ақыны мен билік жолындағы билер, сөз сөйлесе сол жоғарғы ру жігін тереңдетуге, ру намысын айқындап шығаруға қызмет қылған. Бұл жағынан қарағанда, ешбір ру жігіне бөлінген елде сол ру тіршілігін өнер жүзіне шейін түсіріп, мұншалық ұлғайтып әкеткен ел жоқ.

Қазақтың ақыны мен биінің біріне-бірі ұқсайтын жері осы арада. Әрқайсысы әр алуан жолда, әр алуан сөз сөйлейтін болса да, сол өздері шыққан рулардың күреске түскен палуаны есепті болғандықтан, екеуінің айтысында жалпы әдебиетте бір-ақ түрлі өнер есебінде болуға ылайық.

Енді айтыс ақындарының өлеңі мағына жағынан қандай түрге бөлінеді. Соған келейік. Ақындар айтыстары ішкі мағынасына қарағанда, көбінесе ру күнестігі, ру жарысының, ру мақтанының өлеңдері. Мысалы Біржан мен Сара өлеңдері:

Б і р ж а н:

Арғынның көз жеткісіз аймағы бар,
Дөңгелек жеті рудан ойнағы бар,
Кім жетер Жанайдарға Алтайдағы
Алты жүз ботасы мен тайлағы бар.
Шалқыған Жәнібек пен Тұрсын, Жанай
Айт, Жүсіп, Нармұхамбет, Досан, Қанай,
Солардың қысабына көз жетпейді.
Ол түгіл, бір Шақамдай болсаң қалай.
Қаржаста бір құтым бар Мұса, Шорман,
Үзілмей келе жатыр ескі қордан.
Қазының бел баласы Сәдуақас
Құтқарған сан қыранды түскен тордан.
Ұл тумас Қазанқаптай ата ұлынан,
Тұқымы дегдар шыққан жақынынан.
Шыныбай асып па еді бір шағында
Жан жетпес ер Қазекем аруағына.

Жамантай, Құспек, Шыңғыс, Сартай төрем,
Ілінген талай найман қармағына,
Тәттімбет ардагерім арғын асқан
Қырық түрлі күй ілінген бармағына
Ежелден әрі баймын, әрі молмын,
Шын қызсам, шыдамайсың зардабыма.
Адамның ақ иығы қажы Құнанбай,
Сан жүйрік сау кеткен жоқ бір сыналмай.
Найманның әулиесі батыр Барак
Ішқұса болып кеткен түк қыла алмай.
Ыбырай жас жолбарыс білектенген,
Дұшпанға арыстандай жүректенген,
Өзінің заманының бозбаласы,
Перінің жігітіндей іріктенген.
Ей Сара, қайсының бар оған жетер,
Өнерін көрген жанның есі кетер.
Адамның жалғыз басты білімдісі,
Оны да жамандамас найман бекер.
Орта жүз Абай қойды атын баптай,
Үйіне ояз кірмес жауап қатпай...—

С а р а :

Ей Біржан сөз сөйлейін анықтатып,
Көңілің ауырмасын қабақ қатып.
Көкшетау, Қызылжарда талай арғын
Күн көрген жанын жалдап, жатақ жатып.
Бармаған соң жайымды білмейді деп,
Құр босқа мақтанасың тәңір атып.
Найманда қара Керей, Сыбан, Мұрын,
Жеті ата Жолымбетке құйған нұрын,
Шерубай, Тана мырза, ер Тәукебай,
Қай қазақ сөз бастаған одан бұрын.
Баласы Қозыбайдың Тілеуберді,
Алтыбай оның ұлын әркім көрді.
Құдайдан қорыққан арғын осал да емес,
Қарадан хан боп шыққан Қисық еді.
Жан жетпес Бабатайға Жалбы жанақ,
Аққожа би, Ақтайлақ асқан манап,
Ақтамберді, Алтыбай, ер Әйімбет,
Қалмақты қолмен сатқан қойдай талап.
Кенжеғұл, қазақ жетпес бабасына,
Төрт арыс билік айтқан баласына.
Байтоқа, Кеңесбай мен құт Данияр
Таймаған сөйлер сөздің шамасына.

Арғын жоқ мақтағанмен Тойғұлыдай
Құт құйған қыдыр келіп сабасына.
Бірін-бірі аңдыған қу арғынсын,
Мақтанған мінсең орыс шанасына...

Айтыстың бұдан соңғы бір алуаны бас мінесуге ар-
налған өлеңдер. Мысалы: Мұрат пен Жантолы.

М ұ р а т:

Жантолы, асыранды қазың қашты,
Жүргенде өзімсініп жазым қашты.
Әсеттің туысына қарсы болды,
Байғұс-ау қандай қой тазың қашты.

Ж а н т о л ы:

Құда-екау әжептәуір сөзің сенің:
Қудалау сын емес пе ердің кемін,
Елбіреп іші-бауырың түсе берсе,
Айтып кет, құда-еке таздың емін.

М ұ р а т:

Тамырын тазыңыздың қиған болар,
Күл сеуіп аққан қанын тиған болар,
Бір шерік іскеметар, күкірт, сынап,
Қайнатып, көк дәріні құйған болар.
Бір жұма көк шүберекпен орап тастап,
Қан-жынын ыстық сумен жуған болар.

Ж а н т о л ы:

Аз екен ел қыдырып көрмегенің
Ойында тағы бар ма көздегенің
Дәрудің жеті түрлі бәрін біліп,
Таз ба еді он жасыннан емдегенің.

М ұ р а т:

Аз еді ел қыдырып көрмегенім,
Ойымда тағы да бар көздегенім:
Таз бенен ақ бас қотыр бір нәсілді,
Ақ басты көрмейін бе емдегенің.

Ж а н т о л ы (байына):

Бір қақтың ақ етіме ашуменен,
Жігітке ашу ұят, асыл деген
Ұрынған өзі келіп берішке тимей,
Мен бе едім ақ қара бас қотыр басың жеген.

М ұ р а т:

Бір қақты ақ етіңе ашуменен,
Жігітке ашу ұят асыл деген,
Бір түгіл, екі соқса жаның шықсын,
Осының кісі келер ме басың көрген.

Бұдан кейінгі ақындар айтысы Кемпірбай мен Шөже.
Бұ да жаңағы үлгі сияқты бас мінесу.

К е м п і р б а й:

Бес намаз, он екі иман жанға пайда,
Қалайын бір сөйлесіп осындайда.
Біреуге мал, біреуге бас қайғы ғой,
Барасың, соқыр азбан, жаяу қайда.

Ш ө ж е:

Ұстараның жүзіндеі ауған дүние,
Мені көріп шабықтың мұнша неге.
Ай мен күн, жер мен көкті көргенім жоқ.
Кемпірбай ақылың болса, маған тиме.
Баласы Жаныс марқұм Сәтібай мырза
Құран оқи барамын қаралы үйге.

К е м п і р б а й:

Асыма шақырмаған келдің жетіп,
Бұғылы, Тұғылыдан жаяу өтіп;
Бұл елде қожа, молда жоқ деп пе едің,
Соқыр ит, кім шақырды жекелетіп.

Ш ө ж е:

Салмағы екі көздің дәл кеудемде,
Алданың әрне қылса, еркі өзінде,
Бар болса қасиетің көзімді жаз,
Ұрайын жаза алмасаң қу сөзіңді.

К е м п і р б а й:

Ішінде мен Шаншардың дегдәрі едім,
Ішінде ауған қырғыз сен жарлы едің.
Көзіңді көрінгенге төле дейсің,
Көзің шыққан жерінде мен бар ма едім.

Ш ө ж е:

Қазақтың дін мұсылман жедім қамын,
Сөйлеймін мойныма ала көздің ағын.
Жиылып он екі ақын түк қылған жоқ,
Сен қылармын деймісің енең...
Мұқтасар сөзім майда қақ тасындай,
Омырауым Бұқардың қақпасындай
Екі аруақ орнаған жер бос қалмайды.
Қырғыздың алтынымын ат басындай.

К е м п і р б а й:

Бұл елге ақын болды Шөже қайдан.
Жүр екен Шөже дәндеп Шортанбайдан.
Жас өсіп, жарлы байып жеткен заман,
Жүрмесін жаның шошып Кемпірбайдан.

Жолықпай дүр ақынға жүр екенсің
Берейін сыбағанды соқыр хайуан.

Шөже:

Кемпірбай, көңіліңді тындырайын,
Аруаққа, асса құдайға ұрдырайын.
Оралдан тілеп ұшқан мен ақ иық,
Топшыңды қанатыммен сындырайын.

Айтыстың бұлардан соңғы бір алуаны рулардың арасындағы жуандық, зорлық өлеңі. Бір руға екінші рудың істеген астамдық артықтығын айтатын өлеңдер. Мысалы: Сабырбай мен Тасыбай.

Сабырбай:

Ақтайлақтың баласы Сабыр ермін,
Бәйгеден күнде келген қарагермін,
Қанай төбет елімді екі шапты,
Бәлем арғын етіңді тірі жермін.

Тасыбай:

Мені өлтірсең, пышақ ал, маған таян,
Менің қылған қылығым алдаға аян,
Мені өлместен еліңді екі шапса,
Мен өлген соң боларсың бақа-шаян.

Сабырбай:

Жылқыны сен алғанда мен де алғанмын,
Қайда, мен керегімнен құр қалғанмын.
Мықты жігіт жылқыны алатұғын.
Кісіңді орнынан мен салғанмын.

Тасыбай:

Бәсе, жылқыны сен алғанда мен де алғанмын,
Қайда, мен керегімнен құл қалғанмын,
Ажалды адам әр жерде-ақ өлетұғын.
Мен шаңырақ пен түңлікке көз салғанмын.
Сен қотан бұлақ, қызыл көн құлды шаптың,
Қыдырбай елден шыққан тұлды шаптың,
Мен Ақтайлақ пен Балпандай биді шаптым,
Кәнекей соған орай кімді шаптың.

Төртінші түрі сирек кез келсе де, жеке бір түр болатын, білім таласы. Ол күндегі білім — дін білім. Сондықтан құранның аятын айтысады. Дін жүзінен жұмбақтар айтып, соны шешіседі. Мұның мысалы, Кемпірбай менен Шөже өлеңдерінің аяғындағы айтыс.

Ш ө ж е:

Кемпірбай, көкте не бар, жерде не бар.
Жаратқан неше мақлұқ қадір жаппар.
Алданың достысы кім, дұшпаны кім.
Өзіңнен сұрайтұғын әр сезім бар.
Қай күні қарасақ та майдан болып,
Қай күні өлім қошқар бауыздалар.
Күнәсін бәнделердің кешіргін деп,
Күнәнді ей лағынат, мойныңа ал деп,
Шайтанға қандай адам қазы болар.
Неше адам бәнделерге жәрдем қылар.
Қолына қанды тон мен кесені алып,
Кімнің кім, мақшар күні құнын даулар.
Алданың әмірінен жәрдем болып,
Кіммен кім, мақшар күні күрес салар.
Артылып бақ дәреже, бағы асып,
Мақшарда қандай адам мансап алар.
Бұл сөзге ақын болсаң, ақылың жетер,
Ойланып бата алмасаң есің кетер.

. . . . .
. . . . .

К е м п і р б а й:

Болғанда жерде Мәди, көкте Айса.
Алты күнде жаралды екі дүние,
Жүйтілік, Тәбілт-Жәбілт екі жылаң,
Мұнсалда көріп едім осылайша.
Жеті қат жер астында көк өгіз бар,
Дүние бұзылғанша өлмей тұрар,
Қай күні қарасатқа майдан болса,
Сол күні өлім қошқар бауыздалар.
Күнәсін бәнделердің кешіргей деп,
Төрт шадияр бәндеге жәрдем қылар.
Күнәнді, ей лағынат, мойныңа ал деп,
Шайтанға имам ағзам қазы болар.
Қолына қаңды тон мен кесені алып,
Би-Фатима, Қасен, Құсайын құны даулар.
Алданың әмірімен жәрдем болып,
Мұхамбет Мәриямға неқақтанар.
Бұлардың тойларының қызығы үшін,
Ер Ғали, Қаһарманмен күрес салар.
Артылып бақ дәреже, бақыты асып,
Арыслан сүріндіріп жолын алар.
Қаһарман тіленсе де жібермейді,

Алдадан ұлықсат жоқ деп періштелер.
Әкең Қаржау Жайықтың басы барма,
Ит соқыр мұнша нең бар құмарланар.

Ш ө ж е:

Бұл сөзім орта жүзді араласын,
Сөзіме ақын болсаң табыласың:
Туғалы аға сыйлап көрмеген ит,
Ағаңмен топ ішінде жағаластың.
«Уаттори миналбатты мын биләй»
Тауып бер осы сөздің мағынасын.

К е м п і р б а й:

Ей Шөже сенің өзің кәпір болдың,
Айрылып таза малдан тақыр болдың,
Өлеңге құран сөзін қосамын деп
Қатының талақ, өзің және күпір болдың.

Ш ө ж е:

Кемпірбай жай жүр десем жай жүрмейсің,
Антұрған жас жаныңнан түңілмейсің,
Құранның хадісінен аят айтсам,
Осындай жақсы сөзден түк білмейсің.
«Уатторы» тор тауына Мұса барған,
Алладан төрт-ақ ауыз жауап алған,
Дидарын бұл жалғанның көрсетем деп,
Бір алла Мұсаны аяп тасты салған.
Мұсаның бойы балқып тасты ерітіп,
Тағаны еріп кетіп таста қалған,
Алланың төрт сөзінен түк білмейсің,
Қасымнан былшылдамай тұр, кет, арман.

Кейде осы өлеңдердің барлығы аралас келетін өлең де болады. Айтыс өлеңдерінің сыртқы түріне келсек, барлығы ақын айтысы екі түрге бөлінеді. Біреуі қайым өлең, екіншісі қара өлең. Қайым өлеңнің мысалы Мұрат пен Жантолының қайымдасқаны.

М ұ р а т:

Жантолы жас күніңнен болдың телі,
Қыдыртқан жігіттікті тентек желі,
Көп айдың көрмегелі болды жүзі
Жантолы үйіңнен шық көріселі.

Ж а н т о л ы:

Құда-еке жас күніңнен болдың телі,
Қыдыртқан жігіттікті тентек желі,

Көп айдың көрмегелі болды жүзі
Асықпай атыңнан түс сөйлеселі.

М ұ р а т:

Жантолы жас күніңнен болдың телі,
Қыдыртқан жігіттіктің тентек желі,
Ақырып ән ұстамай аттан түс деп
Қарағым маған айтшы, ненің желі.

Ж а н т о л ы:

Болғанда сары жұлдыз қаз келеді,
Қыс өтсе, оған жалғас жаз келеді,
Асығып, ат ұстамады деп айып етпе,
Көңіліміз ояу, көзіміз ұйқыда еді.

М ұ р а т:

Болғанда сары жұлдыз қаз келеді,
Қыс өтсе, оған жалғас жаз келеді,
Болғанша тапа-тал түс ұйқың қанбай,
Деп пе едің қас әулие таз немені.—

деген сияқты...

Қайым өлеңінің белгісі: бір ауыз өлеңнің алғашқы екі жолы екі ақынға ортақ сөз болады. Қара өлеңінің мысалы осыдан бұрынғы айтыстар. Айтыс ретіне қосылатын тағы бір түрлі өлеңдер, мақтау мен жамандау өлеңдері. Онан соң арыз айту, ақы сұрау өлеңдері, бұлар да айтыстағы сияқты шұғылдан шығарылған суырып салма өлеңдер.

Айтыс ақындарының көбінде, ұлы дүбір айтыстардан басқа, көп уақытта ел ішінің басты адамдары мен бай-бәйбішелеріне кейде мақтап, кейде жамандап айтатын өлеңдер болған. Кейбір ақындар ел ортасында аз атадан шыққандықтан, кедей-кепшік болғандықтан ақындық сөзді кәсіп қылып жүрген.

Онан соң ел ішінің тіршілігі де теңдік қара қайратқа, ру жуандығына байланғандықтан, нашардың көбі есесіз болып, теңдігіне іліне алмай, қақпай көретін жері көп.

Сондай біреуден көрген зорлық-қиянат болса, бұрынғы төремен бастас сияқты ортаның ұлықтарына өлеңмен арыз айтып, есе-теңдік алу да көп жайылған дағды болған.

Ескі қазаққа сөз бағасы зор болған. Сондықтан, жақсы сөзді бала болсын, қатын-қалаш, келін-кепшік болсын — барлығы да елеусіз, ескерусіз қалмайтын.

Сондай өлеңдердің мысалы, қазақ ескілігінде айтыстар сияқты көп кездеседі. Бұларды айтыс өлеңіне қосқызатын себеп, бірінші суырып салма өлеңдері болса, екінші әркімнің көз алдында айтылатын арнау сөз болғандығы. Кісіге арнап айтқан мақтау, жамандау, я арыз айту сияқты сөздер болса, бәрі де екі ақынның айтысында кездесетін не қошемет, не дау сөздерге ұқсайтын. Мұндай өлеңнің мысалы Бижанның қожаға айтқаны, Шернияздың Баймағамбет төреге айтқан өлеңдері.

Қарқаралы үйезінде болған бір жиылыста, Бижанның елге құрметті бір қожаның үстінен шағымы болып, арызын айтқалы келеді. Сонда жиылыстың ішінен Ақай Бижанға арызынды өлеңмен айт дегенде:

Б и ж а н:

Тюю сол Ақай-еке, қожаңызға,
Қой қоймайтын болды ғой қорамызға.
Қожадан несиеге ақша алған жан,
Өлгенде бата қылмас молаңызға.
Қабағын қатты шытса, қой береміз,
Аз қойды бұған беріп тұрамыз ба.
Мына сарт қырады ма мойны жуан,
Құтырды байыған соң бұрынғыдан.
Кәріптер сонда көзін ашар еді,
Хат салса қара тауға біздің дуан.
Келгелі, қылғаныңның бәрі зорлық,
Құтылдық, Ақай-еке, қайтсек мұнан.
Көп қусаң жамандықты болмай ма мәрт.
Ақты ойласаң арамнан бойыңды тарт,
Қатыныңды Арқабай, Ермек ұрған,
Мұнша неге елірдің, ақ тамыр сарт.

Бұған қожа ашуланып, Ақай отырған съез үйден шығып өз үйіне барып, Бижанды шақырып алып, босағасына байлап қояды. Жас шыбықты суға салып ұрайын деп жатыр деген сөзді Ақай есітіп, қожаның үйіне келіп, Бижанға қожаны мақтап өлең айт дегенде:

Б и ж а н:

Жатпайды қисық ағаш тез алдында,
Бермейді жақсы жауға көз алдында,
Жақсының арты зындан, алды дария,
Сөйлейін қожа-скемнің өз алдында,
Көл дария көпір салған өткелмен тең,
Тоқталмай тілім сөйле көп алдында,

Сен тұрған заманыңда бір бәйтерек,
Күнелткен көлеңкеңде мен көбелек.
Көтермей көбелекті сынып кетсең,
Бәйтерек болып-болмай неге керек;
Кез келсем қарсы алдына ажалды аңдай,
Атқанда тау бұзатын сен зеңбірек.
Еш адам байлығыңа шақ келмейді,
Төрт жағың, төрт құбылаң дөп-дөңгелек,
Несібе жерден өніп, көктен жауып,
Қор қылған бөтен жауға қойдай бағып.
Жаз сауын, күзгі сгіндеі молшылығың.
Мен пақыр қол үзейін сізден неғып.
Кәріп, міскін күнелткен панайыңда,
Қысқа күнде күнелткен қырық сауып.
Қызылжар, Омбы, Семей алты айшылық
Ол күнде оған бардың пошта шауып,
Аспан мен күн жарқырап жай түскендей,
Қалмай ма қатты ақырсаң есім ауып;
Торғай жеп тояттамас қара бүркіт,
Не шабытың қанады маған шауып.
Шаншарда ақыл табар жалғыз жігіт
Дос болдың Ақай менен ақыл тауып,
Бірі озар екі жүйрік жарысқанда
Екі ердің бірі өлмейді алысқанда,
Барлықтың бар пайдасын көрмеп пе едің,
Кешегі Қазанқаппен жарысқанда,
Жарылғаптың ұлы еді Ақтамберлі,
Үш есе малың асты Жаныстан да.
Бір көрсет көптігінді көп алдында
Іздеп кеп пақыр мұртың табысқанда,
Сын болмас ер жігіттің жоқтығынан,
Баршылық үміт қылдым тоқтығыңнан,
Асылдым алдың биік арғымақ деп,
Туладың бір алғанда шоқтығыңнан
Қойым түгіл, атымды ал, не қылайын,
Жалғанның кім кетпейді боқтығынан.
Қожекем ұлық болған тым жасынан,
Жақсылар сөз жасырмас сырласынан;
Былтыр маған бес теңге бер деп едің,
Тақсыр-ау неке қияр турасынан.
Баласына атасы не айтпайды,
Атаң жұртқа пір болған ту басынан.
Бетіңе тура қарап сен деп пе едім,

Сөзіңе ақыл айтқан ермеп пе едім.
Сүлеймен, Ұзақпенен мал жиғанда,
Бір ісек, бір серкешті бермеп пе едім.
Қара су лақ баға дөненінде,
Өзіңе жайын айта келмеп пе едім.
Қожеке, жырдың кілті көлте аспанда,
Жол көрсет ақылыңмен адасқанда,
Зейінің Сүлейменнің байғызындай
Қалмайды іште назым сырласқанда.
Атан түйе сен болсаң мен көбелек,
Нем қалар табаныңмен бір басқанда
Жеп-жеңіл топырағым бишарамын,
Топанша ағызасың шын тасқанда,
Қожеке, ішім толған қайғы-құса,
Тентекті тегіс тиып баса тұтса,
Бәрінен өзге жанның асып тұрсын,
Алдыңда осы күні жалғыз Мұса.
Бізге қиын болғанмен тәңіріге оңай.
Онымен бір сағатта бірдей қылса,
Қожеке, ақыл серік, дәулет қорған,
Түскен сұңқар құтылмас жібек тордан.
Бұрынғы әкім атаң әулие өтіп,
Жеті атаң туғаннан соң сорым сорған.
Кешегі Қояндының базарында,
Бай келді Қызылжар мен Петрбордан,
Шаншардың мырзалары шама қылды,
Сонда да жан болмады сізден озған.

Бұдан кейін мақтау өлеңінің бір мысалы Шернияз өлеңдері, Баймағамбет хан қызымды мақта дегенде Шернияз былай деген:

Байеке, сіздің қызда жаман бар ма.
Жамандар біз байғұста заман бар ма.
Еркек болса, әр жұртқа хан болғандай,
Әйел қылған алдаға амал бар ма.
Орынбор сыр салдырған қалалары
Ақылға бәрі бірдей даналары,
Өңсең абзал баланы таба берген,
Бұлардың қандай екен аналары.
Ұжмақтың хор қызындай тегіс туған,
Ай алдай, қалай мінсіз балалары.

Сонда, хан енді жамандашы, дейді.

Ш е р н и я з:

Байеке-ау сіздің қызда жаман бар ма.

Жамандар біз байғұста заман бар ма.
Шот желке, шолақ айдар күн дер едім,
Бармайды ауыз шіркін жамандарға,
Бес тиындық қызыңның біреуі жоқ,
Қылған соң құдай ханша амал бар ма.

Хан, ханымды мақташы, дегенде:

Шеріңнің сөйлер сөзге желгенін-ай.
Шүкір қылдым алданың бергенін-ай,
Ұжмақтың сипатындай дәл айбаты,
Ханымның келбетінің келгенін-ай.

Содан кейін, хап ханымды жамандашы дейді:

— Шеріңнің сөйлер сөзге басуын-ай,
Аруағы Алдиярдың асуын-ай.
Ханымның мұрны кейкі, бойы аласа,
Келбеті мегежіннің қашырындай.
Көк иттей күшіктеген қыржың қағып,
Жататын шығар тыр-тыр қасынып-ай.
Тұрпаты ит, шошқадан былай емес,
Байеке, көргенімді жасырдым ба-ай.

БИЛЕР АЙТЫСЫ

Билер айтысының қазірде барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болғандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан, қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ, бұл жіктеу уақытша ғана жіктеу және ылғи ішкі мағынасына ғана қарап жасалған жіктер болады. Осы бетпен қарастырғанда билік айтыстары: бірінші, дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері болады. Мысалы Бұқар жыраудың Керейге айтқан тақпағы:

Керей қайда барасың,
Сырдың бойын көбелеп.
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын,
Жауған күндей себелеп;
Ақ мырзамды өлтірдің,
Ақ сойылмен төбелеп,
Мен арғын деген арыспын,
Азуы кере қарыспын.

Сен — бұзау терісі шөншіксің,
Мен — өгіз терісі талыспын.
Абылай алдында бітиссең
Құдандалы таныспын.
Абылай алдында бітпесең
Атасын білмес алыспын.
Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа,
Көш соңынан жете алмай,
Есің шығар сол шақта.
Жар басына қонарсың,
Жарты лашық тігерсің,
Ауызыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер,
Бұл қылығың қоймасаң
Сонау кеудедегі дулығадан бас кетер.

Екінші, екі бидің әділ билікке таласып айтқан талас сөздері. Мысалы, Ақтайлақ, Солтабай билігі.

А қ т а й л а қ:

Бай қонысын сұрасаң,
Батпақ сулы даласы.
Қой қонысын сұрасаң,
Кекірелі Жантық шорашы.
Құйса-дағы таусылмас,
Қыдырлы байдың сабасы.
Сірә да ұшпақ көрер-ау,
Осыны тапқан анасы,—

деп өзінің кеудесін түртіп:

Сен төрт кісі күмән ұстатсаң,
Мен тоқсан түйе құн кестім,
Сөзімнің болса расы.
Бүгін Қерей өлгенде,
Ертең найман өлмей ме.
Өлімді жанның мұрасы,—

дейді.

Бұл сөзді Солтабай ұнатпағанда, тағы:

А қ т а й л а қ:

Әуелі бағыра ашылса,
Аққу шомар көлдерге.
Туысқаны кімнің көп болса,
Үлкен медеу белдерге.

Қырық кез торғын жатыр ғой,
Ақ сандықтың түбінде
Бәрін айт та бірін айт,
Сұлтанжан-ау, сар қасқа ат тұр ғой, белдеуде.

Үшінші, арбасып, ырғасып, жұмбақпен, доспалмен айтысатын талас билік, мысалы Қараменде мен Кеңгірбай билігі. Дадан руы Бұқты деген кісінің бір ағайынынан, тобықтының мырза деген руы бір қысырақ ұрлап, қырып алыпты. Қуғыншы келгенде, мырза танып, әлденеше жерде сөз болып, аяғы Қабекең мен Қарамендеге барып, екеуі біріне-бірі сөзін айтып, арасына қайта-қайта кісі жүріпті. Нағыз жарыққа түсетін екі куә болмай, ішек-қарын аршыған қатыннан шыққан сөз деп, Жұмағұл болып жабыла танған соң, күмәнға салайық десе Бұқты көнбей, әбден ыскайяқ дауға айналған. Сол тақырыпты Қабекең: Байғара, Кенбайды Қарамендеге жұмсардың алдында, сендер Қарамендеге:

Шын болса желдеген тайы шығар.

Өткір болса қазақтың баяғы жала жапқан жайы
шығар,
Батыр айғақ, бай шүгелі болмаған даудың жайы,
Қалай болатынын Қараменде өзі айтсын деп,
айтындар.

Сонда Қараменде айтар: «Бұл Қарекеңнің күмән ал дегені ме, не басқа жүзден келген дау емес. Тым болмаса өзге орта жүз дауы емес, Қараменде мен Кеңгірбай тобықтының бес тайын таба алмай, күмәнға салыпты дегенге жанның бәрі күлмей ме. Онан да Қабекең өзі қақында, не бар, не жоқ қылсын, мен сөзімді сол кісіге билеттім» дер. Сонда сен ойланғансып отыр да: «Япыр-ай. Бұрын да шатасқан, антұрған дау еді. Енді екеуінің араңда жүріп, осы бес тай үшін өміріміз өте ме?» «Бұл сөзіңізді айтқанда, Қабекең: «Қараменденің мұнысына рахмет, берді деп жұта салғаным ылайық емес қой, мен өзіне бергенім берген десе тағы қайта келем бе. Бітімін айтып жіберсеңіз болмай ма. Қабекең сізге берді ғой»—деңдер. Сонда Қараменде айтар: «Кеңгірбай бұл сөзді маған біржолата беріп отырған жоқ, онысын сөз қосып, құйрығынан ұстай беріп отырғанынан білмеймісін, оның қасында көп жүріп, сырлас болып едің ғой:

Құйрығын ұстап мал берсе,
Қолыма тиді деменіз,
Алақанын жаймай ас берсе,
Асатты ғой деменіз.—

деп, Құттыбай би айтқан жоқ па. Бұл сөзді мені қыс-
тамай-ақ өзі айтсын, бірақ:

Қоңырды қағу кімге жөн,
Өмірді қағу кімге жөн.

Осынымды айт» дер. Сонда сен:

Бұл соңғы сөзіңді Қабекене айтып бармаймын. Мұныңыз Қабекенің өзін күмәнға ұстаған болмай ма де де, ол сөз айтқанша: айтқандайын, баяғыда Қажыбек би Әнет бабаңнан шарифат пен ескі қазақ жолын үйренемін деп көшіп келіп, бір жаз үйреніп, күз қайта көшерінде: «Табан ақынды айт, бата бер дегенде, бабаң не деп еді? Соны ұмытып қалыппын, сұрай кел, осы сөзге не айтса да ұмытпай кел деп еді-ау» деп айт, дейді.

Кенбай Қарамендеге келіп, Қабекенің сөзін айтса, дәл Қабекемнің айтады дегенін айтыпты. Үйретінді сөздерге дәл айтқанындай шығыпты да: «Соңғы сөзіңді айтпаймын, бабаң Қазыбекке не деп еді?» дегенде, Қараменде: «Ә» деп тұра қалып: Мен адасып отыр екенмін ғой. Бұл сөз Кенбайшаның сөзі емес, Кеңгірбайшаның сөзі екен ғой, жауласқан жатқа айтатын, бітімсіз сөзін маған айтқаны екен ғой:

— Көбік ауыз бокты көнбес,
Көк ауру мырза бермес,
Кеңгірбай сөзі бұл болса,
Бұл ара қоныс болмас.

Кеңгірбайға сәлем де, бұл сөзді маған берсе, мен бес тайды салауат қылдым. Ол үлкен болып қоныс алсын, мен отау болып өріс алайын.

Күндердің күнінде
Көрісерге күн жақсы болсын.
Алыстан іздемесін,
Кезең астындағы кең қақтан табар.—

депті, Әнет бабаң:

Қазақ жолы қанағат,
О да жолдан адаспас,

Қасаңдау емі шарифат,
Оған ешкім таласпас,—

деген екен.

Төртінші, дау мен билік тұсында, не жамандап, не мақтап айтатын сөздер. Мысалы Сабырбайдың Солтабай төреге айтқан өлеңі:

— Алдияр, біздің ауыл Берікқарада,
Белге соққан жыландай екі арада
Тобықты күнде тиіп жылқы алады,
Иесіз иен елде ерік бола ма.
Шұбарым, арғымағым, арыстаным,
Сөзге бай ауыздыққа алысқаным;
Жасықты жанып-жанып тасқа салған,
Болаттың суын тапқан, дәнішпаным,
Шұбарым, арғымағым, кермаралым,
Өз заңынша полковник, жандаралым.
... қаулан болғанда мұсылман аз,
Қайрандап қазы құрттай жан қаларым.
Шұбарым, арғымағым, жүлде алғаным,
Арқауылдың жонындай күн шалғаным.
Асусыз тау, өткелсіз су келгенде,
Құйқылжып құларындай жол салғаным,
Шұбарым, арғымағым, сары жілік.
Арғын, найман арасы болды бүлік,
Ежел, тышқан қыстайды Құндыздыны
Иен тұр бабаң қонған Қызыл шілік.
Солтеке, сеніменен қай төре тең,
Төрөні ақыл, қараны қайратпен жең,
Жалды жылқы, құйрықты қой жемеген,
Хан ием-ай сол мінезін Жайықтан кең.
Солтекем бесбайыстың қарағындай,
Әлібек айтақ қыстайды қара құмды-ай,
Қолына отты шала ұстап туған,
Жат бауыр қыла көрме барағымды-ай.

Бұл айтыстарда екі жақтың бірдей айтуы шарт емес, затында дау мен талас, тартыс үстінде шыққан сөздер болғандықтан жалғыз бір-ақ жақтың сөздері өлеңмен айтылған болса да, билер айтысының мысалына аламыз.

XVIII—XIX ҒАСЫР АҚЫНДАРЫ

Біз тарихи өлеңдерді қарастырған уақытта осы жүз жыл қазақ тіршілігіне қандай жаңалық әкеліп, қандай күйге түсіргенін айтқанбыз. Бұрын өз бетімен еркін жүрген елдің тіршілігі осы дәуірде қайғыны да, қазаны да, толып жатқан өзгерісті де көрген. Сол ауыр күндері ел ортасынан екі алуан адамды шығарды дегенбіз. Біреуі — тарихи өлеңдерде саналған ел қаһармандары, екіншісі — ел тілегін айтып, зар-мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болатын. Қазіргі қарастырғалы отырған XIX ғасыр ақындары — сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылар. Бұлардың туысымен, бағыт сарыны ел басына келген тарихи дәуірден туғандықтан, барлық ақынды тарих көлемінде қарастыру керек. Бұларды ұғу үшін соларды туғызған ел мен шартты тарих бетінен ұғыну керек. Бірақ біз сол заманның жалпы тарихтағы нобай суретін тарихи өлеңдердің тұсында айтқандықтан, бұл бөлімде тарихи мағлұматтың дәл өзіне тоқтамаймыз. Оның орнына сол дәуірдегі өлең, жырға тарих суреті қандайлық болып түсті? Бұрынғы өлеңдерден басқалық жаңалығы бар ма? Кейінгі заманға қандай сарқыт қалдырды? Онан соң әдебиетте бұл дәуір қандай орын алады? Мінеки, бұл бөлімде әрбір ақынның өлең, мысалдарын көбірек көрсетіп отырып, анықтамақ болған түйінді мәселелер осылар.

Бұл бөлімдегі өлең, жырды тарихи мезгілі бір болғандықтан, жоғарыда қаралып өткен тарихи өлеңдермен қатар қарастыру керек еді. Болмаса сол бөлімнің артынан келу керек еді. Бірақ біздің қазіргі тілімізде бұл екі бөлімнің арасына ертегі мен айтыс өлеңдері кірді. Бұның себебі, өзге барлық өлеңнен ерекше бір айырмасы барлығынан. Біздің білуімізше, зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығын ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек. Не болмаса қазақ топырағында ең алғашқы жазба әдебиетті туғызған анасы осылар деу керек.

Тарихшылардың көбі жазба әдебиет деп — жазу кір-

ген соң шыққан әдебиетті айтады, әйтпесе жалғыз ақынның жазып шығарған өлеңін айтады. Елдің әдебиетін ауызша мен жазбаға айыру үшін қолданатын ең оңай, ең сыртқы белгі осы. Жаңағы зар заман ақындарына осы белгінің жалғыз өзін алып қарасақ, алғашқы ақындар жазып айтпаса да, орта буыннан бастап, соңғыларының барлығы да жазып сөйлейтін болған.

Бірақ ауызша әдебиет пен жазбаны айырудың жалғыз белгісі бұл болмауға керек. Бұл ғана емес. Біз осы кітаптың бас кезінде, екі түрлі әдебиеттің айырмасын айтқанда, жаңағы белгіден басқа тағы бір белгіні көрсеткенбіз. Ол белгі: ел әдебиеті жалпақ елдің сөйлеп, әңгімелеп өзінше қалыптап жүрген жұрнақтарынан туады. Оның ішінде елдің өз ұғымына, өз пікіріне жат нәрсе болмайды. Не жаңалық, не ескілік болса, барлығы да елдің өзінікі. Өлең қылушы ақын болса, ол құр ғана жақсы айтушы, әншейін ғана шешен әңгімеші. Өз жанынан елден бөлек ұғым, наным, пікір, ой туғыза алмайды дегенбіз.

Онан соң ескі әдебиет жұрнақтарының барлығында бір бетте, бір мақсұтқа қарай тартқан бағыт жоқ. Елді үйретіп, түзеп бастаймын, мұңын жоқтаймын деген тілек жоқ. Бұл жұрнақтардың әрқайсысы өздігімен туып, өз бетімен бөлек өмір сүреді. Барлық ескіліктің басын бір жерге қосатын тамыр жоқ.

Бұған қарағанда жазба әдебиетті туғызатын ең алдымен жалғыз ақындар.

Әрине бұл ақындар да ел тіршілігі мен ел ұғымына тіпті жат шырқап кетпейді. Бірақ елмен кейде ұғысса, кейде ұғыспайды. Елді кейде мақтаса, кейде сынап, сөгеді. Кейде елмен бірге қуанса, үміт қылса, кей уақытта көптен жалғыз шығып, бөлініп алып, жылайды. Қамығады. Қайғырады. Не қылса да, бұл ақын елден гөрі бойы озған, ой, сезім, білім шалымы көптен гөрі ілгерілеп, асып кеткен адам болады. Сондықтан бұлар кейде көптің сыншысы болса, кейде сол көпке ақыл, өсиет айтатын басшысы, ақылшысы да болады.

Осындай ақын шығып, көптің жайылып жүрген бетінен бөлек бір жаңа беттер тауып, қалың елге жаңа өріс, жаңа жайылыс табамыз деген ниеттер туған соң, бұл елдің әдебиетінде ең алғашқы бағыт, мақсат деген нәрселер туады. Жақсылыққа бастасын, теріске, жаңылысқа, жаманға бастасын, қайда тартса да, әйтеуір ел халқы-

ның бұрынғы халіне қанағаттанбай жаңалықты іздеп, «бастаймын, түзеймін, қазіргі күйге қанағаттанбаймын» деген күй бірлік, алғашқы рет тұтасқан ой құралып, әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады деп есептеу керек. Ауызша мен жазба әдебиеттің арасын бөлетін белес, кезең осы.

Қазақ әдебиетінің тарихында жаңағыдай кезең асқан дәуір болғандықтан, қазақтың жазба әдебиеті осылардан бастап әлеумет халін ұғып, ел қамын жоқтауға кіріседі. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң-зар сияқты сезімдерінің басын қосып, жаңадан ой негізін, салт-санасын құрай бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады.

Сондықтан алғашқы буыны өлең, жырын ауызша айтса да, жаңағы белгілерге қарап, барлық ақындардан қалған сөздерді жазба әдебиетке қосамыз.

Енді кейінгі ақын деп кімді айтамыз? Бұл дәуірдің алғашқы ақындары кім болады? Барлығының басын қосатын күй қайсы? Көпшілігі не жайдан сөйлеген? Осы сұрақтардың шешуіне келейік.

Зар заман ақындарының көпшілігі ХІХ ғасырдың орта кезінен бері қарай, Исатай — Махамбет қозғалысының артынан шығады. Қалың қазақтың ұйтқысы шайқап шыққандай болып, орта жүзді, кіші жүзді түгел оятқан Исатай қозғалысы қайғылы халмен біткен соң, елдің тауы шағылып, иығы түскен, бұрын болымсыз үміт болса, белгісіз келешектен күткен азғана сәуле болса, барлығы да жаңағы ерлердің жолсыз жорығынан соң суалып, біткендей болады. Сондықтан ХІХ ғасырдың орта кезінен кейін зар заман күйі қалың елге түгел жайылады. Өкінішті қазаның артынан қара жамылған елдің жүрегінен қайғыдан басқа ешнәрсе шықпайтын сияқтанады. Сол қазалы күй осы заманның қайғышыл ақындарын туғызып, зар заманшыл, уайымшылдардың сапын көбейтті. Бұған қарағанда зар заман ақынының қалың шоғыры өткен ғасырдың орта кезінде шықты деу керек.

Бірақ қазақ тарихында ауыртпалық арғы жерден, Абылай заманынан басталды дегенбіз. Қазақ елі қайда барып, қайда тұратыны туралы басына келе жатқан ық-

тиярсыздыққа қарсы не шара қолдану туралы ең алғашқы рет қатты толғанып, ойланғаны Абылай тұсында болатын. Сол Абылай тұсында ілгергі күннің талай жұмбағына шешу айтылған сияқты болып саяси бет, негізгі пікір сол кезде белгіленіп, қалыптана бастаған...

Ел тарихынан осы сияқты қадау-қадау белгі тұрғызып алған соң, әдебиет тарихының да күш асуы анығырақ ұғылып, анығырақ көрінетін болар дейміз.

Абылай дәуірінде зар заман ақыны екі алуан болған. Мұның бірі, елге келер күннің жұмбағын шешіп беріп, үлгі-өсиет сөйлейтін, болжал айтқан қария; екіншісі — толғау айтқан жырау. Екеуі де кейінгі заман ақындары сияқты, өлеңшілікті салт қылып, ақындық өнерін қазақтың дағды қылған адамдары емес. Екеуінің де көпке айтқан сөздері өлең күйінде айтылып, тақпақ, толғау болып кетсе, ол қазақтың баяғыдан шешендік үлгісін өлең күйінде бағалап, өлең түрінде жақсы ұғынып, жақсы тыңдайтындығынан туған. Сол себепті ескінің биі, батыры, барымташысы болсын, даугер жауапкері болсын, барлығы да қара сөздің арасына тақылдаған тақпақ, желдірген өлең қоспаса, сөзі сұйық болып, дәлелсіз болатындай көрген. Абылай тұсында болған жаңағы екі алуан жақсының көп сөзі өлеңге айналып кеткен себебі де сол.

Анығында өсиетшіл қария, толғаушыл жыраудың негізгі міндеті өлеңшілік емес, елге басшылық істеп, басалқы айту болатын. Бұның екеуі де ең алдыменен елдің ақылшы кеменгері, заманның сыншысы, қырағысы болатын. Сондықтан әрқайсысы өз елі, өз табының не би, не батагөйі болады. Екеуі де жалғыз ел ақылшысы емес, елді менгерген хан мен бектің де ақылшы, уәзірі есебінде болған. Хан шеше алмаған ауыр түйін, қиын жұмбақ, көмескі келешек болса, барлығына да шешу сөзді солар айтатын. Тыныштық заманда қиюы қашып, арасы ашылған қарындасты табыстырып, қысқаша заманда сасқан елге жол табатын, бет нұсқайтын кеменгер, көрегені болған. Жер таңдау, ел таңдау, көшу, қону да, соғысу, бітімдесу де — барлығында ханның ең алдымен ақыл қосатын кісілері солар болатын. Бұлар хан қасына қалың елдің ішінен қосылған қариялар кеңесі сияқты. Сондықтан хан аузынан шыққан ұшқары сөз болса, жөнге салатын да осылар. Көп елге хан жарлығын орындату керек болса, айтқан сөзі ем болатын дуалы ауыз да осылар.

Кей кезде қалың ел ханнан да осылардың аузынан шыққан сөзді толымдырақ көретін. Ел тіршілігінің барлық ауыр істері осылардың қабылдауымен іске асатын. Қауым тіршілігінде бұлардың саяси салмағы сондайлық зор болғандықтан, аузынан шыққан сөз де олқы болмауға керек. «Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болатын жақсылардың сөзі көптің көзінде мінсіз, толық болуы шарт. Көлденең кісі мін таба алмайтындай, қорғасындай ауыр, оқтай жұмыр, өтімді болу керек. Сол себепті бұлардың сөзі асыл өлең өлшеуімен шығуы шарт болған. Айтылған сөз: тақпақ, толғау сияқты болса ғана ел көзіне мінсіз, асыл болып көрінетін. Ел билеген жақсы туралы заманның сыны мен ұғымы сондайлық болғандықтан, әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөз тапқыш, өткір деген суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын. Осы салтқа Абылай да бағынған. Сондықтан таңдап алған ақылшыларының ішінде Бұқардай жырау, Жәнібектей шешендер болады. Бұл адамдар ең алдымен ел меңгеру жолындағы саясат адамдары болғандықтан көпке айтқан сөздерінің барлығы ел мұңына, ел қамына арналған сөздер болады. Бұлар өз заманындағы қазақтың жоғарғы табынан: билер, басшылар ортасынан шыққан, өздері әкім. Сондықтан ел тізгінін ұстаудың бір шарты көптің қамын жеу болғандықтан, артында қалған сөздерінің барлығы әлеуметшілдік сарынымен айтылады.

Қазақ елінің жазба әдебиеті алғашқы дәуірінде ел өмірінің осы сияқты қайнар бұлағынан, жуан тамырынан шыққандығын ойласа, бергі заманда шыққан Абай сияқты ақындарды туғызған анайы топырақ, арғы ата-баба кім екенін анық ұғамыз. Осы жайды ұғынсақ қазақтың жазба әдебиеті кешегі өткен Абай емес, одан көп арғы жердегі көп сай мен көп саладан суат алатынын түсінеміз. Біз жоғарыда зар заман сарыны Абылай тұсындағы екі алуан ақыннан басталады дедік. Біреуі — ақылшы би, қария, екіншісі — толғаушыл жырау. Енді осы жіктің адамдары кім? Соларға келейік.

Әзірше бұл жіктің алғашқысына қосатынымыз: Асанқайғы, екіншісі — Бұқар жырау.

Бұл жерде Асанқайғыдай ертегінің адамы сияқты болып кеткен ескінің аты аталуы кейбіреулерге жат көрінуі мүмкін; сондықтан Асанқайғы өмір сүрген заман

туралы біраз сөз айтып өтейік. Ел аузындағы ескілік пен ел ортасындағы әңгімелерге қарағанда Асанқайғы тіпті кәрі заманның адамы сияқты көрінетіні рас. Бүгінгінің қазағына Асанқайғы, ертегінің Еділ Жайығынан да, ел әңгімесінің Алдаркөсе, Жиренше шешендерінен жас сияқты көрінбейді.

Бұл күнге шейін біздің қолымызда Асанның қай заманда туып, қандай адам болғаны туралы ешбір анық мағлұмат жоқ. Бірақ қазақ даласын жайлап отырған қазақ руларының қайсысының ішіне барсаң да Асанның аты мәлім, әйгілі болып шығады.

Себебі сол рулар отырған қоныс-қоныстың барлығы туралы Асан болжал, тұспал айтып кеткен. Болжалының барлығы қалың қазақтың қамын жеген ұлы қариямыз дуалы аузынан шыққан жалынды сөз сияқты. Сол болжалдың өзіне қарап, ел Асанды кәрі күннің сәуегейі, әулиесі сияқты көреді. Бұл күнде өз өміріне Асанқайғының тұспал сөздері келіп тұрған сияқтанады. Асанның сондағы айтқан сөздері келген сайын, ел оны, тіпті кәрі заманда болжап, біліп қойған кісі қылып, атағы мен білімін зорайтып, ғайыпты болжаған қырағылығын күшейту үшін, өз қолымен әдейі алыс заманға апарып қойғысы келеді. Сондықтан әз Жәнібектей алыс заманның ханымен тұстас қылады.

Оның үстіне ел әңгімесі Асанды желмаяға мінгізген соң бұрынғыдан да алысқа шегініп, біржолата ертегі заманның адамы қылып әкеткен. Себебі қазақ елінің көпшілігі «Желмая» түйенің бір түрі екенін, осы күнге шейін Орал, Бөкей қазағының қол малы екенін білмейді. Орта жүз қазағының түсінуінше, желмаяны ертегінің жалмауыздары ғана мінеді. Сондықтан сол жалмауыздар сияқты бір нәрсе болып көрінеді. Осындай себептердің салдарынан Асанқайғы кейде болған адам сияқты емес, ертегі әуез тәрізді, көмескі пішінді жан болып та көрінеді. Бірақ Асанқайғы жайындағы азғана мағлұматтар мен Асан айтты деген сөздерді қазақ тарихымен салыстырып көрсек, бұл адам ең алдымен әз Жәнібек ханның тұстасы болуға қисынбайды: тарихта әз Жәнібек Қобыландының тұстасы. Бұл ноғайлы қазақ бірлігінің заманында хандық құрған адам. Ол кезде қазақ елінің алдында патшаға қарау деген мәселе туғап да емес. Ешбір жапның басына ондайлық ой келген де емес.

Онан соң бұл күнде Асан жайынан не білсек те сол

Асанның өз аузынан шыққан сөзден білеміз. Өз аузынан шыққан сөзге қарасак, Асан Абылайдың тұстасы болма-са да, сол Абылай алдында аз-ақ бұрын өмір сүрген адамға ұқсайды. Ұйткені Асанның қатты қиналып айтқан сөзі — заман жайы туралы, қиналған заман — қазақтың патшаға бағынуға жақындап қалған мезгілі. Сол кезде, алдында келе жатқан күнді ойлап:

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар:
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тамам болар.
Ол күнде қарындастан қайырым кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер,—

деген Асанқайғыдан қалған екінші бір сөз жоғарыда айтқан әз Жәнібек ханға айтыпты деген сөз. Жәнібек хан Ертістің басынан қорған салдырыпты, қарадан қатын алыпты, құладыңға қу ілдіріпті. Осы үшін жұмысына той қылғанда Асан келмейді. Қуанышыма неге келмедің деп сұрағанда, Асан заман жайына қайғырып бірталай болжал айтқан. Сол сөзінің ішінде:

Қатын алдың қарадан:
Айырылдың хандық жорадан,
Ел ұстайтын ұл таппас,
Айырылар ата мұрадан.
Мұны неге білмейсің,
Құладың құстың құлы еді.
Тышқан жеп жүні түледі,
Аққу құстың төресі,
Ен жайлап көлді жүреді.
Аңдып жүрген көп дұшпан,
Елге жау боп келеді;
Құладың қуды өлтірсе,
Өз басыңа келеді;
Құлың кеп сені өлтірер,—
Осыны Асан біледі...
Желмая мініп жер шалсам;
Тапқан жерге ел көшір,—
Мұны неге білмейсің.
Бұл арадан көшпесең,
Айтқаныма түспесең,
Қош, аман тұр, Жәнібек.
Енді мені көрмейсің,—

деп желмаяға мініп, жүріп кеткен екен дейді.

Осы өлең де Абылай дәуірінің суреті емес пе. Абылайдың дәл өз заманы, болмаса соның алдындағы 30—40 жылдай бұрын болған халдардың анық белгісі емес пе. Сондықтан Асан өмір сүрген заманды Абылай дәуірінің айналасынан іздеу керек деп білеміз. Асанның мезгілі турасындағы сөзді осымен доғарып, енді жаңағы өлеңдердегі негізгі пікір мен сарынға келсек: Асанның аузынан шыққан сөз Абылай заманындағы барлық кемеңгер қария мен кемел бидің жүрегінде жатқан дерті, аузынан шыққан жалыны болатын... Қалың қазақтың ішінен «не болады?» деген сұрақты ең алдымен өзіне қойған Асан. Содан кейінгі заманда шыққан жақсының барлығы да сол сұрақты мың қайтарып айтқан, бірақ ешбірі жауап беріп алмай, шешу айта алмаған...

Шығар жол, көрер сәуле бар ма. Оны ешкім білмейді. Сол жолды білмегендіктен ел қамын ойлаған ойшылдың барлығы да тығырыққа қамалған сияқты. Шығар есік табылмаған соң зар менен шер жеңеді. Сол сұрақ, сол жұмбақ жүз жыл бойына шейін шешілмеген...

Бұл дәуірдегі әлеумет тіршілігінің ең шаншулы мәселесін әдебиет жүзіне түсіріп, алғашқы рет қалың елдің қамын ойлап, күңіренген қария — Асан...

Жырау — құр ғана тақылдақ өлең айтпайды; бұл заман сыншысы сөйлесе шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді. Өзі тұрған заманның белгілеріне қарап, келешек заман не айтатынын болжайды. Сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйлеседі. Сыртқы түрі құба жондатқан толғау, салыстырған суреттермен, ұқсатқан нобай, жағалатқан белгімен келеді. Айтпақ жайларын ашып, ұғымды қылып, анықтап бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қылып айтады. Ұғарлық кісі сол жұмбақтан ұғыну керек. Жыраудың сөзі мақсатсыз айтылмайды. Не айтса да, көптің мұңы мен қамы, көптің жәйі туралы, не көпке арнаған ақыл, өсиет есебінде айтылады.

Осы сөздің барлығына әлгіндей суреттілік, жұмбақтылық шарт болғандықтан, жыраудың салыстырған суреттері кейде біріне-бірі қайшы келетін арасы алыс жәйлардан алынған сияқтанады. Беті шалғай терістен, қиын қиядан, бұлт құшқан биіктен, шыңыраудың түбінен шыққандай «Қиырдан жиылған» суреттер болады. Сондықтан толғауының ішінде «Құлан жортпас қу тақыр, құлықтан туған құлаша» бір мағынаны ұғындыру үшін

қатар келсе, жоғарыда айтқан нобай белгі деп есептеу керек. Сыртқы аламыштығына қарап жатсынбай, ішкі жұмбақ мағынадағы түбірі бірлігін ойлап, соны ұғыну керек...

Бұқар жырау Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға салып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге де өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы сол күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге арналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан ақын болғандықтан, ақылының көбі, елді бастап билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады. Қарашыны қалай билеп, қалай бастау керек екендігі туралы сөйлейді. Жыраудың міндеті осы жайлардың барлығын көпке тарайтын, көпке естілетін құрыш сөзбен айту. Сондықтан ең алдымен өлеңмен айтады. Екінші, өз алдында болған ойшыл жақсылар қазақ қамынан не сөз айтқан, нені тілеп, нені арман қылған соның бәрін білу керек. Кейінгі көпке солар айтқан сөздің шешуін айту керек. Сондықтан Бұқардың ірі толғауы жоғарыда Асанқайғы айтқан көмескі жұмбақты шешуге арналады. Асанқайғы қойған сұрақтың мағынасы қайсы? Дерті немене? Соны ұғындырады, сөзбен Асанның қайғысын, жалғыз Абылайға емес, қалың елге де ашып береді.

Бұқардың заманы — ел басына ауыртпалық туған заман... Сондықтан Бұқардың толғауында екі түрлі күй, сарын бар. Біреуі, жоғарыда айтқан шарт, әлеумет қамын сөйлеу, екінші, сол жайды сөйлегенде мұң-зармен, арманмен сөйлеу. Қайғылы пішін, қаралы көңілмен күңіреніп сөйлеу. Бұл сарын көрер көзге бола қолдан жасап алған сарыны емес. Сол заманның дерті улатқан ақынның жүрегінен қайнап шыққан шын жалын, шын қайғы...

Бұқар жыраудан қалған толғау сөз көп, солардың ішінде Абылай заманындағы жыраудың бағыты мен сарынын анық көрсететін, осымен күйі бір келетін тағы бір толғауы:

Бірінші тілек тілеңіз:
Шұғыл пасық залымның
Тіліне еріп азбасқа.
Екінші тілек тілеңіз:
Алпыс басты ақ орда,
Ардақтаған аяулың,

Өзіңнен басқа бір жапға
Тегіннен олжа болмасқа.
Үшінші тілек тілеңіз:
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан да сасып тұрмасқа.
Төртінші тілек тілеңіз:
Омыртқасы үзіліп,
Аязды күнде айналған,
Бұлтты күнде толғанған,
Тар құрсағын кеңейткен,
Тас емшегін жібіткен
Анаң бір аңырап қалмасқа...

дейді. Бұл толғауды туғызған да жаңағы сарын.

Келешек қандай күйлер әкеледі? Не сыбаға тартады? Зәлімнің тіліне еріп ел аза ма? Алпыс басты ақ орда жатқа жем бола ма? Жер қайысқан қол келіп ел саса ма? Тар құрсағын кеңітіп, тас емшегін жібіткен аналар аңырап қала ма? Барлығы да келе жатқан заманда болуға мүмкін. Соны сезгендіктен ақын зарлайды. Соның ызғары өткендіктен жыраудың жүрегін қаралы қайғы басады. Бұл толғауы сол замандағы «саяси халдің бетін ашып айтқан ашық белгі».

Жыраудың бұлардан соңғы кейбір толғауы саяси халдің дәл өзіне арналмаса да, терең ой, терең өсиетпен: заман азып, заң тозып, тіршілікті уақыт өзгерісі билейтіні туралы тұспал айтады. Бұның мысалы: «Айналасын жер тұтқан» деген толғауында тіршілік бір қалпында тұрмайды. Өмірді уақыт билейді. Сондықтан:

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз,
Айнала ішсе азайып,
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз.

. . . . .

Қурай бітпес құба жон
Құлан жортпас деменіз.
Құландар ойнар қу тақыр
Көлшік болмас деменіз.
Құрсағы жуан биелер
Құлын салмас деменіз.

Құлық туған құлаша
Құрсақтанбас деменіз.

Құбылып тұрған бәйшешек
Қурай болар солған соң.
Хандар киген қамқа тон
Шүберек болар, тозған соң.
Еңсесі биік кең сарай,
Кемтік болар, бөлген соң...

дейді. Мұның бәрі қалың елге кемеңгер жыраудың толғанып айтқан ақыл, өсиеті. Өмір даналығы. Өлең сөздің міндеті елдің ақыл-ойын тәрбиелеу, білім үйретіп, басшылық ету, ой түсіріп көзін ашу, көңілін ояту. Сондықтан өмір ақиқатын теңіздей тереңнен толқытып әкеледі.

Бұл айтылған толғауларда Бұқар жырау заман сыншысы, бірақ жоғарыда айтқан бір сөзде жыраулар жалғыз ғана ел ақылшысы, ел сыншысы емес. Ханға да ақыл айтып, ханды да сынайды. Кемшілігін мінейді дегенбіз. Хан байлаған істің барлығына ел үндемей көне бермейді. Елдің ырза, наразылығын хан қасындағы жырау мен ақылшы би сөйлейді. Ханның байлауы солармен ұғысқан уақытта ғана байлау болады. Сондықтан ел басына келген соғыс, бітім сияқты мәселелер — барлығын да байлау сөзді ел уәкілдері, жыраулар, билер айтады дегенбіз.

Бұқардың бір толғауы ескі күннің осы жайын анық білдіреді. Бұл толғау: Абылай көптің қарсылығымен есептеспей патшамен соғысам деген уақытта айтылған. Бұқар көп жағында, соғысқа қарсы. Сондықтан Абылайға:

Ей, Абылай, Абылай,
Сені мен көргенде,
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің
Әбіл-Мәмбет хандарға,
Қызметші болып тұр едің.
Сен қай жерде жүріп жетіктің,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің.
Жиырма жасқа жеткен соң,
Дәулет құсы қонды басыңа,
Қыдыр келді қасыңа,
Бақ үйіне түнедің.

Ақ сұңқар құстай түледін,
Алыстан тоят тіледін,
Қылышыңды тасқа біледін,

Он сан алаш баласын,
Жусатып қойдай өргізіп,
Жұмсап тұрсың қолыңнан,

Ашуланба, Абылай.
Көтерермін, көнермін,
Көтеріп қазына салармын.
Өтіңменен жарылма,
Өкпеңменен қабынба.
Патшаменен соғысып,
Басына моншақ көтерген,
Жұртыңа жаулық тағынба.
Күнде мендей сөйлейтін
Тоқсан үште қария
Енді саған табылмас,—

дейді. Бұл өлеңдерге қарағанда жырау құр ғана өлеңші, құр ғана ақылшы емес, керекті кезінде ханның да, қараның да қатты сыншысы, қатал тезі болатынын білдіреді. Ақылшы өсиетшіден шығып, кей кезде саяси салмағы бар, зор қуат иесі болатынын сездіреді. Сондайлық салмағы болып, айтқан сөзі кімге де болса ем болатындықтан, жырау кей уақытта, бөлініп жарылған елдің бітімші биі де болып кететін.

Қиюы қашып, жігі ашылған ерлерге жамаушының сөзі ем болмаған уақытта, кесікті билікпен, нық байлауды айтып, көпті тоқтататын жырау болған. Бұның мысалы: Бұқардың Керейге айтқан сөзі. Керей өкпе ұстанып, ел ұйтқысын бұзып, ханға бағынғысы келмей, араздықпен ауа көшпекші болады. Сонда жырау өзінің қуатын білдіріп, ызғарланып, жуан сөйлейді:

Керей, қайда барасың,
Сырдың бойын көбелеп.
Сен қашсаң да, мен қойман
Арғымағым жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын,
Жауған күндей себелеп.

Мен арғын деген арыспын,
Азуы кере қарыспын.
Сен бұзау терісі шөншіксің,
Мен өгіз терісі талыспын.

Абылай алдында бітпесен,
Атасын білмес алыспын.
Күшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа...

Жар басына қонарсың,
Жарты лашық тігерсің,
Аузыңнан ас кетер,
Қара көзден жас кетер,
Бұ қылығың қоймасаң,
Сонау кеудедегі
Дулығадай бас кетер,—

дейді.

Бұл кезде жырау жуан даугер, жуан би. Ол қалың арғынның көптігіне сүйенген. Сол көпті соңынан ерткен, салмағы ауыр тоқпағы. Бұқардың ханға жуан сөйлейтіні де сол.

Тарих сынымен қарағанда, Асанқайғы мен Бұқар жырау қазақ қауымының жоғарғы табынан шыққанмен, билер ортасынан туған ақындар. Өздері де ел меңгеріп жүрген басшы, ұлық. Бұларды туғызған қазақ тарихының хан билеп, би билеген дәуірі. Сондықтан дүниеге көзқарасы, ұғымы, ел тіршілігіне берген бағасы барлығы да хан мен би заманының ой негізін, салт-санасын білдіреді. Асанқайғы Жәнібектей ханның қарадан қатын алғанын теріс көріп, келешек заманында құл билейді деп қорықса, «ханнан күш, қарағайдан шайыр кетеді» десе, Бұқар жырау: «күндердің күні Абылай, есе тимес өзіңе, есіктегі құлыңнан» деп, «қараша торғай қаз болмас» десе,— барлығы да ескі үлгіні сүйіп, өз заманының ұйтқысы бұзылмағанын тілегендіктен туады.

Бірақ Абылай заманындағы ақындарды сынағанында жалғыз осы белгімен сынауға болмайды. Бұлар қазақтың өз тұрмысына, өз ісіне келгенде ескі үлгіні сүйсе де, сонымен бірге ең терең, ең күшті сөздерін қалың қа-

зақтың қамына арнаған. Қазақ елі өз бетімен еркін өмір сүруі мүмкін болса, Асан мен Бұқар сондай заманда өмір сүрсе, онда бұлардан байшыл ақынның толық үлгісі шығуға болар еді. Бірақ ол беттегі ел адамының өрісі аз болған соң, ақындардың да күйі мен сарыны қалың елдің мұң-зары мен тіршілік қамына айналып кеткен. Сол себепті Абылай заманындағы ақындардың желісі кейінгі заман ақындарымен қосылып кетеді.

Асан мен жыраудың өлеңдерін түр жағынан қарасақ, ылғи құба жондатқан жұмбақ пен жарыстырған ой, қатарластырған көп үлкен суретпен келеді. Барлық сөзі терең ой мен ақыл, өсиетке айналады. Кейінгі ақындарға тастаған үлгісінің бірі де осы. Болжалшыл қария, толғаушыл жыраудың сөздерін осы белгімен сынасақ, бұлар біздің әдебиетте өз бетімен туған салтанатты әдебиет белгісін көрсетеді. Қазақ топырағының өзінен, қазақтың тарихи дәуірінен туған үлгілі әдебиет дәуірі сияқты болады.

Абылай заманында болған ақындарының жайын осымен бітіріп, енді бұлардың арты не болғанын айтайық.

Ел тарихында сол заманның пікір жолындағы басшысы, табалдырығы Абылай заманы бола-тұғын. Соңғы заман адамы ой суатын, саяси бағытын, артқы дәуірден алды. Сондықтан бір заманда толғау айтқан кейінгінің ақыны мен ақылшы басшысына қадірлі аруақ, қасиетті ұран сияқты болады. Ел билеген би болса, батагөй ақсақал, қария болса заман халін Асанқайғыша қайғырып, Асанша жоқтап, күңіренетін болды... Осы күй Асанқайғы мен Бұқар жыраудан кейінгінің ақынында да күшті. Сондықтан жоғарыда айтылған жүз жылдық дәуірдің ақыны түгелімен осы күй, осы сарынды үлгі қылып, Абай заманына шейін жетті. Кейде сол сарынның арты Абаймен тұстас болған ақындардан да жоғалмағаны бар.

Енді осы дәуірдегі зар заман ағымына кіретін кім? Бізше бұл ағымға ХІХ ғасырда болған ақындардың бәрі де кіреді. Бұл ғасырда қазақ ақындары екі алуан болған. Біреуі: есі кірген ойлы ақындар нағыз зар заманның өз ақындары, екіншісі: елдің қызық-сауығын салт қылған айтыс ақындары. Жоғарғы айтқан ағымға айтыс ақындарының кіретін себебі: бұлардың барлығы бірдей ылғи айтыспен өткен емес. Көпшілігі айтыспен, айт пен тойды қызықтап жүріп, сонымен бірге анда-санда ел басына келген ауыр күндерді де өлең қылатын. Патша зорлығы-

мен жерден ауған ел, елден қуылған ер болса, соның барлығына айтыс ақындары да жылаған, жоқтау өлеңдерін айта білген. Сондықтан зар заманға бұлар айтыстарымен кірмесе де жаңағыдай есті өлеңдерімен кіруге тиісті.

Енді зар заманның өз күйін толық суреттеп көрсетіп, анық үлгі болатын ақындарға келсек, бұлардың саны көп болуға керек. Бірақ бұл күнде барлығының сөздері жиналмаған; жиналғаны болса, баспаға шықпаған. Сондықтан қазірде зар заманның бар ақынын түгел санап шығу мүмкін емес. Сол себепті көпке мәлім болып, жарияланған ақындардың бірнешеуін мысалға алып, солардың бағыты мен сарынына қарап, жалпы зар заман ақындарының заманы мен қалпын ұғынып көрейік...

Махамбет жалғыз ғана ақын емес. Бір жағынан ақын болса, екінші жағынан Исатай уақиғасының қан майданында ірі қайрат көрсеткен атақты батыр. Әрі сөзімен, әрі ісімен әлеумет қызметкері болып, сол жолға бойындағы бар қуатын сарп еткен адам. Махамбет Бұқар жырау мен Асанқайғының жаңа замандағы, жаңа үлгісі тұтынған жолымен көздеген мақсатта солардан ешбір айырмасы жоқ. Алдыңғылары өз заманына ақыл, өсиетпен басшылық етіп, әкімшілік орнында отырып қызмет етсе, мынау алдыңғылар салған жолмен солар нұсқаған бетке қол қайратымен жетпек болған. Исатай қазақ елінің ақырғы рет патша үкіметіне қарсы тұяқ серіпкен қимылын көрсетсе, Махамбет осылардың жолын түгелімен қабылдап, өзіне иман қылған адам. Жырау өсиет пен билік соңындағы адам болса, Махамбет солардың үлгісімен жаңа заманда, тар заманда шыққандықтан, үгіт пен істің соңына түскен адам. Сондықтан қалың елді артынан ертіп жүріп, үкіметке қара қайратпен қарсылық етеді. Көтеріліс жасайды. Соғысады. Сөз сөйлесе жалпы қазақтың қанын қыздырып, желіктіріп, осы жолға ертпекші болады. Өлеңіне қарасақ өздері істеген істің алғашқы кезіндегі Махамбет осы пішінімен айқын көрінеді.

Бұның заманы Абылай заманынан да бұзылып кеткен. Бұл күнде бұрынғыша толғау айтып, алыстан қозғап ой түсіремін деп отыруға болмайды. Енді іс қана қалған. Жүрек тоқтатып, бекініп, қолға найза алып, аттануға қалды. Не өлу, не тірілу керек. Тыныс бітіп, тығырыққа қамалған жердегі жалғыз асу осы. Сондықтан қызулы үгіт сөзбен қалың қазақтың қайраты бар ерлері-

не ұран салады. Көтеріліс жалауын сермеп, ұл болса, соларға арнап:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Егіндікті жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ірімей,
Алты малта ас болмай
Өзіңнен туған жас бала,
Сақалы шығып, жат болмай.
Ашаршылық шөл көрмей,
Арып-ашып ел көрмей,

. . . . .
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай
Ерлердің ісі бітер ме...—

дейді.

Бұл өлеңнің тұсында Махамбетте үміт бар. Алдынан күткен тілегіне жетем деген екпін жалын бар. Бірақ бұл күйі ұзаққа барған жоқ. Істің басы осындай иманмен басталса да, тез уақытта бастарына қаза келеді. Ақынның екпініне қарсы қара дауыл шықты. Атқан оғы тасқа тиді. Қол бастаған ер болсын, артынан ерген ел болсын — барлығының да тауы шағылды. От сөнуге айналды.

Исатай істеген іс қазақ еліне жасалған іс еді. Тарихтың тар кезең, тайғақ кешуі еді. Осыған қарсы тұруға қайрат табылып, шыдам жетер деп еді. Соның бәрі табылмаған сияқты болды. Сондықтан елдің әлсіздігіне көзі жеткен ақын:

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығуға,
Қас үлектен туған қатепті,
Қара нар керек біздің бұл іске,
Қабырғасын қаусатып.
Бірін-бірі сөксе де,
Қабағын шытпас ер керек,
Біздің бұл іске.—

дейді.

Ақын ердің қазақ ішінен керек қылған қайраты сыр-

тына шығып көзге көрінбеді. Жасыған ел алдынан соққан дауылға қарсы тұруға шыдамай, бет бұрып кетті. Сондықтан:

Бұрынғыдай қарыштап,
Қоналмадық қонысқа,
Келе алмадық келіске,
Жағалай қонып қонысқа,
Тағы жақын келдік ұрысқа...

Бұрынғы тілек, үмітпен салыстырғанда, бұл өмір емес, өлім; жұбанатын сәуле жоқ. Қарғыс күз:

Ат басына соқтырып,
Ата-енені сөктіріп,
Нәлет, болсын жігіттер
Біздің бұл жүрген жүріске.
Тағыдай таңдап су ішкен,
Тарпандай тізесін бүгіп от
Тағы сынды мырза едің,
Тағы да келдің тар жерге...
Тандансаң тағы болар ма,
Тәңірінің салған бұл іске.—

Қарсы көңіл жығылып, жалын жүрек суынған соң, жаңа заманға ықтиярсыз бағыну ғана қалды. Бірақ бұл бағынуда көнгеннің белгісі жоқ. Тастай қатқан қаттылық пен қарсылық әлі де болса іште жатыр, сондықтан ендігі қалған күнді тіршілік деп есептемейді: «Ләнет» оқиды. Ақын көңілінен жаңағы өлеңмен шыққан осы күй, қарсылық, ақын көңілінен еш уақытта кеткен жоқ. Исатай толқыны өтті. Ел жығылып жеңілді, жаңа заманға зорлықпен болса да бас иеді. Жаңа өмірге ырза болған қанағатшылдар да шықты. Жаңалықтан рақат алатын «жақсылар» туды. Заман өзгермеген сияқты болып, бұрынғыша жұбаныш, қызық тапқандар болды. Бірақ ақын көңілі бұның біріне де қанағаттанған жоқ. Өзгеге жақсы көрінген өмір бұған тозақ есебінде көрінеді. Тұтқын орны деп санады. Бүгінгі ырзалық құлдық ырзалығы. «Тұтқын төбет» болғанына мээ болған жігерсіз, отсыздың ырзалығы. Шынында бүгінгі күн қаралы күн емес пе. Қаралы болатын себебі:

Желкілдеген ала ту,
Жиырылып ойға түскен күн;
Жез қарғылы құба арлан
Жез қарғыдан айрылып,

Қорашыл төбет болған күн;
Аса шапқан құла атша
Зымырандай болған күн;
Арқауылдың бойынан
Теріскей дауыл соққан күн;
Сағақты болат қылыштың
Балдағынан сынған күн;
Жас бәйтерек жығылып,
Жығылғаны естіліп,
Алыстағы дұшпанның
Қуанып көңілі тынған күн.

Заман осы болған соң, ақынды қанағаттандыратын жұбаныш жоқ. Сондықтан бұның аузынан шыққан сөздің барлығында жаңағы зар заман күйі арылмастай қайғылы сарын болып, білініп отырады.

Енді сол тарихи уақиғалар мен патша саясатынан басқа тағы қосымша жаңалықтар болды ма? Болса, не жаңалық? Сол жаңалықтың әдебиетке қандай әсері болды? Ақындарының бұрыннан келе жатқан күй, сарынын өзгертпесе де бояуын жаңылтып, жаңа иіс кіргізгені бар ма? Сол жайдан біраз сөз айтып өтейік.

Бұқар жырау заманынан келе жатқан бұрынғы әлеуметшілдік, ойшылдық сарынына Махамбет заманында ішілдік қосылса, кейінгі ақындардың тұсында жаңа әсер сияқты болып, дін мен мәдениет иісі кіре бастайды.

Орта буынынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан-жыл өткен сайын үлкенірек орын алады. Басы Шортанбайдан басталған діншілдік, XIX ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады. Бірақ, бұл жазылып отырған әдебиет тарихында біздің мақсат қылған нәрсеміз, ең әуелі қазақтың нағыз өз әдебиетін арылтып алу болғандықтан, дін ағымымен туып, жат жұрттың үлгісі сияқты болып, көшіп келген әдебиетті әзірше қозғамақшы емеспіз. Себебі қазақ әдебиетіне кірген дін қиссалары мен халық романдарын алсақ, барлығы да өзге елдерде туып, бізге көшірме сияқты болып келген. Сондықтан қазақтың бір қиссасын қарастырудан бұрын, сол қиссаларды өзге елдердің әдебиетінен теріп, тексеру керек болар еді. Қазіргі міндет ол емес. Сондықтан біздің әдебиеттегі дін ағымын кең ауданымен қарастырмаймыз. Оның орнына жоғарыдан қарастырып келе жатқан зар заман ақындарына дінділік әсері білінді ме, қаншалық дәрежеде білінді, соны ғана

әрқайсысының өлеңінен қарастырып өтеміз. Орта буындағы бір жаңалық діншілдік сарыны дедік. Екінші, жоғарыда айтқан мәдениет ісі. Бірақ бұл дәуірде соңғы жаңалық оншалық айқын болып, толық күйінде білінбейді. Білінсе жалғыз Алтынсаринның ғана сөздерінен білінеді. Сондықтан мұны бір үлкен жаңалық демей, ісі деп қана атадық.

Бұл айтылған жаңалықтардан басқа болған тағы бір өзгеріс: Махамбеттен соңғы ақындар, бұрынғы Бұқар жырау заманында биікте тұрған өлең сөзді ойға әкеліп түсірді. Бұлардың тұсында өлең ел өмірінің ұсақ салаларына тарауға айналды. Бұрынғы ақын қазақ өмірінің ұлы құрсауын, үлкен ауданын сөз қылса, бұлардың сөздері күндегі өмірдің ұсақтаған жамаушысы сияқты оолып, жеке-жеке дертке арналатын болды.

Жырау жырлағанда ел басына келе жатқан жаңа заманның ұлы денесін, нобай суретін сөз қылатын, одан қорқып толғанатын. Олар қазақ жайлаған сахараның бір шетінен шыққан шоктай қара бұлтты көріп, соның белгісінен шошып, содан келетін бәле қандай екенін болжал, тұспал қылып айтатын.

Соңғы ақындардың заманында сол бұлт бір есептен қазақ даласының үстінен соғып өтті. Сондықтан бұл күннің ақындары баяғыдан шыққан бұлтты сөз қылмай, содан түскен бұршақты, үй жыққан дауылды, мал ықтырған соққынды сөз қылды. Дала жайлаған елдің өміріне бұлттан түскен қаза менен дерт қандай болды, соларды айтып күңіренетін болды.

Сол қаза мен дерттер қайсы? Дерт көп. Біреуі, елді ұлықтың билегенін арман қылады. Ел мінезінің бұзылып, бірлік, берекеден айырылғанын айтады. Байлық кетіп, кедей болғанына қайғырады. Екіншісі... жер тарылғанын, зорлық көргенін айтады. Бұрынғы кең қоныс, кең өрісін жоқтайды. Үшіншісі, дін жоғалып, қарындастық қадір тозып, ру тіршілігінің шырқы бұзылғанын сөйлейді. Кейбіреу өзгеріп тұрған заманның ауыртпалығын айтып келіп, өткен күнге жоқтау айтады. Осының бәрін санаумен бірге, тығырыққа қамалып, сенделген елдің қайғылы ақындары кей-кейде ем айтқысы да келеді. Бірақ мұның ешқайсысы да алдыңғы заман неге соғатынын білмейді. Өткен күннен қалған ұлы жұмбақты шеше алмайды. Сондықтан әрқайсысының демі де әр түрлі. Кейбірінікі дін, кейінікі таза адамшылық, тағы бірінікі

шала күйде айтатын оқу, өнер. Бұлардың сөз қылған жайлары басқа-басқа сияқты болып, атаған емдері де әр түрлі болғанмен, барлығының басыи қосатын ортақ жері бар. Ол ортақ жері: заман халінің қайғысынан туатын өкініш, зар; өткенді ойлап, күрсініп, сағынып, қазіргіден қажып, торығу, алдыңғыдан шошынып қорқу, сондықтан ыңыранып, зарланып, зарығу. Жылауына зорлау.

Зар заманның пісіп жеткен кезіндегі толық шыны осы. Енді осы халдерді жеке ақындардың сөз мысалдарынан тексеріп қарайық.

Шортанбай «Зар заман» деген өлеңінде өзі көріп тұрған қазақ өмірінің барлық суретін айтады. Сол суреттер бойынша Шортанбай өмір сүрген заманының хал жайы қалай пішінделеді, соны көрейік.

Шортанбайдың әуелі бұрыннан көп сөйленіп келе жатқан «Заманға» қай заман екенін атап, ат қояды.

Мынау ақырзаманда
Алуан, алуан жан шықты,
Арам, араз хан шықты;
Қайыры жоқ бай шықты;
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп көрер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты.

Баяғыдан құбылып, бұзылып келе жатқан заман, өзге заман ... екен. Бұл арада дін ұғымы мен ескі қазақ көзқарасы бір араға қосылғандай болады. Сондықтан «ақша деген мал шығып, қайыры жоқ бай шыққаны» ақыр заманның белгісі. Заманның осы сияқты жаман белгісі «Зар заманның» ішінде көп айтылады. Ел өмірінде бұрынғыдан өзгерген жаңалық-жаттық болса, барлығы да ақыр заман нысанасы сияқты көрінеді.

Мұның өзі зар заман
Зарлығының белгісі
Ұл сыйламас атасын.
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болыс, хан қойды
Некесіз туған шатасын.

. . . . .

. . . . .

Сол заманның кезінде

Қыз сыйламас шешесін,
Ержеттім деп, шаштасып.

Заманның бұзылған белгісі жалғыз адам да емес, табиғат та өзгереді. О да жұтап, жүдеп келеді:

Асылы асқан замандай:
Шөп сұйылды жердегі,
Құс таусылды көлдегі
Бай таусылды елдегі.

Бұның бәрі заман бұзылғанының анық белгілері. Енді осы заманды бұзған кім? Қандай іс, қандай құлық, қай өзгерістен соң бұрынғы заман бұзылуға айналды.

Заман қайтып оңалсын.
Адам қайтып қуансын.
Жандарал болды ұлығың
Майыр болды сыпайың:
Арылмастай дерт болды
Нашарға қылған зорлығың.
Кінәзді көрдің піріндей,
Тілмәшті көрдің биіндей,
Дуанды көрдің үйіндей,
Абақты тұр қасында,
Қазылып қойған көріндей,
Байлар ұрлық қылады,
Көзіне мал көрінбей.
Билер жейді параны,
Сақтап қойған сүріндей.

Сол себепті:

Заманның түрі бұзылды
Текеметтің түріндей.

Мінеки, басында заман жайын ел өмірінің ұсақ белгісінен бастаса да, аяғында келіп тірелетіні баяғы ескі түйін. Заманның зарын айтып, күңіреніп келгенде, сол қайғыға салып отырған себепті іздесек, ол: патша өкіметінің билігі болып шығады. Бұрынғыдай емес, бүгінгі күнде өкімет елді басып, билеп алған; ел өміріне барлық суық пішінімен, суық мақсатымен жақын келіп, қоян-қолтық араласып кеткен. Сондықтан «Ұлық болған жандарал, пір болған кінәз, би болған тілмәш» пен бірге солардың кілеміне түсіп, азып кеткен, ұрлықшыл баймен парашыл би де заманды бұзушылардың бірі деп саналады.

Енді осындай заманның ішінде өмір сүрген зарлы

ақынның өмірден үміті бар ма? Үміті жоқ. Жалғыз жұбаныш: бүгінгі залымның бәрі осы күнгі ісінің жазасын ақыретте тартады деп сенеді. Сондықтан осы тез құрылатын заманның болуын тілегендей болып:

Келе жатыр жақындап
Ай мен күннің арасы.
Таңда мақшар болғанда,
Таразыны аударар.
Залымның қылған күнәсі,
Әкімнің қылған зинасы...

дейді.

Зар заман ақындарының ішінде қауым тіршілігін, әлеуметтің қайғысын дін бояуымен бояп айтқан осы Шортанбай.

Зар заманның бұдан кейінгі көрнекті ақыны Мұрат: Мұрат зар заман ақындарының ішінде патша саясатының бір тарауына көп көңіл бөлген ақын. Ол тарауы қазақтың жері алынуы болатын. Сондықтан бұл ақын көп жырында қоныс пен өрістің жоқшысы болады. Жер тарылып, заң бұзылып, ел сасқан соң, бұрынғы ұйтқысы бұзылмаған ру тіршілігі көркінен айрылып, құбылып, қуарып бара жатқан сияқтанады.

Бұған да заман өзгеріп, «қырсық шалғандай» болып көрінеді. Бұ да азған заманның белгісін айтып келіп, заман неден бұзылғанына шешу айтады. Шешуі Шортанбайша табиғат бұзылғандықтан, дін жоғынан емес. Табиғат бұрынғы қалпында, заманды бұзған қазақтың өз қауымы:

Бәйіт еттім бұл сөзді:
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын.
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,—
Бұның бәрі адамнан...

Осыдан кейінгі сөздерде адамның бұзылғанының белгісі қайсы екенін айтады. Белгілері: бұрынғылар айтқан берекесіздік, арамдық, жат бауыр болып айырылғандықтан, қауымды бұзған себеп:

Қатпа болған түйедей,
Қиенкі болған биедей,
Ел биледі бір сымпыс
Екі бұты таралған,—

дейді...

Алтынсариннан ең алғашқы рет қазақ әдебиетіндегі сипаттау өлеңі басталды. Европа ақындарының үлгісімен, қыр тұрмысының көркін суреттейді. Бұл өлеңінде әлеуметшілдік сарыны ел қамы жоқ қазақ әдебиетінде алғашқы шыққан жаңа үлгі болғандықтан, сол жаңалық мысалының есебінде атап отырмыз.

Әлеумет қамына арналған өлендерінің сыртқы үлгісімен күй сарыны бұрынғы ақындарға ұқсайды. Бұ да елге үлгі, өсиет айтады. Жүдеген елді жұбатқысы келеді, ел түгелімен көңілі кірбең, ғарып сияқты, сондықтан жұмсақ қолмен ұстап, жылы сөзбен келіп, көңіліне қонатын ұғымдай ақыл айтпақшы. Елдің басына келген күн көп сөйленген, көп айтылған.

Сондықтан ендігі сөзді Алтынсарин заманды жоқтап, заман зарын айтуға арнамайды. Оның орнына, мүмкін болғанша, ем айтқысы келеді. Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ. Елдің әр алуанына әр түрлі ем айтады. Елдің үміт сүйенішін жас буынға артқандай болады. Сондықтан балаларды оқуға шақырып бата береді [...]

Бүгінгі мақсат — қазақ елінің әдебиет жұрнақтарын сыртқы түрімен мағынасына қарап, арнаулы жіктерге бөліп, әр түрінің орнын көрсету. Бұл кітаптың түп мақсаты сол болған соң, бір дәуірде біртүрлі өлең айтқан ақынның бәрін санаудың орнына, солардың ішінен мысал боларлық бірнешесін алып, осылардың мысалын тексерумен әдебиет тарихының желісін тартып алмақшымыз. Әр жерде шашылып қалған белгілерге қарап, әдебиет тарихының ұзын жолынан қалған сұрлеуді тауып алуды талап етіп отырмыз.

Осы мақсатпен қарасақ, жаңағы саналған ақындардың бір талайы, Бұқар жырау, не Махамбет, не Мұрат сияқты ақындардың күй сарынын екінші рет қайтарып, қайталап айтқан ақын болып шығады.

Сондықтан бұл кітаптың ішінде бәріне бірдей бөлек-бөлек тоқтауды қажет көргеніміз жоқ. Қазақ әдебиетінің тарихы зар заман дәуірінен соң Абайға келіп тіреледі. Сол себепті енді Абайға көшеміз.

ЖЕТКІНШЕК

ЖАЛПЫ БӨЛІМ

Колхоз

Биыл 40—50 шаруа қосылып, Калинин жолдас атына бір колхоз ашты. Әкем сол колхозға мүше боп кірді.

Колхоз астығын қазынаға әкеткен еді, қазынадан кеше әр түрлі нәрсе әкепті.

Әкем барып, колхоз лавкесінен әжеме кимешек-жаулық, маған газет-журнал, Қәукеш тәтеме бір әсем шашбау, апама кебіс-мәсі, шәй, шәйнек, әкпіш және сондай нәрселер әкеп берді.

Біз бәріміз қуанып қалдық.

Колхоз бастығы тұқым қылу үшін қаладан 10 әтеш, 30 тауық, 10 шақты үйрек әкепті.

Әкем онан 1 әтеш, 3 тауық алды.

Тәтем екеуіміз тары шашып, әтеш пен тауықты күтіп жүрміз.

Ықтырма

Бүгін күні бойы аспан түнеріп, қорқынышты бір нәрсе әзірлегелі тұрған түрі бар еді.

Қас қарайып, күн батуға айналды.

Бір мезгіл қатты дауыл шықты. Дауыл аралас жауын жауды. Ешкі, қой пана іздеп үйге тығылды. Біз кереге алып ықтырма жасадық. Қойлар үйге тығылмай, керегеге паналайтын болды. Түнгі жауын үйдегі адамға да қиын болды. Үйдің тесігінен тамшы ағып жататын жер де тегіс су боп кетті.

Түнде етігім су боп қалған екен, кейін кижюге де қиын болды.

Біздің мектеп кең

Бұл кімнің таңбасы? Кеңес Одағының таңбасы.

Біз Кеңес Одағының ұлымыз. Біздің мектепте ту бар.
Онда осындай таңба бар.

Мұғалім: аяқтарыңды әрқашан жақсы тазаландар,
болмаса мектеп іші шаң болады. Шаң бәріне де залал-
ды. Аурулы боласыңдар деді.

Кеше кешке қар жауды. Қазір сонар. Әкем Оңғарды
ертіп аңға кетті. Олар аңнан кешке қайтады. Сенің
әкең де аңшы еді ғой, аңға кетті ме?

— Әкем таң атпай кетті. Мыңжасар жаңа аңға бара-
ды екен. Қасында сенің Ақтазың бар.

Өрісбай сөз сөйлейді. Өзге балалар оның сөзін тың-
дап отыр.

Қане, мына сөздерді кім бұрын дұрыстап оқып
шығады:

ор — өр	он — өп
тор — төр-	соз — сөз
қор — көр	боз — бөз
тон — төн	

Ұлы Октябрь

Патшаның қолынан,
Молданың жолынан
Бізді құтқарған
Ұлы Октябрь.

Қамаулы күндерден,
Қараңғы түндерден
Бізді құтқарған
Ұлы Октябрь.

Жас ерлер

Жас ерлер, күндей қайнап,
Гүлдей жайнап,
Әзірше емін-еркін
Жүрсің ойнап...

Пионерлер

«Барабан соғып,
Қаланы шу қып,
Даланы ду қып,
Жалауды ту қып,
Келеді әні,
Келеді әні»
деседі.
— Бұлар кім?
— Бұлар ма, бұлар:
Мейрамды тойлап,
Күлісіп, ойнап
Келе жатқан,
Бұл ерлер —
Пионерлер.
Байқасаң:
Жүрісі бапты,
Дүбірі қатты,
Аққан сендей,
Ессді желдей,
Еседі.
Бір, екі, үш,
Бір, екі, үш
Лек-лек-лек,
Лек-лек-лек,
Айбынды күш,
Өседі күш,
Өседі.

Күзетші

Айсыз қараңғы түн болды. Аспанды қошқыл қара бұлт басты. Үскіріп жел соқты. Дауылды жаңбыр болды. Артынан дауыл басылып, нөсер құйды. Дүрілдеп, жер жарып күн күркіреді. Шартылдап, жарқылдап жәй түсіп тұрды.

Тірі жанның бәрі қалтырап қорықты. Жұрттың бәрі үйді-үйіне тығылды. Далада жан қалмады.

Дәл сол кезде айдаһардай ақырған аспанның қараһарынан қорықпай, қойды айналып, қора күзетіп жүрген жалғыз Қойшығұл еді.

Шіркін, Қойшығұл жүрек жұтқан ер ғой!
Мал баққан бейнет, еңбек соныкі ғой!
Мал иесі де сол болуы керек қой!

Сурет салдық

Оқытушы ағай бізге сурет салғызды. Біреуіміз ағаштың, біреуіміз үйдің, біреуіміз аттың суретін салдық.

Айша жапырағынан ажыраған теректің суретін саламын деп, бүлдіріп алды. Терегінің бұтақтары өзінен де жуан боп шықты.

Айшаның суретін көріп біз күлдік. Омар дейтін тентек бала бар еді, ол мысқылдап, мазақтап болмады.

Байқасақ, Айшаның көзі жасаурап, жылауға аз-ақ қалыпты.

Сол орайда оқытушы ағай келіп қалды. Ағай Айшаның суретін көріп:

— Жарайды, жігіт. Жақсы салыпсың, тағы да жаса!— деді.

Бұны естіген соң Айшаның шоқтығы шығып қалды. «Бәлем, қалай екен!» деген кісіше, бізге мақтана қарап қойды. Біз жым болдық. Омар ұялып теріс қарады.

Үй салу оңай

...Адам ерінбесе жаман кепенің орнына жап-жақсы үй салып алуға болады. Ол үшін былай істеу керек: арасын кез жарым қылып бақан орнату керек. Бақан үй сықылды төрт бұрышты боп орнатылсын. Сонан кейін қамысты сымбалдап буып, бақандарға шегелеу керек. Қамыстың арасын, іші-тысын сылап тастау керек. Төбесін ағашпен жабу керек. Сонда сып-сыпайы, дінкиген жаңа үй боп шығады. Кепенің қасында бұл кең сарайдай. Істелуі де оңай.

Жел

Бүгін қарашаның 15-і, жел қатайып, қара дауыл болды. Ағаштың жапырақтары қардай борайды. Шіріген қу бұтақтар шарт-шұрт сынады. Майысқан ағаштардың бұтағы терезені тырс-тырс қағады...

...Біраздан бері тындаушы көбейіп келеді. Апам да,

әжем де, тәтем де, көршілеріміз де келіп тыңдайтын болды.

Анда-санда әкем:

— Апырай, осы мен де мектепке түсіп, сабақ оқысам ба екен!— десе, апам:

— Мына сақалыңмен не деп «ата... бата...» деп отырасың!— деп күлуші еді.

Кеше әкем ауылкеңесіне барып, сондағы сауатсыздар мектебіне жазылып келіпті.

Әкем қайтқан соң:

— Мені де неге жазғызбадың? Мен де оқимын,— деп апам қиғылық саяды.

— Қатынға оқу неге керек,— деп әкем көңгісі келмеп еді, мен үгіттеп көндірдім.

Бүгін әкем де, апам да сабаққа кетті.

С ұ р а у л а р:

— Сендердің әке-шешелерің сауатты ма?

Сауатсыз болса, мектепке түсіндер деп үгіттедіңдер ме?

Кешке қол бос уақытта үй іштеріңе кітап оқып бересіңдер ме?

Аязда ағаш неге сықырлайды

Ағашта дым бар. Дым дегеніміз су. Әдетте заттар суықта тарылады, ыстықта жайылады. Бірақ судың басқа бір сипаты бар. Су мұз боп қатарда тарылмайды, қайта далияды, кеңиді.

Аязда ағаштардың сықырлайтыны осы себептен. Ағаштың суы аязда қатып далияды да, ағаштарды шытырлатып жарады.

Судың мұз болғандағы далию күші сондай, қалыңдығы төрт елі шойын зеңбірекке су толтырып аязға қойсан, қатқан мұз зеңбіректі қақ айырады.

Темірге ұсап, су неге суықтан тарылмайды? Себебі су қатқанда арасына қуысты көп қалдыра қатады.

Тәжірибе: бөтелкеге су толтырып қойындар. Қайтер екеп?

Ауада салмақ бар ма

Бір жағы ашық, бір жағы тұйық пияла түтікті алып, оны таразыға салып өлше де, ауыз жағын отқа қыздыр.

Қызған кезде жып-жылдам ашық аузын тығында да, қайтадан таразыға тарт.

Сонда түтіктің салмағы бұрынғыдан кем боп шығады. Себебі алғашқы тартқанда түтікте ауа бар еді, қызған кезде ол ауа шығып кетті. Екінші тартқанда түтік ауасыз өлшенді.

Осыған қарағанда ауада салмақ бар ма, жоқ па?

Мектепте неше бала бар

Күздігүні сабаққа түсерде оқытушы әр баланың аты-жөнін, жасын жазып алған еді. Ол қаразды анкета дейді екен. Сол анкетаны кеше оқытушымыз бізге әкеп берді де:

— Мына анкеталарды тәртіпке салып, біздің мектепте неше бала бар екенін, олардың нешеуі еркек, нешеуі қыз екенін, батырақ, кедей, бай балалары қанша екенін және жастарын есептеп біліндер,— деді.

Біз ағайдың айтқанын істеп шықтық.

Біздің мектепте 68 бала оқиды екен. Оның 27-і екінші сыныпта, қалғаны бірінші сыныпта оқиды екен.

Барлық балалардың 23-і қыз, қалғандары ер балалар екен.

Туысына қарағанда: батырақ баласы — 35, кедей қара шаруа баласы — 18, ұста балалары — 7, жұмысшы баласы — 8.

Жастарына қарағанда: сегіздегілер — 34, тоғыздағылар — 17, ондағылар — 8, он бірдегілер — 6, қалғаны он екідегілер болды.

С ұ р а у л а р:

2-сыныпта оқитын балалар қанша? Мектепте оқитын балалардың нешеуі еркек бала? 12 жастағы балалар нешеу?

Сағат

Біздің мектепте бір үлкен сағат бар. Ағайда бір кішкене сағат бар. Ағай сағатын қолына салып жүреді. Мектеп сағаты ілулі тұрады.

Ағай бізді өзінің сағатымен таныстырды. Сағатында: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 деген цифрлар бар екен. Бір қысқа, бір ұзын тілі бар екен. Ағай бізге:

— Мына ұзын тіл қанша минут болғанын, қысқасы қанша сағат болғанын білдіріп тұрады. Бір сағатта 60 минут болады. Минуттің тілі барлық цифрларды бір айналып 12-ге жеткенше, сағаттың тілі бір цифр мен екінші цифрға дейінгі жерді-ақ жүреді,— деді.

Мұнан кейін біз мектеп сағатын барып көрдік.

Оның цифрлары басқа екен. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII боп жазылыпты.

Бұның мәнісін сұрап едік, ағай:

— Менің сағатымдағы араб цифры, мектеп сағатындағы рим цифры деп аталады. Бірақ екеуінің мәнісі бар,— деді.

Үсік, күйік қалай жазылады

I

Үсіген адам тез өліп қалмайды, көпке дейін қатып жатады. Үсікке шалдыққан адамға мынаны істеу керек: үсіген адамды тура жылы үйге кіргізе. Әуелі салқын жерде ұстап, денесін қармен не салқын сумен ысқыла. Жылына бастағанда біртеп жылы орынға кіргіз.

Есі кетіп қалған адамды қоңыр салқын үйге жатқызып, киімін шешіп, мәуітпен не шекпенмен жауып, сыртынан қармен ыс. Табылса, аузына бір қасық арақ құй, не бұрыштың суын ішкіз.

Қармен біраз ысқылаған соң, қар аралас сумен ысу керек. Жылынған кезде жылы шай ішкіз. Жылы жерге кіргіз. Денесін жұмсақ шүберекпен сүртіп, құрғат. Денесіне жылқы майын жақ.

II

Адамның денесі шарпылып күйсе, ол қатерсіз. Оған түкіріктеп сабын жақ; күлдіреп күйсе, инемен жарып суын ағыз. Үстіне картоп ұны, кебек, бор сияқты майда, құрғақ, таза нәрсе сеп.

Күйген жерге шаң, тозаң, кір жолатпа. Қайнаған суға малынған таза шүберекпен орап қой.

Тым арсия, ырсия күйсе, дәрігерге көрсетпей жазылмайды.

Күйген адам сусауық болады. Сондықтан оған шай, сүт беріп отыру керек.

Нығымет

Нығымет отырса қисайып, бүкірейіп отырады. Жазу жазса кеудесімен үстелге жатып алады.

Оқытушының:

— Нығымет түзу отыр. Кеуденді көтеріп жаз!— дегенін тыңдамады.

Өсе келе Нығымет бүкіш болды. Бір нығынан екінші нығы аласа болды. Денесі қисық боп қалды.

Жүре-жүре Нығымет ауыр-ауыр жөтеле бастады. Қаны азайып, ауруға ұшырады.

Нығыметті көргендер бастарын шайқады. «Жастай қор болды» десіп, жандары ашыды. Өзімен бірге сабақтас болған жолдастары:

— Оқытушының айтқан ақылын тыңдамаушы еді. Сондықтан осындай болды,— десті.

Нығымет қалай отырып, қалай жазды? Оқытушы оған не деді? Оқытушының айтқанын тыңдамағаны өзіне жақсы болды ма?

Етікші

Етікші етік тігерде әуелі аяқтың тұрқын, алқымын өлшеп алады. Сол өлшеуге қарап қалып таңдайды. Қалыпқа қарап бас, көттік пішеді; жіліншікке қарап қоныш пішеді.

Етікші пішерде былғарыны жібітіп, созып, қырыстырысын жазып алады, Пішкен соң басын қондырады.

Сонан кейін қонышын қусырып, аузын көмкереді. Қалыпқа дәлдеп жонып алған өкше сіріні етіктің ішкі жағына жапсырып алған соң, етікті қалыпқа сұғады.

Сонан соң ұлтанын, тақасын шегелейді. Екінші етікті бізбен, тарамыспен тігеді.

Өкше тақаны, ұлтанды мінегеннен кейін, күйемен не сиямен қаралап, жылтырағанша ысқылайды. Қалыбын суырған соң көттігін қайиды.

Жылқыны асылдандыру жолы

Қазақ жылқысын асылдандырудың екі жолы бар:

1) Өз тұқымын іріктеп, жақсыларынан бала туғы-

зып, дұрыс күтіп, өсіру. Бұған көп уақыт керек. Бұл қиын жол, бірақ, шаруаға тиімді жол.

2) Араб, түрікпен жылқыларының тұқымымен араластырып, жаңа тұқым шығару. Бұл оңай жол, бірақ, шаруаға тиімсіз жол.

Ешкі

Ешкі өсімтал, күтімі жеңіл, сүті жұғымды, жүні түбітті.

Сүтті ешкі тұрықты, сүйрік бас, ұзын емшек, омырауы салыңқы, желіні алдына қарай итінген, салпы келеді. Желін түгі тығыз, аяғы етті болады. Сүтті ешкінің баласын теке қойсаң, тұқымы да сүтті боп туады. Мойны сорайған, кеудесі қушиған, қарны қабысқан, белі қайысқан, арты шөмиген, аяғы шибиген текеге жолама.

Жақсы қой

— Ойпырым-ой, әке-әй!

— Немене?

— Мұғалім ағай бүгін бізге қойлардың сүгіретін көрсетті ғой!.. Қойда біздің қойлар ширегіне келмейді. Бір-біреуі 9 пұт тартады дейді; 30 қадақ май түседі дейді; не деген сұмдық?!

— Соға бер өтірікті. Бір жарым пұттан артық қой болушы ма еді? 30 қадақ май ту сиырдан да таңдап шығады... Әншейін жаңсақ естіп жүрсің ғой.

— Бұйырмасын, осы құлағыммен есіттім. Нанбасан, Жұматайдан сұра... Жүні де 12 қадақ болады дейді. Оны роман қойы деп атайды екен. Өзі ылғи егіз табады, кейде үш-төрт қозыны бір жылда табады. Терісінен тон кисең, аязда буың бұрқырап жүреді,— дейді.— Қысқа да берік болады,— дейді.

— Рас болса, онысы жақсы екен... Бірақ ондай қой біздің қолымызға қайдан түссін...

— Неге түспейді? Кооператив арқылы алдыруға болады дейді ғой мұғалім...

— Әке-ау! Айтпақшы, біз бүгін қойды қалай күтуді де сөз қылдық.

— Е, қалай күту керек екен?

— Міне, менің жазып алғаным:

Қыстыгүні қойға пішенді 3—4 мезгіл жаңалап сал. Аяққа басылған шөпті қой жемейді: шөпті оттыққа салған жақсы, жұмасына екі рет тұз бер, не сор жалат. Шірік пішен жегізбе: қозы тастайды. Мұздай сумен суфарма. Зәрін сындырып бер.

Қой қора жылы, асты құрғақ болсын. Сызды жерде тез ариды, бауыр құрт болады.

— А, бұларыңның жөні бар екен... Пішен жетсе, бере берер еді-ау, жұрт. Бірақ жетпейді ғой... Оттық деген сөздің дәмі бар: шөпті әншейін рәсуа қыламыз... ескеру керек екен.

Сүтті сиырдың белгілері

(Баяндаушы Әбікен)

— Сүтті сиырдың желіні үлкен, қомақты, қатпарлы келеді. Сауғанда тез солып қалады. Емшектері орташа, арасы алыс, төрт емшегі тең болады. Оңай сауылады. Желін терісі жұқа, желін үстіндегі жүні жұмсақ, сирек келеді. Желіннен бауырға қарай созылған тамыры желіннің үстінде тарамданып, бауырында білеуленіп тұрады. Міне, мынадай,— деп Әбікен газеттегі сүгіретті бәрімізге көрсетті.

— Сүтті сиырдың басы етсіз, қағылез, мүйізі де шағын, жеңіл болады. Мойны жіңішке, ашаң, терісі жұқа, жұмсақ боп, қатпарланып тұрады, қабырғалы, кен кеуде, аяқтары тарамыс, қысқа, жұмсақ жүнді, арқасы түзу келеді. Арты талтақ, бөкселі, бұлшық еттері алшақ болады. Қабырғалары нәзік, аралары алшақ, түйе құрсақ болса керек. Бәрінен де керегі желіні екен. Желіні сынға келмесе, өзге мүшелерінің келгені сөз емес,— деп...

...сүйектен желім қайнатылады. Сүйектің майы алынады. Қу сүйекті үгіп жер өңдейді.

Мүйіз. Мүйізден тарақ, түйме, бәкіге сап істеледі. Үгіндісінен бояу жасалады, немесе жер өңдеуге кетеді. Мүйізден желім де қайнатылады.

Тұяқ. Тұяқтан желім істейді.

Ішек. Ішектен қазы, шұжыққа қап қылады.

Боқтық. Боқтықты қыстай жинап егінге шашсаң, егінің бітік шығады.

Күл. Шөп, картоп, кендір егілетін жерге жыртар алдында күл сепсең, екі есе шығымды болады.

Ескі шүберек. Ескі шүберекті жинап алып сатсаң, фабрикаға салып қағаз жасап шығарады.

«Ескі-құсқы» нәрселерді үкіметке беріп отыру керек. Үйткені ескі-құсқының құрылысымызға пайдасы мол. Бұл жөнде ат салысып, көмек көрсетуі тиіс...

Қызыл әскерлер

Қызыл әскер — еңбекші елдің ұлы. Жұмысшы мен қара шаруаның алдыңғы қосыны. Ол еңбекшілердің үстемдігін қорғайды. Жиһангер патшалықтардың шабуылынан Кеңес Одағын қорғайды.

23 февраль — қызыл әскер күні. Бұл күн жалғыз одақтағы еңбекшілер емес, бүкіл әлем еңбекшілерінің де мейрам күні. Қызыл әскер дүние жауыздарының қамауынан, біздің төңкерісті аман сақтап алып шықты. Біздің төңкеріс — дүние төңкерісінің кіндігі.

Біздің саясатымыз — тыныштық саясаты. Бірақ капиталшы мемлекеттермен татулық сақтау жалғыз біздің еркімізде емес. Байлар қай күні болса да Кеңес Одағына шабуыл жасауға мүмкін. Біз тыныштықты тілесек те...

...дәуміт еді. Жол бойының көдесін ұзын тілімен орақтап жүріп: «Мендей үлкен, мендей күшті мал жоқ. Менің тартқан жүрегімді өзгелер орнынан қозғай алмайды» деп ойлады.

Соны ойлаған кезде арт жағынан «бәһ» деген бір дыбыс шықты — қараса жампоз сары атан екен. Өгіз сасқанынан: «Салаумәлейкім! Отағасы, қайда барасың?» деді. Сары атан мойнын қарағайдай қақырайтып, «Қарасордың көкпегін жеуге барам. Сенің бес аттағаныңды, біз бір-ақ аттаймыз» деп, ернін салп еткізіп, балп-балп басып, адымдай жөнелді.

Сары атан адырандай, арбандай аяндады, өгізден озғанға «Менен жүйрік кім бар? Елдің көшіп, қонып жүргені менің арқам ғой» деп ойлады.

Соны ойлаған кезде арт жағынан бір дүрсіл шықты. Қараса, бір ақбоз ат келеді.

Адымдаған ақбоз ат адымын ашырмай қуып жетті. Сары атан сасқанынан: «салду-малейкім! Батыр, мұнша неге асықтың?» деді. Боз ат бір пысқырып: «Е, мен жай жүрушіме ем? Сен 5 шақырым жүргенше, мен 20 шақырымыңды артыма тастаймын, шабысымды көр! Жолды бер, топан аяқ!» деп өте шықты.

«Менен сұлу, менен жүйрік кім бар? Менсіз адам мешел ғой» деп, ақбоз ат аузы көпіріп келе жатты.

Со кезде артынан бірдеңе өкіріп келіп қалды. Ақбоз ат селк етіп, жалт қараса, түтіні будақтаған бір қап-қара дәу жақындап қапты. «Мынау бір жалмауыз ғой» деп, боз ат жалт берді. Бұ келе жатқан отарба еді.

— Ой, құмырсқа! Қет былай! Еземін! Көрмейсің бе, будың күші кеудемді кернеп, ұшыртып келе жатқанын,— деп, күжілдеп, пыс-пыс, сырт-сырт етіп өте шықты. Отарба бір жайқын өзенге жетті. Өзен үстіндегі көпірмен баяулап өтіп келе жатты. Сонда суда келе жатқан от кеме азынады.

— Уай, тасбақа, сен суда жүзе аласың ба? Американ жұртына бара аласың ба? Көк теңізде мен ғана жүзем, сен барда да жұрт жүгін маған артады, ұйткені сен қымбатсың: көмірге тоймайсың,— деп, азынап ол кетті.

Отарба судан өте бергенде екі көзі жалтыраған бір құртымдай нәрсе ызылдап жанаса кетті. Бұл бір әдемі автомобиль екен.

— Сен неге дүрілдейсің? Шойын жолдан тайып кетсең, ойран-топан боласың. Буың да, қазаның да түк қайрат қыла алмайды. Мені айт! Бензин мен мазуттан өзгені керек қылмаймын; кез келген жолмен айдаймын,— деп, зымырап жөнелді.

— Мұныкі де рас-ау!—деп, отарба өз жөнімен тарта берді.

Сол кезде қақ төбесінен «дыр-дыр-дыр» деген бір дыбыс естілді. Бұ бір добалдай аэроплан еді.

— Жерге жабысқан, жер құрты, сен неге көкисің? Мен, міне, бәріңнің төбеңнен қараймын. Дәмең болса, маған ілесіп көрші!— деп, аэроплан дызылдап шарықтады.

Автомобиль аспанға қарап қала берді. Аэроплан аспандап көрінбей кетті.

Қосыламын

Мен биыл өмірі көрмеген нәрселерді көрдім. Екі рет автомобильді, әлденеше рет тракторды, түрлі ауыл шаруашылық машиналарын, темір жолды, тағы-тағы сондай ғажайып нәрселерді көрдім.

Бұрын қырда мұндай нәрселер болмаушы еді. Биыл қаптап кетіпті. Қара шаруалар да таң-тамаша.

Басында біздің ауылдың адамдары бұларды жатырқап, үркісіп еді. Осы күнде еті үйреніп алыпты. Бастары қосылса сөйлейтіні машина.

Әуелгі кезде машиналарды ешкім мақтамаушы еді. Бай мен молдалар жамандаушы еді. Осы күнде бай, молдалар жым бопты. Батырақтар аузынан суы құрып мақтасады.

Кеше біздің үйде он шақты батырақ жиылып: «трактор аламыз» деп шуласып жатысты. Тегі трактор алмай тынатын түрлері жоқ.

— Трактор алуға мен де қосылам!— деп әкем де протоколға жалпақ бармағын басты.

— Мен де қосылам!— деп мына жақтан мен дүрсе қоя бердім.

Батырақтар ду күлді.

— Қосылсаң, қаны, қол қойшы!— десті.

Мен іркілмей: «Қосыламын. Жұман ұлы Асан» деп қолды қойып қалдым.

— Жарайды, жарайды, жігіт екенсің!—деп батырақтар шуласты. Біреуі келіп арқамнан қақты. Менің қуанышым қойныма сыймады.

Қыстың ақыры

Қыстың көзін жоймақ болып, күн біртіндеп жылына берді. Сірескен қар мен мұз табанынан таусылып ери бастады. Қар ерісімен-ақ көкорай шөптер желкілдеп, шаруалардың бірді-екілі малы семіре бастады.

Әсіресе қыстың достары — сауысқан, қарға, қасқырлардың үні өшкендей болды.

Арамтамақ қарға, сауысқандар масайрай алған жоқ. Күн жылынып, жерге кілем төселгендей қалыпқа түсті.

Сай-сайды су басты. «Жаз келді — жаз келді!» деп жер жүзіндегі жанды заттың бәрі күбірлесті. Шаруалар жазғы жабдығына кірісті. Еңбекке жұмылды.

Бір қазақ қызының сөзі

Жаз жаңа шығып келе жатқан кезде, бір қырғыз қазақтың үйіне келіпті.

Күн жел екен. Үй толы арық-тұрақ екен. Қырғыз үйге кіріп, отыруға орын таба алмай, далада отыра беріпті.

Қас қарайған кезде қазақтың қызы бір қолына сүт ұстап, бір қолымен сырмақ көтеріп келіп айтыпты...

Сұраулар:

Қазақ арық-тұрақты үйге неге қамайды? Арық-тұрақ камалған үйде тазалық болуы мүмкін бе?

Арық-тұрақты да жылыту үшін, үйді де таза ұстау үшін не істеу керек?

Жазғытұры қырда тоқшылық бола ма, аштық бола ма?

Жазғытұры мал неге арық болады?

Жазғытұры мал арық болмау үшін не істеу керек?

Жаз келеді

. . . . .

...ерке жаз келет.

Ал балалар, қараңдар!

Ойнап алтын шаш берет,

Ал балалар, тараңдар!

Жазғытұрымғы айлар: *март, апрель, май.*

Қызыл бұрыш

Майда жұмсақ жел ессе,

Желпілдейді туырлық.

Сықырлайды ырғалып,

Керегелер буылдық.

Керегемен тербеліп,

Желбірейді қызыл ту.

Үй іші толған жалба жең:

Кейі күбір, кейі шу.

Газет, журнал жайылған,

Үймелеген оқушы,

Жалықпашы, қарағым,

Оқышы, інім, оқышы!

Патшаны түсірген күн

Ең соңғы патша екінші Николай Романов еді. Николай да ата-бабаларындай мол жерді иемденіп, пайда тапты. Ақшаның арқасында көп жұртқа жұмыс қылғызды, еңбегін емді. Өңшең ірі қонысты алпауыттармен,

капиталшылармен бірігіп, Ресейді биледі, әскер онын айтқанын қылды. Өзі сияқты басқа жұрттың патшаларымен елге, жерге таласқанда, әскерді соғысқа айдап, қойдай қырды. Солдаттар — жұмысшы мен қара шаруалар ғой. Соңғы неміспен соғысатын жолы жұрт патшаны патшалықтап түсірді. Солдат жұмысшы, қара шаруалар әбден қосылған соң, 1917 жылдың 12 март айында әуелі Петерборда көтеріліс қылды, сонсын Ресей жерінде көтеріліс болды. Сүйтіп, патшаны жоқ қылды; содан кейін еңбекшілер сол жылы октябрь ішінде өкімет басындағы байларды қуып тастап, билікті өз қолына алды. Патшалар қашаннан бері қара халықтың пайдасын ойламай, зәбір көрсетіп келген ғой.

Енді өзге жұрттардың патшалары мен байларын түсіру керек. Мұны біз коммунист партиясының басшылығымен істейміз.

Сайлау ұрандары

— Кедей, батырақтар, орташалармен бірігіп, одақтаса отырып, коммунист партиясының басшылығымен сайлауға қатынасындар!

— Қәмпеске сықылды үлкен науқандарда тап жолын мықты ұстаған кедей, батырақтардың белсенділерін кеңеске сайлаңдар!

— Батырақ, кедейлер! Қәмпескеден алған мал-мүлікті дұрыс пайдаланындар! Шаруаларынды көтеруге жұмсаңдар!

— Қосшы мүшелері! Қосшы одағы кеңес өкіметінің ауылдағы тірегі екенін ұмытпаңдар! Сайлауда еңбекшілерді бастандар! Белсенді жақсы мүшелерінді кеңеске сайлаңдар!

Еңбекшілер, бес жылдық планды төрт жылда орындауға ат салысындар!

— Кедей, батырақ, орташалар! Ауыл шаруашылығын теңшілдік негізіне көшіру үшін ең үлкен сара жол — бірлескен шаруа құру екенін жақсы түсініндер! Күш — бірлікте! Бірлесіндер! Коллектив құрыңдар!

— Ауыл шаруашылығының өнімін арттырудың ең үлкен әдісі шаруаны машиналандыру екенін естен шығармаңдар!

— Ауыл еңбекшілері — байға, молдаға, атқамінерлерге, рушылдыққа қарсы болыңдар!

— Кеңеске іскер, адал, тап саясатын дұрыс алып баратын еңбекшілерден шыққан белсенділерді сайландар!

Кел, жалшы

Жалшы, кедей, батырак
Жағынып байға не қылад?
Еңбекші табы біріксе,
Бар мақсаты табылад.
Тегіс кіріп тілекке,
Мықты сеніп білекке,
Тап тілегі, бірлігі
Алсын орын жүректе.
Келеді тұрмыс гүлденіп:
Енді бекер жүрмелік!
Қой, түйеге көк завод
Дауыс қоссын, күңіреніп.

Он парыз

Мал баққан, егін еккен шаруа, жаттап ал

Шаруаң орнықты, уайымсыз болсын десеңдер мына он парызды жаттап алыңдар:

1) Малыңды күт. Күшіне тигізе қинама. Бет алдына шаба берме. Тамағы тоқ, орны таза болсын.

2) Қол жетер жерде мал дәрігері болса, ауырғанын соған көрсет. Елде малдың жұқпалы ауруы білінсе, дереу мал дәрігеріне білдір.

3) Мал тұқымын асылдандыр. Айғырды, бұқаны, қошқарды, бураны, текені жақсыдан сал. Айғырын, бұқаң жақсы болса, малың берекелі, құнды да, бұлды да болады.

4) Малдың төлін күт. Бұзауың ертеден қара кешке, күннің көзінде байлауда жатпасын. Қымызға қызып отырып, құлынның жайын ұмытып кетпе? Төлді жастай күтсең, бұла қылып өсірсең, малың сонда жақсы болады.

5) Егінді дұрыстап, шашатын тұқымның жақсысын сайлап ал, әбден тазарт, жерді оңдап жырт, жақсылап майдала. Қолыңнан келгенше машина саймандарыңды жөндеп ал, егінді арам шөптен тазарт, ерінбе. Егінді жинап алғанша дамыл көрме.

6) Егіннің жауларын құрт. Тиісті мекемелердің жәрдемімен ел болып, ұйымдасып, егіннің жауларын құрту шарасын істе.

7) Жер ал. Тұрмыстың ыңғайына қарай жерге орналасып, қала болу шарасына кірісіндер. Бастарың қосылып, жиі отырсаңдар, бірігіп шаруа жүргізуге жақсы болады.

8) Су бөге; су түспейтін жерге арық бөгет, су түсірсең пішенге мольғасың, жұттан аман боласың.

9) Шаруа кооперативіне кір. Шаруа артеліне — мал өсіретін, машина-сайман алатын, арық жүргізетін серіктіктер ашыңдар.

10) Шаруаны білім жолымен жүргіз. Мал дәрігерлерінің, білімді адамдардың айтқанын істе.

Сиырды қалай күту керек

Қыстыгүні қай малға болсын жылы қора, құрғақ, жұмсақ орын, мол тамақ, зәрі сынған қоңыр су керек. О түгіл малға ауа мен жарық та керек. Шаруаның тілін білген жұрт — сиыр басына бөлек-бөлек үйшік, алдына оттық істеп, шөпті де, суды да оттыққа қояды екен.

Буаз сиырды ұрма, қинама, қыспа, атқа тепкізбе, айдап суарам деп жығып алма; ескі, шірік шөп, салам, кебек, қатқан нан берме; астын жұмсақ, құрғақ қыл.

Бұзаулардан бір-екі ай бұрын суалтып жібер; бұзаулайтын айында шөпті тым көп берме: күніне екі сағаттай жүргіз; желіні іссе, майла; бұзаулаған соң бір айдай жақсы күт.

Тұқым таза болсын

Астық шығымды болуға тұқым таза, толық болуы керек. Тұқымдық астыққа қастауыш, қара түйнек араласпасын. Тұқым лас болса, егінге арам шөп шығып, қастауыш қаптап кетеді. Арам шөпті егіске шегіртке, торғай сияқты зиянды жәндіктер де үйір болады. Лас тұқымнан өнген егістің астығы да лас болады.

Тұқымды тазартқанда елек астынан түскен ұшығы, ласы малға жем. Тазартылмаған тұқым пайда келтірудің орнына зиянға шығады. Тұқым таза, салмақты, толық болсын.

Қардың суын пайдалан

Қара бидай қардың суымен шығады. Қара бидай егетін жерге қар суын мол сіңіру керек. Құнтақты шаруа егін айналасына жүгері, не шекілдеуік (күнбағар) егеді. Екеуінің сабағы да ағаш сықылды, піскенде басын орып алып, сабағын орнында қалдырады. Оған қар үймелейді. Қар ерігенде жер тояды. Жер суға тойса, егін шығымды болады.

Қар тоқтатқан жердің тұқымын күз сеуіп тастаған жақсы: қар суымен тез өседі.

Қар тоқтатудың бір амалы: қыстыгүні қарды жер ағашпен соқалап тастау.

Есте болатын нәрсе: жерді көлденең жырту керек: қар үймелеуге жақсы.

Тағы бір амалы: қарға шарбақ орнату; қамыс шаншу ең оңайы: әр жерге қарды шошайтып үйе беру немесе аққала соғу.

Ерінбесе, бұлардың қайсысы болса да қиын емес. Қыстыгүні бір-екі күн еңбек етілсе, егін көріне артық шығады.

Жерің тозса, жоңышқа мен бұршақ ек

Бидай салып тозған жерді жаңартудың ең оңай жолы — тозған жерге жоңышқа, бұршақ егу. Бұршақ пен жоңышқа тозған жерге өзі тамақ беріп, жаңартып, семіртеді, тыңландырады. Қайтадан бидай ексең, заулап шығады. Жоңышқа малға таптырмайтын тамақ. Суарып салсаң, бір дестеден 5—6 жүз пұт жоңышқа түседі; күтіп бақса, жоңышқа бір жазда үш рет орылады.

Өзге шөптей жоңышқадан қиқым, салам қалмайды. Жылқы жемегенді қой, қой жемегенді сиыр мен түйе жейді, басқа шөптен асыл, аз жесе де жұғымды болады.

Ал, бұршақ базарда бұл, бидайдан қымбат, жесең — өзіне ас, көже қылсаң — тоқ.

Бір жерге үнемі бір тұқым сала бермей, бұршақ, жоңышқа, бидай, сұлыны алмастырып салып отырсаң, егістік жерің тозбайды. Жері тозған қазақ ең әуелі осыны істесін.

Тарыны қалай егу керек

Тарыны күн әбден жылығанда еккен артық. Тарының шамы салқын. Еккен уақытта күн салқын болса, тары

өте шабан өседі. Тары еккен жердің топырағын ондап майдалау керек. Топырақ неғұрлым үгілмелі, жұмсақ болса, соғұрлым тарының шырайы енеді, еккен жердің топырағы жақсы болса, аз сепкен дұрыс.

Айт шүү, ала атым!

Айт, шүү, ала атым
Сүйеніш қанатым.
Жалғыз сен бейнетпен —
Егінді салатын;
Жаз шөпті шабатын,
Пайданы табатын.
Күн болса алақай,
Еңбегің жанатын.

Айт, шүү, ала атым!
Бү күн айт, баратын.
Еріккен бай емен,
Бар малым — бір атым.
Бір осы ала атым,
Егін бар салатын.
Айт іздеп еріксем,
Жұмысым қалатын.

Айт, шүү, ала атым,
Сүйеніш қанатым.
Күн болса, егерде
Еңбегің жанатын.
Сонда «айт», ала атым —
Мейрамдап шабатын.
Айт, шүү, бітірем
Жерімді салатын.

Трактор

Елдің жер жыртып, егін салып жатқан кезі еді. Бір топ бала ауылдың сыртында ойнап жүр едік. Бір мезгіл Омар...

ҚАЗАҚСТАН

I - бөлім

ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНІҢ БІТІСІ, АУА РАЙЫ

Қазақстан аудандары. Қазақстанда бір облыс, 12 округ, 195 аудан бар. Облыс — Қарақалпақ облысы. Бұнда 4 округ бар. Облыс орталығы Шымбай қаласы. Облыстың барлық халқы 304 541 жан. Бұның 38 проценті қарақалпақ, 28 проценті қазақ, 28-дей проценті өзбек, қалғандары басқа ұлттар.

12 округтің біреуі — Орал округі. Бұның орталығы — Теке (Орал) қаласы. Округтің 4 340 000-дай халқы бар. Соның 72 проценті қазақ. Қалғаны басқа ұлттар.

Екінші округ — Гурьев. Бұның орталығы — Үйшік қаласы. Үйшік, Теке екеуі де Жайық суының бойында. Округтің халқы 177 500. Бұның 79 проценті қазақ, қалғаны қазақ-орыс және басқа ұлттар.

Үшінші округ — Адай. Бұның орталығы — Ойыл қаласы. Халқы 189 мың.

Төртінші округ — Ақтөбе. Орталығы — Ақтөбе қаласы. Халқы 388 мыңдай.

Бесінші округ — Қостанай қаласы. Округ халқы 460 мыңнан аса. Бар халқының 42 проценті қазақ.

Алтыншы округ — Қызылжар. Халқы 725 мыңдай. Соның 28 проценті қазақ. Көпшілік халқы орыс.

Жетінші округ — Ақмола. Орталығы — Ақмола қаласы. Округ халқы 419 мыңдай. Қазағы 57 процент.

Сегізінші округ — Сырдария. Орталығы — Шымкент қаласы. Барлық округ халқы 892 мыңдай. Қазағы 73 процент.

Тоғызыншы округ — Қызылорда. Орталығы Қызылорда қаласы. Округ халқы 317 мың. Бұның 87 проценті қазақ. Қызылорда Сырдарияның жағасында.

Оныншы округ — Павлодар, Кереку округі. Орталығы — Кереку қаласы. Бұл Ертіс суының жағасында. Округ халқы 312 мыңдай. Бұның 55 проценті қазақ. Қалғаны орыс, тағы басқа ұлттар.

Он бірінші округ — Семей округі. Бұның орталығы — Семей қаласы. Округтің барлық халқы 888 мыңдай. Соның 49 проценті қазақ. Қалған көпшілігі орыс және басқа ұлттар.

Он екінші — Қарқаралы округі. Орталық қаласы — Қарқаралы. Округ халқы 186 мыңдай. Қазағы 96 процент.

1926—27 жылдың санағы бойынша барлық Қазақстан халқы 6 578 579 жан. Бұның 539 249-ы қалаларда тұрады. Қалған халық ауыл шаруа кәсібімен тіршілік етеді.

Қазақстанның ауа райы. Қазақстанның ауа райы жалпы алғанда құрғақ деп саналады. Әсіресе түстік жағы, Орта Азия шегіндегі округтердегі ауа райы құрғақ болады.

Сарыарқа белінің терістігіне қарай ауа райы орташа, бұнда жылдың төрт маусымы да болады. Терістік Қазақстанда ауа райы орта есеппен (цельсий бойынша) 3 градус. Бұл аудандарда жылына түсетін жауын-шашын есебі 300—370 миллиметр.

Сарыарқадан түстікке қарай, Атырау жазығы түгелімен жылы болады. Бұл ауданда ауа құрғақ, жауын кем. Жылына түсетін жауын-шашын 150—200 миллиметр. Шілде шаңдатқан ыстық, қысы ызғарлы суық, қары аз болады.

Қазақстанның түстік жағында, жаз өте ыстық, қысы суық құрғақ келеді. Қыстың суықтығы —20 градусқа жетеді. Жаздың ыстығы 40—50 градустан асып кетеді.

Қазақстанның түстік бөлігіне кіретін Жетісу ауданын алсақ, ол таулы. Сондықтан ауа райы салқын болады.

Қазақстанның көп жерінде жауын аз. Себебі Қазақстанға жақын жерде теңіз жоқ. Теңіз суы бу болып аспанға шығып, содан бұлтқа айналып, жауын болып жауады.

Қазақстан топырағы. Қазақстандағы жазық далалардың топырағы егінге қолайсыз. Егінге ең қолайлы қара топырақ, терістікте ғана құндыздық болып өтеді (Қостанай, Көкшетаудың арқа жағында). Мұнан соң қара топырақ Қазақстандағы ірі таулардың қолтығында ойдым-ойдым болып жатады.

Егін шаруасы жақсы орнаған Семей, Ақмола, Орал аудандарындағы топырақ — қоңыр каштан топырағы. Түстікке қарай басқанда бұл топырақ бозғыл каштанға

ауысады. Ондай жерлерде негізгі кәсіп, мал асырау кәсібі болады.

Бұдан ары түстікке таман бассак, қатқыл топырақ және құм болады. Құмды жерлер Бетпақ шөлі, Бөкейліктегі Нарын құмы, Қазалы, Шалқар арасындағы Қаракұм, Ұлықұм, Торғайда Аққұм, тағы басқалар. Бұл топырақтар Қазақстанда белдеу-белдеу емес, көбінесе шет-шеттерінде бірімен-бірі аралас түсіп те жатады.

Түстік жақта құмнан басқа, су жаюға қолайсыз борбас, кебір топырақ та көп.

Қазақстан сулары. а) *Көлдер.* Қазақстан көлдерінің бірқатары жазғытұры қар суымен жиналып, күзге қарай кеуіп, құрғап кетеді. Мұндай көлдерге көбінесе май, июнь айларында шалу шығады. Шалу жылқыға серне болып, тез семіртеді. Бұл көлдер жылқының ата қонысы.

Кейбір көлдер — қопалы. Қопалы көлдер шабынды, қыстаулық болады. Сондай қопалар әр жерде бар. Ең үлкендері Қорғалжың (Ақмола, Атбасар арасында), Сары копа (Торғайда), Қіндікті (Қостанай ауданында), Тәуіп (Ырғызда) тағы басқалар.

Қазақстанның кейбір көлдері сорға айналады. Бұл ащы көлдер. Сор көбінесе Сарыарқаның оңтүстігінде көп. Атырауға қараған еңгеуде көп. Бөкейлікте көп кездеседі.

Бұл сорлардың сулық жағынан да, басқа өсімдік жағынан да қасиеті жоқ деуге болады.

Жалғыз-ақ осындай көлдердің кейбірінде тұз болады. Қазақстан тұзды көлге бай. Тұзды көлдердің ірілері: Дендер (Оралда), Орқаш (Торғайда), Жемей (Қостанайда), Кереку (Кереку ауданында), Жаман тұз, Жақсы тұз (Ақмолада), Қарабас (Семей ауданында).

Қазақстандағы ең ірі көлдер: Арал теңізі. Бұның ең ұзын жері 400 шақырым. Арқадан түстікке қарай 245, батыстан шығысқа қарай 267 шақырым. Бұл теңіз балыққа бай.

Одан соң Балқаш. Бұл Семей, Қарқаралы, Жетісу шегінде. Ұзыны 400 шақырымға таяу. Ені 10—80 шақырым. Балыққа бұ да өте бай.

Алакөл — Жетісудың шығыс бұрышында. Ұзыны 70, ені 40 шақырым. Балықты көл.

Жайсаң көлі — ұзыны 100, ені 30 шақырым. Тұщы, балықты көл. Ертіс суы сол Жайсаңға құйып, жарып өтеді.

Марқакөл — ұзыны 35, ені 15 шақырым. Балықты көл, Семейдің шығысы мен түстігінің аралығында, Алтай тауында.

Сұраулар:

Аудандарында көл бар ма?

Қандай көлдер? Халық шаруасына не пайдасы бар?

б) *Өзендер.* Қазақстанда Атырау жазығында толып жатқан салаларымен Жайық өзені бар.

Жайықта, Теке мен Гурьев қалаларының арасында кішкене өзен пароходтары жүреді. Атырау жазығында Жайықтан басқа Ойыл, Жем, Сағыз өзендері бар. Бұлар Мұғаджар дөңестерінен шығады.

Арал-Балқаш жазығында: Сарысу, Торғай, Ырғыз, Шу өзендері бар. Бұлар Сарыарқа, Алатау араларынан шығады.

Қазақстанның терістік жағында: Ертіс, Есіл, Нұра, Тобыл өзендері бар. Бұлардың бәрі де терістікке қарай ағады. Ертіс Алтайдан шығады.

Ертісте Жайсаң көлінен бастап аяғына шейін пароход жүреді.

Қазақстанның түстік жағындағы өзендердің бәрі де Алатау жотасынан шығады. Бұл жақтағы үлкен өзеннің бірі — Сырдария. Ол Арал теңізіне құяды.

Екінші үлкен өзен — Әмудария. Басы Памир тауларынан шығады да, Қарақалпақ облысын басып өтеді. Бұ да Арал теңізіне құяды. Әмударияда пароход жүреді.

Жетісу ауданындағы үлкен өзеннің бірі — Іле. Іленің нешеме саласы бар.

Соңғы жылдарда Іледе пароход жүре бастады.

Сұраулар:

Аудандарында қандай өзендер бар? Қай жерлерден шығып, қай жерде бітеді? Өзеннен шаруалар қандай пайда алады?

Қазақстан таулары. Қазақстанда батыстан шығысқа жүрген сайын жерінің беті биіктей береді.

Ең шығыс бұрышында — қысы-жазы қары арылмайтын Алтай, Алатау сияқты зеңгер таулар кездеседі.

Жалпы алғанда, Қазақстан жерінің көбі жазық болғанмен, кең жазықтардың араларында бірімен-бірі жалғаса біткен таулар, дөңестер, белдер бар.

Шығыстан бастап Алтай, Тарбағатай сілемдері, Алатаулар — Жетісуды айналып, арасын үзбей тізбектеліп отырады. Семей, Қарқаралы округтеріне аңтарылған еңкеудегі таулар Алтай жүйесінің шашыраған бұтағы.

Сол Алтайдан басталған Семей, Қарқаралыны басқан белдер батыс жақтағы Мұғаджарға шейін созылады.

Бұл белді Сарыарқа белі дейміз.

Сарыарқа барлық Қазақстандағы суларды екі бетке бөледі. Бір сулар терістікке, екінші сулар түстікке ағады.

Қазақстан түстігінде Алатауларға барып жалғасын Қаратау деген үлкен тау бар. Бұл Орта Азия шегінде.

Сұраулар:

Аудандарында қандай таулар бар? Олардан қандай өзендер шығады?

Сусыз тіршілік жоқ. Қазақстанның түстік жағындағы, Түркістандағы диқандардың ең үлкен керегі — су. Бір жылдың төрт бөлігінің бірі судың қамында болады. Ескі арықты тазалау, жаңадан арық қазу, су алатын кезегін аңду — сол сияқты көп-көп жұмыстар бар. Әмударияның жағасындағы Қарақалпақ облысы сияқты жерлерде, су жұмысының жаңағылардан басқа тағы бір ерекше бейнеті бар. Онда кейде су өте көп болып кетеді. Сондайда егінді судың селінен сақтау керек.

Әйтпесе су бар астықты шайып кетуі мүмкін.

Селден егінді қорғау үшін, диқандар қарабура салады. Бұның ұзындығы 100 километрдей, биіктігі 1, 1½ метрдей болады.

Бұндай үлкен қарабура салу, оны жыл сайын бүтіндеп отыру — Қарақалпақ облысының халқына ауыр бейнет, мол шығын болып түсіп отырады.

Су Орта Азияның бар жерінде де аз. Барлық жерде де су тапшылығы бар.

Бірақ бәрінен де суға тапшы жер — Түрікменстан. Түрікменнің диқандарына Әмудариядан су алу қиын.

Бұл дарияның суы саяз, оның үстіне арнасы тез

өзгеріп, әр жылда әр саламен ағады. Үйткені жағасынан ағызатын құмы көп. Сол құмы жол бойында іркіліп, тау болып үйіліп қалып, судың бетін бұрып жібереді.

Оның үстіне жағасы жар болады. Өзеннің суын да лаға жаю үшін суды төменнен көтеріп, биікке шығарып алу керек.

Суды көтеру үшін жағаға шығыр орнатып, сол шығырды атпен айналдырады. Кейде түйе, өгізбен де айналдырады. Бұл жұмыс малға өте ауыр тиеді. Мал жоқ жерде диқанның өзі айналдыратыны да бар.

Бірақ бейнеті зор болса да шығырдың суы аз болады. Сондықтан диқандар суды ширетпен алады. Ширеттің қашан келетінін әрбір диқан ертеден біледі. Және өзіне тиген суды бір тамшысына шейін босқа жібермей, жақсылап пайдалану керек.

Шығырмен суарғанда бір гектар жерді суаруға жұмсайтын еңбек, жәй арықтан суаратын еңбектен төрт есе қиын болады.

Құм. Қазақстан мен Орта Азияның көп жері құм. Ең белгілі құмдар: Қарақұм, Қызылқұм. Қарақұм деген атты адамға жау құм дегеннен қойған болса керек. Қарақұм Әмудария суынан басталып Көпеттау биіктеріне шейін созылады. Құмды шөлде қырда кездесетін жасыл шөп те, гүлдер де жоқ.

Онда жалғыз ғана сұп-сұр ұсақ құм бар. Бұл тегіс болып жатпайды. Кейде құмнан құралған көп төбешіктер болады.

Бұларды бархан дейді. Ондай таудың бәрі де желдің салдарынан жасалған болады. Жел шөлдің үстінен соққанда құмды аспанға көтереді. Сондай жел ұшырған құмдар өте қауіпті болады. Кейде сондай құмдар егіндікті, бақшаларды, қыстақтар мен ескі қалаларды да басып қалады. Жақын жерде шойын жол болса, оның жолдарын да басып қалуға болады.

Бұндай залалдан жолды қорғау үшін жолдың екі жағына қамыстан ықтырма жасап қойған жерлер де бар. Бұдан басқа, жолдың екі жағына, сол құмда өсуге шыдайтын өсімдіктерді егіп, сонымен құмның ауа көшуін тоқтататын шаралар да жасалады.

Құмның өсімдігі. Құмда өсетін өсімдіктердің ең көрнектісі сексеуіл. Құм сексеуілдің ата қонысы. Қалың

құмдардың ішінде көбейіп тоғай болып өскен сексеуілдер де кездеседі.

Сексеуіл тоғайын — өлі тоғай деседі. Үйткені бұнда жапырақ жоқ. Жасыл жіңішке бұтақтары ғана бар. Сыртқы түрі жалаңаш, бұтақталған ағаш сияқты болады.

Және сексеуіл тоғайында ешбір сыбдыр, ешбір дыбыс та естілмейді. Бұның ішінде бір азғана құстар мен азғана басқа жануарлардан басқа ешкім болмайды. Жануардан да жалғыз сарышұнақ тышқан ғана кездеседі. Сексеуіл тоғайы өлген табиғат, жансыз мола сияқты көрінеді. Сексеуіл қисық-қисық болып бұралып өседі.

Ең биік ағашы 3—6 метрдей болады. Сексеуіл биіктемей жайылып өседі. Бұл ағаштың екі тұқымы бар. Бірі қара сексеуіл. Ол аласа болады. Өзі ащыға жақын жерде өседі. Екіншісі ақ сексеуіл. Онысы биігірек болады. Ұсақ құмда өседі.

Сексеуіл ағашы 40—60 жыл жасайды, әр жылда бірнеше қабат жасайды. Бұрын жұрт әр қабатын әрбір жылда жасайтын шығар деп түсінуші еді. Ол қате болып шықты.

Сексеуілдің тамыры жуан болады да, жердің астына тереңдеп кіреді. Тамыры ағаштың бойынан жуанырақ болады.

Сексеуілді «шөлдің патшасы» деп атайды. Себебі бұдан үлкен ағашы жоқ.

Сексеуіл ағашының қажеттігі зор. Орта Азияның ең жақсы отыны — сол сексеуіл.

Көшпелі елдер құрғақ сексеуілден жақсы көмір де өртеп алады. Қара сексеуілдің жас бұтақтарынан сақар да істейді.

Сексеуілдің күлі ыдысқа арналған терілерді түзеуге де жақсы болады.

Бұлардың бәрінің үстіне сексеуіл — жел қуалайтын құмды бекітуші де болып отыр.

Кәрі сексеуіл тамырын тереңге жіберіп алған соң, құмды жел айдап кете алмайтын болады.

Қамыс. Құсайын үйіне кіре беріп:

— Бүгін түнде тағы бір сиырды жолбарыс жарып тастапты, — деді.

— Бұл жолбарыс қайдан келеді? Неге біздің ауыл-

дың жанына келіп жүр?— деп баласы Ақымет әкесінен сұрай бастады.

— Біздің ауылдың жанында Сыр ағады емес пе. Оның бойы толған қалың қамыс. Сол қамыста жолбарыс та, қабан да бар. Қамыс оларға үлкен пана. Адам ол қамыстың ішінде жүре алмайды. Қабандар оңай жүреді. Қамыстың ішінен қабанды іздесең де таба алмайсың. Қабанның көбі тобымен жүреді де, анда-санда қамыстан шығып адамға залал келтіреді.

Жолбарыс қабанды жейді. Ол сол қабанды іздеп келеді. Бұрын жолбарыс қамыста көп болушы еді. Қабан мен жолбарыс ұдайы жауласушы еді. Жолбарыс ыңғайлы. Сондықтан ол жеңетін. Бірақ бұл күнде жолбарыс азайды. Қалғаны болса бірен-саран ғана, олардың да болғаны Сыр мен Әмударияның аяқ жағында болады. Бұл күнде жолбарыстан келетін залал көп емес. Олардан әлдеқайда залалды болып отырған қабан.

Кеше түнде егіндікке бір қабан түскен екен, үш рет айдап шығып едім. Сонда да болмай қайта келіп түсті.

— Жолбарыс азайды дейсің, сол сияқты қабанды да азайтуға болмай ма?— деді баласы.

— Құртуға болады. Аңшылар мылтықпен атып өлтіреді. Бірақ біздің жеріміз өзгелерден алыста. Сондықтан мергендер көп келмейді. Және қабанға шығуға жалғыз аңшыға қиын. Көп кісі бірігіп шығу керек. Көп кісі болса қабанды қамап алады.

Ал жалғыз-жарым кісіден қашып, құтылып кетеді. Қамыс пана болады. Қамыстың сондай залалы да бар.

Онан соң қамыстың үлкен бір залалы тағы бар.

— Ол немене?

— Өзен жағасында қамыс өскен жер дымқыл болады. Қамыстың түбінде су жатады. Ол су ешқайда ақпайды. Бір жатқан жерінде тұрып, сасып бұзыла береді. Бетіне салынды бітіп көгереді. Ондай судан жаман иіс шығады. Сол су жерге тарайды. Сондықтан қамыс айналасындағы топырақ дымқыл болады. Ондай жерді батпақ шалшық дейміз. Сол шалшықта маса көбейеді. Қамыс пен күріш еккен жерлерімізде маса көп болатынын байқағаның бар ма?

— Иә, тіпті көп болады. Маза бермейді.

— Міні, сол масалар адамның үлкен жауы. Көбінесе сол маса шаққаннан кейін адам безгек ауру болады. Ол ауру адамды көп қинайды. Біздің ауылдардағы аурудың көбі безгек.

— Масадан кісі қалай ауырады?

— Масаның денесінде көзге көрінбейтін ұсақ жәндіктер болады. Солар масаның тұмсығымен адамның қанына кіреді де, көбейіп өсе бастайды. Содан кісі біо қызып, бір тоңатын болады.

— Жаман екен ғой. Құрту керек екен масаны.

— Құрту керек. Бірақ масаны құрту үшін жаңағы қамысты батпақты құрту керек. Сол себепті қазір қамысты өртеп, орнына құм сеуіп, топырақ салып, жерді құрғатып отыр бірталай жерде.

Егер сүйтіп біздің батпақтарды құртса да жақсы болар еді. Сонда ауру да, қабан да, жолбарыс та болмас еді.

Сұраулар: Қамыстың келтіретін пайдасы бар ма? Зиянынан басқа қандай пайда келтіреді?

2-бөлім.

ҚАЗАҚСТАН БАЙЛЫҒЫ

Қазақстанда халық шаруасы. Қазақстанның жалпы шаруасында бірінші орын алатын мал шаруасы. Себебі, Қазақстан жерінің көпшілігі мал шаруасына ғана қолайлы.

Бұнда мал шаруасын кәсіп қылатын ел, Қазақстанның байырғы елі — қазақ елі. Бірақ бақташылық ата кәсібі болғанмен, қазақ әлі күнге малды білім жолымен асырамайды. Қөшпелі аудандардың бәрі де малды құр жерге жайып, тебінмен асырайды. Қысқа қор жимайды. Жиюға да болмайды. Ұйткені бұл аудандарда пішендік тапшы.

Сондықтан қыс қатты болғанда қазақ малы көп жұттайды.

Осындай жұттар жиі болып тұрады. Соңғы 1921 жылғы жұтта барлық Қазақстан малының тең жарасы қырылып қалды.

Бұдан соңғы ауыл шаруасындағы негізгі түр — егін, мал шаруашылығы. Бұндай түрлі шаруашылыққа ай-

налған жерлерде егін кәсібі басымдау, мал шаруасы егінге еріп отырады.

Қазақстанның терістік-батыс аудандарында егілетін егін: бидай, сұлы, арпа, қара бидай, тары. Жетісу мен Сырдария аудандарында — суарма бидай мен шөл бидайы. Бұлардан кейін тары, жоңышқа, арпа, сұлы, мақта тағы басқалар. Қарақалпақ облысында мақта, бидай, күріш, жүгері, жоңышқа егіледі. Бұлардың бәрі де суарып егіледі.

Қазақстанда өнерлі кәсіп те бар. Бұның ішінде ілгергі орынды алатын үлгірту кәсібі. Тері, былғары, сабын, мақта, май заводтары бар. Бірақ олар әзірге малдан шығатын өлі бұйымдарды тегіс үлгіртетін күйге жеткен жоқ. Бұл сияқты ұсақ өндірістен басқа Қазақстанда жалпы одақтық маңызы бар үлкен кәсіп дүкендері де бар. Ондайлардың ретіне қосылатындар: Жемнің мұнай кәсібі. Риддер кені. Риддерде қалайы, қорғасын, күміс, алтын, жез қазылады.

Қарсақпайда мыс, жез қазылып шығарылады. Спасск, Екібастұзда тас көмір шығарылады.

Қазақстанда тұз кені де мол. Тұз төбе мұнда 100 миллиард пұт шамасындай болады.

Қазақстанның жаратылыс күштері. Бізде халық шаруасының барлық жоспары жаратылыс күшін пайдалану негізіне құрылған. Жаратылыс күші жағынан Қазақстанды үшке бөлуге болады:

1. Қызулық күші. 2. Ақ көмір. 3. Мұнай кені.

Қызулық күші бар жерлер: Ертістің сол қабағынан Қарағандыға шейін. Бұл — батыс жағы. Терістігінде Екібастұзға жетеді. Түстікте — Спасск заводы, Успен кені, Кеңтөбе сияқты жерлер.

Бұл аудандарда тас көмір қоры өте көп. Көмірдің көп шығатын жері — Қарағанды. Бұдан бес миллиард тонна көмір шығуға тиіс. Қарағанды көмірінің жалпы одақтық маңызы зор.

Екібастұздан Успен кеніне шейін, одан түстікке таман, Балқашқа шейін жайылған ауданда тас көмірден басқа жез, күміс, қорғасын болуы Қарағанды көмірінің маңызын тіпті арттырып жібереді. Бұдан соңғы тас көмір кенінің үлкені — Екібастұз.

Қазақстандағы екінші байлық — ақ көмір. Бұның мол жері — Алтай мен түстік Қазақстан. Шаруашы-

лыққа пайдалануға келетін су күші 2 миллион 400 мың аттың күшіндей бар. Алтайдағы Үбі, Бұқтарма өзендері, түстік Қазақстандағы Шу, Шыршық өзендерінің ғана су күшін алсақ та 270 мың аттың күшіндей болады. Тентек, Лепсі өзендері бұл есепке кірмеген. Мұнда бірінші орын алатын Алтай ауданы. Риддер осының алабына кіреді.

Ақ көмірдің екінші ауданы — Іле өзені.

Іле өзенінің жылдық тасқынын алсақ, дөңгелек есептегенде секундына 505 текше метр су болады екен. Жетісудың барлық суларының 43 процентіне жетеді. Бұл өзеннің қазірдегі бір маңызы — өзенде пароход жүретін болды. Пароход Іленің жоғарғы бойында жүреді. Қытай шегіне, одан ары Құлжа қаласына қатыналатын болады.

Үшінші байлық — мұнай. Бірақ Қазақстан мұнайы әлі түгел зерттелген жоқ.

Зерттелген жерлердің мұнай қорын күшке айналдырып есептегенде, жылына 450 мың аттың күшіндей мұнай шығаруға болады. Мұнай кені бізде Жайық суының жағасындағы Гурьевтен басталып, Жосалыға шейін созылады (бұл Ақтөбенің терістік шығыс жағында). Бірақ желісі үзіліп, әр жерде ірім-ірім болып кездеседі.

Қазақстан өсімдігі. Қазақстан жерінің өсімдігі топырақ ыңғайына қарай әр ауданда әртүрлі болып кездеседі. Қара топырақты тау аудандарында, су шаятын жерлерде өсімдік қалың. Өсімдігі кілемнің түріндей түрлі гүлді. Әртүрлі дәмді, шөбіне боз араласып шығады. Өсімдікке қолайлы аудандарда ел жиі болады.

Топырағы жақсы ауданнан түстікке қарай баса берсек ащы шөп молая береді. Бүйірқұм, баялыш, қара сораң, қызыл сораң сияқты өсімдіктер көбейеді. Шөбі сирек, бойы тым аласа, пішен қылып жинауға өнімсіз болады.

Қазақстанда шөпсіз татыр, тақырлар да тіпті көп. Сондай ауданның бірі — аты шулы Бетпақ дала. Бетпақтан батысқа қарай басқа құмдар бірінен-бірі жалғаса береді. Аяғы Бөкейдің құмдарынан шығады. Жаздыгүні құмда тіршілік мүмкін емес. Құмда мал қыстыгүні ғана тіршілік ете алады.

Қазақстан жерінде ормандар да бар. Бұнда күргелі орман, жапырақты орман да бар.

Күргелі орман — терістік Қазақстанда, Жайсаң, Өскемен, Көкшетау аудандарында. Онан соң Алатауда, тағы басқа кейбір аудандарда болады. Жапырақты ағаштар терістіктегі өзендердің алаптарында көп болады.

Қазақстанның шөл сахараларында сексеуіл өседі. Түстік жағында жеміс ағаштарын өсіру кәсібі мол.

Сұраулар:

Жерлеріңнің топырағы қандай? Қандай өсімдік көп кездеседі?

Тас көмір. Тас көмір қалай пайда болған. Баяғы өткен замандарда біздің жерімізді қалың шың тоғай басқан еді. Ол кезде қазіргі уақытқа қарағанда күн анағұрлым жылы еді. Жаңбыр көп жауып тұрушы еді, су мол болушы еді. Ана жерде, мына жерде шалшық су болушы еді.

Сондықтан ол кезде осы күнгі емен, қарағай, қайың сықылды ағаштар болмай, қамыс, жөке текті ағаштар өте көп, қалың өсетін болған.

Ол кездегі өсімдіктер тез өсіп, тез жығылушы еді. Жығылғанда маңайындағы шалшық суларға жығылушы еді. Осындай жығылған ағаштарды артынан құм, топырақ басып, оның үстіне тағы басқа ағаштар құлап, судың асты қабат-қабат өлі ағаш болып қалып отырған.

Мұнан кейін талай-талай заман өткен. Су астындағы не жердің терең қабаттарындағы ағаштар ұзаққа дейін шірімеген. Олар бара-бара көмірленіп, қатайып, бірнеше замандардан кейін кәдімгі өзіміз білетін қап-қара тас көмірге айналған.

Мұнай. Мұнай деген — қоңыр түсті қою жер майы. Мұнай от тисе жанады. Қызулы болады. Бір килограмм мұнай екі килограмм тас көмірдің жылылығын береді. Сондықтан ең жақсы отын. Әсіресе ол теңіз пароходтары үшін қолайлы отын. Себебі кең дарияларды жүзіп өту үшін, оларға көп отын керек. Көп отынға көп орын керек. Мұнай аз орын алады, көп отынның орнына жүреді. Мұнай жалғыз отын емес, басқа керекке де жаратылады. Айырым заводтарда одан керосин, бензин, вазелин сияқты заттар тартылады. Мұнайдан машина майлайтын май, түрлі бояу, жұпар да жасалады. Кеңес Одағында мұнайдың ең мол кені — Баку қаласының қасы.

Қазақстанда мұнай Жем өзенінің бойында. Ауданы 70 мың шаршы шақырым.

1915 жылы бұдан 16 жарым миллион пұт мұнай шығарылған еді. 25—26 жылы 17 миллион пұт мұнай алынды.

Қарсақпай ауданы. Аудан шаруасының келешегі маңызды. Ұйткені ауданның ішінде мыс, қорғасын, күміс, темір, көмір кендері аса мол. Бұлардың ең күрделісі — мыс кендері. Мыс кендерінің аудандағы ең күшті жері — Жезқазған заводы.

Жезқазған — жалғыз Қазақстан емес, барлық Одақтағы мыс кендерінің күрделісінің бірі. Жезқазған кені ерте замандағы теңізге тұнған қалың құм тастарға жер астынан көтерілген ыстық мысты булардың кірігуінен жасалған кен.

Жезқазған кенінің жеке өзінің ауданы 100 шаршы шақырымдай. Бұлардың қазірге шейін бұрғымен зерттелген бөлімі 90 ғана десятина. Кен шығарылатын штрих, шахталарының ауданы 9 десятинадан аспайды. Осы 90 десятина жердегі бар кеннің мөлшері — 86 метр тереңдіктен жоғарғы жақтарын алғанда, айқын шамасы 1 миллион 700 мың пұт таза мыс беру керек.

Болжау шамасы 42 миллион пұт.

Қарсақпай ауданында мыс жалғыз Жезқазғанда емес, басқа жерлерде де көп. Қысқасы, Қарсақпай ауданы енді біраз жылдарда кен балқыту, завод кәсібін орнату жақтарынан қарағанда Қазақстанда бірінші орында тұруы даусыз.

Сұраулар:

Сендер тұрған жердің маңында кен заводтары бар ма?

Онда бардыңдар ма? Барсандар, көргендеріңді әңгіме қылып айтыңдар.

Түркістан — Сібір жолының бойындағы аудандардың кен байлығы. Жақын арада Түркістан — Сібір жолы бойындағы аудандардың кен байлығын зерттеу жұмысы туралы баяндама тыңдалды. Бұл баяндама бойынша пайдалы кен — жолдың терістік жағында көп көрінеді. Екібас сияқты бұрын ашылған кәсіпорындары да жолға жақын. 1928 жылы жер кенін зерттеуші Русаков Балқаш көлінің терістік жағасынан мыс кенін тапқан. Оның есебінше басқасын былай қойғанда, тек Қоңырат деген

жердің өзінде 25 миллион тонна мыс кені бар көрінеді. Мұнан жылына 31 мың тонна таза мыс шығарып тұруға болады. Жолға тартымды басқа аудандарда көмір, қорғасын сияқты кендер де аз емес. Жол салынып, Балқаш көліне су жолы ашылғаннан кейін бұл кендер пайдаға асырыла бастамақ. Және Балқаштың балығы да керекке дұрыстап жаратылатын болады. Қен зерттейтін комитетке, жақын арада темір жолға жуық кендерді, оның ішінде Балқаштың терістік жағындағы аудан, Алматы, Қапал, Аягөз аудандарындағы кендерді толық зерттеу тапсырылды. Әсіресе жолға жақын Тарбағатай, Іле, Ысық аудандарындағы тас көмір кенін зерттеуге айырықша көңіл бөлінбекші.

(Газеттен.)

Риддер кені. Патша үкіметі Риддер кенін өзі пайдаға асыра алмай, 1912 жылы ағылшын байларына жалға берген. Ағылшын байлары сол жылдан бастап ескі шахталарды тазартқан. Бұрғы салып, жер астындағы кенді зерттеген.

1914 жылы 36 метр тереңдікте есепсіз көп кен байлығы бар екенін білген. Бірақ 1917 жылы Октябрь төңкерісі болып ағылшын байлары еліне қашып кетті. Риддер кені содан бері мемлекеттің мүлкі деп жарияланды.

Риддер кені Кеңес қолына өткен мезгілде азамат соғысы болып жатыр еді. Сондықтан кезінде оның ісі жақсы реттеле алмай, 1921 жылда ғана қайтадан қолға алынды. Бірақ алғашқы кірісу 1921 жылдан басталса да, Риддер кәсібін шынымен жөндеу жұмысы 1925 жылда ғана ретке қойыла бастады. Сонымен алғашқы жылдар шахталар жөндетіліп, кен қазу жұмысына 26-жылдың аяқ кезінде кірісілді.

Риддер кенінен шығатын заттар: жез, қалайы, қорғасын, күміс, алтын сияқтылар. Сол кендер 1927 жылы дұрыстап шығарыла басталды. 1927 жылы октябрьге дейін шығарылған кен тасы — I миллион 225 мың пұт, айына 100 мың пұттан келеді. Содан бері, кен тасын шығару жыл сайын, ай сайын артып келеді. Келесі 1928 жылдың октябріне дейін, айына 205 мың пұт кен шығарылған.

Риддер Қазақстандағы зор өндіріс ауданының бірі болып келеді. Бұнда жұмысшы көп. Жылдан-жылға жұмысшы қаласы үлкейіп, соның ішінде істейтін қазақ

жұмысшыларының да саны артып келеді. Бұл жұмысшылар үшін неше алуан мектептер ашылған, саяси сауатсыздықты жоятын клубтар, саяси тәрбие орындары да көп.

Алматы тауындағы тоғайлар. Орта Азияда тоғайдың көп жері — Ферғана. Бұның тауларынан соң тоғайы қалың болатын таулар Жетісуда. Жетісу ағашы таудың бетінде өседі. Алатаудың көп жерлерін қалың дүм тоғайлар басқан. Бұл тоғайлардың ішінде ағаштың әлденеше атасы бар. Бірақ Іле Алатауының тоғайларында ең көп кездесетін ағаш — қарағай мен алма ағашы.

Қазақстанның астанасы Алматы деп аталғанда — сол жерінде алма ағаштары тоғай болып, жиі өскендіктен аталған. Жазғытұрым алма ағашы гүлдегенде алыстан қарасаң — ағаштардың бойларына ақшыл-қызыл кілем жабылғандай болып көрінеді.

Алма ағашы гүлдегенде айналаның барлығына жәйлі, жақсы иіс тарайды.

Алма ағашынан басқа Жетісуда — Алатау беттерінде қарағай көп өседі.

Бұл ағашты үй салу үшін пайдаланады. Бірақ бұрын шойын жол жоқ болғандықтан алысқа алып шығып сата алмаушы еді. Атпен тасуға ауыр, өнімсіз жұмыс болады.

Бұрын Жетісудан өзге жерлерге апарып сатылатын нәрсе алма болатын. Бірақ шойын жол жоқтықтан оны да тым алысқа апара алмайтын еді. Енді Алматының алмасы Одақтың бар жеріне де баратын болады. Ұйткені Алматы алмасы — дәміне қарағанда ең жақсы алманың бірі. Жетісудың тауларында өсетін тоғайлардың барлық ауданы 300 000 гектар шамасында.

3-бөлім

ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛ ШАРУАСЫ, ЖОЛ ҚАТЫНАСТАРЫ

Мал тұқымын асылдандыру. Малды асылдандыруға екі түрлі жол бар. Бірі — қазақ малының өз тұқымын сұрыптап асылдандыру. Екіншісі — басқа жердің асыл малының тұқымынан қошқар, бұқа, айғыр салып асылдандыру.

Көшпелі қазақ елінде жылы, жақсы қора, малға

беретін жем кем. Қазақ шөпті аз үйеді. Малға беретін өсімдіктерді екпейді.

Басқа жердің асыл малының тұқымы нәзік келеді. Ыстық-суыққа көнбіс болмайды. Жылы қорасыз, жемсіз күн көре алмайды.

Қазақ малы, қазақ жерінің ауа райына, жалпы жағдайына үйренген. Қысы, жазы жайылумен жүреді. Суыққа шыдамды, көнбіс болады. Шөпті аз үйетін, көшпелі қыр елдерінің малы, қар қалың түсіп, мұз болмаса, жайылумен жүріп қыстан шығады.

Тәжірибеге қарағанда басқа тұқым араластырмай-ақ, қазақ малының өз тұқымынан да асыл мал шығаруға болады.

Әдемі, жүрісті, жақсы биелерді сұрыптап, мініске берік, күшті, зор, сүйегі сұлу айғыр салу керек. Сиырдың да сүттісін, құнарлысын алып жақсы бұқаға қашыртса, оның да тұқымы бара-бара іріленіп, сүтті болып асылдануға болады.

Қысқа азық жия алмайтын көшпелі ауданда мал тұқымын асылдандыру осылайша жүруге болады.

Ал енді жақсы қорасы бар, жем тауып бере алатын шаруалар басқа жердің айғырын салып та асылдандыруға болады.

Осы күнде ел арасында агрономдық орындары бар. Олардың қолында жақсы айғырлар, бұқалар, қошқарлар бар.

Малын асылдандырамын деген шаруалар соларды пайдалануы керек.

Бірлескен шаруа (колхоз). Бірлескен шаруа жоқшылықтан құтылудың ең жақсы шарасы екенін қара шаруалар күннен-күнге түсініп келеді.

Кедей мен орта шаруалардың бас қосып, шаруаларын біріктіріп ұйымдасуына кенес үкіметі мен партия қолынан келгенін аяп отырған жоқ.

Бірлесу диқандар мен мал бағушыларға ірі шаруа құруға жол ашып отыр.

Ірі шаруаның бытыраған ұсақ шаруадан жақсы болатыны анық. «Көп түкірсе көл болады» деп қазақ бекерге айтпайды.

Ірі шаруада машина қолдануға болады. Бірқатар машиналарды, ірі шаруа болмаса, ұсақ шаруада қолдану мүмкін емес.

Ірі шаруаларда жер жырту, тыңайту, жермен пайдалану жұмыстарын жақсы тәртіпке қоюға болады.

Осы күнгі бірқатар ірі шаруалар егіндерінің өнімін көңілдегідей арттыра алып отыр. Бір гектар жерден 3—4 тоннаға дейін астық алып отырған ірі шаруалар бар. Мұндай өнімді ұсақ шаруалар жалғанда ала алмайды. Бірлескен ірі шаруа арқылы байлар езгісінен құтылуға болады. Байлар мен құлақтар кедей мен орташаларды басы қосылмағандығымен, шашырандылығымен пайдаланып езеді. Өзіне бағындырады.

Бұған қарсы тұру үшін қара шаруалардың бірлесуі керек.

Бірлескен кедей мен орташаны жау ала алмайды. Күш — бірлікте.

Сұраулар: бірлескен шаруаның жске шаруадан несі артық? Ірі шаруаның ұсақ шаруадан несі артық? Байлардың езгісінен құтылу үшін қара шаруаларға не істеу керек?

Кооператив. Біздің мемлекетімізде социализмнің негізгі жолы — мемлекет өндірісі мен ауыл шаруасының арасын нық байланыстыруда. Ол байланыс кооператив арқылы ғана орындалады.

Капитал заманында кооперативтің өсуі сол капитал жолымен жүреді. Еңбекшілдер қожалығының заманында кооператив социализмге апаратын «даңғыл жол» болмақшы.

Кооператив жұмысы ауыл шаруа заттарын өндіріске өткізіп, ауылға керек заттарды ауылға өткізіп тұруға арналады. Ауылға машиналарды қарызға алып беріп, сонымен ауыл шаруасының өндірісін күшейтуге әрекет етеді.

Кооперативтің күшімен ғана орташа мен кедейлер бірігіп, ел ішіндегі байлар, сәудегерлермен алысуға жарайтын болады. Сонда ғана шаруасын күшейтеді.

Ауыл мен қаланың арасындағы байланыс. Ауыл мен қыстақ қалаға өзінің ауыл шаруасының заттарын береді. Бұл заттары: астық, жүн, тері-терсек, мақта сияқтылар. Осылардың орайына қала, ауыл, қыстаққа фабрика-заводтың істеп шығарған заттарын береді. Ол заттар: бұл, машина сияқтылар.

Қала ауылға бетін бұру керек. Онда не істейді?

Істейтіні: ауылда кеңес құрылысын жасауға көмек етеді, ауылға кітап, газет жіберу керек. Және ауылға агроном, мұғалім, дәрігер жіберу керек.

Осылайша болып, қала мен ауыл бір-біріне шаруашылық жәрдемін берісіп тұрған уақытта ғана бірлік мықты болады. Сол уақытта ғана жұмысшы мен диқан-ның саяси бірлігі берік болады.

Қаракөл қойы. Қазақстандағы қойдың көбі — құйрықты қазақ қойы. Бұның еті, майы мол. Өзі қазақ жеріне үйренген. Қысқа шыдамды. Қатты қыс болмаса, көбінесе алты ай қысты далада, тауда жайылыспен өткізеді. Қазақ қойының қасиеті осы.

Бірақ бұл қойдың жүні биязы, жақсы емес. Сондықтан қазақ қойы қымбат бағалы емес. Жер үстінде қой тұқымы көп. Солардың бәрінің бағасын жүніне қарап белгілейді. Не болмаса қозысының елтірісімен бағалайды.

Қазақ қойының қозысының елтірісі де онша жақсы емес. Жақсы жүнді қойлар фабрика үшін керек. Бұл тоқитын фабрикаларда қымбат бағалы мәуітілер сол асыл қойлардың жүнінен істеліп шығады.

Қазақстанда сол қымбат бағалы қойдың ең көбі — қаракөл қойы.

Қаракөл қойы — Қазақстан ішінде Қызылқұм қазақтарында. Онан соң Қарақалпақ облысында көп. Қаракөл қойы тұқым алуға, басқа тұқымы жақсы қойлармен араластыруға ең жақсы қой деп саналады. Ілім-тәжірибе жолымен айырғанда, ең пайдалы қой осы қаракөл қойы деп танылған.

Тұқымы жақсы қаракөл қойларының бағасы да қымбат. Соғыстан бұрын қаракөл қойының жақсысы 200 сомға жететін. Жақсы елтірісі 500 сомдарға шейін бағаланады. Бұларды біздің мемлекет шет елдерге шығарып сатады.

Қарақалпақ облысындағы қаракөл қойларын агрономдар тексеріп, түрлі қой тұқымдарын асылдандыруға жарайды деп отыр.

Жоңышқа қандай пайда келтіреді.* Алғашқы ор-

---

* Түркістан қазағы жоңышқаның бір атасы бедені көп егеді. Бұны орысша: «люцерни» дейді. Бұның да пайдасы жоңышқадай.

ғанда жоңышқаның бір гектар жерінен 3600—4300-дей килограмм пішен түседі: бұл қормен екі үлкен сиырды жыл бойына асырап шығуға болады.

Жоңышқа ащысы көп арам шөпті құртады.

Арам шөптің жерден алатын дәнін жоңышқа тартып алады.

Сонымен жоңышқа жерді тыңайтып, диқанның, жер тыңайтуға жұмсайтын боқтығын басқа керекке жараттырады.

Жоңышқа жердің нәрін арттырады. Топырақты майдалап, жұмсартып жібереді. Топырақ жұмсақ, майда болса оған су да, ауа да жақсы сіңетін болады.

Жоңышқа диқанды жаңа үлгімен іс істеуге үйретеді. Ол диқан шаруасынан ескі соқаны, ескі маланы айдап шығады.

Олардың орнына «сакка» сияқты плугты, «зиг-заг» сияқты маланы кіргізеді. Бұлар болмаса, жоңышқаның тамыры жайылған жерді жырту қиын болады.

Күріш. Күрішті бәріміз де білеміз. Бұдан істеген тамақ пайдалы, тоқ, дәмді болады. Кейбір бидайы аз жерлерде күріш нан орнына да жүреді. Мысалы Қытайда бидайды аз егеді. Оның орнына егетіні, ішетіні, жейтіні күріш болады. Үндіні алсақ ол да солай. Үнді халқының ең үлкен асы — күріш.

Күріш жылы жерде, суы көп жерде өседі. Орта Азияның ауа райы күріш егуге жәйлі. Бірақ бұнда су аз. Сондықтан бұнда, су көп жиылатын аласа, ойпаң жерлер болмаса, өзге барлық жерге еге беруге болмайды.

Орта Азияның суға бай жері — Ферғана. Сондықтан күріштің көбі Ферғана округінің түстік жағында көп егіледі: одан кейін Самарқан округінде, Ташкен округінде — Шыршық суының аяқ жағында көп егіледі. Бұлардан басқа Хиуа, Бұхарада егіледі. Бұл саналған жерлер Өзбекстан жерінде. Түрікменстанда су аз, сондықтан онда тіпті аз егіледі. Онда күріш еге бастаса, мақтаға су аз болып қалуға болады.

Өзбекстаннан басқа күріш егілетін жерлер: Қазақстан мен Қырғызстан. Қазақстанда бұрын күріш көп егілмеуші еді. Енді, осы соңғы жылдарда, Жетісуда, күріш егу жұмысы күшейтіліп келеді. Жақын заманда Жетісуда бірнеше жерде күріш егетін совхоздар жа-

салмақшы. Ол совхоздардың егетіні жалғыз күріш болады.

Күріш пісу үшін 3,5—4 ай керек.

Күрішке су көп керек дедік. Бұған, бидайға кететін судан 20 есе артық су керек. Мақтаға кететін судан 7—9 есе артық су керек.

Осы себепті бұрын хандар заманында күріш егуші — жері, суы көп, байлар ғана болған. Не болмаса су бөлетін мұраптарға жақындығы бар кісілер ғана егетін болған. Олар таныстық арқылы суды өзгеден көп алатын.

1926 жылда барлық Орта Азияда 200 000 гектар жерге күріш егілді. Бұның көпшілігі Өзбекстанда егілген.

Мақта егу. Қыс өтіп, апрель айы жетті. Күн жылынып жер құрғады. Осы кезде диқандар мақта еге бастайды. Оспан қапшыққа мақтаның дәнін салып алып, егін басына келді. Дәнінің жартысын Оспан бұрынғы аталарынша екпекші болды. Соларша дәнді уыстап алып, түрегеп жүріп шаша салды. Қалған жартысын Оспан жаңа үлгімен шашуға кірісті. Бұлайша егудің жұмысы көп еді.

Әуелі егіндіктің топырағын жал-жал қылып үйіп, тегістеу керек. Сонан соң әрбір жал-жалдың үстінде шұңқырлар ою керек. Соның ішіне ұрықты бос тастай салмайды. Бір шұңқырдың ішіне бірнеше ұрықты қолмен көму керек.

Бірнеше ұрық қатар өсе бастағанда топырақ бетіндегі қатты қабыршақты тез жарып шығады. Түркістанның сар топырағы су тисе сазға айналып, қабыршақтанып қалады, оны жарып шығу жас өсімдікке қиын тиеді. Сондықтан екі-үш ұрықты бірге көму қажет. Оспан ұрықтарының жартысын осы айтқандай қылып екті. Алғашқы еккен ұрықтары мен соңғы еккендерінің қайсысы жақсы шығатынын байқамақшы болды. Ұрықтардың үстіндегі топырақ қабыршақтанып қалмасын деп, Оспан егіндіктің үстіне ұсақталған боқтықты сеуіп тастады.

Күздігүні мақта жинағанда бос шашып тастаған мақта нашар шығып, жолдап еккен мақта өте жақсы шықты.

Алатау бауырында бірінші қоңырау Түркістің

басталған жерінде. Атақты Еділ суының басы: адам аттап өтетін кішкене бұлақ екен.

Түркістің басталатын жері — Луговой станциясы. Осыдан шетке бұрылып бара жатқан қос рельстен аттап өткенде жаңағы Еділ есіне түседі.

Бірақ жәй ғана қос рельс боп жатса да, Түркістан — Сібір жолының басы осы жер. Луговой екеу. Екеуінің арасы бір километр жер.

Бірінші Луговой екіншіден бұрын салынған. Кіші Луговойдан бұл бес жас үлкен. Бірінші Луговойда шу, дырду жоқ. Оның жанынан Фрунзеге, Ташкенге баратын поездар ғана өтеді.

Екінші Луговой бұндай емес, шуы мол, жанды, қызулы. Оның жәйінен сөйлегенде «станцияға барындар» демейді: «өндіріске барындар» дейді.

Ол қазық шынында өндіріс дүкені сияқты.

Біз Луговой — Алматы жолының бірінші пассажиры едік. Сондықтан станция қайда, станция бастығының бөлмесі қайда, телеграф, тағы-тағы сондайлар қайда деп іздестік.

Қазірде бұның бәрі бір-ақ барактың ішінде. Барактың бір бұрышын III кластың залы деп ат қойыпты. Сол жерде Алматыға баратын пассажирлар.

Біз бірінші пассажир поезымен Алматыға тартпақшымыз.

Станцияның есігінде: «Алматыға баратын пассажир поезы 18 июльде таңертеңгі сағат 5 жүреді» деген жарнама маңайдағы кеңес жұртшылығын ертеден қуантулы болатын.

Бұл хабар газет оқымайтын, алыста жатқан қазақ ауылдарына да түгел жеткен. Жұрт тегіс асығулы.

Бұл поезға сыймай қалған адамдар ең болмаса әлемденген паровоз, вагондарға жақсылап қарап қалмақ.

Жолда біздің пассажир поезымыздың өтуін тосып, бөгеліп тұрған талай-талай жүк поездары да бар.

Біз жүрдік. Жол ашылды. Пассажир поездарының ұдайы қатынасы 1 августан басталмақ. Қатынас басталудан бұрын жолды «зерттеп» шығу керек.

Сол зерттеу біткен соң екі Луговойда кәдімгі шойын жол станциясы болады.

Түбінде екі Луговой болмайды. Екеуі қосылады.

Қазіргі екі станцияның ортасынан бір үлкен кіндік

станция салынып, бір поезды Ташкенге, біреуін Сібірге жіберіп тұратын болады.

Шоқпардан асқанда. Егер Луговой станциясы дегеніміз жалғыз барактар болса, бұл жаңа жолдың өзге станциялары туралы не айтуға болады.

Бұлардың бәрі де жаңа көшіп келген ауылдай. Нәрселері әр жерде үюлі, әр жерге шашылған. Кісі орнығып отыратын жер де жоқ.

Бізге қысылғандай, қуанғандай болып:

— Ештеңе емес, бір жұмадан соң келіндер, бар нәрсеміз реттеледі,— деседі.

Ауыл орнығу үшін бір жұма жеткілікті уақыт. Бірақ жол орнығу үшін бұл мезгіл аз болмас па?

Бірақ Түрксібтің салынысы соншалық жылдам. Сондықтан менің қасымдағы шойын жолшылар: үш күн ішінде танымастық болып өзгерген станциялардың барлығын айтысады.

Шу станциясы — қазірде бірнеше «отырықшы» вагоннан ғана жасалған. Станция үйлерінің қызметін сол вагондар атқарып тұр.

Бірақ киіз үй, шатырлармен қатар, станцияның болашақ үлкен үйі де салынып жатыр. Болашақ клуб та іргесін көтерген.

Тұтынушылар серіктігінің үйі де ақ қабырғасын шаңқитып тұр.

Барлық жерде де осындай. Шойын жолдың өзін салу жұмысынан үй салу жұмысы артарақ қалады. Үй мен қала салу — күнінде 4 километр жол салатын жолшылар жұмысымен жарыса алмайтыны анық. Бірақ сол үйлердің, қалалардың салынуы да ескі шойын жолшыларды таң қалдыратындай тездікпен салынады. Шынымен-ақ американың шапшандығы орнаған сияқты.

Далақайнарға 22 километр қалғанда паровоздың бір тетігі бүлініп қалып, амалсыз бөгеліп қалдық. Алдағы бекетке бір салт аттыны жіберіп, басқа паровоз алдыратын болдық.

Бұл бөгеуіл бәрімізге де оңай болмады. Әсіресе, тұңғыш пассажир поезын Алматыға апарып түсіремін деп келе жатқан машинашы Зубрилинге қиын тиді.

Ол әншейінде істемейтін жұмысты істеді. Паровоз қозғалып жіберіп, шуылдап, гүрсілдеп Далақайнарға

қарай тартып берді. Бұл паровоз жаңа келген паровозға тіркеліп алып, атақты Шоқпардың жонына қарай көтерілуге әрекет қылды.

Орта Азияда Шоқпар деген сөзді естімеген кісі бар ма?

«Шоқпар ма, Қордай ма?» деп көп таңдасып, көп таласқан. Жолды қайсысымен асырамыз деген мәселе көп талқыланған.

Біз жеңіп шыққан Шоқпарды басып келеміз.

Таңдауда Шоқпарды алудың артық екенін тәжірибе көрсетті.

Жол Шоқпар арқылы салынғанда, шойын жол шығыны 20 миллион арзандап, жұмыс бір жыл бұрын бітетіні — бұл күнде әбден айқын болды. Шоқпар Қордайдан мың метр аласа, бірақ осы Шоқпардың өзінде де поездың көтерілуі қандай қиын.

Он бір вагонды екі паровоз тартып келеді. Сонда да поездың қозғалуы тіпті жәй. Жаяу кісі озатындай.

Және көтерілетін жері биік болғандықтан поезд айналып жүреді, тік тартудан бұл жүріс оңайырақ.

Сол айналып жүрген жүрісіне қарап қазақтар:

— «Бұлар ақымақ. Тура жүретін жолды иректен қойған» деседі.

Поезд айнала береді, бірақ жәй жүрсе де ілгері басып келеді. Тік жол көзімізге көрінбегендіктен: «тік асуы қайда?» дейміз.

Бұның жауабын терең ордай болып қазылған жол айтады. Барлық Шоқпар асуының бойында жол терең боп қазылған. Поезд ылғи терең ор ішімен жүреді.

Бұл жерлерде қызмет қылған, жалғыз күрек шот емес, аммонал да араласқан көрінеді. Аммонал — жерді ойрандайтын күшті дәрі. Бұл динамиттен де күшті.

Шоқпарда рельс салу үшін жартастарын опырып, құлатқан.

Кесілген, жалаңаштанған тас қабырғалар — вагон терезесінен, пышақпен кесілген жердің іші-бауыры сияқты көрінеді.

Паровоздардың тынысы кеңіп, вагондардың жүрісі шапшандағанына қарап, өрдің таусылғанын байқайсың.

Бұдан ары қарай, Алматыға шейін поезд ылғи еңіспен сыдыртады.

Шоқпар асуынан асып кеттік.

Алматы. Алматының алдындағы салынған станциясында алғашқы келген паровозды жұрттың қалай қарсы алғанын маған айтысып еді.

Паровоздың алдынан қазақтың қалың тобы шыққан.

Көптен күткен қонақты олар қошаметпен қарсы алған.

Паровоздың ішінде болғандарға олар «диқан сыйы» деп шекпен мен тымақ әкеп берген. Бәйге жасаған.

Және шойын жол салушылардың тобына, сый есепті қып екі батырақты әкеп қосқан. Екі батырақ Шамалған даласын тастап, шойын істеуді үйренуге кеткен. Қазақ диқанының кәсібін Түркісіб солайша өзгерткен.

Түркісіб көп нәрсені өзгертіп келеді. Соныммен бірге қазақтың да тұрмысы мен салтын өзгертеді.

Осы себепті, бірінші пассажир поезы Алматыға жақындағанда, жанында диқан еркектер мен диқан әйелдер қалың топ боп бірге шауып отырды. Бәрі де қуанышты, қызыл жалаулар ұзын ағаштың басында желпініп келеді. Шойын алыптың салдырынан қысылып шапқан қазақ аты екі сағат бойына шейін талмастан, Алматының қаласына шейін бізбен қатар шауып барды.

Диқандар асығулы еді. Олар Алматының қуанышына мезгілімен жетпекші еді. Шынымен мезгілінде жетті.

Поезд бір шақырымдай жерді тіпті ақырын жүрді. Бұл жолдың бәрі иін тірескен адам екен.

Еркегі, әйелі, баласы — бәрі де түгел. Қазақ астанасы жас-кәрісіне шейін түгел келсе керек.

Шұбар таудың «урасы!» поездың сәлемдескен айғайымен таласқандай. Музыкалардың тартқан «Интернационалы» поездың ұрандарымен тілдескендей. Ұрандар: «Алматы міні, енді Сібірді әпкел» деген сияқтылар еді.

Біздің поездың келуіне Алматы станцияны салып бітіре алған жоқ еді.

Поезд үлкен семафор-мунбердің жанына тоқтады. Жақын жерде үлкен үй, маңдайында «Алматы» деген жазу бар. Алматы қаласының станциясы осылай аталмақ.

Поезд тоқтады, бірақ қалың жұрттың даурығы бірінші қоңырауды естіртпеді. Бұл қоңырау Алматы станциясының бірінші қоңырауы еді.

Митинг бітті, шешендердің қуанышты сөздері де айтылып болды. Бірақ сонда да халық тарамады.

Поезбен бірге жарысып келген аттар қазір де поездың қақ қасында тұр.

Жолдың әншейіндегі тәртібі бұған көнбесе де, бүгін сын жоқ.

Қазақтар бұнда текке асыққан жоқ. Поездың әр жерін өз қолдарымен сипап, ұстап көру керек. Жалғыз паровоз емес вагондарды да, Алматыда дауыс берген бірінші қоңырауды да ұстап көру керек.

А. Қсандр.

*«Правда Востока» газеті,
5 июль, 1929 жыл.*

Ірі байларды конфискелеу туралы. (Өкімет жарынан). Ұлы Октябрь төңкерісінен кейін Ресей ішіндегі алпауыт байлардың жер-мүлкі алынып, қара шаруа, жұмысшы қолына көшірілді.

Біздің қазақ арасында бұл болған жоқ. Қазақ ішінде баяғы бай, сол бай. Мындаған, жүздеген малы бар. Ежелден билеп-төстеп қалған, елді бір шыбықпен айдаған, ел еңбекшілерін сүліктей сорған; қазақ елін шеншекпенге сатқан, асса бір облысқа, қалса бір дуанға жуандығымен, мықтылығымен даңқы шыққан, атышулы шонжар, ақсүйек байлар әлі баяғы таз қалпында. Ұшан-теңіз байлығы өзінде. Баяғы жуандығы, мықтылығы өзінде.

Байлығы, мықтылығы арқасында маңайына қоңсы кедейлер жинап отыр. Адал ақы, мандай терін жеп, тегін жұмысын істетіп отыр. Қанша кедейлерге арзанын қымбатқа өткізіп, кедейдің қымбатын арзанға алып отыр...

Осының бәрін ұққан ел кедейі енді ұлы төңкерістің бас кезінде ала-алмаған теңдігімізді алуымыз керек деп отыр.

Қазақ кедейлерінің осы тілегіне сүйеніп, ел ішіндегі ежелден билеп-төстеп қалған, патшадан шеншекпен алған ақсүйек, атышулы таңдама ірі байлардың байлығын, ата жуандығын, мықтылығын жою үшін — қазақ өкіметі, — осы байлығы, мықтылығы асқан ірі байлардың малын конфискелеуді, өздерін жер аударуды ұйғарып отыр.

Осылардың қорлық-зорлығынан қазақ еңбекшілерін ерекше төңкеріс қимылымен құтқарайын деп отыр.

Сонымен ірі байлардың малын конфискуелеп, өздерін жер аудару жұмысы басталды.

Осымен Қазақстанның бар жерлерінен ірі байлар бір округтен екінші алыстағы округке жер аударылды.

Өте залалды болған, өте ірі байлар Қазақстан шегінен біржолата қуылып, басқа республикаларға да жіберілді.

Қазақстанның барлық жерінде ел кедейі бұл науқанды үлкен белсенділікпен өткізді. Орталарынан айдалған байлардың артынан топырақ шашып, малдарын қара шаруа артельдеріне бөліп берісті.

Сұраулар: Ірі байлар неге айдалды? Олардың келтірген залалы қандай еді? Өз аудандарыңнан кімдер айдалды? Олардың еңбекші елге келтірген залалдарын айтыңдар?

Қазақстанда жол қатынасы. Қазақстанда темір жол, су жолы, арба жүретін қара жолдар да кем. Қазақстан топырағында Орынбор — Жаманқала, Қостанай, Қызылжар, Семей, Алматы темір жолдары бар.

Соңғы жылдарда салынып жатқан Түркістан — Сібір темір жолының маңызы өте күшті. Бұл жол — озса бүтін Кеңес Одағы, қала берсе Орта Азия, Қазақстан, Сібірдің шаруашылығын өркендетуге себепші болмақ. Жол Семей мен Луговойдан екі жақтап салына бастады. Жолдың ұзындығы 1445 километр. Жол түскен соң Сібірдің, Жетісудың арзан астығы Орта Азияға төтесінен тасылады*.

Алтай өлкесінде жылына 23,5 миллион пұт, Жетісу, Қырғыз, Семейде 18 миллион пұт өздерінен артылған астық болады.

Ақмола округінен жылына 20 млн. пұт астық артады. Осының бәрі Орта Азияға келсе, оның мақта кәсібі өркендейді. Сонда жыл сайын мемлекеттерден мақта сатып алуға жұмсап отырған 266 миллион сом ақшаны мемлекетіміздің өз ішіндегі игілігіне жұмсайтын боламыз.

---

* Түркістан-Сібір темір жолы 1930 жылы 1 майда салынып болып, Семей — Луговой арасында тасымал ашылды (редакцияның ескертуі).

Онан соң Түркістан — Сібір жолымен Алтай, Ала-таудың үй салуға жарайтын ағаштары тасылып, сатылатын болады. Орта Азия бұған да мұқтаж. Қазірде ағашты Ресей ішінен, алыстан алғызады. Алыстан алған зат қымбаттап түседі.

Қазақстан шегінде бұдан басқа салынып жатқан жолдар: Шортан — Көкшетау, Қызылжар — Ақмола, Спасск заводтары арасында. Және де Славгород — Семей арасында. Алматы — Құлжа арасына бұтақ салынбақ. Аягөз бен Ақмола жолы қосылмақ.

Темір жолға қарағанда, Қазақстанда су жолы өте кем.

Пароход Ертіс өзені мен Әмударияда, Арал теңізінде ғана жүруші еді. Соңғы жылдарда Іледе де жүретін болды. Енді бір азда Балқашта жүретін болу керек.

4 - б ө л і м

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫС САЛТЫ ҚОҒАМДЫҚ ТӘРБИЕ

Жолдас Калинин. Михаил Иванович Калинин 1875 жылы ноябрьде Тверь губерниясында, Жоғарғы Троица деген поселкеде туған. Оның әке-шешесі кедей қара шаруа еді. Жолдас Калинин жас күнінен-ақ жұмысқа араласып, үй ішіне болыса бастаған. Алты жастан жас іні-қарындастарын қарап, 11 жастан былай дала жұмысына қатысқан.

Қыстақ мектебін бітіргеннен кейін жолдас Калининді бір көрші бай малайлыққа алады. 1889 жылы жалданған байымен бірге көшіп Петербург (осы күнгі Ленинград) қаласына келеді. Мұнда ол шәкірт болып, мылтыққа патрон (оқ) жасайтын заводқа, артынан Путилов заводына кіреді.

Мұнда жолдас Калинин төңкеріс жұмысына қатыса бастайды.

Ұзамай жолдас Калининді патша полицейлері ұстап алып, тұтқынға салады. Артынан Кавказға айдап жібереді.

Кавказда Калинин төңкерісшілдік жұмысын тастамайды. Тифлис қаласында жұмысшыларды бастап,

өкіметке қарсы қыр көрсетеді. Ереуіл жасайды. Ол үшін жолдас Калинин тағы ұсталып, абақтыға түседі.

Жолдас Калинин Кавказдан Балтық теңізінің жағасындағы Ревиль қаласына айдалады. Мұнда ол тағы төңкеріс жұмысын бастайды. 1904 жылы жолдас Калинин Ревильден Аланес губерниясына қуылады. Онан қайтқаннан кейін большевиктерге қосылады.

1905 жылы төңкерістен кейін жолдас Калинин Петербург пен Мәскеу заводтарында қара жұмыскер боп істеп жүріп, төңкерісшілдік қызметін де тастамайды.

Жиһан соғысында жолдас Калинин Петербург заводында жұмыс қылды. Сол кезде жұмысшыларға капиталшылардың озбырлығын, басқаларды таламақ, езбек мақсаттарын айтып, түсіндіріп жүрді. Жұмысшылар ортасынан төңкерісшіл ұйымдар ашып, большевик партиясының Кіндік Комитетімен қатынас жасап тұрды.

Октябрь төңкерісі жолдас Калининді жоғары көтеріп Петербург қаласына бастық қылды.

1919 жылы март айында Ленин жолдастың ұсынуы бойынша, жолдас Калинин Бүкіл Ресей Кіндік Атқару Комитетінің бастығы боп сайланды.

1923 жылы жолдас Калинин Кеңес Одақ республикасының Кіндік Атқару Комитетіне бастық боп сайланып, осы күнге дейін таймай, барлық теңшіл, Кеңес Республикалар Одағының басшы көсемі боп келе жатыр.

Сұраулар: Жолдас Калинин қай жерде туған? Оның әке-шешесі кім еді? Төңкеріс жұмысына қай қалада тұрғанда кірісті? Қай-қай жерлерге айдалды? Осы күнде қандай орында?

Кеңес Одағында ұлт мәселесі. Кеңестер Одағында 50 ден аса ұлттар бар. Бұлар: орыс, армян, грузин, татар, қазақ, қырғыз, бурят, жақұт, самоед, өзбек, түрікпен, тағы басқалар.

Бұлардың бәрін бір одақ қылып отырған немене? Патша заманында ұсақ ұлттар шаруа жүзінде де, саясат жүзінде де езгіде, кемшілікте болатын.

Патша өкіметі бұратаналар тұрған шеттерде өндірісті өсірмеу әрекетінде болды. Ана тілінде бала оқытатын мектептерді тиып, жауып қойды. Ұлт-ұлттың арасына жаулық, араздық жайды.

Жалғыз кеңес тәртібі ғана осы ұлттардың бәрін бір үйдің ішіндей қылып біріктіріп отыр.

Байлардың заңын найзаның күшімен іске асыратын бұрынғы тәртіпті жоғалтты.

Оның орнына жұмыскер мен диқан өкіметі әрбір ұлтқа еркін тіршілік етуге жол ашты. Әрқайсысы өз тіршілігін өзі басқаратын болды.

Кеңес сайлауы: а) С а й л а у ғ а, с а й л а н у ғ а к і м н і ң қ ұ қ ы ғ ы б а р. Кеңеске сайлауға, сайлануға мына адамдардың қақы бар:

1) Жұмысшылар мен қызметкерлердің еркек, әйелі.

2) Қолөнермендер мен шеберлер.

3) Қара шаруа мен диқаншы казак-орыстар, егер пайда табу үшін біреудің жалдама еңбегімен пайдаланып байтын болса.

4) Қызыл әскер мен қызыл кемешілер. Және қызметкерлер мен жұмыскерлердің үй шаруасында істейтін адамдардың да (қатын, шешесі) сайлау, сайлануға қақы бар.

Жұмысқа жарамсыз болып қалған барлық жарымжан жұмыскерлер, қызыл әскерлер, қара шаруалар да сайлау, сайлану қақына ие болады.

Жоғарыдағылардың сайлау, сайлану қақына ие болуы үшін заң тағы мынадай шарт қояды. Сайлау күніне солардың бәрі, ең кемі 18 жасқа толған болуы тиіс.

б) С а й л а у ғ а, с а й л а н у ғ а к і м н і ң қ а қ ы с ы ж о қ. Біреуді сайлауға, не өзі сайлануға қақысы жоқ адамдар мыналар:

1) Пайда табу үшін жалдама еңбекпен пайдаланатын адамдар. Олар, мысалы, заводшылар, фабриканттар, жалдама жұмыскер тұтатын әр түрлі кәсіп дүкендерінің иелері. Ауыл, қыстақтағы бай-құлақтар, тағы сондайлар.

2) Еңбекпен табылмаған табыспен, мысалы, ақша өсімімен, өндіріс орындарының пайдасы үшін мүлік түсімдерімен күн көрушілер.

3) Жай сәудегерлер, сауда делдалдары.

4) Барлық діннің дін қызметкерлері (молда, ишан, сопы, поп, тағысын тағылар).

5) Бұрынғы полицияның қызметкерлері мен агенттері, тыңшылар, бұрынғы патшаның нәсілдері. Қазақта ұлықтан шен алған жуандардың тұқымдары, хан нәсілдері.

6) Белгілі зерттеумен жынды деп танылған ауру адамдар.

7) Законда, не соттың билігінде көрсетілген уақытқа дейін сот арқылы құқығынан айырылған адамдар.

в) Жергілікті орындардағы кеңес өкіметі. Жергілікті кеңес өкіметінің ең бірінші ұясы, қалалы жерде — қала кеңесі, ауыл-қыстақтарда — ауыл-қыстақ кеңесі.

Онан кейінгі сатысы — аудан кеңес сиазы. Ол сиаз сол аудандағы барлық кеңестердің өкілдерінен құралады. Аудан кеңес сиазы сол ауданға тиісті мәселелерді тексереді, шешеді, бекітеді.

Онан кейінгі саты — округ кеңес сиазы. Бұлар қала кеңестері мен ауыл, қыстақ кеңестерінің өкілдерінен құралады. Округ кеңес сиазы өзінің өкілдерін облыстық, аймақтық кеңес сиаздарына жібереді.

Әрбір кеңес сиазы өзінің көлемінде (аудан, округ, облыс) ең жоғарғы билік орыны болады. Әрбір сиаз өзіне жеке атқару комитетін сайлап алады.

Аудан үшін — аудандық, округ үшін — округтік, аймақ үшін — аймақтық, республика үшін — кіндік атқару комитеттері сайланады.

Бұл атқару комитеттері екі сиаздың әредігінде өзіне қарасты жерлердің ең жоғарғы билеуші орыны боп сайланады.

Сұраулар: Ауыл-қыстақтағы, қаладағы ең жоғарғы билеуші орын қай орын?

Екі сиаз әредігінде ауданды, округті, аймақты республиканы кім билейді?

Қазақстанда саулық сақтау жұмыстары. Төңкеріске дейін өкімет бұратана елдің саулығын зерттеген жоқ. Үйткені уақ ұлттарды келешекте ел болсын деп ойлаған жоқ.

Елдің қамын ойлаған өкімет алдымен елінің саулығын зерттейді.

Осыны бұрынғы патша өкіметі ойлады ма? Ойлаған жоқ. Ойламағандығын ескі өкіметтің істеп кеткен ісі айтып береді.

Мысалға өзіміздің Қазақстанды алайық. Бұнда жергілікті халықтың ең жиі отырған жерінің бірі — Семей. Осы Семей округінің жергілікті халқынан, қазына қаржысынан емделуге ескі өкімет кезінде 6200 адамға бір-

ақ орын берілген. Көшпелі елдің арасында саулық сақтау ісі төңкеріске шейін атымен болған жоқ. Керек десе, саулық зерттеу ісінің жобасы да жасалған жоқ.

Еңбекші елдің бақытына төңкеріс болды. Төңкерістен кейін туған өкімет елдің сана-саңылауын көтерумен бірге, ішкі тұрмысына көз салды. Елді сауықтыруға үңіле қарады.

Ел саулығын сақтау жолында төңкерістен соңғы 10 жылдың қызметі аз емес.

Мұны мына цифрлардан көруге болады.

Қазірде Қазақстанның ірі қалаларында 44 аурухана бар. Ауыл-қыстақ, уақ қалаларда 113 аурухана, 294 фельдшерлік пункті бар. Октябрьдің он жылдық тойына, Қазақстан халқының жиі орнаған жерлеріне, ауыл-қыстақ халқына арналып 20 аурухана салынды. Көшпелі елдердің арасына жоғарғы аталғандардан басқа, ел саулығын зерттейтін көшпелі отрядтар шығарылды. Жыл сайын қазақ үшін аралап 8 үлкен отряд шығады. Отрядтар аралаған жерлерінде қандай аурулардың барлығын да айырады...

Көшпелі елдің арасында саулық сақтау туралы істеген көрнекті шараның бірі — шешек егу болды. Бұрын мындаған қазақ баласы шешектен қырылушы еді. Өлмегені саулығын жойып, не су қараңғы соқыр болып, не өңінен, көркінен айрылып қалушы еді. Енді қазақ баласы шешек апатынан азат болып келеді.

Бұрын қазақ арасына саулық сақтығы туралы тараған үгіт кітабы жоқ еді. Қазір сондай кітаптар да көп таратылады. Төңкерістен бұрын дәрі-дәрмек сататын орындар (аптекалар) жеке адамның, сәудегердің қолында болушы еді.

Қазірде жеке адамның қолында бір аптека да жоқ. Түгел қазына мүлкінде.

Бұдан кәсіп одағының мүшелері, жұмысшы, қызметкер, диқандар — дәріні тегін алады.

Малдан жұғатын аурулар. Мал да адам сияқты ауырады. Оларға да бір-бірінен ауру-науқас жұғады.

Мал ауруларын да адам сияқты емдейді. Бұны мал дәрігері — мамандар істейді.

Малдан адамға жұғатын аурулар санай берсек толып жатыр. Солардың ішінде ел арасында жиі ұшырайтын-

дары: жамандат, маңқа аурулары. Жамандаттың адамға шыққанын күйдіргі дейді.

Жамандат болып өлген жылқының етінен, терісінен сақтану керек. Жамандатып өлген жылқыны сойған адамдарға күйдіргі шығатыны толып жатыр.

Етін жегендер ауырмаса, жақсы пісіргендіктен ғана ауырмайды. Болмаса күйдіргі ішке шықса, жазылу мүмкін емес.

Жамандат болған малдың ешнәрсесін пайдаланбау керек. Оны терең қазып көму керек.

Осы сияқты малдың өзге аурулары да жұғады. Адам ғана емес, малдың өзіне де жұғады.

Сондықтан малды, адамды індеттен сақтау үшін, өнерлі жұрттар жұқпалы аурумен ауырған малды атқызып тастайды. Ауырып өлген малдың ешбір таспатарамысын да шаруасына жаратпай, жерге көміп тастайды. Өлген малдың бәрін бір мола қаздырып, соған апарып, жер астына терең қылып көмеді.

Малды, адамды жұқпалы аурудан, індеттен сақтау үшін ілімнің айтқанын істеу керек.

Жұқпалы аурумен ауырған малдың ешнәрсесін алмай, қан-жынын қалдырмай, малдың өрісі, жүретін жолы, суатынан аулақ жерге апарып көміп тастау керек.

Көмгенде үй басы бір шұқыр қазбай, қай жер болса сол жерге көмбей, бүкіл ауыл болып бір жерге көму керек.

Жердің тереңдігі екі кездей болу керек.

Комсомол — қызыл кемеңнің қамқоры. 1922 жылы октябрьдің 16-сында Ресей Лениншіл Жастарының ұйымы (ВЛКСМ) республиканың қызыл кемесіне қамқор болуды мойнына алды.

Енді жұмыскер мен қара шаруаның жүз-жүз мың жастары оған қашан да болса көсемдік қылып, көмек көрсетуге дайын тұрғанын әрбір су әскері білуге тиісті.

Әрбір комсомол мұны қашанда есінен шығармасын. Қызыл кеме оның көмегін күтіп отыр.

Жаңа әліптің пайдасы. 1) Жаңа әліп үйренуге оңай. 2) Жаңа әліп жазуға жеңіл. 3) Жаңа әліп оқуға оңды. 4) Жаңа әліп тасқа басуға қолайлы. 5) Жаңа әліптің бағасы арзан. 6) Жаңа әліп тез тозбайтын төзімді. 7) Білім кітаптарындағы пән белгісі қай жұртта болса

да жаңа әліп әріптерімен жазылады. 8) Денсаулыққа керекті дәрі-дәрмектер жаңа әліппен жазылып алынады. 9) Жаңа әліпті білген адам Европа елдерінің және басқа елдердің көбінің баспа сөздерін оқи алатын болады. 10) Жаңа әліп арқылы жер жүзінің бәрімен де қатынас жасауға болады. 11) Жаңа әліп ескілік пен діншілдіктің тамырына балта шабады... болғанша жаңа әліпке көшелік.

Жойылсын қалың мал. (Өкімет заңынан). Біздің өкімет заңында, қалың мал туралы мынандай ереже бар:

230. Қазақ ғұрпы бойынша күйеу немесе оның әкешесі, ағайындары, құдандасы жағынан қыздың әкешесінің ағайындарына, немесе құдандасына қызды сол мал берген күйеуге еріксіз тиюге міндетті қылса, малды берушілер бір жылға шейін еріксіз жұмысқа салынады. Немесе, бір жылға шейін еркінен айрылады. Бұл қылмысты істеген жай адамдар мен іс басындағы адамдар да сол жазаға бұйырылады. Қалың мал алушылар да сол жазаға бұйырылып, оның үстіне алған қалың малындай айып тартады.

231. Әйелді еріксіз күйеуге зорлаушылар бес жылға шейін еркінен айрылады.

232. Екі қатын алушылар мен көп қатын алушылар бір жылға шейін еріксіз жұмысқа бұйырылады.

Протокол.

...Протокол жүргізуді үйрену керек. Бұнда көрсетілетін нәрселер:

а) Жиылыс жасаушы кімдер, яки қандай ұйым;
б) қай уақытта жиылыс жасады; т) кімдер болды;
ж) жиылыс бастығы мен хатшының аттары, фамилиясы;
д) күн тәртібі; р) сонан соң нелер сөйленіп, нендей қорытындыға келінді, соның қысқаша мазмұны; з) бастық пен хатшының қолы.

Мысал:

30—III—26 жылда рабфак месткомын тергеген комиссия жиылысының

№ 2-протоколы

Болғандар: Қарпов, Палымбақ, Оразбаева, месткомнан — Брегман, Навицкий.

Бастық: Қарпов, хатшы — Палымбақ.

Күн тәртібі:

1. Месткомды зерттеудің планы.
2. (26 жылдың 1/1-нан 15—III-қа шейінгі) уақытта месткомның пұл жұмысы қалай жүргізілгенін зерттеу.
3. Өзара жәрдемнің кассасын зерттеп шығу.
4. Ағымдағы істер.

Тыңдалды:

Қаулы қылынды:

1. Карпов жолдас зерттеу жасау туралы мынандай тәртіп ұсынады:

Әуелі касса кітабын алып месткомның шығындарының орынды, орынсызын зерттеп шығу керек.

Содан кейін касса кітабын өзара жәрдем кассасындағы сомамен салыстыру керек. Бұның да шығындарының орынды, орынсызын айыру керек.

2. Брегман жолдастың касса кітабын жүргізу, соманы жұмсау жөніндегі берген түсінігі. Кітапты зерттеу.

3. Навицкий жолдастың өзара жәрдем кассасының есебін жүргізу турасында берген түсіндірісі.

4. Оразбайқызы жолдастың зерттеудің келесі күні туралы қойған сұрағы.

1. Карпов жолдастың зерттеу жасау тәртібі туралы ұсынған ұсынысын қабылдап, соны қолдануға кірісу керек.

2. Месткомның ақша есебін жүргізген тәртібін және шығын қылған сомасын негізінде орынды деп табу. Жалғыз-ақ бұдан былай местком кітаптағы өшіріліп жазылған сөздерге түсінік жазып отыратын болсын. Және жұмсалған ақша не орынға жұмсалатынын толық жазып отырсын.

3. Кіріс пен шығысты айына бір-ақ рет кітапқа тіркеуді кемшілік деп табу. Бұдан былай бұндайдың болмауын шарт қылу. Өз жәрдем кассасы үш күн ішінде кітабын тәртіпке қойып, бұдан кейін кіріс-шығысты күн сайын жазып отырсын.

4. Келесі зерттеу 5-апрельге сағат 3-ке белгіленсін.

Бастық (қолы қойылған).
Хатшы (қолы қойылған).

ҚАЗАҚСТАНҒА КӨРШІЛЕС РЕСПУБЛИКАЛАР

Орта Азияның республикалары. Орта Азияға қарайтын жердің ауданы мол. Бұның күнбатыстан күншығысқа шейінгі ұзындығы 2.266 километр, терістіктен түстікке шейінгі көлденеңі 1.290 километр.

Бұл үлкен аудандағы республикалар: Одақтық Өзбек ССР-ы, Одақтық Тәжік ССР-ы, Одақтық Түрікпен ССР-ы және Қырғыз автономиясы — бұл РСФСР-ге кіреді.

Бұлардан басқа, Орта Азияның ішіне Қазақстан автономиясының оңтүстік бөлімі кіреді. Және Қазақстанға қарайтын Қарақалпақ автономиялық облысы кіреді.

Орта Азия республикалары жер шамасына қарағанда РСФСР-дің еуропалық бөлімінің үштен біріндей, жерінің бәрін есептесек: Германия, Франция, Италия, Австрия, Венгрияның бәрінің жерін қосқанда қандай болса, Орта Азияның молдығы да сондай.

Бұл Орта Азия республикаларының шекарасы батыста РСФСР-мен шектес.

Кавказ республикаларымен шектес, түстікте парсы, ауғанмен шектес.

Шығыс-түстік аралығында Қытаймен шектес. Терістікте РСФСР-дің азиялық бөлімі — Сібірмен шектес.

Өзбек республикасы Алатаудың терістік-батыстық сілемдерінде. Бұның шегіне жақын келетіндер: Қазақстан, Қарақалпақ облысы, Түрікпен республикасы, Ауған, Қытай.

Қырғызстан. Алатау, Памир тауы және Сырдың басындағы жазықтарға орналасқан.

Қырғызстанның терістік-шығыс жағында Ыстықкөл бар. Бұл — дүние жүзіндегі таулы жерге біткен көлдің ең зоры.

Қырғызстан терістікте Қазақстанмен шекаралас, батыста — Өзбекстанмен, түстікте — Тәжікстанмен, түстікпен шығыс аралығында — Қытаймен шекаралас.

Қырғызстан 7 кантонға (округке) бөлінеді. Бұлары: Талас, Жәлелебад, Шу, Фрунзе, Ош, Нарын, Қарақол.

Қырғызстанның астанасы — Фрунзе қаласы (Пішпек). Бұл қала шойын жол үстінде. Осы шойын жол Фрунзені өзге республикалармен жалғастырады. Сібірмен Қытай жақтарына арба жолдары тарайды.

Қалада өндіріс әлсіз күйде. Өнімдісі — сауда. Елеулі

сауда заттары: астық пен мал сүмесіндері. Астанадағы халық саны 35.000.

Қырғызстанның өзге қалаларының ішіндегі елеулісі Қарақол. Бұның тұрған жері әрі сұлу, әрі саушылыққа өте жақсы. Жыл сайын денсаулығын түзейміз дегендер Қарақолға әлденеше мыңнан жиылады.

Қырғызстан жерінің көлемі 200 000 шаршы километр. Халқы 1 миллион. Орташа есептегенде: бір километрге 5 адамнан келеді.

Ұлт жігіне бөлгенде, бар халқының 67 проценті қырғыз, 12% — орыс, 11% — өзбек, 10% — өзге ұлттар: тәжік, қазақ сияқтылар.

Тұрмыс қалпына, әдет-салтына, тіліне қарағанда қырғыз қазаққа жақын.

Осы күнде отырықшы болып келе жатқан қырғыз көбеюлі. Бірақ әлі де көшпелілердің жалпы саны артық жатыр.

Халық жиі отырған жердің бәрінде де мектептер бар.

Қырғызстанда — қалалардың аудандарында, Памирдың етектерінде, Алатаудың тау ішіндегі жазықтарында — қыстақ салып тұрған орыстар бар. Бұндай қыстақтардың жалпы саны қырық шамалы. Орыстың көбі егіншілік кәсібінде.

Көл мен өзен жағасындағылар балықшылықты да кәсіп қылады. Жері аз орыстар әртүрлі уақ кәсіптерді қолданады.

Орыстар үйлерін күйдірмеген кірпіштен салады. Әрбір үйдің жерінде жеміс бақшасы мен палыз (огород) болады.

Қыстақтардың бәрінде де мектеп бар.

Орта Азияның топырағы қандай. Топырақ деп жердің үстіңгі қыртысын айтамыз. Сол қыртыста көп мән бар. Өсімдікке жақсы, өсімдікке жаман топырақ бар деп бөледі.

Өсімдікке жақсы топырақ болса, егін жақсы шығады, жаман топыраққа ешнәрсе егуге болмайды. Нашар топырақтың шығымы да нашар болады. Өсімдікке ең жақсы топырақ — қара топырақ. Ол шіріген өсімдіктер мен жануарлардың өлекселерінен құралған топырақ.

Сары топырақ өсімдікке жақсы деп саналады. Орта Азияда қара топырақ жоқтың қасы. Мұнда егінді сары топырақты жерге егеді.

Кейбіреулердің пікіріне қарағанда, сары топырақ ауып келген топырақ деп саналады. Оны не жел, не болмаса өзен аударып, ағызып әкеледі. Олар бұл топырақты қайдан алады. Жел жерден шаң шығарады да, сол шаңды жинап әкеп таулардың ығына үйеді. Заманнан заман өткен сайын сол шаң көбейе береді. Ақырында сары топырақ көп жерді басып, жәйіліп алады.

Ол топырақтың түсі сары, жұмсақ болады. Өзінен су өткіш болады. Сырт ажарына қарағанда бұл топырақ ылғи біркелкі, қабат-қабат болмайды. Өзге топырақтарда бірінің үстіне бірі түскен қабат-қабат бар.

Өзендер де жел сияқты қызмет етіп, өздерінің жағасындағы жерді шәйіп, ұсақ топырақтарды ағызып әкетеді. Сонымен өзеннің біткен жерінде, яки теңізге құйған жерінде ағып келе жатқан шаң топырақтың барлығы жерге шөгіп отырып қалады. Бұдан да сары топырақ құралады.

Бірақ бұл топырақ жел әкелген топырақтан басқарак болады.

Бұнда анадай емес, қабаттар бар және қаттырақ болады. Суды да оңайлықпен өткізбейді.

Көбінесе қабатсыз топырақтың астында қабатты топырақ жатады.

Егіншілік кәсібі үшін бұл жағы пайдалы: су үстіңгі сары топырақты қабаттан тез өтеді де, ары кетпей тоқтайды. Су бос шығын болмайды. Өсімдікке бұнысы жәйлі.

Кейбір білімпаздардың пікірі бойынша, сары топырақ ауып келген топырақ емес, сол тұрған жерінде болған, ауа райы, су, желдің әсерімен жасалып қалатын болады дейді.

Орта Азия халықтарының тіршілігіне сары топырақтың пайдасы зор.

Сары топыраққа егін егуден басқа жұрт өздерінің үйлерін, дуалдарын да осы топырақтан салады. Сары топырақпен жерді де тыңайтады. Құлаған дуалдардың кесектерін алып, егіндікке алып барып, соны уатып, шашып тастайтын болады. Арық сулары да ылғи сары топырақты ағызып отырады. Сондықтан арық суының түсі ылай болады. Жерді суарғанда сары топырақ шөгіп қалып, егіндік жерді соның өзімен де тыңайтады. Кейде сары топырақ су ішінде көп болсын деп, сумен сары топырақтан құралған төбешіктерді шайғызатыны да болады.

Бірақ Орта Азияда сол сары топырақ жайылған жер көп емес. Ұйткені өзен де, тау да бізде соншалық көп емес.

Мөлшермен Орта Азияның барлық көлемін 100 бөлімге бөлсек, соның 10 бөлігі ғана сары топырақ болады.

Өзге жердің жартысынан артығын құм басқан. Құмды шөлдің арасында анда-санда ащылы, сортаң жер кездеседі. Бірақ ол көп емес, 100-ден 1—2 бөлім ғана болады. Орта Азияда 100 бөліктің 20 бөлігі таудың еншісіне тиеді. Қалған жердің барлығы сазды қыр. Олар егіндікке жарамайды. Ұйткені суаруға келмейді. Қырдың сазды жерлері күн ыстығынан жарылып жатады. Және саздың өзі де таза күйде емес, көп жерде ол құммен аралас болады.

Сонымен Орта Азияның бар көлемін 100-ге бөлсек, соның 59 бөлімі құмды топырақ, 10 бөлімі сары топырақ, 20-сы тау, 2 бөлімі ащылы сортаң, 9 бөлімі сазды қыр, егінге қолайсыз жер болып шығады.

Мақта қалай өседі. Мақтаның көбі Орта Азияда өседі. Қазақстан жерінде Сырдария округінде, Таш-қазақ ауданында, онан соң Қарақалпақ облысында өседі. Бұл аудандардың барлығы да Орта Азияда. Орта Азияда күн жылы, ыстық, ұзақ болады. Мақта ыстықты сүйеді. Сондықтан Америкада мақтаны «күн баласы» деп те атайды. Жаңбырлы, бұлыңғыр күндерде мақта өндімейді. Мақтаны еккен күннен бастап, күздігүні жиып алғанға шейін жаңбыр болмаса тіпті жақсы болады. Мақтаны сентябрь айынан бастап жинауға кіріседі. Олай болса, жиыны бес айдай жауынсыз, ашық, жылы күн болып тұру керек.

Сондайлық жаңбырсыз, ашық, ұзақ жаз Орта Азияда болады.

Еккеннен кейін 20 күннен соң әлді ұрықтар жер жүзіне көктеп шыға бастайды. Содан ары өскенінде мақта түп болып ұлғая бастайды.

Мақта егіндігін суару қажет. Егілгеннен бастап, мақтаның өсуі тоқталғанша 3—5 рет суарылады. Мақтаны суарғанда арықтан суарады. Арық суы жалдап үйген топырақтардың арасымен жүреді.

Егер тұқым қалай болса солай шашылып тасталған болса, арық суы барлық егіндікті басады. Суарудан басқа, топырақты шауып босату керек. Мақта тамыры-

ның айналасындағы топырақ бос, күпсек болу қажет. Шапқанда кетпенмен шабады.

Және мақтаның қасынан шыққан арам шөптерді жұлу керек. Арам шөп шабылмаса суға ортақ болып, мақтаның өсуіне бөгет жасайды. Мақта июнь айынан бастап гүлденеді. Сентябрьде бүрінің аузы ашылады. Содан кейін мақтаны жинауға кірісу керек.

Мақта қайда өседі. Март басы. Семей жақта әлі қыс. Үскіріп боран соғады. Даланы қалың қар басқан. Бұл кезде алыстағы Өзбекстан мен Түрікменстанда масайраған жаз. Емге қар табылмайды. Жарқыраған жылы, ашық күн, көгерген дала, гүлденген ағаш.

Ол жақтарда сегіз ай ыстық болады. Ала жаздай аспанды теңгедей бұлт баспайды. Бір тамшы жаңбыр жаумайды десе болады.

Мақта үшін, міне, сол керек. Мақта ыстық жерді, құрғақ ауаны жақсы көреді.

Мақта март айының аяқ кезінде егіледі. Июньнің басында гүлденеді. Әуелі мақта жасыл шөп болып шығады. Артынан бүршік пайда болады. Бүршіктер гүл атады. Гүлі алғашқы күні ақ болады, ертеңіне қызарады. Біраздан соң гүл үгіліп түседі, мақтаның жалаңаштанып шоқпар бас көсегі қалады. Бұл көсектер — мақтаның жемісі болады. Көсек піскеннен кейін жарылады. Ішінен жұмсақ ақ түбіт шығады. Мақта деп, міне, соны айтамыз.

Мақтаны суару. Мақтаның өсіп, жетілуі үшін 215 жылы, ашық күн керек. Жердің жеткілікті дымқылдығы болу керек. Түрікменстан мен Өзбекстанда жылы күн тіпті көп, бірақ су аз. Сондықтан бұл жерлерде мақта суару үшін арық жүргізіледі. Егін салынған даланың бәрі сала-сала арық болады. Арық үлкен өзендерден алынады.

Мақтаны өңдеу. Мақта теріліп біткеннен кейін, оны түйе мен арбаға артып заводқа апарады.

Завод мақтаны тазалап шығарады: ұрығын бір бөлек, мақтасын бір бөлек ажыратады. Артынан ұрығын жәншіп, онан май ағызады (зығыр майы). Жәншуден қалған қабығын отқа жағады не даланы жаңарту үшін

пайдаланады. Мақтасын бұл тоқитын фабрикаға жібереді. Ол фабрикада мақтадан машина ұршықпен жіп иіріп, жіптен еңбекшілерге, диқандарға керекті бұл тоқылады.

С ұ р а у л а р: Мақтаға қандай жағдай керек? Мақта қалай өседі? Мақтадан не істеледі?

Жиналған мақта қайда барады. Оспан мақтасын заводқа апарып төгіп, көп ақша алып үйіне қайтты. Заводта мақтаны ұрықтан және басқа шөп-шардан аршып тазалады. Содан соң машинамен басып, үлкен-үлкен тең қылып буып, шойын жолға салып Мәскеудің бұл тоқитын фабрикаларына жіберді. Тоқыма фабрикалары мақтадан әр түрлі, әр түсті бұлдар, маталар тоқып шығарады.

Біздің жаз киетін киімдеріміз, ішкі киімдеріміз, барлығы да сол тоқыма фабрикаларында мақтадан істеліп шығады.

Орта Азияда жер сілкіну неден болады. Орта Азияда жер сілкіну көп болады. Бұның себебі: Орта Азияның таулары әлі әбден қалыптанып болмағандықтан. Бұрынғы ескі тауларға жаңадан шыққан таулар қосылады. Бұл жердің ішкі кіндігі салқындағандықтан болады. Жердің ішіндегі қызу бәсеңдеген сайын сыртқы қатпарлардың қабаттары өзгереді. Жаңа қабат пайда болады. Егер жаңа қабаттар жайлықпен жасалса, онда тау жыныстарының қозғалыстары байқалмай жәй болады. Бір адамның өмірінде таудың өзгерісі байқалмайды. Бірақ бірнеше мың жылдарда, я бірнеше жүз жылдарда жаңа бір биік пайда болады.

Бірақ жер ішінің өзгерісі үнемі жәй болып отырмайды. Кейде ішкі қызу әлсірегенде жердің қатпарлары шұғылынан толқынатыны болады. Сондайда жердің үстіңгі қабаты дірілдеп қозғалады. Соны біз жер сілкіну дейміз. Осындай таудың жасалу ретінен барып болатын жер сілкінуді тектондық сілкіну деп атайды. Бұдан басқа екінші түрлі сілкіну бар. Оны опырылма сілкіну дейді. Бұл жер астындағы қуыстардың төбесі опырылып құлаудан болады. Төбе құлағанда жер үстінен барған судың себебінен болады.

Біздің Орта Азияда болатын жер сілкінудің көбі — әуелгі түрлі сілкіну.

Ең күшті жер сілкіну 1887 жылы болды. Онда Алматы қаласы ойран болды.

1902 жылы Ферғана тауындағы Әндіжан қаласы ойран болды. Ферғана тауы да Алматы тауы сияқты бір Алатаудың сілемі болады. Қырылған адамның шығынына қарағанда ең зор залал келтірген Қаратақ сілкінуі. Бұл 1907 жылы болды. Жер сілкінуден күншығыс Бұқарадағы Қаратақ деген қала ойран болып, 5 мың адам қаза тапты. Бар ауданда өлген адам саны 10 мың болды. Адамнан басқа көп мал да қырылды.

С ұ р а у л а р: Жер сілкіну неден болады? Орта Азияда ең күшті сілкінулер қашан, қайда болды?

КЕҢЕС ОДАҒЫ

I - б ө л і м.

ОДАҚТЫҢ ӨНДІРІСІ. ОДАҚТЫ ИНДУСТРИЯЛАУ

Кенес Одағына қандай республикалар кіреді. Социалдық негізіне құрылған Кенес Республикалар одағы (СССР) кеңесті республикалардың бірінші одақтық съезінде, 1922 жылы декабрь айында құрылды.

Бұл Одаққа кіретін республикалар:

1. РСФСР — социалдық негізіне құрылған Ресейлік Кенес республикалар құрамасы. Кіндік қаласы — Мәскеу. Бұған кіретін автономиялы республикалардың бірі — Қазақстан.

2. УССР — социалдық негізіне құрылған Украина Кенес республикасы. Кіндік қаласы — Харьков.

3. БССР — социалдық негізіне құрылған Белорусс Кенес республикасы. Кіндік қаласы — Минск.

4. ЗСФСР — социалдық негізіне құрылған Закавказ республикаларының құрамасы. Кіндік қаласы — Тифлис.

5. ӨзССР — социалдық негізіне құрылған Өзбек Кенес республикасы. Кіндік қаласы — Самарқан.

6. ТССР — социалдық негізіне құрылған Түрікмен Кенес республикасы. Кіндік қаласы — Полторацкий (Ашхабад).

7. Соңғы жылда бұлардың санына қосылған жетінші

республика — социалдық негізіне құрылған Тәжікстан Кеңес республикасы. Кіндік қаласы — Дүйшембі.

Ресейлік Кеңес республикалар құрамасы, Закавказ Кеңес республикаларының құрамасы деудің себебі — бұл республикаларға бірнеше ұқсас республикалар, автономиялы облыстар кіреді.

Мәскеу. Мәскеу — РСФСР-дің астанасы. Және СССР-дің барлық шаруашылық, саяси тіршілігінің кіндігі.

Мәскеу — 2 миллион халқы бар зор қала. Күніне әлденеше поездар мұнда талай мыңдаған адамдарды алып келіп, талай мың адамдарды алып кетіп жатады.

Қаланың ішіндегі қозғалыс күндіз-түні бірдей үзілмейді. Қаланың үстінде аэропандар ұшып жүреді. Көшелерде автомобиль, трамвай, автобустар ағылып жатады. Үйлердің шатыр-шатырларының төбесінде радио ағаштары шаншылып тұрады. Фабрика, заводтардың ұзын мұржаларынан түтін будақтап шығып жатады.

Мәскеуде сансыз көп мектептер, әжәйіпханалар, театрлар, кинолар бар.

Бұнда әкімшілік кеңселерінің ең үлкендері тұрады. СССР-дің Кіндік Комитеті, Халық Комиссарлар Кеңесі де осында. Мәскеуде шет патшалықтардың елшілері де тұрады.

Қаланың дәл ортасында Қызыл майдан деген алаң бар. Сонда еңбекшілердің ұлы бастығы — Ленин жолдастың қабыры бар. Оны Мавзолей дейді. Мәскеу — бүкіл дүние төңкерісінің кіндігі. Жер үстінің еңбекшілі Мәскеуді барынша жақсы көреді. Байлар өлердей жек көреді.

Кеңес Одағының халық шаруасы. Біздің мемлекетіміз барлық құрғақ жердің алты бөлігінің біріне ие болып отыр.

СССР — негізінде екінші мемлекет деп саналады. Бұның егіндігі бүкіл жер жүзіндегі барлық егіндіктің үштен біріне барабар.

Бүкіл дүние шаруасы сияқты бізде де аудан-аудан, облыс-облыс арасында еңбек бөлісу бар.

Өндіріс аудандары мен егінші аудандар арасында зат айырбасы жасалады.

Өндірістің екі үлкен кіндігі — Мәскеу мен терістік-батыс аудандары. Бұлар қара топырақты түстіктен астық алады. Сібір мен Қазақстаннан май, ет алады. Донбасс пен Оралдан тас көмір, темір алады.

Баку ауданынан мұнай, Түркістаннан мақта алады.

Азық-түлік заттарын қала халқы ішіп жейді. Отын мен шикі зат фабрикаларға барады. Ол фабрикалар: бұл, темір саймандар, аяқ киім, ауыл шаруа машиналарын жасап шығарады. Сол жасалған нәрселер СССР-дің барлық егінші аудандарына түгел тарайды.

Қазіргі күнде СССР үкіметі мемлекетті машиналандыру қамына кірісіп отыр. Мемлекетті электрлендіру жөнінде бұл күнде көп табыс бар. Волховстрой, Шатур сияқты үлкен электр станциялары салынып болды. Бұл күнде Днепрострой деген үлкен станция және салынып жатыр. Соның бәрі мемлекетті машиналандырудың қамы.

Кеңес Одағын электрлендіру. Өткен дағдарыс жылдарында біздің өндіріс кәсібіміз құлдырап, төмен түсіп кеткен еді. Азамат соғысы ауыл шаруашылығын да ойсыратқан еді.

Қазір біраз жылдың ішінде ол кемшіліктерді толықтыра бастадық.

Енді мұнан да ілгері басу керек. Өндіріс кәсібі мен ауыл шаруашылығын әлденеше рет жоғары көтеруіміз керек.

Бұл мақсатқа жеткізетін бір күш бар. Ол электр күші. Сондықтан біздің үкімет Кеңес Одағын электрлендіруге аянбай кірісіп отыр.

Электр күші будан арзан. Өндіріс орындары мен темір жол, пароходтарды электр күшімен жүргізсек, бұмен жүргізуден әлденеше рет арзан түседі.

Электр күшін тілесек қандай жерде пайдалануымыз мүмкін. Электр күшімен түрлі машиналарды жүргізуге болады.

Жүк көтеруге болады. Су тартуға болады.

Ауыл шаруашылығында электр күшімен соқа, трактор жүргізуге, егін оруға, бастыруға, ұшыруға, тасуға болады.

1921 жылы бүкіл Кеңес Одағын электрлендіру жоспары жасалған еді.

Ол үшін 10—15 жылдың ішінде 30 үлкен электр станцияларын салу керек делінген еді.

Қазір 1929 жылы 13 ірі электр станциясы салынып бітіп, іске кірісті. Алдымыздағы бес жылдың ішінде жаңадан тағы 42 электр станциясы салынып бітпек.

1927 жылы Волхов өзенінде Ленин атына арналған асқар күшті бір электр станциясы салынып бітіп, іске кірісті. Бұның күші бір миллион 200 мың аттың күшіне барабар келеді.

Қазіргі уақытта Днепр өзенінің бойында Ленин электр станциясынан әлденеше рет күшті бір электр станциясы салынып жатыр. Мұнан басқа жаңадан салынып жатқан кіші-гірім станциялар әлденеше.

Есеп: 1926 жылы электр станцияларын салу үшін 72 миллион сом, 1927 жылы онан екі есе артық сом ұсталды.

1928 жылы 1927 жылдан үш есе артық ұсталды.

1927 жылы, 1928 жылы қанша сом ұсталды?

Ақ көмір деген не? Ақ көмірдің не екенін жұрттың бәрі біледі. Ол сарқырап аққан өзеннің суы. Бірақ оның ақ көмір деп аталатынын бірқатар жұрттың білмеуі мүмкін — түсіндірелік:

Тас көмірмен әртүрлі машина жүргізіледі. Міне, сол машиналарды ағынды сумен де жүргізуге болады.

Бұған мысал — жабайы су тиірмен.

Ағып жатқан суды бөгеп, оны кемерінен көтереді. Жоғарыдан төмен құлап түскен сумен тиірменнің дөңгелегі айналады.

Су неғұрлым жоғарыдан төгілсе, солғұрлым оның күші үлкен болады.

Біздің Отанымызда еркімен ағып жатқан өзен көп. Оның ағынымен пайдаланған жеріміз аз. Егер пайдалансақ қандай көп, арзан күшке ие болған болар едік.

Біздің Одақтағы судың жалпы күші жылына 170 миллион тонна көмірге жауап беруге жарайды. Бұл сан Донбасс кенінен шығатын көмірден бес есе артық.

Осынша байлықпен неге біз осы күнге дейін толық пайдаланбаймыз?

Себебі, бұлармен пайдалана қою сонша оңай емес. Кішкентай өзеншені бөгеп, су тиірмен орнату қиын жұмыс емес. Бірақ үлкен, ағынды өзенді бөгеу оңай соқпайды.

Бірден, үлкен өзеннің суын бөгеу қиын болса, екіншіден, бөгелген судың зор күшін қайда жұмсау керек?

Осы күнгі техника бұл жұмбақты шешіп отыр. Қазір суы бөгелген жерге электр станциясы салынады.

Өзендердің суы электр станциясының машиналарын айналдырады. Машина айналғаннан электр пайда болады.

Ол электр түрлі сымдар арқылы жан-жаққа таралады. Сонымен фабрикалар, заводтар пайдаланады.

Сондықтан Ленин шаруашылықты көтерудің ең зор құралы электр станциялары деп білетін.

Сұраулар: Су тиірмендер қалай құрылады? Электр станциялары қалай құрылады? Көмірді үнемдеу үшін, шаруашылықты көтеру үшін электр станцияларының қандай маңызы бар?

«Қызыл путиловшы». Ленинград қаласының шетінде түтін басып қап-қара болған, екі қатар тізілген ұзын үйлер бар. Бұлар — «Қызыл путиловшы» заводының дүкендері.

«Қызыл путиловшы» заводы әр түрлі машина, трактор, отарба, вагон жасайды.

Оның шойыннан темір мен болат жасайтын бөлмесін заводтың соғып тұрған жүрегі десе болады. Даладай үлкен бір бөлмеде алты пеш бар. Заводтың кішкене отарбасы әлгі пештерге темірдің әр түрлі сынығын тасиды.

Асқар таудай зор пештердің әрқайсысы бірден 40 тонна шойын жұтады (бір тонна — 71 пұт).

Заводтың басқа бөлмелеріне (дүкендеріне) керекті сом темір осы арадан таралады. Ол темірлерден басқа бөлмелерде сым, қазан, машинаның әр түрлі бөлік-салқтары жасалады.

Еңбек ері, қызыл ұста Соколов:

— Қазір, соғыстан бұрынғы уақытқа қарағанда екі есе артық сом темір жасайтын болдық. Бұрын 12 сағатта 45-тен 50-ге дейін сом темір жасаушы едік, қазір 8 сағатта 90-ды, кейде 100-ді жасаймыз.

Өніміміз жылдан-жылға артып келеді. Қазір айына 200 трактор жасап шығарамыз. Дикандар біздің тракторымызды мақтап, алғыс айтып хат жазады, — деді.

Сұраулар: «Қызыл путиловшы» заводы қай жер-

де? Ол заводта не нәрселер істеледі? Заводтың қандай жетістіктері бар? Заводтың кімге пайдасы бар?

Есеп. 1. «Қызыл путиловшы» заводы 1929 жылы 112 трамвай вагонын, 87 темір жол вагонын жасап шығарды.

Барлығы қанша вагон жасап шығарды?

2. Завод 1927 жылы 726 трактор, 1928 жылы 1253 трактор шығарды.

Екі жылда қанша трактор шығарды?

«Сельмаш» заводы. Дон өзенінің бойындағы Ростов қаласында ауыл шаруашылық машиналарын жасайтын бір завод салынып жатыр.

Оны қысқартып «Сельмаш» деп атайды.

«Сельмаш» жер дүниедегі ең ірі, асқар заводтың бірі болады.

«Сельмаш» заводы Кеңес Одағының ауыл шаруа машиналары турасындағы барлық мұқтажын жеткізе алатын болады.

Ол машина істеп шығара бастаса, шет жұрттан машина күтіп, қол созып отырмайтын боламыз. Осы күнгі Украинадағы 17 заводтың істейтін машиналарын «Сельмаштың» бір өзі жасап шығаратын болады.

Заводтың салынуы 45 миллион сомға түседі деп шамаланады. 1931 жылы салынып бітпек. Завод жұмысқа біртіндеп кіріспек. 1929 жылдан бастап-ақ қара шаруаларға керекті арзан машиналар жасала бастайды.

Завод салынарда жұмыскерлердің де қажеті еске алынбақ. Олар үшін айырым ас үй, қызыл бұрыштар, балалар үйлері салынбақ. Заводтың жанынан екі үлкен қыстақ салынбақ. Онда көпке ортақ асхана мен кір жуатын орындар болмақшы.

Сұраулар: «Сельмаш» заводы не істейді? Оның істеп шығарған машиналарын кім пайдаланады? Завод салынғанда жұмыскерлердің мұқтаждары қалай еске алынады?

Жүнді іске жарату. Тоқыма өндірісінде жүннен бұл тоқып шығару үлкен орын алады. Жүннен тоқылатын мәуіті, тағы сондай бұлдардың көбі қойдың жүнінен істеледі. Қойдың екі тұқымы бар. Біреуі — меринос қойы, екіншісі — жәй қойлар.

Меринос қойының жүнінен қымбат бағалы бұлдар

істеледі. Жәй қойдың жүнінен арзан бағалы бұлдар тоқылады.

Фабрикаға келіп түскен жүн әуелі сорт-сортқа бөлінеді. Содан кейін бәрі тегіс жуылып, кірден, шәйірден тазартылады. Содан соң жүн әр түрлі машинаға түсіп іс көреді.

Жүнді іске жарататын фабрикалардың көпшілігі РСФСР-де, Мәскеу губерниясында.

Заводта

Қабат-қабат салынған
Бұлың-бұлың, болат үй.
Электр шамы жағылған,
«Тұр, жұмысшы, киім ки!»
Деп көдегі гүрілдейд.
Ұршықтар ойнап билеп би,
Дөңгелектер дүрілдейд.
Машинада қоңыр күй.
Арыстандай толғанып,
Жалын көкке бойлайды.
Жолбарыстай жонданып,
Темір қоз тербеп толғайды.
Толғатқандай отты пеш,
Салады бебеу, ойбайды.
Қолы-басы күйелеш
Онымен жұмысшы ойнайды.
Қара тұтқыш қаһарман,
Күйелі қара құмандай
Булыға буға қақалған.
Тұнжырайд түтін тұмандай.
Қызыл темір қылмандап,
Орғиды ол оқ жыландай.
Жұмысшының жылдамдай
Қысқашы қысад қырандай.
Шұрқ-шұрқ еткен шойын шок,
Қазанда қайнап бітеді.
Бөренедей темір от
Тербеліп тесікті өтеді.
Сол бөрене ұзарып,
Жіптей ұзақ кетеді.
Машина — шеге шығарып,
Зырылдап зырқ-зырқ етеді.

Осыны көрген қазақтың
Ойын мына ой орады:
«Бәріне де жан-жақтың
Осындай оттар толады.
Тегістік деген ұлы үйге
Осылар шеге соғады.
Күндердің сондай күнінде
Біздің де ел сонда болады».

Баспаханада. а) Алғашқы адым. Петька деген бала кітап басуды үйренсем деп көп ойлаушы еді. Бір күні оны баспаханаға шәкірт қылып алғанда, Петьканың қуанышы қойны-қонышына сыймады. Бұны бір ысылған наборщиктің қасына әкеп қосты.

Баспа теретін жәй үлкен бөлме екен. Бұның іші толған жеке-жеке төрт бұрышты жәшіктер. Оларды касса дейді. Жәшік іші бөлек-бөлек көз-көз екен. Әрбір көзінде бір ғана әріптер жатады. Біреуінде «а», екіншісінде «б», тағы сол сияқтылар. Әріптер қорғасыннан істелген.

Петька келе салысымен кітап басуға кірісетін шығармын деп ойлап еді.

Олай болмады. Бұны әуелі кассаның жанына әкеліп: — Сен әуелі көзінді жұмып тұрып, керекті әріпті тауып алатын болып машықтануына керек,— деді.

Петька айналасына қарады. Әрбір кассаның жанында бір-бір наборщик тұр.

Олардың сол қолдарында ұзынша тақтайшасы бар. Оң қолымен кассаға қарамастан керек әріптерін сыпылдатып алып, сол қолындағы тақтайшаларына тізіп жатыр.

Петька бұршақ тергендей екен деп ойлады да, жұмысқа кірісті.

Бірақ жұмыс оңай емес екен. Ол қайта-қайта әріптерді шатастыра берді. Шатасқан сайын ашуланып, күйіпті. Ақырында қатты шаршап, үйіне зорға жетті.

б) Газеттер қалай басылады. Бір күні Петька бір жолдасымен бірге газет бөліміне кірді.

Газеттің беттері терілген екен.

Бірақ машинаны жүргізуге әлі көп уақыт бар екен. Сондықтан екі бала үйге қайтты. «Бүгін түнде не қылсам да келіп, машинаның жүргенін көремін» деді Петька.

Айтқанындай түнгі сағат екіде ол қайтадан баспаханаға келді. Машинашы машина жанында әр түрлі қам қылып жүр екен. Бұл машина тіпті үлкен. Бөлменің жартысына таяуын алып тұр. Машинаның ішіне шиыршықтап оралған үлкен бір тең қағазды кіргізіп қойыпты.

— Бұл ротация машинасы. Сағатына 90 мың газет басып шығарады,— десті Петькаға.

— Ал, болды,— деп бір уақытта машинашы айғай салды.

— Бастандар,— деген бір дауыс тағы бір жерден шықты.

Машинашы өзінің машинасын тағы да анықтап бір қарап шықты да, содан кейін машинаға электр күшін жіберді.

Үлкен алып сияқты машина:

— Бррррр,— деп даусын шығарды.

Сол-ақ екен, барлық винт, барлық дөңгелектер, барлық біліктер қозғалып іске кірісті.

Бұрын өлік сияқты болып тұрған машина енді жан біткендей болды.

Дүрсілдеп үлкен дөңгелектер айналды. Шиыршықталған қағаз жылдам-жылдам тарқатыла бастады.

Машинаның ішінде қағаз би билегендей. Бір кезде «ызың»... еткен дауыс шықты да, машинаның ішінен 25 газет шығып, жәшіктің ішіне кеп түсті.

«Ызың», «ызың» етіп қоңырау үні шығады. Әрбір ызыңның артынан жаңа газет топ-топ болып жәшікке келіп түседі.

Машина бөлімінде тарс-түрс дырду бар. Сондықтан бұның қасындағы адамдар ылғи айғайлап сөйлейді.

Петька бұл жұмысқа таң қалып, ұзақ қарап тұрды. Оның қиялы алға кетіп, бұл газеттердің сатушы балалар арқылы, шойын жолдар арқылы, талай-талай адамдардың қолына барып жатқанын көріп тұрғандай болды.

Талай миллион газет Мәскеу көшелеріне барлық шойын жолдармен, бар қалаларға, ауылдарға тарап кетіп жатыр.

Барған жерлерінде жұрт газетке анталап, қадалып оқып жатыр. Жаңа хабарлар біледі, жанды сөзді естиді. Бір адам жазған сөз миллион адамға мәлім болады.

Соның бәрін таратып тұрған осы, мына ғажайып машина. Осы тас қабырғаның ішінде тарсылдап тұрған машина.

Тізушілер

(деген өлеңнің бір үзіндісі)

Жыпырлаған ұяларда
Толған текше қорғасын,
Үй-құжынаған ұялы орда,
Қорғасынның ордасы.

Жүйрік қолдар сумандасып,
Қорғасынды тіздейді.
Ұядан бір ұяға асып
Керек әрпін іздейді.

Жыпырлайды сәкілерде
Тізімдердің дестесі,—
Тізушілер қолмен терген
Өнер-білім кестесі.

Сол қорғасын кестедегі -
Білімнің сан сырлары.
Қатар-қатар текшедегі —
Тіршіліктің жырлары.

Толған ұя жыпырлайды,
Әріптердің ордасы.
Тізушілер қыбырлайды,
Жазушының жолдасы.

Шапандары қап-қара көк
Арнап киілген жұмысқа.
Қыбырласып, қап-қара боп
Құжынаған құмырсқа.

Қорғасыннан өрнек тізген
Шойын дене жұмыскер.
Тасты ерітіп, жан кіргізген
Жұмыскерден кім іскер?

Міне, жолдас солар бізбен,
Тас еріткен жұмыскер!
Тіршіліктің сырын тізген
Солар ғана мініскер...

Тізген әрпі 10 жыл тынбай —
Алтын қақпа тарихқа
Түзу тартқан алтын сымдай
Жаңа тұрмыс — жарыққа.

Он жыл бейнет тізген өрнек,
Білім-сана халыққа.
Тізгендерің алтын өрнек,
Істе, жолдас! Жалықпа.

Мұнай не керекке жаратылады. Мұнай жалғыз отын үшін емес, басқа керектерге де жаратылады. Заводтарда онан керосин, бензин, вазелин сықылды заттар жасалады. Бұлардан басқа мұнайдан машина майлайтын май, түрлі бояу, жұпарлар да жасалады.

Қоп-қоңыр, сап-сасық майдан жақсы иісті жұпарға дейін жасалады деп кім ойлайды!

Мұнай қалай өндіріледі. Мұнай әдетте жердің терең қабаттарында жатады. Оны жер астынан алып шығу үшін жерді тесіп, өзек жасайды. Жерді басы сүйір, енді, ұзын темір тұрбамен теседі.

Бұл сүйір темірді зор машина айналдырады. Жер тесерде тұрбаның ішіне түтікпен су жіберіледі. Су жерді жұмсартады. Тұрбаның сүйір басы жібіген жерді ағаш тескендей үңгірлеп теседі.

Қазылған жердің құмы, топырағы тұрбамен жоғары көтеріліп, айырым бір қанауға барып құйылады.

Жердің тесігі мұнайға жеткен кезде мұнайды зор түтікпен жоғары тартып, кіші-гірім отаудай үлкен ыдыстарға апарып құяды. Онан мұнай жер-жерге таралады.

Сұраулар: Мұнай қандай отын? Мұнайдан қандай нәрселер жасалады? Мұнай қалай өндіріледі?

Кеңес Одағындағы мұнай өндірісі

(Миллион соммен есептегенде)

311	372	433	518
1926 жылы	1927 жылы	1928 жылы	1929 жылы

Тас көмірден не жасалады. Тас көмірде түрлі қымбат зат бар. Өте қызулы пеште күйдірсе, тас көмірден жарық газ пайда болады. Онымен фонарь жағады. Көмірдің өзі кокс деген затқа айналады. Кокс — барып тұрған жақсы отын.

Мұнан басқа тас көмірден карболка қышқылтымы, нафталин, түрлі бояу, сия, түрлі дәрі-дәрмек жасалады.

Қанттай тәтті сахарин сықылды заттың тас көмірмен

үш қайнаса сорпасы қосылмайтын сықылды. Шынында сахарин да осы тас көмірден жасалады.

Және тас көмірден түрлі иісті май, жұпар жасалады. Оқ-дәрі үшін керекті және бір қышқылтым да тас көмірден шығады.

Міне, тас көмірдің байлығы осындай.

С ұ р а у л а р: Тас көмір неден пайда болған? Қалай пайда болған? Тас көмірден қандай заттар шығады?

Кеңес Одағындағы тас көмір өндірісі

(Миллион соммен есептегенде)

256	326	371	423
1926 жылы	1927 жылы	1928 жылы	1929 жылы

Есеп. 1927 жылға қарағанда 1928 жылы, 1928 жылға қарағанда 1929 жылы қанша тас көмір артық өндірілген, соны есептеп шығыңыздар!

2 - б ө л і м

АУЫЛ ШАРУАСЫНЫҢ ДАМУЫ — ИНДУСТРИЯЛАУ, СОВХОЗ, КОЛХОЗДАР

Шаруаны бірлестіру жолы — машина. Машина, әсіресе трактор, ауыл-қыстақта шаруа түрін өзгертіп отыр. Жеке, бытыраған ұсақ шаруаны жойып, оның орнына бірлескен ірі шаруа құрмақ. Жеке, ұсақ шаруаны машиналандыру еңбегі өнімді болуы мүмкін емес. Жеке, ұсақ шаруаларды бірлестірмей, оларды машиналандырмай байлардың қанауынан құтқару, еңбектерін өнімді, шаруасын көтеру де мүмкін емес.

Бірлескен еңбекші қара шаруа үшін көп пайдалы, тиімді. Үкімет те бұл жөнде барлық күшін салып, жәрдем көрсетіп отыр. Осы күнде қара шаруалар бірлестік шаруаға кірісіп жатыр. Аз жылдың ішінде еңбекші қара шаруалардың бәрі де бірлестік шаруаға айналмақ — түгелінен машиналанбақ.

Кеңес шаруасы (совхоз) «Гигант». Солтүстік Кавказ аймағындағы Сал округінің даласында жақында ғана қоралы қой, үйірлі жылқы жайылып жүруші еді. Ол жайын дала болатын. Далада сыбызғы мен қуыс қурай тартқан қойшы, жылқышының ғана мұнды сарыны естілетін. Қазір ол даладан басқа күй естіледі. Қазірде жым-жырт даланы басына көтеріп азан-қазан қылған 300 трактордың дүрілдеп, гүрілдеген дүбірі естіледі. Бұл тракторлар — Сал округіндегі «Гигант» совхозының тракторлары. «Гиганттың» 150 мың гектар жері бар.

Жер көлемі Мәскеу қаласының көлемінен 25 мәртебе артық. Совхозда ат та, өгіз де жоқ. Ескілік белгісінен еш нәрсе жоқ. Бұлардың бәрінің орнында машина.

Машинадан басқа бар нәрсе — адам.

Бұл адамдар — атшы, өгізші емес, тракторшылар. Бұлар алыс, жақыннан жиылған, бұрынғы батырақ, кейдей қара шаруалар. Ішінде толып жатқан комсомолдары да бар.

Совхоз өткен жылы 12 мың гектар қысқы егіндік, 30 мың гектар жазғы егіндік салды. 1929 жылы барлық 150 мың гектар жерге түгел егін салмақ. Жұмыстың ең қызу кезінде совхозда 5 мың жұмыскер, 600 трактор қызмет етеді. «Гигант» совхозы — Кеңес Одағындағы ең зор совхоз. Егіннің түсімін орта есеппен санағанда ең кемі 200 мың тонна бидай алмақ. Бұл астық Мәскеу қаласындағы барлық адамның жарты жылғы азығы.

Совхоздың кіндігінде клуб, аурухана, мектеп, жұмысшылар үйлері салынып жатыр. Тракторларды түзейтін дүкендер, машина тұратын сарайлар да жасалып жатыр.

Сұраулар: Совхозға қарайтын жердің көлемі қандай? Совхоз үшін машиналардың маңызы қандай?

Машинаны басқаратын кімдер?

Ленин атындағы артель. Біздің ауылдан 40 шақырым жерде бір крестьян қыстағы болушы еді. Сол қыстақтағы 27 кедей, батырақтарды қосып, Ленин атына артель ашты.

Бұл артель басында жарлы еді. Жөнді үйлері де жоқ. Бір тамда 10-15 жас бірге тұрушы еді.

Осы күнде артель 17 жаңа үй, бір мектеп, бір балалар үйін салып алыпты. Үйлері кең, таза. Жақында 10 үй қазанын біріктіріп, ортақ асхана, кір жуатын үйлер салыпты.

Бұның бәрі бір күнде болған емес.

Басында артельдің халы қиын еді.

Алғашқы алған егіндік жері 31-ақ гектар болатын. Басқа жерлері тоғай еді.

Артельдің мүшелері жұмысқа аянбай кірісті. Осы күнде артельдің 230 гектар егіндік жері бар. Сомасы 5 мыңнан 70 мыңға жетіпті. 2 тракторы, 11 аты бар. Әртүрлі машиналары да көп.

Біз артельді бастан-аяқ араладық. Ісінің бәрінде де тәртіп, тазалық көрініп тұр. Артельдің кітапханасын барып көрдік. Онда әр түрлі газет, журналдар, кітаптар алынып тұрады екен.

Артельдің тұрмысы қай жағынан болса да түзелген, жақсы. Артельдің келешекте мұнан да ілгері басып кетуіне әбден сенуге болады.

Социалдық жарыс. Алматыдағы шұға жасайтын фабрикада жұмыс жансыз, шабан тартып еді.

Әркім «8 сағат істедім, жұмыс бітті» деуші еді. Жұмыс уақытында біреу темекі тартып, насыбай атып, біреулер әңгіме айтысып, қалжыңдасып, біреулері тіпті жай отырысып, талай-талай уақыттарын зая кетіруші еді.

Бір күні жұмысшылардың жалпы жиылысы болды. Жиылыста комсомол Әлжан келіні орнынан тұрып:

— Жолдастар! Газетке қарағанда жер-жердің бәрінде, өндірістерде социалдық жарыс басталыпты. Күн сайын біреу-біреуді жарысқа шақырып жатқанын көресің.

— Бізге не болды? Біз де неге біреумен күш сынаспаймыз?— деді.

Сол-ақ екен, уда-шу шапалақ.

— Сынассақ сынасамыз!

— Сынасса несі бар?

— Намысымызды жібермеспіз!

— Кіммен сынасамыз?— деген тұс-тұстан көп дауыс шықты.

Сол жиылыста Өзбекстанның жібек иретін фабрикасын социалдық жарысқа шақырмақ болып қаулы шығарылды. Біраздан кейін жібек иретін фабрика қабыл алыпты деген хабар келді. Келісімге қол қойылды.

Фабрика жұмыскерлері намысқа тырысып, бұрынғыдай емес, жақсы істей бастады. Өзара бір-бірінің орта-

сында да бәсеке басталды. Әлжан келіні жанына бірнеше қатындарды қосып алып, еркектермен бәсекелесті.

Бұрынғыдай уақытты бос өткізу қалды. Жұмыс қызды, жанданды. Сонымен біразда жіп иірушілердің жұмыс өнімі бір жарым есе артты. Тоқымашылардың іс өнімі екі есе артты. Шұғаның саны да, сапасы да артты. Жарамсыз нәрсе істеп шығару бұрынғыдан үш есе кеміді.

С ұ р а у л а р : Бәсекеден бұрын жұмыс қалай бара жатыр еді? Бәсекенің пайдасы қандай болды?

ШВЕЦИЯДА

(Жүргінші әңгімесінен)

Электрдің ауыл шаруасына араласуы. Автомобиль тас жайған тақтақ жолмен қатты ағызып келе жатты. Кішкене тоғайлар, үйлер бірі артынан бірі артымызда қалып жатыр.

Бір кезде шофер (автомобильдің жүргізушісі) алдымыздағы 6 топ, үйді көрсетіп, міні біздің отарға да келдік,— деді. Маған отар дегені отар ғана емес, фабрикадай көрінді.

Тоғай арасында темір шатырлы, биік тас үйлер көрінеді. Сарай мен албарлары да біздің албарлардай емес, өздері бір кіші-гірім завод сияқты.

Біз қақпаға кіріп, отар бастығының үйінің алдына тоқтадық.

Көңілді жүзбен жымнаған бір адам үйдің алдына шықты.

— Мен управляющий Стерки,— деп маған танысты да, бөгелместен отарды қарайық деді. Біз әуелі сиыр қораға келдік.

Бұның аты ғана сиыр қора. Қораның асты цемент. Голланд сиырының нәсілінен болған бірнеше сиыр тұр. Бәрінің де жеке-жеке тұратын орыны бар. Кең, таза, алдарында жем жейтін оттықтары.

Сиырлардың жанынан рельс салынған. Бұнымен арбаға салып, сырғанатып жем әкеліп тұрады. Сиырлардың астына төсеуге шымтезек дайын тұр.

Мен бір жұмыскердің сиырды жуғанын көрдім. Жуып болған соң сиырдың үстіне бір машинаны іліп қойып, сиырдың емшектеріне апарып кішкене түтікшені кигізді.

Содан кейін барып электрді жүргізді. Біраздан соң сиырдың астына қойған үлкен темір шелек емізіктеп сүтке тола бастады.

— Бұл электр сауыншы. Жарты сағатта бес машинамен 45 сиыр сауып аламыз. Сол бар сиырды саууға екі жұмысшы жетеді. Сауып алған сүтті аз уақыт қана салқындатамыз да, тезінен қалаға жібереміз,— деді бастық.

Жұмысшылар бір сиырдан соң екіншіні сауып жатты. Үйреніп алған сиырлар былқ етпей тұрып, жемін жей береді.

— Жем беру жұмысы көп уақыт алады. Бірақ біз бұл жұмысты да машинамен істейміз,— деді Стерки.

Біз қораға, тысқа шықтық. Қорада үгіткіш машина жақсы жемді, жмыхты үгіп жатыр екен.

— Біздің жұмысшыларымыз осындағы бар машиналарды да жүргізе біледі. Бұл қиын жұмыс емес. Машина «сынған, бүлінген» деген сияқты уақиғалар бізде болмайды. Машинаға күтім жақсы болса болады.

Оның есебіне жұмыскер тіпті аз керек. Сіздер де қыстақтарыңызға электр кіргізе бастады деп естіп едім,— деді. Мен бізде не істеліп жатқанын айтып:

— Бірақ сіздерден көрі бізге бұл істерді ретке қою қиынырақ. Біздің мемлекетіміз өте үлкен. Онда шаруаға электр кіргізу үшін көп жұмыстар істеу керек. Қыстақты электрмен жарықтандыру қазір бізде де реттеліп келеді. Крестьяндар өзендерге станция салып, қалаларына электр отын апаруға көңілді кіріседі,— дедім.

— Жүріңіз, мен сізге біздің салам мен тұқым сақтайтын сарайларымызды көрсетейін,— деді Стерки.— Егер бір-екі жұма кейін келсеңіз, біздің астық түйгенімізді көрер едіңіз,— деді.

Содан кейін біз үлкен сарайды көріп, аралап шықтық. Сарайдың бір бұрышына мотор орнатыпты. Мотор электр күшін қорытып шығарып, отардағы барлық машиналарды жүргізеді. Ол машиналар астық тую, тұқымды сорттау, салам тасу сияқты жұмыстар істейді. Дәні алынған саламды машина жалпақ жіппен орап алып, сарайдың бұрышына апарып түсіріп тұрады. Бұған керек десе айырдың да қажеттігі жоқ.

Стерки саламның қалай тасылатынын көрсетпек болып электрді жіберді.

Іріктелген қара бидайды қапшық-қапшық қылып үйіп қойыпты. Оны да көрсетті.

Біз далаға шығып, мал жайылатын жайылыстарын да көрдік. Қайтарда: тауықтар тұратын жеріне кіріп едік. Онда түн бойы электр жанып тұрады екен.

— Жарық болып тұрса тауықтың жұмыртқалауы өнімді болады,— деді Стерки. Кешке Стерки мені шойын жол станциясына шейін шығарып салды.

Пароход. Бұл уақиға 1807 жылы 11 августа болған. Гудзон дариясының жағасына жиылған жұрт қалың еді. Нью-Йорк қаласының барлық халқы тамашаны көруге келген болатын. Пултон деген ағылшын кеме жасапты. Кемесі күректі, кенепті керек қылмайды. Бүмен жүреді деседі. Кеме жағада тұр. Үлкен мұржасынан түтін шығып, ұшқыны шашылып жатыр.

— Жүрер ме екен, жүрмес пе екен?— деседі жұрт.

Көпшілік:

— Жүрмейді,— деп күлісіп мазақ етеді.

Сүйтіп тұрғанда кемеңіз зор даусы шықты. Үлкен дөңгелектер суды шалпылдатып ұра бастады. Кеме орнынан қозғалып дарияны өрлеп жүріп берді. Халық аңырайып, сілесі қатып тұрып қалды. Біраздан соң қуаныштан айғай салысып, пароходтың артынан шұбыра бастады. Бірақ пароход барған сайын жүрісін тездетіп, біразда көзден ғайып болды. Осыдан екі жұма өткен соң газеттерде жарнама шықты: «Пароход жұмасына екі рет Нью-Йорктен Албан қаласына кісі тасиды» деген. Тағы да жағаға көп халық жиналды. Бірақ пароходпен жүруге ешкімнің батылы бармады.

Аяғында пароход Албан қаласына пассажирсыз кетті. Өзен үстінде бұл келе жатқанда жолдағы жұрт шошып қарады. Бұны жел, ағынды елемейтін шайтан деп білісті. Түнде көрген жұрт шошығанынан далаға қашып тығылатын болды.

Пароход Албан пристанында қайта жүрмекке дайындалып тұр еді.

Пароходтың палубасында Пултон жалғыз өзі ғана. Бұдан басқа от жағатын жұмыскерлер мен жалпы қызметшілер ғана бар. Бір уақытта Пултонның жағадағы бір адамға көзі түсті. Ол қолында жүгі бар, топты жарып келе жатқан бір америка адамы екен. Пароходқа мінді.

Пултон:

— Сізге не керек?— деп еді.

— Сіз кісі тасимыз деп газетте жарияладыңыз. Мен Нью-Йоркке бармақшымын. Міні, ақшаңыз,— деп Пултонның қолына ақша салды.

Пултон ақшаға қарап тұрып, өзінің ырзалығын қалай айтуды біле алмады.

— Әлде бұл аз шығар?— деді пассажир.

— Жоқ, білесіз бе, бұл менің бірінші ғана табысым. Маған сенген бірінші адам сізсіз. Менің сізге ырза болғандығым соншалық, шамам келсе сыйлар едім. Бірақ нансаңыз түк қаражатым жоқ. Сенімен біз тағы да кездесерміз. Ол күнде менің ісім түзелген болар. Сонда осы бүгінгі күнді еске алармыз,— деді қуанған Пултон.

Істің басы осы еді. Аз уақытта жұрт пароходтан қорыққанды қойды.

Пассажир күннен-күнге молаятын болды. Басқа мемлекеттерде де пароходтар пайда болды. Аяғында пароход дарияда ғана емес, теңіздерде де жүретін болды. Мезгілден мезгіл өткен сайын пароходтың жасалуы да шеберлене берді.

Осы күнде ұзыны 140—150 метр үлкен пароходтар жиі кездеседі. Бұндай пароходтардың сағатына 35 километр жүретіндері бар.

Пароходта пассажирларға арналған жақсы жайлар бар. Азық мол болып алынады. Ішінде театр ойналатын, газет басылатын, радиомен құрғақта болып жатқан уақиғалардың бәрінен хабар алып отыратын болды. Бүгіндегі теңіз пароходы — ағып жүрген қала есепті. Бұл қаланың көшелері, бақшалары да бар. Үлкен пароходтағы пассажирдың саны 4 мыңға шейін болады.

Ең әуелгі машина қалай жүрді. Осыдан 100 жыл бұрын ағылшында жаздың ашық бір күнінде, жасыл шалғында бірнеше сиыр жайылып жүр еді. Шалғын ортасымен өзен ағатын. Сол өзеннің жағасында малшы бала Георг Стефенсон отыр.

Анадай жерде сиырлардың иесінің үйі көрініп тұр. Оның ар жағында Байлам деген жұмыскер қаласы. Қаладан әрі тас көмір заводы көрініп тұр. Онда тынымсыз жұмыс қайнап жатыр.

Жүздеген адамдар жер астында тас кеміріп, көмір қазып шығарып жатыр.

Кейбіреулер көмірді тысқа шығарады.

Сол заводта Стефенсонның әкесі де жұмыс істейді.

Бұның үйі кедей, тұрған үйлері шатыры тозып құлаған, ескі үй. Сол үйде бұлардың өздері сияқты тағы үш кедейдің үй іші тұрады. Олар да көмір қазушылар.

Бір күні Георгті жылына 12 сом беріп малшылыққа алмақшы болып біреу шықты. Бұған әкесі қуанып кетті.

Үйткені үй ішінің басы кемиді, оның үстіне аз да болса ақша табады.

Баласына сабақ оқыту дегенді ол кезде ешбір жұмысшы ойлай да алмайтын.

Сонымен кішкене Георг сиыр баға бастады. Бұрын ол әкесі жүрген кенге барып, сондағы машиналардың ісін көруге құмар болушы еді. Қазір ондағыдай бара беруге болмайды. Не қылу керек?

Ақырында өзеннің жағасында да оған қызықты нәрселер табылды. Бала өзеннің дәл жағасына келді, бұл арада оның ойыншығы тығулы. Ойыншығы заводтың ағаш арбалары сияқты. Одан басқа өзенге орнатқан кішкене тиірмені де бар.

Георг өзінің тиірменінің жүрісін тамашалап отырғанда өзен жағасына тағы бір бала келді. Бұл Георгтің әрі жолдасы, әрі құрдасы — Том еді. Екеуі амандасқан соң Георг:

— Том, менің не ойлап тапқанымды білдің бе? Кел, екеуміз бірігіп, заводтағы жүк көтеретін машинадай машина жасайық.

Ол кезде бұмен іс істейтін машиналар бар еді. Бірақ шойын жолдар жоқ болатын.

— Машинаны неден жасаймыз?

— Неден жасайтынды табамыз,— деді Георг.

— Олай болса неменесі бар, кел істейік,— деді Том.

Сонымен екі бала іске кірісті. Бірнеше күннен соң машина әзір болды. Бұл кәдімгі заводтың машинасындай. Сондай жұмыс істейді. Бірақ кішкене, ойыншық машина.

Георгтің машинасы аз уақытта маңайдағы жұрттың бәріне мәлім болды.

Бұны көруге маңайдың балалары ғана емес, үлкендері де келетін болды.

* * *

Арада бірнеше жыл өтті.

Георг азамат болып қалды. Оның тілегі орындалып келе жатты. Қазірде ол әкесімен бірге заводта машина

жанында іс қылады. Жасы 14-те ғана болса да, ол үлкен жұмысшылардың білмейтінін біледі. Олар істей алмайтын жұмысты да істейді.

Ұдайы машинаның жанында болғандықтан Георг машинаның қалай жасалғанын әбден зерттеп біліп алды.

Бұның білімін жұмыс басқарушылар байқады да баланы күннен-күнге үлкен жұмыстарға өрлете бастады. 18 жасында ол жүк көтеретін машинаны басқарушы болып сайланды. Ол машина көмірді терең ошақтан сыртқа көтеріп шығаратын.

Тағы біраз жылдан соң оны заводтың машинисі қылып сайлады.

* * *

Стефенсоннан бұрын да әрбір машинашылар бу машинасына дөңгелек жасап, сонымен ат орнына жүк тартқызу керек деген ниет ойлаушы еді.

Сондай бір машина талай аттың жүгін тартатынын олар білуші еді.

Бірақ сондай машинаны жүргізу ешкімнің қолынан келмеген.

Көбі паровозды нашар қылып жасайтын. Және машинаны жәй жермен жүргізу мүмкін емес болған, дөңгелегі жерге кіріп жүрмей қоятын-ды.

Кей жерлерде завод ішінде рельс салатындар болды. Бірақ рельсті ирек-ирек қылып жасап, дөңгелекті де ирек тісті қылып істейтін. Бұндай машина қатты тарсылдап, даурыққаны болмаса, жүрмейтін болған. Ол кездегілер дөңгелектің табаны тегіс болып, рельс тегіс болса, арба жүрмей, бір орнында құр айналып тұрып алатын шығар деп ойлаған.

Стефенсон осы пікірдің теріс екенін тапты.

Ол өзінің үйінде кішкене паровоз жасады, бұның дөңгелегінің табаны тегіс еді.

Соны тегіс рельстің үстіне қойып, жүргізіп көріп еді, жүріп кетті.

Тәжірибесі жақсы болып шықты. Осыдан кейін Стефенсон бір завод иесіне кеңес берді. Табаны ирек дөңгелекті, ирек рельсті таста да тегіс рельс, тегіс табанды дөңгелек жаса деп. Осы кеңеспен іс істеп еді, машина жақсылап жүре бастады.

Осыдан кейін Стефенсонға өз жобасымен паровоз істеп беруді тапсыратындар көбейді. Стефенсон паровозды бірінен-бірін артық қылып жасап шығарып жатты.

Бір күні ол тұрған қыстаққа бір хат келіпті. Хаттың сыртына:

«Инженер Стефенсон мырзаға» деген жазу бар екен.

Хат тасушы «инженерді» іздеп көп жүрді. Таба алмады.

Аяғында бір әйел:

— Ойбай-ау, бұл әлде біздің Георгке жазылған шығар!— деп Георгтің үйін көрсетті.

Хатта Стефенсонға жақсы ақы бермекші болып, бір үлкен жұмыс тапсырыпты.

Жұмысы: бір-екі қаланың арасына 13 километр жерге шойын жол салып беру турасында екен.

Стефенсон қатты қуанып, іске кірісті.

Жұмысы іс болып шыққанша көп қиындық, бөгеттер көрді. Үйткені бұндай ниет іс болады дегенге ешкім сенген жоқ. Бірақ сүйтсе де екі жылдан соң 1825 жылы жұмыс бітті. Тамашаға жиылған қалың елдің алдында Стефенсон өзі салған жолмен, өзі жасаған паровозбен жүріп өтті. Жүрісінің шапшандығы ол заманда естілмеген шапшандық еді. Сағатына 18 километр жүретін тездікпен жүрді.

Жұрт қатты таңданды.

Бірінші шойын жолмен бірінші машина осылайша жүрді.

Аз уақытта осы жолмен тас көмір, тағы басқа жүктер тасуға кірісті. Содан біраз өткен соң адамды да таситын болды. Жолдың ешбір қаупы жоқ екенін жұрттың көзі көрді.

Стефенсонның атағы барлық ағылшынға, одан әрі барлық дүниеге жайылды.

Талай жерлерден шойын жол салып бер деген шақырулар алды. Стефенсон соның бәріне де барып, тоқталмастан істеп жүрді.

Артынан Стефенсонның баласы Роберт ер жетті. Ол оқу оқып инженер атын алып еді. Оқымысты баласы да әкесіне жәрдемші болды.

Баласымен қосылып Стефенсон өзінің білімін толтырды. Ақырында оның өзі салған жолдармен жүретін поездар бұрынғысынан да тезделіп, сағатына 45 километр жер жүретін болды.

Бұл табысымен Стефенсонның адам баласына келтірген пайдасын санап бітіруге болмайды. Бұрын атпен бірнеше айларда көп бейнет, көп қауіппен зорға жеткізетін ауыр жүктерді от арба бірнеше сағат, я бірнеше күнде оп-оңай жеткізеді. Шойын жол түскен соң жер үстіндегі тіршілік те тез өзгеріп кетті.

Бірақ елдің көбі жаңалыққа оңай көне алмайды. Шойын жол жайында да солай болды. Көпке шейін шойын жолға сенімсіздікпен қарап, отарбаның ішінде шайтан отыр деп жүргендер де болды. Кей жерлерде крестьяндар отарбаның жолына құдайдың суретін алып шығып тоқтатпақшы да болысты.

Құйрықты жұлдыз. Тамаша қала. Ленинградтан 125 километр жерде бір тамаша қала бар. Оны еңбекшілер ақыны Демьян Құйрықты жұлдыз дейді.

Себебі, қараңғы түнде оған аспанға қарай шашырап жарқыраған құйрық пайда болады.

Бұл — Волхов өзеніндегі электр станциясы. Ленин атына салынған станция.

Бұл станция қалай салынды. Бірнеше жыл бұрын Волхов өзенінің бойы тып-тыныш еді. Машинаның айғай-шуы, отарбаның тарсыл-күрсілі естілмеуші еді.

Қараңғы түнде аспанға от шашқан құйрықты жұлдыз да жоқ еді. Жалғыз-ақ асау тентек, бұйра жал қарт Волхов қана жағадағы қия жартасқа соғылып, гүрілдеп жатушы еді.

Әлдеқандай бір күні қоңыр киінген бірнеше жүз адамдар келді. Қолдарында әртүрлі құрал-саймандары бар еді — балға, балта, ара, күрек, шеге...

Маңайдағы қара шаруалар күлісті. Шақырмай келген қонақтардан:

— Сендер кімсіңдер? Неге келдіңдер? — деп сұрасты.

Келгендер:

— Электр орнатамыз, — деген жауап берді.

— Электр орнатамыз дейді, — деп қаба сақал қарт мұжықтар онан әрі күлді.

Қоңыр киінгендер шіміркенген жоқ. Балта тарсылдады. Ара ызылдады...

Баяғының ертегісіндей бір күні кешке қарт Волховтың үстінен жарқырап жұлдыз туды. Жұлдыз өрттей жанып, маңайына от шашты.

Су ортасынан салынған салтанатты сарай көрінді. Жұлдыздың жарығымен шағылысып алтындай жалт-жұлт етті. Бұны көріп маңайдағы халықтар, қаба сақал қарт мұжықтар аузын ашып қайран қалды.

Қазірде Ленинградтың барлық фабрика, заводтары сол станцияның электрімен жүреді.

3 - б ө л і м

ЕҢБЕКШІ ТАБЫНЫҢ ЖЕҢУІ, ЕҢБЕКШІЛЕР МЕЙРАМДАРЫ

1917 жылы октябрьде. Биік мұржалардан будақтап шыққан түтін көрінбейді. Машиналардың тарсыл-тұрсылы, айғай-шуы естілмейді. Фабрика жым-жырт.

Екі жұма болды, фабриканы ақтың әскері қоршап алған. Сонан бері мылтықтың оғы жаңбырдай жауады.

Фабрикадағы қызыл әскердің бастығы Штарковтың неше күннен бері көзі ілінген жоқ. Түсі сап-сары боп жүдеп кеткен. Сонда да тыным таппай әмір беріп жүр.

Штарковтың айналасы толған мылтық, үйіліп жатқан оқ. Екі жағында екі пулемет.

Бір мезгіл мылтық асынған ұста Мышин кіріп келді.

— Юнкерлер*екі рет ақ жалау көтерді. Таяй берсек, пулеметпен батырлатады. Бізден қырық адам жоқ болды. Құрысын юнкерлер!— деді.

Мылтық даусы жиіленіп, атыс күшейді. Жұмысшылар мен солдаттардың райын қайтармақ боп, байлар бар күшін салып жатыр.

Штарков жолдастарымен жүгіріп көшеге шықты.

— Сол жақтан, бір-бірлеп?— деген жарлық естілді.

— Ал, шаппа-шап!— деген Штарковтың даусы санкете түсті. Штарков алға қарай ұмтылды. Қызыл отряд жауға қарсы лап берді.

Қызыл әскердің тегеурініне шыдай алмай, юнкерлер сығылып шегіне берді.

Жұмысшылар тұрған үйлердің төбесінен желбіреген

---

*) «Юнкер» деп патша заманындағы әскер мектебінде тәрбиеленгендерді айтады. Октябрь кезінде олар қолдарына қару алып, кеңес өкіметіне қарсы тұрған.

қызыл тулар көтерілді. Жалынды, жігерлі күй тартылды.

Бірнеше күннен кейін, биік мұржалардан будақтап түтін шықты. Жым-жырт тұрған машиналар тарсылдап, гүрсілдей бастады. Олардың дыбысынан жаңа күй, жаңа үн естілді.

Фабриканың бұрынғы қожасы жуан қарын Лампас байдың бөлмесінде енді жұмысшы Штарков отыр. Оның тұсында «Қызыл директор»* деген жазу ілулі тұр.

С ұ р а у л а р: Фабрика, заводты бұрын кім билеуші еді, олар кімдікі болушы еді?

Қазір кім билейді, кімдікі?

Бірінші төңкеріс. Патшаға соқыр сенудің құрбаны болып, 1905 жылы январьда Петербургта мыңдап адам қырылды. Бұлар төңкеріс құрбанының бірінші мыңы еді.

Ұрланып көмілген өліктің, бұл бірінші мыңы бүкіл Ресей еңбекшілерінің ұйқысын шайдай ашты.

Екі миллион жұмыскерлер бір адамдай көтеріліс жасады. Біз енді құлдыққа көнбейміз деді.

Жұмыскерлерге еріл қара шаруалар көтерілді. Өздерінің қанаушысы — алпауыттарға қарсы тұрды.

Бұлардың көтерілісін көріп, солдат пен матростардың қаны қызды. Олар да көтерілді.

Үкімет те қарап жатпады. Бар күшін жиды. Оның артынан барлық сатымсақтар, қанішерлер, көз жоқ соқырлар ерді. Ұлт арасына араздық сеуіп, дүниені қан жоса қылып, бас көтергендердің бәрін тұншықтырып өлтірмек болды. Аяусыз, рақымсыз қан төгісі болды.

1905 жылғы төңкеріс қызыл қанға боялып тұншықты. Бірақ ол жылғы құрбан болған өліктердің үстінен 1917 жылғы екінші, үшінші төңкеріс туды. Біздің бірінші Кеңес үкіметіміз туды.

Енді бүкіл жер дүние төңкерісі туғалы келеді. Бүкіл жер дүниенің кеңес республикасы туғалы келеді. Бұлар еріксіз туады, тумай қоймайды. Біздің бірінші төңкерісімізде құрбан болған ерлердің бәрін бірдей ешкім де білмейді. Біле де алмайды. Үйткені олардың саны көп —

* «Директор» деп, фабрика, завод сықылды өндіріс орындарының бастығын айтады.

тым көп. Бірақ олардың қаны бекерге шығып зая кеткен жоқ. Бос төгілген жоқ.

Қазірде оларға күн сайын ескерткіш сарайы салынып келеді. Ол сарай барған сайын жылдам салынып келеді.

Ол ескерткіш сарайдың аты — жер дүние ортақшылығы.

Төңкеріс жолында («Смело, товарищи, в ногу» өлеңінің әнімен айтылады).

Жас әскер — кеңестің ерлері,
Төңкеріс жолында жаны,
Майданға бастарын бергені,
Езілген еңбекші — ел қары.

Жау жүрек, қажымас арыстан,
Жаңалап жайнатар елін,
Оқ атып байлармен шабысқан,
Қайратты босамас белім.

Көсемім коммунистер майданында,
Жөн сілтер теңдікке ақылшы,
«Ерлер» деп, шақырса майданға,
Дайын тұр! Дүние жалшысы.

Қыраннан қырағы көзіміз.
Дос қандай, дұшпан кім бізге?
Қырымнан болжаймыз — көреміз,
Жау түссе саламыз тізеге...

Басамыз күн сайын ілгері,
Міндет сол — дүние жаңарту,
Тілектес, кедей жас, кел бері,
Қосылсын — ұлы, ұран шу...

Қаруым — зеңбірек, винтовка,
Ұшсам тұр — аэропланым,
Көк өрлеп шығамын шетке,
Төңкеріс жолында — ұраным!..

Зеңбірек дүрілде-дүрілде,
Жауың мол әлі жан-жақта.
Дұшпанға уың шаш — гуілде,
Төңкеріс жолында — анықта!..

СССР-ді қорғау жұмысы — барлық ұлттардың, еңбекшілердің міндеті. Одақты қорғау жұмысы бір-ақ ұлт-

қа тапсырылуға бола ма? Біздің Одақта ұсақ ұлт пен ұлттардың бәрі де тең дәрежеде. Сондықтан Одақты қорғау бір-ақ ұлттың міндеті емес. Бәрінің де міндеті. Бізде бір ұлтты жоғары, бір ұлтты төмен санау жоқ. Сондықтан міндет те бәріне ортақ болады.

Олай болса қызыл әскер бөлімдерін жасауға ұлт-ұлттың бәріне де ат салысу керек.

Бұл жұмыста да Кеңес үкіметі патша үкіметінің саясатына қарсы саясат қолданады. Патша заманындағы әскердің ішіне езілген ұсақ ұлттардан солдат алып кіргізбейтін. Мысалы, Орта Азия халықтары бұрын түгелімен солдатқа алынбайтын еді. Бұларды патша үкіметі езіп отырғандықтан, жігіттерін солдатқа алу-дан қорқатын.

Езілген ел құралданған солдаты болса, бір күн бол-маса бір күнде патша үкіметінің өзіне қарсы көтеріліс жасауға болар еді.

Патша үкіметі осыдан қорқатын. Ол үкіметтің сырт-қа айтатын дәлелі: «Бұл елдердің адамдарының дене бітімі әлсіз. Сондықтан солдат бола алмайды» дейтін.

Онысы сөз емес екендігін бүгінгі күн көрсетіп отыр. Қазірде ұсақ ұлттардың жігіттері қызыл әскердің ішін-де жақсы қызмет етіп жүр.

Кеңес үкіметі бұрын бұратана деп саналған елдердің шаруасы өсуге, білім өнері өсуге көп еңбек сіңіріп отыр.

Сондықтан Октябрь төңкерісінің ісін қорғау теңдік алған ұлттардың бәрінің де міндеті деп саналады.

Бізге дүниенің байлары жау. Солардың жаулығынан одақты қорғауға барлық ұлттар да дайын отыру керек. Әскердің ұлттық бөлімдері, барлық қызыл әскердің өзі сияқты — еңбекшілерден ғана құралады.

Біздің тап жауымыз болған бай, молда, ишан, төре балалары Кеңес республикаларын қорғай алмайды. Оларға құрал берілмейді. Ондайларға соғыс өнері үйре-тілмейді.

Ондайлардың әскерлік қызметі қызыл әскерге керек болған қара жұмысты істеу болады.

Қатардағы әскер мен бастық атаулының барлығы бірдей еңбекші таптың азаматтарынан болу шарт. Қызыл әскердің патша әскерімен айырылатын зор ерек-шелігінің бірі осы жерде.

Қызыл әскер — тыныштық тірегі. 1918 жылы 23 февральда Кеңес үкіметінің жарлығы бойынша жұмысшы-қара шаруа қызыл әскеріне негіз салынды.

Азамат соғысының кезінде қызыл әскер қиын-қыстау кезеннен, ауыр сыннан бөгелмей жақсы өтті. Жер дүниедегі бірінші Кеңес республикасын буындырып, өлтірмек болған қалың жаудың күлін аспанға ұшырып, тас-талқанын шығарды.

Қызыл әскердің жауынгерлігі, қайраттылығы арқасында Кеңес Одағының еңбекшілеріне тыныш тұрмыс құруға мүмкіндік туды.

Бұл тыныштық бізге арзанға түскен жоқ. Бұған ауыр күрес арқылы жеттік. Осы күрес арқылы өзімізді жауымызға таныта білдік.

Біз капиталшы шет жұрттармен тыныш-тату — шаруашылық байланысын жасауға тырысамыз. Біз жаңадан соғыс бастап, қан төгіспес үшін қолымыздан келгеннің бәрін істедік. Келешекте де соны істемекпіз. Біздің саясатымыз — тыныштық саясаты.

Бірақ капиталшылармен тату болу жалғыз біздің ғана қолымызда емес. Капиталшылар тілесе, қай күні татушылықты бұзып, қолына қару алып, бізге қарсы тап бермейді деп сенуге болмайды.

Біз тыныштықты тілейміз. Бірақ жауымыздың бізді тыныш қоймауы мүмкін. Еріксіз қолымызға мылтық алғызуы мүмкін. Біз бұны әрқашан күтіп тұруымыз керек.

Сондықтан шаруашылықты көтерумен қатар қызыл әскерді күшейтуіміз керек.

Сақ болыңдар, құлақтарың түрулі болсын. Қызыл әскерді екі көзіңнің біріндей күтіңдер. Қызыл әскердің күшін әлсіретпедер деп Ленин жолдас бізге өсиет айтып кеткен.

Кеңес Одағындағы еңбекшілердің бұны ұмытпауы тиіс. Біздің сенімді қорғанымыз — қызыл әскерді күшейту жөнінде Кеңес үкіметіне жәрдем беруі керек. Негұрлым қызыл әскер мен қызыл кеме күшті болса, солғұрлым жауымыз капиталшылардың жігері құм болады. Солғұрлым, соғысуға олардың батылы бармайтын болады.

Сұраулар: Біз неге соғысқа дайын болуымыз керек? Соғысқа дайын болу үшін не істеуіміз керек?

Ленин Сібірдің қыстағында тұрғанда*. Шушен қыстағына біз ымыртта келдік. Владимир Ильич аңға шығып кеткен екен. Біз аттан түскен соң бір кішкене үйге келдік. Сібірдің Минусин округінде крестьяндар таза тұрады. Едендерінде өздері тоқыған жәймалары бар. Үйдің қабырғалары ағартылған. Владимир Ильичтің бөлмесі үлкен болмаса да, таза екен.

Бір кезде аңнан Ильич қайтты. Бөлмесінде жарық жанып тұрғанға таңданып, басқыштан асығыс көтеріліп келеді екен. Мен алдынан шықтым.

Бұл түні ұзақ сөйлестік. Ильичтің саушылығы жақсы екен. Ажары тың, күйлі көрінді.

а) *Достары.* Ильичтің аса жақсы көрген бір танысы Журавлев деген крестьян еді.

Өкпесінің ауруы бар, отыз жастар шамасындағы адам еді. Бұл ешбір әділетсіздікке мойынсұнбайтын, байларға қорықпай қарсы шығатын.

Ильичтің екінші танысы тағы бір кедей болатын. Онымен ауға бірге баратын. Бұны Сосыпатыч деп атайтын. Өзі ең бір ақылы шағын мұжық еді. Бірақ Ильичке ықыласы шын болатын. Одан әр уақыт Ильичке әр түрлі қызық сыйлар келетін. Кейде тырна сыйлайды, кейде кедр ағашының бүрін де сыйға беретін.

б) *Қалай тұрдық.* Біз келгеннен кейін аздан соң бұрынғы пәтерден шығып, екінші орынға көштік. Бұнымыз бір үйдің жартысы еді. Өзінің огороды, қорасы бар. Барлық пәтер ақы — айына төрт сом. Бұнда кәдімгі үй болып тіршілік еттік. Мен шешем екеуіміз пеш айналасында боламыз. Әуелде мен ас пісіре алмай, сорпа толған шөккені пеш ішіне төгіп алып та жүрдім. Бірақ артынан, үй шаруасына үйреніп алдым. Огородымызда: қияр, маркоп, свеклі, асқабақ сияқтылар өсті. Мен огород күтіп өсіргеніме қатты мәз едім.

Аздан соң қорамызды бақшаға айналдырдық. Тоғайға барып хмель алып келіп, бақша жасадық. Жаққында алған хабарыма қарағанда осы күнде сол үйде комсомолдардың ұясы тұрады екен.

Қораның ішінде бір латыш тұрушы еді. Оның 14 баласы болған екен. Бірақ өзге бар баласы өліп қапты, аман қалған жалғыз Менке екен. Бұл алты жасар, арық, ашаң жүзді, көзі жақсы бір бала еді. Өзі сөзді салмақ-

* Крупскаяның әңгімесінен.

ты қылып сөйлейтін. Менке біздікіне үйір болып алды. Танертең біз тұрар-тұрмастан есік ашылады. Қарасаң, басына үлкен бөрік киген, шешесінің бешбетшесіне оранған кішкене Менке кіріп келе жатады. Кірісімен қуанышты дауыспен:

— Мінеки, мен де келдім,— дейтін. Менің шешем бұл баланы барынша жақсы көретін. Ильич те үнемі қалжындап, алысып ойнап жүретін. Менке соны біледі де, өзін бізге бағалы кісі санайды.

в) *Ау.* Ильич екеуіміз де ертемен кетіп, оқуға, жұмыс қылуға кірісеміз.

Бірталай уақыт жұмысты істеп кеп, артынан көп уақыттар жаяу сейілге шығамыз. Ильич қалың мықты бұлдан шалбар тіккізіп алды. Содан кейін көлден-көлге кезетін. Кейде тоғайдың алаңына шығып тұрсаң, құрдың ағаш тоқылдатқан дыбысы естіледі.

Ильич аңшылыққа қатты құмар еді. Бірақ өте қызулы аңшы болатын.

Күздің бір күнінде тоғай ішіндегі жолмен келе жаттық. Ильич:

— Қоян кездесе, атпаймын. Үйден қайыс алуды ұмытып кетіппін. Алып жүруі қиын болады,— деді.

Сүйдеп келе жатқанда бір қоян ата жөнеліп еді, Ильич басып салды.

Күз өтіп, қысқа жақындаған уақытта Енисей суының үстінен ұсақ мұз жүре бастады. Осы кездерде аралдарға қоян атуға барып жүрдік. Бұл уақытта қоян ағарып қалған. Жер қара. Қашқанмен аралдан ешқайда кете алмайды. Айналада қойша жайылады. Сондайда біздің мергендер қайық толатындай көп қоян атып алатын.

Кейін суық түсті. Өзен қатты. Бірақ қар әлі жауған жоқ. Сол кезде өзен үстімен ұзап жүріп кетеміз. Мұз астында әрбір тас, әрбір балыққа шейін көрінеді. Су асты ертегінің патшалығы сияқты көрінеді.

Қыс болғанда өзендер түбіне шейін қатады. Су мұздың үстімен кетіп, аздағ соң тағы да мұз болып қатады. Мұз қабат-қабат болып қатады.

Кейде екі километрдей жер сырғанап отырасың, сондай майысекақ қабат мұздың үстімен. Осындайдың бәрін Ильич қатты жақсы көруші еді.

8 Март. 8 Март күні 1910 жылдан бері қарай мейрам етіле бастады. Бұл мейрам Қлара Цеткиннің * ұсынысы бойынша, социалшыл әйелдердің жер дүниелік екінші съезінде Даниядағы Копенгаген деген қалада қабыл етілген.

Әйелдер күні Ресейде 1913 жылдан бастап мейрам етіле бастады.

Жер дүниедегі ортақшыл әйелдердің күні — бүкіл дүние еңбекшілері үшін мейрам күн. Бұл күн — әйелдерді теңдікке, бостандыққа жеткізу жөніндегі табыстарды еске түсіріп, есепке алатын күн.

Бұл кезде барлық еңбекшілердің үлкен жолынан шетте тұратын, бұрынғы әйелдер жоқ.

Европадағы ортақшыл партиялар әйелдер ортасында үлкен жұмыстар істеп жатыр. Артта қалған күншығыс әйелдері де үй ішіндегі құлдықтан, ескі әдет-ғұрыптың езгісінен құтылу үшін күресуге кірісті.

Бізде болса әйелдер еркіндікке толық ие болды. Әйелдер тең, теңшілдік тұрмысын құрысу жұмысына тартылды.

Бұл жөніндегі табысымыз көп.

Кеңеске сайланған әйелдердің саны күн санап артып келеді. Кооперативке, ерікті қауымдарға, ұйымдарға жазылған, тіршілікке, мектепке, үйірмелерге, кеңес мекемелеріне кірген әйелдердің саны да күн санап артуда.

Ақыры ортақшыл партияға мүше болған әйелдердің де саны көбейіп келеді. Табысымыздың зор екендігінде еш дау жоқ. Бірақ сонымен қатар, келешекте істелетін істер және де көп. Әсіресе қазақ, қырғыз, өзбек, түрікпен сықылды ұлттардың әйелдерін көтеру жөнінде істелетін жұмыс көп.

Әйелдерді кооперативке молырақ қатыстыру керек. Әйелді үй ішінің ұсақ жұмысынан босататын ортақ асхана, балалар үйі сықылды орындарды көбірек ашу керек.

Әйелді өндіріс орындарына тарту жұмысын да күшейту қажет.

---

* Қлара Цеткин — әйел. Герман жұмысшыларының ескі көсемі. Жер дүниедегі ортақшыл әйел қозғалысының көсемі. 1927 70 жасқа жетті.

Саяси сауатын, білімін арттыру керек. Еңбекшіл әйелдер белсене кіріспесе, жер дүниедегі еңбекшілер де жауын жеңе алмайды,— деген Ленин жолдас.

Кеңес Одағындағы еңбекшіл әйелдер Ленин жолдасының бұл сөзін естен шығармасын.

Сұраулар: 8 Март қандай күн? 8 Март қашаннан бері әйелдердің мейрам күні бола бастады? Кеңес Одағындағы әйелдер қандай құқыққа ие болды? Әйелдер толық азат болу үшін тағы не істеуіміз керек?

НОВЫЙ АУЛ

ВОСПОМИНАНИЯ О ЛЕТЕ

Летнее утро

Ясно утро. Тихо веет
Теплый ветерок;
Луг, как бархат, зеленеет,
В зареве восток.

На летовке (на джайляу). Наш аул прикочевал на летовку в конце мая.

Название нашей летовки — Сырт.

Здесь мы встретились со многими аулами из других волостей.

Было много незнакомых детей. Потом мы часто встречались с ними во время купанья и скачек на жеребятках (на таях) и познакомились. Я подружился с несколькими мальчиками. Мы ездили друг к другу в аулы. Устраивали игры во время пастьбы ягнят. Иногда вечером долго играли в чьем-нибудь ауле. Вместе были на празднике Қошчи.

Ездили за ягодами. Лето провели очень весело.

*Где вы провели лето? Что вы делали летом?
Нарисуйте картинки из вашей летней жизни.*

Доение кобыл. Однажды утром пригнали лошадей к аулу. Все взрослые и дети собрались на лугу, недалеко от аула.

Мой старший брат стал ловить арканом (куруком) жеребят.

Пугливые, дикие жеребята долго не давали поймать себя.

Тогда мы, мальчики, окружили табун, и мой брат, одного за другим, поймал всех жеребят.

Когда петли аркана попадали на шею жеребенка, он прыгал, рвался. Некоторые падали на землю. Даже когда они были привязаны к коновязи (жели), они все свалились к лошадям.

С этого дня началось доение кобыл.

В нашем ауле появился свежий, вкусный кумыс.

Мой жеребенок (тай). У меня был гнедой жеребенок. Он был совсем дикий. Я попросил старшего брата объездить мне жеребенка. Брат не соглашался. Тогда мама сказала брату:

— Нужно объездить жеребенка. Ахмет зимой хорошо учился. Пусть теперь покатается на своем жеребенке.

Мы пошли ловить жеребенка. Брат накинул ему петлю на шею. Жеребенок испугался, рванулся и убежал с арканом. Скоро он вернулся к лошадям и брат снова накинул на него петлю. Теперь жеребенок не мог вырваться. Брат осторожно взнуздal жеребенка и быстро сел на него.

Жеребенок начал прыгать, поднялся на дыбы.

Он хотел сбросить брата. Но брат крепко держался на нем.

Вдруг жеребенок быстро понесся. Скоро они скрылись с глаз.

К вечеру только брат вернулся. От узды рот у жеребенка был в крови. Он был весь в поту. Но теперь он уже совсем смирный, и мне можно ездить на нем.

Есть ли у вас жеребенок? Расскажите, кто вам выездил жеребенка.

Скачки на жеребятах. Когда выездили жеребенка, я первые дни ездил на нем очень долго.

Был в аулах у знакомых мальчиков.

В соседнем ауле у меня жил товарищ Мурат. У него был давно выезженный серый жеребенок.

Однажды вечером мы решили поехать к Жумату. Жумат, наш товарищ, пас ягнят своего аула.

Когда мы приехали, там был еще один мальчик Жусуп. Они вдвоем сидели на одном жеребенке.

Ягнята паслись недалеко от аула, возле высокого холма.

Мы решили устроить скачки. На своем жеребенке я первый раз принял участие в скачках.

Мой жеребенок сначала не хотел скакать, а потом вдруг понес меня в сторону. Я отстал от всех.

Первый к холму прискакал Мурат. Он был очень рад этому. Долго кричал и смеялся. Хвалил своего жеребенка. Мы тоже решили, что его жеребенок лучше наших.

Летом

Ни тучки, ни ветра и поле молчит,
Горячее солнце и жжет и палит.
И пылью покрытая — будто мертва,
Стоит неподвижно под зноем земля.

Как мы сторожили ночью овец. Была середина лета. Как-то вечером старик, который сторожил овец, сказал мне и моему товарищу Бейсембаю:

— Я хочу сегодня отдохнуть. Посторожите за меня овец.

Мы согласились.

Было уже около полуночи. Мы поужинали и вышли сторожить.

Ночь была теплая. Светила луна.

Ни в одной юрте не видно было огня. Все спали.

Мы сели возле ягнят. Бейсембай запел песню. У него очень хороший голос, и он знает много песен.

Потом Бейсембай рассказывал, как волки ночью подкрадываются к стаду.

— Нужно петь, кричать, а то волки подумают, что никто не сторожит овец, и придут в аул. Если же они слышат голос человека, то никогда не посмеют подойти близко.

Рассказывали мы друг другу сказки, Бейсембай пел песни. Ночь прошла незаметно. Мы совсем не спали. Но под утро мне так захотелось спать, что я не мог дойти до своей юрты и остался у Бейсембая.

Сепаратор в ауле. Однажды ко мне пришел Кали и сказал:

— Ты видел сепаратор?

Я ответил:

— Нет, я даже не знаю, что это такое.

— Ну, тогда пойдем сейчас в наш аул. Мой отец вчера привез из кооператива сепаратор.

Когда мы пришли, в его юрте было много женщин. Все пришли посмотреть на работу сепаратора.

Кали показал мне сепаратор. Он стоял посередине юрты. Сестра Кали вертела ручку. Женщины окружили машину со всех сторон. На земле стояло много ведер с молоком.

Кали сказал, что сепаратор пропускает в час по пяти ведер молока. Он отделяет от молока сливки, из которых получается вкусное масло.

Сепаратор все время гудел, из двух кранов текли сливки и остатки молока.

Женщины громко говорили, смеялись и удивлялись работе сепаратора.

Сепаратор очень облегчает труд по приготовлению масла.

Во многих юртах теперь есть сепараторы.

Видели ли вы сепаратор?

Как варят сыр (курт). Утром мама сказала нам с сестрой:

— Сегодня вы должны мне помочь. Будем взбалтывать кислое молоко (иркит), а потом я сварю сыр.

Мы обрадовались. Нам очень хотелось помочь маме.

— И я тоже буду помогать,— сказала маленькая Зейнеп. Ей было только четыре года. Мы засмеялись. Мама тоже засмеялась.

— Ну, конечно, Зейнеп, ведь ты уже большая.

Зейнеп поверила и была рада.

Мама привела нас к бочонку (сабе), в котором находилось кислое молоко. Из верхней части торчала пахталка (писпек).

Мы установили очередь. Я сказал, что буду взбалтывать до ста раз, а девочки по пятидесяти раз.

Потом спросил у Зейнеп:

— А ты сколько раз будешь взбалтывать?

Она сказала:

— Два раза.

Мы все засмеялись, смеялись долго,— Зейнеп не умела считать.

Мы работали по очереди. Когда работал один, другие сидели и считали.

Пришли несколько моих товарищей. Они тоже стали нам помогать.

В полдень мама посмотрела в мешок и сказала:

— Посмотрите, какое хорошее масло вы сделали. Теперь у нас будет сыр.

Мы немного отдохнули, попили чаю и пошли с мамой собирать кизяк в поле.

К вечеру мама разложила костер перед юртой. Начали варить сыр. Сыр варится долго.

Зейнеп устала от работы и легла спать. А я и сестра Факия еще помогали маме.

Жидкое кислое молоко долго кипело в большом котле (казане). Потом кислое молоко стало делаться гуще. Изменился и его цвет. Сначала оно было белое, потом стало бледно-желтым. Сгущаясь, кислое молоко становилось немного красноватым.

От долгого кипения часть жидкости испаряется, поэтому молоко и делается гуще.

После того, как сыр начал густеть, мама убавила огонь.

Сыр был готов поздно ночью. Потушили костер, и только тогда мы с Факией пошли спать.

Утром мать переложила густой сыр из котла в большой белый мешок. Она повесила его на решетчатой стенке юрты (кереге). Целый день висел мешок, и из него вытекла вся сыворотка. В мешке остался теперь самый густой сыр, который надо было сушить.

На следующий день приготовили площадку (арете) для сушки сыра. Собрали длинные шесты. Мама достала чистую циновку (чий).

Площадку устроили у дверей юрты. На площадку положили циновку.

Мама принесла мешок с сыром, поставила его на площадку, и мы все стали брать из мешка куски сыра. Мяли в руках, чтобы куски стали круглыми, и ставили их на циновке рядами для сушки.

Дождя не было, и сыр совсем высох через два дня. Теперь кусочки сыра были твердые и белые.

Вот как мы помогали варить сыр.

Помогали ли вы родителям в работах летом? Расскажите, что вы делали.

Красная юрта. Мой отец поехал в Красную юрту и взял меня с собою. Отцу хотелось прочитать газеты, журналы. Но он сам был неграмотным.

Когда мы приехали в Красную юрту, он сказал мне: — Я взял тебя, чтобы ты почитал мне, что пишут в газетах.

В Красной юрте было очень много газет и журналов, и я не знал, что читать отцу.

В Красной юрте работал секретарь комсомольской ячейки. Он дал мне газету «Энбекши казах» и сказал:

— Прочти отцу о том, что пишут из жизни аула.

Я прочел статью о кооперации, — о том, какую пользу приносит кооператив бедным хозяйствам.

Отец остался очень доволен статьей. Часто потом мы ездили с ним в Красную юрту и я читал ему газеты.

*Гласные буквы: а, о, у, ы, э, и, й, е, ю, я, ё.
Спишите рассказ и подчеркните в каждом слове гласные буквы.*

Комсомольцы в ауле. Много мальчиков из нашей волости учатся в городе. Среди них многие состоят членами комсомола. Приехав на летовку, они организовали волостную ячейку комсомола. Взяли в члены многих детей бедняков.

Комсомольцев на летовке стало очень много.

Я тоже хотел стать комсомольцем, но мне сказали, что я еще мал, что мне надо поступить в отряд юных пионеров. На комсомольских собраниях можно было бывать. Я часто ходил слушать, о чем говорят комсомольцы на собраниях.

Комсомольцы много говорили о детях бедняков, которых обижают в ауле богатые. Они заставляют бедняков много работать. За работу платят очень мало. Говорили о сиротах. Сироты зиму и лето пасут овец и ягнят и не могут учиться.

Комсомольцы организовали в ауле школу ликбеза. Там они обучали грамоте неграмотных.

К концу лета почти все сироты-пастухи записались в члены комсомола и учились грамоте в школе ликбеза.

В ночном

Летний вечер. За лесами
Солнышко уж село.
На краю далеком небе
Зорька заалела,
Но и та потухла.
Топот в поле раздаётся:
То табун коней в ночное
По лугам несётся.
Ухватя коня за гриву,
Скачут дети в поле.
То-то радость и веселье,
То-то детям воля!
По траве высокой кони
На просторе бродят;
Собрались дети в кучку,
Разговор заводят.
Кое-где звякнет колокольчик,
Фыркнет конь на воле,
Хрустнет ветка, куст — и снова
Все смолкает в поле.
И какие-то все в белом
Тени в поле ходят...
Детям боязно, и дети
Огонек разводят.
И трещат сухие сучья,
Разгораясь жарко,
Освещая тьму ночную
Далеко и ярко.

Нарисуйте картинки к этому стихотворению.

Стрижка ягнят. В середине лета, в конце июня месяца, наступает пора стрижки ягнят.

Прежде чем стричь ягнят, надо их вымыть. Пастух и старшие гонят ягнят в речку для купанья.

Вода в речке чистая, теплая. Ягнят подгоняют к берегу реки. Они боязливо жмутся друг к другу и в воду не идут.

Тогда несколько человек залезают в воду и берут первых ягнят.

Ягнята, попав в воду, сразу плывут к другому берегу.

За этими первыми ягнятами остальные прыгают сами.

Через несколько дней после купанья начинается стрижка ягнят.

В этот день привязывают ягнят у юрты и по очереди вводят их в юрту для стрижки. Шерсть у них густая, мягкая и волнистая.

У нас стригли отец и старший брат. У них были длинные ножницы. Мы с мамой приводили ягнят, валили их на землю и связывали им ноги.

Сестры собирали остриженную шерсть. Черную шерсть они собирали в отдельную кучу.

Ягнят у нас было немного. К полудню все были уже острижены.

После стрижки ягнята стали маленькими и смешными. Головы у них казались большими, а шеи тонкими и длинными. Ягнята теперь походили на больших овец.

Беседа с пастухом. С раннего утра до вечера овцы пасутся в степи далеко от аула.

Только в жаркие летние дни пастух пригоняет овец в аулы для отдыха.

Я спросил старика-пастуха:

— Почему овцам нужен отдых? В поле они только едят, а от еды жиреют. Пастух ответил:

— От еды жиреют — это верно. Но в жаркую погоду овцы не едят. Им надо напиться воды и, пока жарко, отдохнуть лежа.

— А почему они не могут отдохнуть в степи?

— Потому, что нужно отдохнуть и мне, — сказал пастух и засмеялся. — Возле же аула сторожить не нужно, — волки не нападут.

Потом уже пастух объяснил мне, почему пригоняют овец именно к аулу.

Аулы располагаются у речек, ключей, колодцев. Есть готовая вода для овец. Здесь от воды бывает прохладнее. Некоторые овцы в прохладном месте не будут лежать. Они будут тут же на лугу пастись. После степной травы им полезны и другие травы. Поэтому

овцы, которые днем не лежат, а пасутся на лугу, бывают жирнее. Они и зиму и голод переносят легче.

Выпишите слова с буквой е.

Ярмарка. В середине июня недалеко от нашей летовки открылась ярмарка.

Мы с сестрой были на открытии этой ярмарки.

На ярмарке было много юрт и деревянных построек — лавок, узбекских чайных и столовых.

В центре ярмарки был поднят большой красный флаг.

В лавках было много разных товаров. Вокруг ярмарки паслись лошади, овцы, коровы, которых пригнали сюда для продажи.

На ярмарке казахи продают скот и покупают все необходимые им товары: ситец, чай, сахар, соль, кожу.

В степи я никогда не видела так много людей. Были женщины из летовок со своими детьми. Мы встретили несколько знакомых девочек.

Все люди собрались в центре ярмарки, около красного флага и слушали речь председателя ярмаркома.

После него приветствовал открытие ярмарки председатель кооператива.

Он говорил о том, какую пользу приносит ярмарка на летовке. Казахам не нужно ездить за товарами далеко в город.

После речей устроили игры, скачки.

Так была открыта ярмарка.

Были ли вы на ярмарке? Что вы там видели?

Нападение волка на стадо. В июле месяце волки стали часто нападать на соседние аулы. Почти каждый вечер из этих аулов доносился до нас лай собак и крики людей.

В нашем ауле начали сторожить стадо вместе со сторожем несколько мальчиков.

Кроме меня, вызвались еще Қасым и Оспан.

Мы тепло оделись, вооружились кольями и вышли сторожить.

Ночь была очень темная. Вдали сверкала молния. Гремел гром.

Собаки с самого вечера не знали покоя. Наш пес Жолдыаяк то и дело обегал аул. Лаял то в одном, то в другом конце аула.

Сторож Каратай сказал нам:

— Жолдыаяк, наверно, почуял запах волка. Не спите, пойте что-нибудь, кричите, а то волк нападет на аул.

Но нам было очень страшно и мы не могли петь.

Звезд на небе совсем не было видно. Сгущались черные грозовые тучи.

Мы стояли на краю аула. Вдруг сверкнула молния. Стало так светло, что мы закрыли глаза.

В это время Каратай закричал:

— Смотрите, волк!

Мы оглянулись и ясно увидели, как что-то темное отбежало в сторону.

Это и был волк.

Каратай рассказал, что волк незаметно подкрадывался к аулу. У него был опущенный хвост, он шел тихо, чтобы не испугать овец. Очень часто волки подходят так, стараясь показаться собакой.

Мы начали уже успокаиваться, думая, что волк не вернется.

Вдруг все овцы поднялись и испуганно бросились в разные стороны.

В ауле началась суматоха. Лаяли собаки, кричали проснувшиеся люди. Каратай с криком побежал за овцами.

Мимо нас, по самой середине аула, вырвавшись из гущи овец, пробежал большой серый волк. За волком несся Жолдыаяк. Это он выгнал волка из середины стада.

Долго аул не мог успокоиться.

Осматривали овец. Волк ранил двух ягнят и одну овцу. У всех он наспех отрывал большие куски курдюка.

Раненные ягнята печально блеяли. Как будто жаловались на волка-злодея.

Кто напал на аулы? Кто вызвался сторожить овец вместе со сторожем? Какая была ночь? Что почуял Жолдыаяк? Что он делал? Боялись ли мальчишки? Кого Каратай показал мальчишкам? Что рассказывал

Каратай о волке? Что вдруг сделали овцы? Кого увидели мальчики? Кто выгнал волка из стада? Что сделал волк?

Волчонок. Однажды вернулся в аул пастух с овцами и рассказал, что видел на Тасты-кудуке волчицу с двумя волчатами.

Отец хотел поехать поискать волчат. Я попросил взять и меня с моим товарищем Исатаем.

Мы втроем отправились на Тасты-кудук. Было жарко. От нашего аула до Тасты-кудука около шестиверст.

Нам хотелось поскорее доехать, и мы пустились вскачь. Но отец остановил нас.

— Не утомляйте ваших жеребят. Потом придется скакать за волчатами. Не бойтесь, что они уйдут. Сейчас жарко. А в жару волки лежат, отдыхают в прохладном месте у какого-нибудь ключа.

До самого Тасты-кудука мы ехали шагом.

Только мы стали подъезжать к этому месту, как высочил волк и один волчонок. Волчонок был совсем маленький. Он был похож на маленького щенка.

Мы не поверили, что это волки. Исатай закричал:

— Собаки!

Отец пустился вскачь за волчицей.

— Скачите за волчком! — крикнул он нам.

Мы поскакали.

Волчонку некуда было спрятаться. Он бежал прямо по полю в сторону ближайшего холма и все оглядывался на нас. Наши жеребята быстро настигли волчонка. В руках у нас были маленькие колья. Но волчонок не давал нам ударить. Он полез прямо под ноги жеребенку товарища. Я ударил, но промахнулся.

Исатай чуть не упал на землю. Его жеребенок неожиданно остановился и начал лягаться. Жеребенок сбил с ног волчонка, и мы стали бить волчонка кольями.

Отец не догнал волчицу и вернулся к нам. Наш волчонок был уже убит.

Расскажите, что вы знаете о волках.

Перепелятник. У одного мальчика в ауле был перепелятник. Перепелятника поймали птенцом еще в начале лета, когда кочевали к летовке.

Он был совсем дикий. Клевался и царапался, когда к нему подходили. Держали его на привязи.

В середине лета он был уже большой. Он научился хорошо и быстро летать. Тогда мальчик приучил его прилетать на зов. Он показывал перепелятнику кусок мяса и кричал:

— Сюда, сюда! (кель, кель!)

Однажды мальчик не кормил перепелятника весь день, а вечером поймал маленького воробья. Он принес воробья и посадил недалеко от своего перепелятника.

Перепелятник долго и внимательно смотрел на воробушка, кивая головою.

Воробей пошевелился и взмахнул крылышками. Перепелятник бросился на него, убил своими когтями и съел раздирая клювом.

С этого дня перепелятник стал настоящим сильным хищником.

Каждый вечер выходил мальчик с ним в поле.

Теперь, как только перепелятник замечал где-либо воробья, он сразу пускался за ним. Воробьи, спасаясь от своего врага, поднимались ввысь, стремительно бросались вниз, иногда даже прятались в юрту. Но везде находил их перепелятник.

Хорошо ли делал мальчик, истребляя воробьев?

Пожар в степи. Весь июль месяц не было дождей. Дни стояли жаркие, трава вся пожелтела, выгорела.

Как-то утром заметили пожар верстах в десяти от наших аулов.

Говорили, что пожар начался от костра проходивших караванов.

Все аулы встревожились. Мужчины оседлали лошадей и поехали тушить пожар. Все взяли с собою кошмы и длинные палки.

Кошму привязывают к палке, намачивают ее водой и ударяют по горящей траве. Так тушат пожар в степи.

Из аулов спешили угонять скот. Ветер дул в сторону аулов, и пожар быстро приближался. Видны были черные клубы дыма, и красное пламя быстро-быстро переносилось с одного места на другое. Люди не могли справиться с огнем. Но вот ветер затих и через некоторое время подул в обратную сторону.

Пожар постепенно удалялся от наших аулов.

Долго еще горела степь. Вечером страшно было смотреть в ту сторону. Почти половина неба было освещено красным заревом. Иногда виднелись темные клубы дыма.

Наконец пошел дождь, и пожар прекратился.

Видели ли вы пожар в степи или в городе? Как тушат пожар в степи, в городе?

Откочевка от летовки. В начале лета все аулы снялись с летовок и стали откочевывать в сторону зимовок.

Во время перекочевков мальчики перегоняли ягнят. Ягнята были теперь большие, и дорога их не так утомляла, как весной. Весной они были маленькие, слабые, часто уставали. Некоторых приходилось брать на седло.

До места сенокоса кочевали шесть раз. Здесь задержались на время сенокоса и уборки сена. Потом прикочевали к посевам. Сжали и смолотили пшеницу и двинулись к зимовкам.

Дорогой часто выставляли не юрты, а маленькие шалаши, сложенные из двух решеток от юрты. Большие юрты трудно выставлять и складывать. Это отнимает много времени. А маленькие шалаши можно скоро сложить и навьючить вместе с другими домашними вещами на верблюдов и коров.

Многие мальчики сами ставили и убирали свои шалаши.

Когда вы стали откочевывать к зимовке? Спишите все слова с буквой и.

Жеребенок захромал. У меня был жеребенок. Я часто ездил на нем летом. Скакал он очень хорошо.

Последняя кочевка была очень продолжительная. И мы устраивали скачки пять раз. Мой жеребенок все пять раз опередил всех остальных.

Когда мы прикочевали на урочище Джиланды, я очень устал, мне хотелось спать. Я торопился скорее лечь и отпустил жеребенка, не дав ему простоять доста-

точно времени. Он сразу пошел, напился воды и к вечеру захромал.

Было очень жалко жеребенка. Я долго не мог успокоиться, вспоминая мою вину.

Выпишите слова с буквами а и у.

Степь

О степь! Люблю твою равнину,
И чистый воздух, и простор,
Твою безлюдную пустыню,
Твоих ковров живой узор,
Твои высокие курганы,
И золотистый твой песок,
И перелетный ветерок,
И серебристые туманы...

Качели (Алты бакан). Вечером моя сестра Райхан сказала своим двум подругам Жамал и Хадише:

— Давайте сегодня устроим качели.

Мне велели собрать мальчиков. Я обрадовался и побежал к товарищам.

В нашем ауле было пять мальчиков. Нам поручили принести колья и веревки.

Когда солнце зашло, мы уже устроили качели.

После ужина мы собрались у качелей. Нас было много. Пришли знакомые и из соседних аулов.

На качелях качались по очереди. Девушки, качаясь, пели песни.

Я качался с Сартаем. Мы тоже пели вместе с ним. Я раньше не умел сидеть на веревке. Когда нас раскачали сильнее, я боялся упасть и переставал петь.

Потом мы решили устроить другие игры.

Я достал ак сук и сказал:

— Кто хочет играть в ак сук?

Желающих оказалось много.

Ак сук. Всех играющих я разделил на две группы. Главарем одной группы был я, а главарем другой выбрали Сартая.

Решили, в какую сторону бросать ак сук, и на ка-

кое расстояние бежать. Бежать должны были до качелей.

Я со всего размаху далеко закинул ак суек. Никто не видел — куда он упал. Но все услышали, как он упал на землю.

Все разом побежали искать ак суек. Искали очень долго.

Вдруг Сартай нагнулся и что-то поднял. Я закричал своей группе:

— У Сартая! Он нашел!

Все закричали:

— У Сартая, у Сартая!

Сартай пустился бежать в сторону качелей. Мы бросились его догонять. Сартай был старше нас. Он бегал очень быстро. Но один мальчик из нашей группы все-таки его догнал. В это время подбежал кто-то из группы Сартая. Он передал ак суек подбежавшему мальчику. Мы не заметили этого и все время гнались за Сартаем. А мальчик с ак суеком спокойно добежал до качелей. Мы проиграли.

До самого утра мы играли в разные игры.

В какие игры вы играли летом?

ШКОЛА

В школе

Летом этот домик
Был пустой и скучный,
А теперь в нем слышен
Голос многозвучный.

Детские головки
За окном мелькают:
Резвые детишки
Пишут и читают.

Школьная армия. Когда я собирался идти в школу в первый раз, отец мне сказал:

— Теперь все учатся: рабочие — в свободные часы после работы, красноармейцы — возвратясь с маршировки; взрослые женщины, матери, и те учатся грамоте.

В эту минуту, когда ты идешь в школу, в городе тысячи детей тоже идут учиться.

Кроме того во всех городах, селах, деревнях всего мира, миллионы детей направляются в школу,— и там, где палит жаркое солнце, и где идет дождь, и там, где почти всегда холодно и все покрыто снегом.

Дети эти одеты по-разному и говорят они на разных языках, но все они идут учиться. Одни идут пешком, другие едут на санках по снегу. Есть такие, которые ездят на лодках по воде, на коньках по льду, на трамваях и в вагонах железных дорог,— но все с книжками направляются в школу.

Вас — целая армия, и каждый из вас — маленький ее воин.

Ну, иди скорей в школу!

В ученьи свет, в нем вся наша надежда и счастье.

Узнайте, какие школы есть в вашем городе. На каком языке там дети говорят и учатся?

Наша выставка. Осенью мы устроили выставку в классе. Некоторые ученики летом собирали коллекции бабочек, жуков. Другие засушивали растения. Многие были в горах и привезли оттуда камни.

Все это мы собрали вместе. Устроили полочки. На полочках расставили наши коллекции.

Ученики других классов приходили смотреть нашу выставку.

Устраивали ли вы выставку в классе?

Выпишите слова с буквой о.

Календарь погоды. На стене в нашем классе висит большой лист бумаги. Сбоку на листе написаны числа.

Это — наш календарь погоды.

Мы в нем отмечаем разными красками погоду: ветер — серым квадратиком,

дождь — черным квадратиком,

град — белым квадратиком,

снег — звездочкой,

солнечный день — голубым квадратиком, а пасмурный день — серым с черными точками.

Такие листы у нас есть на каждый месяц.

*Есть ли у вас в классе календарь погоды?
Запомните: погода — ветер, град, дождь, снег, солнечный день, пасмурный день.*

Просьба книжки. Учительница сказала нам сегодня: — Знаете, дети, что сказала бы вам наша книжка, если бы она умела говорить? Она сказала бы: «Обращайтесь со мной бережно. Не перегибайте меня пополам, — это портит мой переплет.

Не бросайте меня на пол, я разорвусь и растреплюсь.

Не загибайте уголков листа. Это очень некрасиво.

Не кладите в меня карандаши, ручки и ножи. Это портит меня.

Берите меня чистыми руками, а то я буду грязная.

Не оставляйте меня на дворе на ночь, не бросайте меня под дождем. От сырости я испорчусь. Не пишите на мне и не рисуйте.

Помните, что я хочу быть всегда чистой и непотрпанной».

Выпишите слова с мягким знаком ь.

Школа

Вот и школа: эти доски,
И скамейки, и столы,—
Все нам близко и знакомо,
Даже самые углы.

Встретит в комнате уютной.
Нас толпа друзей-ребят:
В ней теперь и смех и говор
Несмолкаемо звучат.

Дружный ли у вас класс?

Ученическое собрание. Сегодня у нас было ученическое собрание. Собрания бывают у нас два раза в месяц. На собраниях мы обсуждаем все наши дела. Выбираем членов учкома. Они смотрят за порядком в школе. Если кто-нибудь из учеников не слушается, его отсылают на несколько дней домой.

Кроме учкома, мы выбираем санитарную комиссию. Санитарная комиссия смотрит за чистотой.

Затем выбираем библиотечную комиссию — выдавать книги в библиотеке.

Выбираем и класском. Класском следит за порядком в классе. Он отмечает, кто не пришел на урок, кто опоздал.

Расскажите про ваше первое школьное собрание.

Кроме гласных букв есть согласные — б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Октябрьский праздник

Иди, Октябрьский праздник радостный!
Тебя мы ждем! Ты нам родной!
Ты дал нам труд ученья сладостный,
Ты свет зажег над всей страной!

Выучите это стихотворение наизусть.

Как жили при царе. До 1917 года Россией управлял царь. У него были помощники — министры. Они помогали царю управлять. Он управлял так, как хотел, и никто ему не мешал.

В России было много миллионов рабочих и крестьян и немного капиталистов и помещиков. Заводы, фабрики и земли принадлежали помещикам и капиталистам. Рабочие и крестьяне работали на них.

Помещики и капиталисты плохо обращались с рабочими и крестьянами.

У царя тоже было много земли и денег, и он защищал помещиков и капиталистов.

Были ли богачи (баи) в вашем городе, ауле? Какие дома и фабрики принадлежали им? Что теперь находится в отобранных домах? Где теперь скот, отобранный у богачей?

Как боролись рабочие за власть. Крестьянам и рабочим очень плохо жилось при царе. Крестьяне мало помогали друг другу. Каждый крестьянин думал только о себе.

Не так жили рабочие. Они понимали, что нужно бороться вместе, дружно. Они устраивали забастовки и требовали от капиталистов улучшения своей жизни.

Иногда капиталисты уступали.
Но часто они звали полицию, и рабочих разгоняли и арестовывали.

Они сажали рабочих в тюрьмы и ссылали в Сибирь.
Рабочие поняли, что надо взять власть в свои руки и тогда их жизнь изменится.

И вот Седьмого ноября 1917 года рабочие во главе с Владимиром Ильичем Лениным взяли власть в свои руки.

Интернационал

Вставай, проклятьем клейменный,
Весь мир голодных и рабов.
Кипит наш разум возмущенный.
И в смертный бой вести готов.
Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем
Мы наш, мы новый мир построим,—
Кто был ничем, тот станет всем.
Это есть наш последний и решительный бой,
С интернационалом воспрянет род людской!
Никто не даст нам избавленья:
Ни бог, ни царь и не герой.
Добьемся мы освобожденья
Своею собственной рукой.
Чтоб свергнуть гнет рукой умелой,
Отвоевать свое добро,
Вздувайте горн и куйте смело,
Пока железо горячо.
Это наш последний и решительный бой,
С интернационалом воспрянет род людской.
Лишь мы, работники всемирной,
Великой армии труда,
Владеть землей имеем право,
А паразиты — никогда.
И если гром великий грянет
Над сворой псов и палачей,
Для нас все так же солнце станет
Снять огнем своих лучей.
Это есть наш последний и решительный бой,
С интернационалом воспрянет род людской.

Казахстанский праздник. При царе казахам жилось плохо. У них не было воли. Правительство угнетало их. Казахи много раз восставали против царя.

В 1917 году царь был свергнут. Власть взяли в свои руки рабочие и крестьяне. Теперь они управляют страной под руководством Коммунистической партии.

Революция дала трудовым казахам Автономную Казахскую Советскую Социалистическую Республику. Это было 4 октября 1920 года. С тех пор каждый год мы празднуем четвертого октября праздник нашей свободы.

Спишите и подчеркните согласные буквы.

Праздник Казахской республики. Четвертого октября был праздник Казахской республики. Руководители проведением праздника члены союза Кошчи, члены волисполкома и ячейка комсомола.

Праздник был назначен в том ауле, где находился волисполком.

Все собирались на праздник. Поехали и мы с Жуматом.

Подъезжая к аулу, мы увидели огромную толпу народа. Все были верхами. Все подъезжали новые и новые группы.

В ауле над юртами были красные флаги.

Много было комсомольцев. Были и женщины.

В полдень председатель волисполкома собрал всех на холме и начал говорить речь. Он говорил о Казахской автономии. Говорил, как царское правительство обижало, угнетало казахскую бедноту. Говорил, что дал свободу и автономию казахам товарищ Ленин.

Когда он кончил свою речь, все закричали:

— Да здравствует Казахская республика!

— Да здравствует дело Ленина!

Выступали с речами и члены союза Кошчи и комсомольцы.

После этого были назначены скачки.

Отборных скакунов было двадцать. Их отправили на далекое расстояние от аула. Оттуда обратно их должны были пустить вскачь.

У всех скакунов хвосты были раздвоены, а челки ук-

рашены лентами. На скакунах сидели мальчики десяти — двенадцати лет.

Нам понравился рыжий скакун. На нем сидел наш товарищ Муслим.

Эту лошадь выпустил на скачки союз Кошчи. И назвали ее «Кедей-Жирен».

Скоро скакуны исчезли за холмами.

Оставшиеся, в ожидании скакунов, устроили другие игры: на полном скаку доставали с земли монету, боролись...

Борьба была очень интересная. Боролись одна за другой пятнадцать пар.

К концу борьбы, в толпе закричали:

— Скачут! Скачут!

Вдали показалась пыль. Это возвращались скакуны. Многие не могли ждать на месте и поскакали навстречу.

Столбы пыли быстро приближались.

Все хотели рассмотреть, какой конь впереди.

Скакуны были уже на расстоянии одного километра.

Многие голоса сразу заговорили:

— Кедей-Жирен, Кедей-Жирен!

Первым приближался Муслим на рыжем коне. Он далеко опередил всех. Конь его от пота стал совсем темным.

Муслим весело кричал:

— Союз Кошчи, союз Кошчи!

Все комсомольцы и батраки закричали «ура» и аплодировали скакуну.

Возвращаясь с праздника все говорили, что праздник Республики прошел, как самый лучший праздник в степи.

*Были ли вы на празднике Казахской республики?
Расскажите, что вы видели.*

Приготовление к празднику Октябрьской революции.
Сегодня 20-ое октября. У нас было общее собрание. Учитель сказал нам:

— Скоро Седьмое ноября — праздник Октябрьской революции. Все трудящиеся СССР считают этот день самым большим праздником.

В этот день власть в нашем государстве перешла к Советам рабочих и крестьян.

Фабрики и заводы от капиталистов перешли к рабочим. Земли помещиков взяли крестьяне.

С этого дня рабочие и крестьяне стали сами строить свою жизнь.

Нам нужно подготовиться к празднику. Мы выбрали комиссию по устройству праздника. Решили украсить свой класс новыми плакатами и знаменами и устроить красный уголок. Стали разучивать революционные песни и стихи.

Мы хотели устроить вечер, посвященный Октябрьской революции, и на этот вечер пригласить родителей.

Как вы готовитесь к празднику Октябрьской революции?

За работу

Станем дружно мы трудиться
И друг другу помогать!
Надо многому учиться,
Чтобы многое узнать.

Выучите это стихотворение наизусть.

Порядок. Рабига готовила уроки. Она кончила свою работу и ушла играть с девчонками. А свои книги и тетради оставила на столе.

Канашу, брату Рабиги, было только три года.

Он подошел к столу и увидел на столе тетради, книги, чернила и ручку.

Канаш видел, как писала Рабига, и ему захотелось самому научиться писать. Он забрался на стул, открыл тетрадь и стал писать. Но нечаянно толкнул чернильницу. Чернильница опрокинулась, и чернила залили стол, книги и тетради Рабиги.

Когда Рабига вернулась домой, она увидела испорченные тетради и книги и заплакала:

— Мама! Мама! Канаш испортил все мои книги и тетради!

Мама пришла, посмотрела и сказала:
— Ты сама виновата. Почему ты не убрала свои вещи?

Выпишите слова с буквами м, н.

Парнишка о книжке

Хотелось парнишке такую бы книжку:
И как бы поля засевали,
И как бы луга убирали,
И про тучи, про дождик, про град,
Про огород и про сад...
И как бы рыбу в речке ловили,
И как по грибы ходили,
И про ягоды, и про овец,
И чтоб был веселый конец...
И про нас — про ребят,
И про ягнят, про щенят...
И как идет день за днем,
И обо всем, обо всем...

*Какие книги вы читали? Какие самые интересные?
Где вы берете книги?*

Хоровая песня «Марш октябрят»

Мы идем с веселым маршем,
Дети сел и городов,
На подмогу братьям старшим,—
Октябрята, будь готов!
Припев: Эй, отряд октябрят!
Вздвигай колонны!
Стройно в ряд, на парад!
Поднимай знамена!
Солнце радостно лучится,
Стройный марш гремит в ответ,
Нашим братьям за границей,
Шлем октябрьский мы привет.
Припев: Эй, отряд октябрят!
Вздвигай, колонны!
Стройно в ряд, на парад!
Поднимай знамена!

Эй, ребята, кто не с нами?
Кто там киснет по домам?
Все сюда под наше знамя,
Все скорей, ребята, к нам!

Припев: Эй, отряд октябрят!
Вздвигай колонны!
Стройно в ряд, на парад!
Поднимай знамена!

Научитесь петь эту песенку.

Встреча Алима с пионерами. Та-ра-та-ра-бум! Та-ра-та-ра-бум!— трещит барабан. А за ним много ребят идут рядами в ногу, будто красноармейцы. На шее у всех ребят красные повязки на грудь галстучком спускаются.

Остановился Алим и думает:

«Что же это такое? Будто демонстрация, вон и флаги красные, а только все ребята, взрослых нет никого».

Любопытно стало Алиму: кто это, куда идут? Хотел пойти с ними в рядах — не пускают.

— Ты из какого отряда?— спрашивают.

А Алим и не знает, что им ответить. Пошел сзади. Спросил потом одного из ребят:

— А вы кто такие?

— Мы — юные пионеры,— ответил ему мальчик.

«Пионеры,— думает Алим,— что же это за пионеры?»
Никогда он такого слова не слышал.

Алим в клубе пионеров. Пионеры идут дальше. Алим идет сзади. Смотрит — в какой-то дом входив стали. И Алим за ними. Ничего, пропустили. Внутри дома, как в театре: сцена устроена, и флажки из красной бумаги по потолку висят. На стенах картины в рамах. Ильича Алим сразу узнал.

Тут стали пионеры садиться на скамейки. Алим тоже сел. Ждет, что дальше будет. Вдруг зазвонил звонок, и стало тихо. На сцену вышел мальчик постарше и стал говорить. А пионеры слушают сидят. И Алим слушает. Мальчик про пионеров говорил.

Вот что узнал Алим про пионеров:

Пионер — младший брат комсомольцу и коммунисту.

Пионер — товарищ пионерам и рабочим всего мира.

Пионер должен быть трудолюбив и настойчив.

Пионер должен быть смел, честен и правдив.

Пионер должен стремиться к знаниям.

Пионеры должны свое дело делать быстро и аккуратно.

Пионер должен работать сообща, коллективом, помогать друг другу.

На приветствие: «Будь готов!» — пионер должен ответить: «Всегда готов!»

Мальчик кончил и громко сказал пионерам:

— К борьбе за рабочее дело — будьте готовы!

— Всегда готовы! — ответили пионеры хором. Алим сначала даже испугался, не ожидал этого, потом засмеялся, уж очень ему понравилось, как дружно пионеры живут.

И захотелось тогда Алиму стать пионером.

— Ну, кто хочет сказать? — спросил председатель собрания.

И сам не заметил Алим, как сказал:

— Позвольте мне слово!

Был один раз Алим на собрании взрослых и слышал, как там слово просят.

— Ну, говори, товарищ! — сказал председатель.

— Можно у вас пионером записаться? — спросил Алим, — хочу пионером быть!

— Конечно, можно, — говорит председатель, — только мы буржуев не принимаем. Скажи, кто у тебя родители?

— Отец у меня на кожевенном заводе работает. Рабочий он.

— Да, ты настоящий пролетарий, — сказал председатель. — Как, товарищи, примем его в наш отряд?

— Принять, принять! — закричали пионеры.

Тогда председатель подозвал Алима к столу и стал спрашивать его:

— Как фамилия? Имя? В школу ходишь?

Алим ответил на все вопросы. Председатель вынул из кармана кусок красной материи и сделал Алиму повязку вокруг шеи и на грудь красным галстуком спустил. Весело смотрел Алим на своих новых товарищей, а пионеры ему в ладоши хлопают.

Очень рад был Алим, что стал пионером.

Что обещает пионер? Я, юный пионер СССР, перед лицом своих товарищей торжественно обещаю, что буду твердо стоять за дело рабочего класса в его борьбе за освобождение рабочих и крестьян всего мира.

Буду честно и неуклонно выполнять заветы Ильича, законы и обычаи юных пионеров!

Смена комсомола

Мы — Ленина внучата,
Рабочим всем друзья.
Мы тоже коммунары
В Республике Труда.
Смелей вперед, и тверже шаг,
И выше пионерский стяг!
Мы — смена комсомола.
Мы — дети Октября!

Школа в ауле. Раньше в нашем ауле не было школы. Теперь есть несколько школ в нашей волости.

В нашем ауле под школу взяли зимовку одного казаха. Учеников в школе много. Зимовка небольшая. В школе тесно. Наша школа имеет три комнаты. В каждой комнате по два окна. Пол не деревянный. Когда дети играют, поднимается очень много пыли.

Первое время после открытия школы не было парт. Каждый приносил для себя кусок кошмы. Потом стало лучше. Отдел народного образования прислал из города парты.

Была у нас классная доска, на стене портрет Ленина.

Весной приезжал к нам председатель волисполкома. Он долго говорил с нашим учителем. Сказал, что скоро будут строить большую школу.

Расскажите о вашей школе.

Новая школа. С осени мы занимаемся в новой школе. Школу построил волисполком.

Это большой белый дом с железной крышей, с большими окнами.

В школе чисто, хорошо. Полы деревянные крашенные. В классах есть форточки. Каждую перемену дежурные

открывают форточки и проветривают классы. Воздух в классах всегда чистый.

Есть у нас в школе большой зал.

В праздник Октябрьской революции мы устроили там вечер.

Приехало много народу из соседних аулов. Всем очень понравилась наша новая школа.

Выпишите слова с буквами б, в, д.

ОСЕНЬ

Сенокос

Солнце жарко палит, а работа кипит —
Под косою трава нагибается
И ложится волной.
Над скошенной травой
Жарче солнце горит — разгорается.
От раздольных лугов
Славный запах цветов
И душистого сена разносится.
Где-то птичка поет,
Но не слышит народ
Звонкой песни — работать торопится.

Сенокосилка. Недавно я первый раз видел работу сенокосилки. Раньше в наших аулах не было сенокосилки. А в этом году мы получили из кооператива две сенокосилки для общего пользования.

Членов кооператива было много, а сенокосилок только две. Поэтому пришлось пользоваться сенокосилкой по очереди.

У нас сенокосилка пробыла два дня.

За эти два дня она накосила сена столько, сколько отец и брат не накосили бы и за десять дней.

Весело работать на этой сильной машине. Какими ровными, красивыми рядами ложится скошенная трава.

Тройка лошадей, запряженная в сенокосилку, идет спокойным, ровным шагом. Быстро-быстро убывает луг. Далеко слышен ровный треск работающей машины.

Отец мой долго-долго смотрел на работу сенокосилки, и я слышал, как он сказал:

— Спасибо кооперативу и спасибо человеку, который изобрел такую нужную нам машину.

Поездка в зимовку. Все лето и осень я не был в нашей зимовке. Мы кочевали на далеком расстоянии от нее.

Весной, перед откочевкой, я там закопал все свои бабки.

Осенью, когда мальчики начали играть в бабки, я решил поехать в зимовку и привезти свои бабки.

Маме тоже нужно было посмотреть, как сохранились оставленные там домашние вещи.

Мы приехали в полдень. Вокруг зимовки никого не было. Весной были выставлены рамы, сняты ворота, двери. Было страшно войти в пустую зимовку. Может быть, там спрятались конокрады?

Но мама вошла смело.

По темным хлевам и проходам мы дошли до чулана, где зимой хранятся запасы продуктов.

Мои бабки и наши домашние вещи были там. Двери были замазаны, и мы насилу открыли их. Все вещи были целы. Я был очень рад тому, что мои бабки оказались на месте.

Среди бабок было много раскрашенных литков сака и несколько крупных бабок горного барана.

После возвращения из зимовки, я тоже мог играть в бабки со своими товарищами.

Сенокос

Пахнет сеном над лугами...
Песней душу веселя,
Бабы с граблями рядами
Ходят сено шевеля.

Там сухое убирают
Мужички его кругом,
На воз вилами кидают...
Воз растет, растет, как дом...

В ожиданьи конь убогий,
Точно вкопанный стоит...
Уши врозь, дугою ноги,
И, как будто, стоя спит...

Только Жучка удалая
В рыхлом сене, как в волнах,
То взлетая, то ныряя,
Скачет, лая впопыхах.

Сенокос. Мой отец, брат и несколько наших родственников были на сенокосе.

Утром мама послала меня отвезти им свежий кумыс и кислое молоко (айран).

Я нашла их на лугу, недалеко от нашей зимовки. Здесь мы часто играли весною. Теперь луг был покрыт густой зеленой травой.

Как хорошо на сенокосе!

Наши косцы шли рядами. Издали было слышно, как звенят острые косы.

Я подъехала. Отец с братом подошли ко мне. Взяли кумыс. Все напились и снова принялись за работу.

Я долго смотрела, как валилась сочная трава. Мой дядя захватывал очень широко, и с каждым взмахом его косы валилось много свежей зеленой травы.

Иногда совсем близко от косцов вылетала из травы перепелка.

Один раз брат мой перерезал пополам змею вместе с травой.

Долго любовалась я дружной работой косцов и жалея, что сама не умею косить.

Наши посеы. Весной у нас посеяли пять гектаров пшеницы. Сейчас уже пора жать ее.

Я объезжал посеы вместе с отцом. Отец показал мне на один гектар, на котором была очень высокая и густая пшеница, и сказал:

— Сколько потрудишься, столько и получишь. Вот над этим гектаром мы много потрудились. Хорошо вспахали землю, много боронили. Земля была совсем рыхлая. И пшеница выросла густая, высокая, колосья крупные, полные зерен. А на других, посмотри, какой плохой урожай. Пшеница редкая, низкая, и колосья ма-

ленькие. Это потому, что мы над этой землей мало работали. Боронили один раз, пахали небрежно. Действительно, на тех землях видны были местами даже нераспаханные куски земли. На них совсем не было пшеницы.

Нет плохой земли — есть плохие земледельцы.

Жатва. Пшеница поспела, нужно приступить к жатве, а то все зерно может высыпаться из колосьев. У нас семья небольшая и одни мы не могли бы скоро убрать пшеницу.

Мы устроили помочь. Позвали всех соседей, чтобы они помогли нам сжать пшеницу. Собралось десять человек с серпами.

Мама заготовила много кислого молока и ягненка, чтобы после работы угостить соседей.

Работать в поле было очень весело. Все перекликались, шутили, смеялись. Потом жнецы устроили состязание. Первым окончил свою полосу наш сосед Баймакан. Его все считали первым жнецом в наших аулах.

К вечеру были сжаты три гектара. Мама сварила ягненка и приготовила хороший ужин.

Я тоже помогал в работе. Охранял посевы от лошадей и других домашних животных. Отгонял скворцов, гусей, которые то и дело прилетали на посевы. Помогал перевозить снопы.

Во время жатвы я совсем не играл с товарищами. Было некогда играть.

Какие осенние работы вы знаете?

Признаки осени

По утрам с железной крыши
Звонко капает роса,
Холоднее стало, выше
И бледнее небеса.
Ночь темна и молчалива,
Бесконечная идет,
Утро пасмурно, лениво,
Словно нехотя встает.
И в полях, как зверь, голодный,
Дни и ночи напролет,
Ветер носится холодный,
Песни грустные поет.

Спишите это стихотворение и разделите слова на части так, чтобы в каждой части была гласная буква. Например: приз (на) ки о (се) ни. По ут (рам с же) лез (ной кры) ши...

Осень. Прошло лето с солнечными, теплыми днями. Наступила осень. Осенью день похож на сумерки. Солнце светит плохо и недолго остается на небе. Дома темно, но все-таки лучше, чем на улице. На улицах везде много грязи, идет мелкий дождь. Над городом висит туман.

Так было вчера и сегодня. Так же будет и завтра, и послезавтра, неделю, а может быть, и еще дольше. Никто не ждет, что погода скоро переменится.

Люди выходят из дому только по делу. Дети бегают в школу. Когда вернутся из школы, сидят дома. Не хочется им идти на улицу играть под дождем.

Запомните: вчера, сегодня, завтра, послезавтра, третьего дня.

Как пастухи варят молоко. Осенью заболел пастух и Мурат несколько дней пас овец. Овцы осенью не возвращаются в полдень в аул, и Мурат целый день был со стадом в поле. Овец в это время не доили. Ягнята паслись вместе со всем стадом.

В поле Мурат встречался с пастухами других аулов. Среди них были и его товарищи.

Как-то они сговорились в поле сварить молоко. Молоко овец в это время бывает густое и очень вкусное.

В полдень, когда надо было устроить привал для овец, пастухи стреножили своих лошадей и отпустили их пастись.

Пастухов было трое. У каждого были большие деревянные чашки с ручкой. У Жуматая были спички. Он стал собирать кизяк, чтобы развести костер. Когда костер разгорелся, он разложил на костре небольшие куски камня. Мурат с другим пастухом пошел доить овец. Они вернулись с полными чашками молока. Жуматай сидел у костра, поджидая товарищей. Камни были уже раскалены.

Чашки с молоком поставили на землю и стали опускать в чашки вынутые из костра камни. Молоко быстро

закипело, стало делаться гуще. Скоро молоко было готово. Оно было горячее-горячее и очень вкусное.

Перевозка сена в зимовку. Давно кончился сенокос. Закончились и работы по уборке урожая. Пшеницу и просо вымолотили. Теперь многие питались жареной пшеницей.

Многие хозяйства составляли большие караваны верблюдов и отправляли пшеницу на мельницу. Первые партии уже возвращались с мельницы. Почти у всех была мука.

Была уже настоящая осень. Ночи становились длиннее и холоднее. Часто шли дожди.

Ждали ясных дней, чтобы приступить к перевозке сена в зимовку.

Как только дожди перестали, отец взял у соседей трех верблюдов. У нас была телега. И мы отправились за сеном.

Часть сена была в копнах, другая часть сложена в стога.

Мы начали с копен. Я стоял на телеге и укладывал сено, которое отец вилами бросал на телегу.

Брату помогала мама. Они навьючивали сено на верблюдов. На верблюда можно навьючить только две копы, а на телегу четыре.

Когда на верблюда навьючивают сено, он лежит очень спокойно. Он то и дело достает с себя свежее, душистое сено и ест его. Только когда сено стягивают веревками, он кричит недовольным голосом.

Потом он послушно поднимается и идет, куда его направляют. На ходу он тоже все время ест сено.

За два дня мы перевезли все сено в зимовку.

Так была закончена эта работа, и мы имеем теперь запас сена на зиму.

Расскажите, как вы помогли родителям в осенних работах.

Спишите и запомните:

Я имею запас сена,
ты имеешь запас сена,
он имеет запас сена,
она имеет запас сена.

мы имеем запас сена,
вы имеете запас сена,
они имеют запас сена.

Осенью

Бедный сад наш осыпается,
Скучный дождик льет.
Птички на юг собираются,
А ветер сердито ревет,
Ах, как мне хочется с птичками
В теплые страны лететь,
И южные страны чудесные
Хочется мне посмотреть.

Осенняя стрижка овец. Наступил октябрь, время осенней стрижки овец. Овцы вымыты, и сегодня нужно их стричь.

Приготовили загородку для ягнят (коген) возле юрт и пригнали стадо в аул. Дети помогают своим матерям ловить и привязывать овец к загородке. Потом помогают втаскивать овец в юрту.

Овцы боятся, упираются, пятаются назад, рвутся в сторону.

В юрте овец валят на землю, и мужчины начинают стричь их. Дети собирают остриженную шерсть в кучу.

Спишите:

1. Я помогаю,	1. Мы помогаем,
2. Ты помогаешь,	2. Вы помогаете,
3. Он } помогает,	3. Они помогают.
Она }	

Измените по такому же образцу:

1. Я собираю,	1. Мы .....
2. Ты	2. Вы .....
3. Он }	3. Они .....
Она }	

Трепка шерсти. Овец остригли. Мама приготовила сыромять и палку (тулак и сабау) для трепки шерсти. Потом она попросила меня пойти позвать наших соседок, чтобы они помогли трепать шерсть. Мы тоже раньше им помогали.

Скоро собрались шесть женщин и девушек нашего аула.

Я тоже взяла пару легких палочек.

Мы сели вокруг сыромяти. Мама положила первую кучу шерсти.

Все начали разом ударять обеими палками. Я старалась не отставать от них.

Мы работали до обеда и после обеда — до вечера. К вечеру кончили трепку.

Шерсть была готова к валянью кошмы. Она была мягкая и пушистая.

Валянье кошмы. На другой день утром я помогала маме разложить циновку метров шести длиной и двух с половиной шириной. Мы вынесли шерсть на улицу. Мама с женой моего дяди Злихой сели опять за работу. Они аккуратно раскладывали по циновке шерсть небольшими кучками, надавливая рукой на нее.

На первый слой так же положили второй. К полудню вся шерсть была разложена. Опять собрались женщины, и мы осторожно начали свертывать циновку с шерстью, поливая ее горячей водой из ведра. Это нужно для того, чтобы шерсть стала плотнее.

Циновку обмотали веревками, и две женщины поволокли циновку за веревку по земле.

Остальные шли рядом и били ногами по циновке.

В этой работе участвовали и все дети аула.

Мы то отходили далеко от аула, то опять приближались к нему.

Потом веревки развязали. Циновку развернули. Развернулась с ней и кошма.

Теперь осталось ее высушить и повалить уже в юрте. Тогда кошма будет готова.

Расскажите, как валяют кошму.

Спишите:

1. Я говорю,	1. Мы говорим,
2. Ты говоришь,	2. Вы говорите,
3. Он говорит,	3. Они говорят.
Она говорит,	

Измените по такому же образцу:

1. Я смотрю,	1. Мы ....
2. Ты	2. Вы ....
3. Он	3. Они ....
Она	

Поездка отца в город. Вчера отец с соседями поехал в город продавать кошму и пшеницу. Нужно было заготовиться для зимы продуктами и одеждой.

Я просила отца привезти мне карандаши, тетради и книги.

Учитель уже приехал, и мы скоро начнем учиться.

Через неделю наш караван вернулся. Отец продал кооперативу свои товары и купил все, что нужно для зимы: чаю, сахару, ситцу, маме матери на зимний халат, а мне привез тетради, карандаши и книжку с картинками.

Все были довольны его покупками.

Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом.

Спишите и запомните:

1. Я продал,	1. Мы продали,
2. Ты продал,	2. Вы продали,
3. Он продал,	3. Они продали.
Она продала,	

Про серого зайчишку

Жил да был плутишка —
Серенький зайчишка.
В домике готовом,
Под кустом еловым.
Вечно в жутком страхе,
Вечно в чутком взмахе,
Строго, на макушке
Зайка держит ушки.
Ветка ли качнется,
Вихрь ли встрепенется —
Зайку без дороги
В глушь уносят ноги.
Даже от опаски
Сна не знают глазки.

Бедный заяц. Наступила дождливая, пасмурная осень. Бедный заяц не сделал запасов на зиму. Побежал он в кусты. Только добежал, услышал какой-то шорох. Испугался и побежал в горы. Но на дороге пастух со стадом. Заяц спрятался возле могильного кургана. Пастух

увидел его, закричал. Стал науськивать собак. Опять испугался заяц. Побежал вниз по ложине. Нет покоя бедному зайцу. Бежит от врагов, но боится и дождя. Прижал уши, прищурил глаза, смотрит на небо. Все еще пасмурно. Дождь не перестает. Хоть бы ясная погода была. Лучше было бы нашему бедняге.

Приготовление зимовки к переезду. Конец октября. Часто идут дожди. Ночи холодные. Утром в колодце замерзает вода, а на траве бывает иней.

Мы еще живем в юрте. В юрте теперь очень холодно. Трудно вставать утром.

Зимовка наша близко. Отец с матерью уехали туда и два дня пробыли там на работе. Они переложили на новые места коровий и овечий кизяк — это наше топливо на зиму. Выбелили внутренние стены зимовки. Вставили рамы, двери. Отец вычистил хлев для скота. Теперь можно переезжать в зимовку.

Спишите:

1. Я уехал,	1. Мы уехали,
2. Ты уехал,	2. Вы уехали,
3. Он уехал,	3. Они уехали.
Она уехала,	

Измените по этому образцу:

1. Я вычистил	1. Мы...
2. Ты	2. Вы ...
3. Он	3. Они ...
Она ...	

Переезд в зимовку. Мы перекочевали в зимовку. Это последняя наша кочевка в этом году.

Летом кочевать очень весело. Кругом много аулов. Тепло. У нас были жеребята.

Теперь наши жеребята находятся в табуне.

Все вещи и юрту мы навьючили на верблюдов, а сами шли пешком около них.

За кочевку я очень устал. Зато было очень хорошо, когда мы прибыли в зимовку. Я вошел в теплую, чистую комнату. Теперь не нужно будет сидеть постоянно одетым в шубу и шапку. Комнату хорошо греет большая печка. Она топится овечьим кизяком. В юрте, когда рас-

кладывали костер, бывало много дыму. Здесь дыму нет. Мы много играли в этот день. Мама сказала нам:

— Вы, наверно, соскучились по зимовке. Сегодня поиграйте здесь, а потом в комнате не нужно играть. Будет много пыли, а это плохо.

Отправление лошадей на зимнее пастбище. В начале ноября лошадей отправляют на зимнее пастбище. Многие аулы одного района собирают своих лошадей. Получаются большие табуны в пятьсот, семьсот голов.

На каждый табун приходится четыре или пять табунщиков. Табунщики всю зиму живут далеко от аулов, в маленьких юртах — «косах». Они часто перекочевывают с одного места на другое.

Прежде чем отправить табун на зиму, прикладывают тавро жеребят.

Раскладывают костер и кладут туда тавро. Приводят по очереди жеребят. Один из табунщиков прикладывает к их задней ляжке раскаленное тавро.

Жеребята рвутся от испуга.

Тавро выжигает шерсть, остается след. Тавро нашего аула — 8. Тавро прикладывается для того, чтобы потом легко было различить своих лошадей среди чужого табуна.

Какое тавро вашего аула?

Не хвастай прежде времени. Пришел однажды Матай из школы домой и хвастает:

— Я уже трудные задачи умею решать!

— Хорошо, — говорит ему отец, — реши нам задачу: две матери, две дочери и бабушка со внучкой. Сколько их всех?

— Шесть! — отвечает Матай.

— Нет, ты ошибся, — их всего трое. Ну еще реши задачу: в комнате четыре угла, в каждом углу сидит кошка, против каждой кошки сидят по три кошки. Сколько кошек в комнате?

— Двенадцать, — сказал Матай.

— Неправильно. Всего — четыре. Ну еще одну задачу реши: у семи братьев по одной сестре. Много ли всех детей?

Матай долго думал. Не хотел ошибиться.

— Восемь?— спросил он отца.

— Правильно!— ответил отец.

Осень. Осенью дни короткие. Небо закрыто серыми тучами. Пасмурно. Часто идут дожди. Трава и деревья пожелтели. Листья с деревьев осыпаются. Почти каждый день дуют холодные ветры.

У домашних животных шерсть становится длиннее. В юрте холодно. В середине юрты разводят костер. Дети согреваются только у костра. И играют они недалеко от огня.

Мужской род

Лист пожелтел.

Мальчик ходил.

Женский род

Трава пожелтела.

Девочка ходила.

Средний род

Дерево пожелтело.

Дитя ходило.

Придумайте сами слова по этому образцу.

Кто сильнее всех на свете? Маленькая Фарида хотела узнать, кто сильнее всех на свете. Она много слышала о солнце.

Фарида спросила своего отца:

— Солнце ведь сильнее всех на свете?

Отец улыбнулся и сказал:

— Нет, солнце не сильнее всех. Тучи могут его закрыть.

— Значит, тучи сильнее всех на свете?

— Нет, и тучи не сильнее всех. Ветер гоняет их.

Тогда Фарида спросила:

— Значит, ветер сильнее всех?

— Нет, ветер не сильнее всех. Горы останавливают его.

— Значит, горы сильнее всех?

— Нет, и горы не сильнее всех. Вода размывает их.

— Значит, вода сильнее всех на свете?

— Нет, вода не сильнее всех. Солнце сушит ее.

Так и не узнала Фарида, кто сильнее всех на свете.

Осенний перелет птиц. Вчера, возвращаясь из школы, я встретил отца, и мы с ним видели большую стаю гусей. До этого мы с товарищами видели, как с большим шумом и криком летели грачи, галки.

Теперь почти каждый день над нашими аулами пролетают стаями утки, гуси, журавли. Один раз мы видели лебедей.

Все птицы чувствуют приближение зимы и спешат на юг, в теплые края. Отец говорил, что птицы летят высоко над землей, но выше всех летают лебеди и журавли. Еще отец рассказывал, что во время перелета птицы редко опускаются на землю. Они могут лететь без остановки несколько сотен километров и перелетать большие моря.

Вечером птицы спускаются на землю для ночевки, а днем иногда опускаются только для того, чтобы покормиться.

Птицы летают стайкой или тянутся по небу длинным рядом, или летают углом. Впереди всех летит старый вожак. Он знает дорогу. Он летал по этим путям много раз в своей жизни. В стае таких опытных вожаков бывает несколько. У них много обязанностей. Когда стая спускается на землю, и все птицы отдыхают, вожаки сторожат их по очереди. Им во время перелета есть приходиться мало.

В воздухе тоже вожаки исполняют тяжелую работу.

Большинство птиц летают углом. Вожак бывает впереди. И ему первому нужно рассекать воздух крыльями. Это отнимает много сил. Остальным бывает лететь гораздо легче, чем вожаку.

Вожак часто устает. Тогда его заменяет другой вожак, а усталый становится в конце стаи. Тут ему не так трудно лететь и он отдыхает. Так сменяются по очереди вожаки стаи во время дальнего перелета.

Видели ли вы улетающих птиц? Почему птицы улетают осенью в теплые края?

Рыбная ловля. Наш аул на берегу речки Жез-буга. В ней много рыбы. Там водятся: щуки, ерши, окуни, лещи и другие.

Летом рыбу ловят неводом. В нашем ауле нет хоро-

ших неводов. Поэтому рыбной ловлей у нас занимаются зимой.

Мы каждый день ходим к речке и ждем, когда она замерзнет.

Однажды ночью был сильный мороз, и Жез-буга стала.

Наступило время, которое рыбаки называют «синим льдом». Рыбаки взяли ломы, длинные палки с острыми железными наконечниками — остроги и железные крюки — иргаки и пошли на речку.

Рыбу ловят так: каждый рыбак ложится на лед и смотрит: не стоит ли подо льдом большая рыба. Как только он увидит где-нибудь рыбу, он ломом делает отверстие во льду. Лед, толщиной в два пальца, чистый, прозрачный. Прорубить его нетрудно. Через отверстие рыбак ударяет острогой. Острый конец прокалывает рыбу. Сразу спускают в воду и крюк. Им захватывают рыбу снизу и вытаскивают. На льду рыба немного прыгает, побьется, но скоро засыпает.

Дети до вечера бегают по льду и высматривают: не стоит ли где рыба. Как найдут, так кричат рыбакам: — Здесь, здесь рыба!

Мы всегда помогаем нашим рыболовам. Во время «синего льда» наш аул вылавливает очень много рыбы.

Расскажите, как у вас ловят рыбу летом, как зимой.

Спишите и запомните:

1. Я буду ловить,	1. Мы будем ловить,
2. Ты будешь ловить,	2. Вы будете ловить,
3. Он будет ловить,	3. Они будут ловить.
Она будет ловить.	

Измените по этому образцу:

1. Я буду ходить,	1. Мы .....
2. Ты ...	2. Вы ....
3. Он ...	3. Они .....
Она	

Конфискация имущества у баев. Вчера в соседнем ауле было очень много народу. Ездил туда и мой брат Жумакан.

Когда он вернулся, мы спросили о том, кто там собрался, и что они делали. Брат рассказал, что было собрание членов союза Кошчи, комсомольцев и членов аульного и районного исполкомов. Там они обсуждали вопрос о конфискации имущества у баев и выселении их из нашего района.

Брат нам объяснил, почему выселяют баев.

— Баи — враги трудового народа, говорил брат. Они раньше угнетали бедняков в ауле. Они отбирали себе лучшие земли. Из них выбирались волостные управители. Все они усердно служили царю и капиталистам. А царское правительство всегда обижало трудовой народ.

При баях плохо жилось казахской бедноте. Дети их не могли учиться в школах. Казахские женщины были рабынями. При баях было многоженство; женщины продавались и покупались, как какой-нибудь товар. Много еще другого вредного делали они в свое время.

Вредят они нашему делу и сейчас. Пользуясь темнотой, невежеством наших бедняков, они препятствуют всем хорошим мероприятиям советского правительства.

Вот потому мы решили на собрании выселить таких баев из нашего района.

— А куда выселить? — спросили мы.

— В другой округ.

— А много у нас таких баев?

— У нас пять человек.

— И всех их выселяете?

— Да. И не только их самих, но и их семьи.

— Значит, они откочуют?

— Нет, не откочуют. Они отправятся одни, без скота и без юрт, потому что мы отбираем почти все их имущество.

— А что сделаете с имуществом?

— Мы раздадим его отдельным беднякам и артелям этих бедняков. Вместо хозяйства одного вредного бая будет много трудовых и полезных хозяйств.

Расскажите, у скольких баев конфисковано имущество в вашем районе? Как их отправляли из аула? Много ли было у них скота, и кому этот скот роздали?

Береги зубы

Чтобы здоровье сохранить,
Нужно зубы щеткой мыть.
Порошком их протирать,
Рот водою полоскать.
Надо, чтобы дважды в год
Осмотрел вам доктор рот.
И тогда у всех у вас
Зубы будут, как у нас.

Выучите это стихотворение наизусть.

Надо чистить зубы: пища попадает между зубами, и, если ее не вычистить, она загнивает и портит зубы.

Спишите и запомните:

Береги! Берегите!	Читай! Читайте!
Помни! Помните!	Рисуй! Рисуйте!
Пиши! Пишите!	Иди! Идите!

Слепой. Мы шли на экскурсию. По дороге нам повстречался старый нищий, весь в рябинках, он шел один, и длинной палкой ощупывал дорогу. Вместо глаз у него были одни белки. Мы спросили учительницу, отчего старик ослеп.

— У него была болезнь — оспа, она перешла на глаза, он и ослеп.

— Ну а мы не ослепнем,— сказала Раушан,— у нас оспа привита.

— Правда,— сказала учительница,— у кого оспа привита, тому ее бояться не нужно. Но есть много других болезней, от которых можно ослепнуть.

Глаза нужно беречь от заразы. Их не нужно вытирать грязными руками. Если кто-нибудь засорит глаза песком, глаз тоже может разболеться, и, если его не лечить, человек ослепнет.

Берегите глаза!

Школьная санитарная комиссия. В школе ученики выбирают санитарную комиссию.

Санитары заботятся о чистоте класса. Они следят

за тем, чтобы в классе был свежий воздух. Для этого они открывают окна или форточки в классе во время перемен. Они следят, чтобы пыль вытирали мокрой тряпкой. Заставляют учеников при входе в школу вытирать ноги. Они следят за чистотой в уборной.

У санитарной комиссии есть шкафчик-аптечка. Там лежат: вата, бинтики, йод, капли от кашля. Если кто-нибудь поцарапает или ушибет себе руку или ногу, надо идти к санитарной комиссии. Санитары ему смажут рану или ушиб йодом и завяжут бинтом.

*Есть ли у вас в школе санитарная комиссия?
Есть ли у вас аптечка?*

Как бороться с сыростью. Наступили теплые дни. У нас в комнате появилась сырость у окна и в углах.

Я спросил учителя, что делать, если появится сырость в комнате? Учитель сказал, что нужно вытирать окна сухой тряпкой. На подоконник нужно поставить толченный кирпич или угли. Они будут всасывать воду. В полдень двери оставлять открытыми.

Нужно очистить крышу и стены зимовки от снега. Если около зимовки есть лужа, нужно отвести ее.

Мы сделали все, как говорил учитель, и сырости у нас не стало.

Дыши носом. Многие дышат ртом, а это очень вредно. Кто дышит ртом, у того воздух проходит прямо в дыхательное горло и приносит с собою пыль. Пыль попадает в легкие. В пыли есть бактерии, они приносят заразу.

Нужно всегда дышать носом: тогда воздух не прямо проходит в дыхательное горло, а через нос. Внутри носа есть много маленьких волосков. Эти волоски задерживают пыль и дальше воздух идет уже чистым.

Кроме этого в носу воздух согревается. В горло и легкие попадает уже теплый воздух. Поэтому зимой те люди, которые дышат носом, меньше простуживаются.

Не кусайте ногти! Вокруг ногтей часто образуются заусеницы. Многие дети кусают себе ногти и вырывают заусеницы. Образуются ранки. Каждая ранка — это маленькая дверь, через которую может проникнуть

зараза в кровь. Палец тогда краснеет, болит. От того и бывает заражение крови.

Заражение крови очень тяжелая болезнь, от которой человек может умереть.

Если есть заусеницы, лучше всего их смазывать йодной настойкой и чаще мыть руки.

Охрана здоровья весной. Весной среди детей появилось много болезней: кашель, насморк, болезни горла, расстройство желудка, простудные болезни.

В школе мы устроили собрание. Говорили на собрании об охране здоровья.

Мы выработали такие правила:

1. Не пей мутной воды. Не пей воды из прудов. Не пей сырой воды. Это вредно для здоровья. От этого кашель, болезни горла и желудка.

2. Не сиди, не лежи на сырой земле — можешь простудиться.

3. Если промочил одежду — не суши на себе. Скорее сними ее и одень сухую.

4. Не ешь весенних трав.

Наша постель. Если сосчитать сколько времени мы спим, окажется, что в постели мы проводим почти половину нашей жизни. В это время нам не приходится дышать свежим воздухом. Мы дышим воздухом постели.

Вот потому-то постель должна быть чистой, и в комнате, где мы спим, воздух тоже должен быть чистым.

Нужно раз в неделю менять белье на постели: простыню, наволочки.

Рубашку, в которой мы ходим днем, надо менять на ночь. Кожа у нас тоже дышит и ее надо освежать другой рубашкой.

Нельзя спать двоим на одной постели. Тогда мы будем мешать друг другу дышать.

От чистого воздуха в комнате и от чистой постели сон будет крепким и здоровым, и мы хорошо отдохнем во сне.

Человеку для дыхания нужен свежий воздух — не укрывайтесь с головой.

На ночь мойтесь чище — будете спать лучше.

*Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом.
Эти слова — глаголы. Они настоящего времени.*

Спишите и запомните:

Единственное число	Множественное число
Я сплю;	Мы спим,
Я дышу,	Мы дышим,
Я хожу.	Мы ходим.

Настоящее время

Единственное число	Множественное число
1. Я переменяю,	1. Мы переменяем,
2. Ты переменяешь,	2. Вы переменяете,
3. Он переменяет, Она переменяет.	3. Они переменяют.

Запомните, на какие буквы оканчиваются эти слова.

Прошедшее время

Единственное число	Множественное число
1. Я дал,	1. Мы дали,
2. Ты дал,	2. Вы дали,
3. Он дал, Она дала.	3. Они дали.

Прошедшее время

Единственное число	Множественное число
1. Я перестал,	1. Мы перестали,
2. Ты.....	2. Вы.....
3. Он..... Она.....	3. Они.....

Запомните, на какие буквы оканчиваются глаголы в прошедшем времени.

Прачка

— Тетка! Тетка! Я белье
Принесла тебе свое.

— Вам, ребятам, только пачкай,
 А старуха отмывай!
 Ну, давай сюда, давай!..
 Я, голубка, с детства прачкой,
 Видно, прачкой и помру,
 Только знаю руки тру.
 Пар, корыто, пена, мыло,—
 Много прачке надо силы.
 В темной прачечной сырой
 На ногах весь день-деньской.
 Да зато у вас, девчонки,
 Будут чистые юбочки,
 И у братьев, у мальчишек,
 Пара чистеньких штанишек.
 Хочешь тоже потрудиться?
 Дома ты возьми корытце,
 Влей водицы да играй,
 Кукле платьице стирай!

Запомните окончания

1. Я закрываю,	1. Мы закрываем,
2. Ты закрываешь,	2. Вы закрываете,
3. Он закрывает,	3. Они закрывают.
- Она закрывает.

1. Я закрываюсь,	1. Мы закрываемся,
2. Ты закрываешься,	2. Вы закрываетесь,
3. Он закрывается,	3. Они закрываются.
- Она закрывается.

Из дневника школьника. Сегодня я вернулся из школы совсем рано. Нас в школу не пустили, потому что две девочки из нашего класса заболели скарлатиной.

По дороге я встретил двух товарищей. Они мне сказали, что учиться не будем. Я хотел узнать все сам и решил пойти в школу.

На школьном дворе я увидел нашего учителя. Он стоял с несколькими учениками. Он объяснял им почему нас отпускают на несколько дней.

— Скарлатина — болезнь опасная и заразная. Она передается от больного ребенка к здоровому через зараженное помещение и вещи. Девочки вчера были в классе, а сегодня они заболели, и, может быть, зараза еще есть в классе. В классе надо сделать дезинфекцию.

Дезинфекция убьет заразу. Затем мы хорошо проветрим класс, и после этого можно будет спокойно прийти и учиться в нем.

— А как делают дезинфекцию?— спросил кто-то из учеников.

— Дезинфекцию делают по-разному,— ответил учитель.— Иногда все опрыскивают ядовитой жидкостью, а некоторые вещи даже моют ядовитым раствором. Это убивает заразу. Иногда же ставят лампочку с ядовитой жидкостью и зажигают ее. Тогда окна и двери плотно закрывают; люди уходят из этой комнаты, а то можно отравиться. После этого комнату надо хорошенько проветрить, и тогда можно в ней жить или учиться.

Мы выслушали учителя очень внимательно и стали расходиться по домам. Я даже боялся пройти мимо двери школы: обошел подальше.

Как был наказан знахарь. На прошлой неделе наш товарищ Мукаш сказал учителю, что к ним в аул приехал знахарь.

Учитель расспросил Мукаша, как зовут знахаря, и откуда он приехал. Все, что говорил Мукаш, учитель записал. После уроков учитель поехал в аул Мукаша. Знахарь лечил одну женщину. У нее распухла нога. Опухоль делалась все больше.

Знахарь достал свой острый ножичек и, даже не вымыв рук, стал кончиком ножа прокалывать опухоль. Бедная женщина кричала от боли. Она не хотела, чтобы ее лечил знахарь. Но старики в ауле позвали знахаря.

На другой день у женщины рана стала вдвое больше. Появилась краснота. Учитель уговорил родных больной отвезти женщину в город, в больницу. Знахаря он задержал. Вызвали председателя аулсовета и составили протокол.

Женщина через три дня умерла от заражения крови. Знахаря отправили в город. В городе его судили и посадили в тюрьму на три года.

Что рассказал Мукаш учителю? Что делал учитель? Зачем приехал в аул знахарь? Как он лечил женщину? Что случилось с женщиной на другой день? Куда отвезли женщину? Поправилась ли она? Отчего умерла женщина? Как наказали знахаря?

Беседа с доктором. Когда нас в школе осматривал доктор, у многих были грязными белье и тело.

После осмотра доктор пришел к нам в класс и принес круглое, толстое, выпуклое стекло. Называется такое стекло лупой. Он клал лупу на наши руки, и мы увидели на теле много, много дырочек.

— Через эти дырочки — поры — выделяется пот, — сказал доктор, — а с потом выделяются из нашего тела вредные вещества. Если же поры закрыты грязью, то вредные вещества остаются в организме и отравляют его. Человек делается бледным, малокровным. Чтобы быть здоровым, нужно чаще мыться и чаще менять белье.

Расскажите, как можно уберечься от заразы.

ГОРОД И АУЛ

В городе. Хамза недавно приехал в город. Его сестра жила на окраине города, на узкой тихой улице. Хамза не знал города. Он думал, что все улицы такие же тихие, как улица, на которой он жил. Наступила зима; стало холодно. У Хамзы не было валенок.

Как-то сестра сказала ему:

— Ну, Хамза, одевайся, пойдем покупать тебе валенки.

Идти надо было далеко. Сестра все время вела Хамзу за руку. Скоро они вышли на улицу, где было очень много народу.

Ездили извозчики. Гудели автомобили.

Стала переходить сестра с Хамзой улицу, чуть-чуть их автомобиль не задавил!

— Ой, ой! — закричала сестра и отскочила с Хамзой в сторону.

— Почему тут так много народу? — спросил Хамза.

— Видишь, сколько здесь магазинов? Народ идет сюда покупать все, что нужно, — ответила сестра.

— А как узнают, где что покупать?

— Вот видишь, большие окна? Эти окна называются — витринами. В них разные вещи. Какие вещи в витринах, такие и в магазинах продают.

Потом на каждом магазине есть вывеска. На вывеске

написано, какой магазин: мучной, посудный, мануфактурный, обувной, книжный или какой-нибудь другой. На вывеске еще бывает написано, какой магазин: кооперативный, государственный или он принадлежит частному торговцу. Это нужно знать, чтобы покупать все в кооперативных и государственных магазинах. Там товары лучше и дешевле, чем у частника.

Видел еще Хамза — на углах улиц стояли мальчишки-газетчики. В лотках продавали яблоки, конфеты, папиросы.

Наконец, они вошли в один магазин, долго выбирали валенки. Хамза выбрал сам красивые белые валенки с красными рисунками.

Хамза был очень доволен своей покупкой, он надел валенки и, когда шел домой, все время смотрел на свою обновку.

Расскажите, как вы первый раз были в городе. Нарисуйте картинки к этому рассказу.

Кузнец

Для чего, меня спросили,

Век я молотом стучу?

Я ответил ударяя:

— Есть хочу.

Для чего, меня спросили,

Плуг и грабли я кую?

Я ответил, ударяя:

— Труд люблю.

Отчего, меня спросили,

Я в поту и изнурен?

Я ответил, ударяя:

— Рядом горн.

Отчего, меня спросили,

Праздной жизни не ищу?

Я ответил, ударяя:

— Не хочу.

Кто, скажи, устроит лучше

Жизнь тяжелую твою?

Я ответил, ударяя:

— Сам скую.

*Были ли вы в кузнице? Что вы там видели?
Спишите и запомните окончания глаголов в 1 и 2 случае:*

1

1. Я ищу,	1. Мы ищем,
2. Ты ищешь,	2. Вы ищете,
3. Он ищет,	3. Они ищут.
Она ищет.	

2

1. Я стучу,	1. Мы стучим,
2. Ты стучишь,	2. Вы стучите,
3. Он стучит,	3. Они стучат.
Она стучит.	

Отправление каравана в город. В конце декабря казахи отправляются в город. Осенние запасы мануфактуры, чая, сахара кончились. Но есть шкуры заколотых зимой животных. У многих бывают шкуры диких зверей: волков, лисиц, хорьков, зайцев. Казахи, живущие в горах, ловят силками рябчиков.

Все это нужно продать в городе и купить, что необходимо до весны.

И вот в конце декабря все аулы начинают отправлять свои караваны.

Если до города очень далеко, часто соединяются караваны нескольких аулов.

Свои товары казахи кладут на сани или навьючивают на верблюдов.

В караване бывает от двадцати до тридцати навьюченных верблюдов. Людей в таком караване — десять, пятнадцать человек.

Остающиеся в ауле дают уезжающим много поручений.

Караван в пути. Один мальчик, по имени Сулеймен, ездил в город с караваном. До города 30 километров. В караване было двадцать верблюдов и десять человек. До города ехали трое суток.

Дорогой в аулах они не ночевали. Для кочевки в одной зимовке их было очень много. Всю дорогу они ночевали.

вали в поле. У них была маленькая палатка. В поле они готовили себе пищу. Верблюды паслись около их ночлега.

Когда ложились спать, не раздевались. В палатке было холодно.

На обратном пути ночью был сильный буран. Во время бурана они были в поле. Утром вся палатка и сани были засыпаны снегом.

В эту ночь Сулеймен отморозил себе ноги.

Трудно мальчикам ездить зимой с караваном.

Ездили ли вы с караваном? Расскажите, как Сулеймен ездил в город.

Письмо из аула. Смагул живет в городе с августа. Брат привез его в город и отдал в школу. Он живет в общежитии.

Смагул учился хорошо. Учитель его хвалил.

Часто Смагул вспоминал аул и родных. Как живут они там? Здоровы ли?

Был у Смагула знакомый казах. У этого казаха всегда останавливались приехавшие из аула.

Однажды он пришел к этому казаху. В этот день приехал с караваном брат Смагула. Смагул очень обрадовался.

Из аула ему мать прислала колбасу, сыр и другие гостинцы. А отец прислал Смагулу письмо. Отец звал его в аул на каникулы. Но Смагул подумал и ответил, что он лучше останется в городе и будет читать книги.

Брат похвалил Смагула и купил ему три книги.

Будет читать — будущее время от глагола «читать».

Будущее время

Единственное число

1. Я буду читать,
2. Ты будешь читать,
3. Он будет читать,
Она будет читать.

Множественное число

1. Мы будем читать,
2. Вы будете читать,
3. Они будут читать.

Что везут по железной дороге? Ахмет живет в степи далеко от города.

По степи проходит железная дорога. Ахмет часто видит длинные товарные и пассажирские поезда.

Ахмет хотел узнать, что везут в этих поездах. Он спросил отца. Отец сказал ему:

— В пассажирских поездах — людей, а в товарных перевозят разные товары.

В одном месте есть каменный уголь, нефть. Их надо везти туда, где угля и нефти нет.

В одном месте много лесов, а в другом — их нет. Деревья рубят и перевозят по железной дороге.

В городах много фабрик и заводов, а в деревнях и аулах их нет.

В деревнях сеют пшеницу, ячмень, просо, сажают картофель. В степи есть шерсть, кожа, кошма и разный скот.

Из городов в деревни и аулы везут ситец, выделанную кожу, чай, сахар, спички, керосин, мыло, бумагу, книги, плуги, серпы, бороны, косы, топоры, пилы, стекло.

Из деревень в город везут пшеницу, муку, крупу, картофель, мясо, сало, яйца, птиц: гусей, уток, кур.

Из аулов в далекие города везут шерсть, кожу, конский волос, кошму, мясо коров, овец.

Еще везут по железной дороге дрова, сено, бревна, доски.

Понял теперь Ахмет, почему так много товарных поездов. Он понял также, что город нужен деревне и аулу, а аул и деревня — городу.

Что казахи продают в городе? Что казахи покупают в городе?

На кирпичном заводе. Недалеко от города есть кирпичный завод.

В субботу мы всем классом с учительницей ходили смотреть, как делают кирпичи.

Недалеко от завода копают глину и песок и возят их к заводу.

На дворе завода под крышей лежит сырой кирпич. Дальше выстроен большой сарай. Там печи для обжига кирпичей.

Рабочие мнут глину и кладут ее в формы-ящички.

Из формы вынимают кирпичи.

Сырые кирпичи отвозят в сарай под крышу. Там кирпичи сохнут. Высохшие кирпичи кладут в печь.

Огонь в печи не гасят несколько дней. Кирпич лежит в печи до тех пор, пока хорошо не обожжется.

Готовый кирпич складывают на дворе.

Сходите на кирпичный завод и опишите его.

Плотники

Собирались плотнички,
Плотнички-работнички,
Они бревен натаскали,
Топорами обтесали.
Сруб из бревен справили,
Стены вокруг поставили,
Конопатили, стучали,
Гвозди в доски забивали,
Школу новую построили.

Выпишите из этого стихотворения все глаголы.

Что говорит поезд. Пробил второй звонок, паровоз свистнул, медленно тронулся и, пыхтя, говорит вагонам:

— Ух, тяжело! Ух, тяжело! Ух, тяжело!

А вагоны ему в ответ:

— Ну так что же! Ну так что же! Ну так что же!

Прибавил паровоз ходу, разгорелся. И пошел, отчеканивая:

— Ух, жарко стало! Ух, жарко стало! Ух, жарко стало!

А вагоны сердито постукивают:

— А нам какое дело! А нам какое дело! А нам какое дело!

Подлетел поезд к мосту, и паровоз застонал:

— Ух, боюсь! Ух, боюсь! Ух, боюсь!

А колеса:

— И мы тоже! И мы тоже! И мы тоже!

Прошел мост и заговорил:

— Теперь прошло! Теперь прошло! Теперь прошло!

А вагоны:

— Так, так, так! Так, так, так! Так, так, так!

Подходит поезд к станции и паровоз стонет:

— Пить хочу! Пить хочу! Пить хочу!

А вагоны:

— И мы тоже! И мы тоже! И мы тоже!

Поселок в нашей волости. В нашей волости не было поселков. Все летом кочевали. Земледелием не занимались как следует. Зимой тоже жили в зимовках далеко друг от друга. Трудно было учиться детям.

Школы и фельдшерские пункты нельзя открыть в каждой зимовке, потому что в зимовке очень мало жителей. Детям приходится ходить в школу в зимовку, где есть школа. Иногда очень далеко от своей зимовки.

В прошлом году в нашей волости построили поселок. В поселке сейчас сто хозяйств. Они провели канаву от речки Кара-Су на свои поля. Осенью собрали хороший урожай.

Летом, с помощью кооператива, они построили школу. В этом поселке находится фельдшерский пункт.

Весь поселок состоит из бедняков. Сейчас у них свой кооператив.

Весной они хотят начать строить маслодельный завод. Все очень довольны, что стали оседлыми.

Отчего бывает джут.— Отчего бывает джут?— спросила Хадиша у матери.

— Джут бывает, если выпадает глубокий снег, а потом наступит оттепель — пойдет дождь. В поле образуется лед. Животным трудно достать корм из-под льда и глубокого снега. Животные хudeют и умирают от голода.

— А почему их не кормят сеном?

— А ты знаешь, сколько у нас сена?— спросила мать.

— У нас много сена, я видела.

— Нет, Хадиша, немного. У нас всего двадцать возов сена. Если кормить весь наш скот сеном, сена хватит не надолго.

— А почему тогда не накопили сена больше?

— Потому, что больше негде косить. Мы скопили все наши луга.

— А как же теперь спасти животных от голода во время джута?

— Если подует теплый ветер или настанет оттепель, льда не будет. Животные опять будут доставать себе

корм из-под снега. Тогда скот спасен. Или город нам поможет. Без города трудно было бы нам во время джута. А город дает дешевый корм скоту, поможет и деньгами.

— Какой хороший, добрый город!— сказала маленькая Хадиша.

Как спасти скот во время джута? Трудно казахам спасти свой скот от джута. Очень плохо тем, у кого нет близко больших гор или удобных для зимы урочищ.

Во время джута все хозяйства отделяют худой скот и кормят его в ауле сеном. Лошадей перегоняют на далекие участки, где много подножного корма. Овец и коров с пастухами отправляют в большие горы. В горах бывает меньше буранов. Там есть участки, где мало снега. Но таких гор немного. Иногда в одни и те же горы пригоняют овец и коров со всей волости.

Аулы, которые находятся близко от города, получают помощь от города.

Город помогает деньгами и кормом. Если бы не было гор и городов, трудно было бы спасти скот от гибели.

Расскажите, видели ли вы джут в степи. Отчего в вашей волости был джут?

Поезд

Вот поезд наш длинный
Несется, бежит,
Вагон за вагоном
По рельсам скользит.

Леса и поляны
Мелькают кругом,
А поезд наш мчится
И ночью и днем.

Но вот остановка:
Раздался свисток.
Вот дальше мы едем...
Уж слышен гудок.

И снова наш поезд
Бежит и свистит;

Змеей извиваясь,
По рельсам скользит.

Ездили ли вы по железной дороге?

Отец поехал в город. Сегодня очень ясная погода. По дороге после бурана проехало много народу. Дорога опять стала хорошей.

Вечером отец с братом влезли на сено. Они очистили часть сена от снега. Потом стали нагружать сено на сани. Нагрузили три воза. Каждый воз сверху придавили жердью. Оба конца жерди стянули веревками и привязали к саням.

На другое утро отец поехал с сеном в город. Я составила список вещей, которые нужно купить в городе. Для себя я просила купить десять перьев, чернил, красный карандаш, четыре тетради, резинку и двенадцать листов белой бумаги.

Отец вернулся из города на пятый день. Он привез мне все, что я просила.

Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом.

Эти слова — имена существительные.

Буран, дорога, сено, воз, город, день — имена существительные единственного числа.

Возы, жерди, веревки, перья, тетради, листы, — имена существительные множественного числа.

Д о к о н ч и т е :

Единственное число

Множественное число

Дорога,

Дороги,

жердь,

.....

веревка,

.....

тетрадь,

.....

буран,

бураны,

воз,

.....

лист.

Песня пильщика

Хороша моя пила,
И зубаста и светла.

А уж как остра —
Топору сестра.
Грыз-грыз,
То вверх, то вниз.
То в сосну, то в дуб
Входит каждый зуб.
Кряхтит бревно,
А пиле все равно.
Напилила досок,
Отдохнула часок,
И опять: грыз-грыз,
То вверх, то вниз.

Выпишите напечатанные жирным шрифтом имена существительные. Напишите их во множественном числе.

Сапожник

Я для всякой ноги,
Все тачаю сапоги,
Под худые башмаки
Подбиваю каблуки.
За умеренную плату
На задок кладу заплату.
У меня ты не бывал?
Так спустись в полуподвал.
На окне моем геранька,
У меня сынок есть Ванька,
Я его уж обучил,
Чтобы тоже обувь шил.
Вот сидим мы с ним вдвоем,
Кожу мочим да поем.
Ты попробуй, право, мило.
Кожа вот, а вот и шило,
Вот колодка. Ну, садись.
Делу нашему учись.

Новые меры. Теперь на базаре и в лавке ничего не купишь на фунты и аршины.

Все продают и покупают на новые меры. Эти меры называются метрическими.

Заграницей давно уже введены метрические меры. Они проще фунтов и аршин.

Каждая мера делится ровно на 10, или на 100, или на 1000 частей.

Новые меры нужно знать всем.

Вот они:

Меры длины

Метр (100 сантиметров) = 22½ вершкам.

Километр (1000 метров) = 468 сажням.

Сантиметр $\frac{1}{100}$ метра = $\frac{2}{5}$ дюймам. В дюйме 2½ сантиметра.

Меры веса

Грамм = $\frac{1}{4}$ золотника.

Килограмм (1000 граммов) = 2 фунтам 42 золотникам.

Тонна (1000 килограммов) = 61 пуду.

В праздник на аэродроме. Пришел Мейрам вместе с товарищами на праздник на аэродром.

На аэродроме построены большие сараи.

Под парусиновой крышей сараев стоят аэропланы.

Около одного аэроплана мальчики увидели двух летчиков. Они собирались лететь.

Подбежали к ним мальчики. Встали около машины, смотрят.

Летчики смеются. Показывают ребятам аэроплан.

— Полетим с нами!

Но ребята боятся.

— Не хотите, я сам полечу!— сказал один летчик и сел на аэроплан.

Застучал мотор. Закрутился пропеллер. Завертелись колеса. Аэроплан покатился по полю.

Катился, катился и вдруг приподнялся немного над землей. Потом стал подниматься все выше и выше. Мальчики подняли головы и смотрят.

К этому аэроплану подлетели еще другие. Много их. Все кружатся, жужжат.

Вот где праздник! Вот где веселье!

Пожарная команда. В нашем городе есть пожарная команда. Я всегда бегу на улицу посмотреть пожарную команду, когда она с шумом мчится на пожар.

Однажды пожар был рядом с нами. Долго не было пожарной команды. Наконец приехали пожарные. Они привезли машину с рукавами.

Все обрадовались пожарной команде.

Пожарные стали тушить пожар. Быстро развернули рукава. Один конец опустили в бочку с водой. Другой конец направили на огонь. Воду из бочки сильно и быстро качали насосом. Вода скоро залила огонь. С хорошей пожарной командой можно не бояться пожаров.

Расскажите, как тушат пожар в городе.

На каланче пожарной

На площади базарной,
На каланче пожарной
Круглые сутки
Стоит солдат у будки,
Смотрит вокруг.
На север,
На юг,
На запад,
На восток,
Не виден ли дымок.

Запомните: север, юг, запад, восток.

После пожара

Отряд пожарных
В медных касках лучезарных
Едет медленно назад.
Бочки прыгая, гремят.
Вот Кузьма сидит на дрогах:
Лоб в крови, подбитый глаз...
Да ему не в первый раз.
Проработал он не даром.
Точно справился с пожаром.

Автомобиль

Летит стрелой автомобиль,
Вздыхает тучей пыль,
Летит и дышит, как живой,

Вокруг него и шум и вой.
Шофер умеет управлять,—
И тормозить и ускорять;
Но на дороге не зевай:
Свисток услышишь — убегай.
Мелькают улицы, столбы,
Деревья, люди, фонари.
Стрелой летит автомобиль,
За ним вдогонку — дым и пыль.

Выучите это стихотворение наизусть.

На заводе. Шум, грохот, стук, жар на заводе. Труженники-рабочие обливаются потом, а на дворе зима, холодно.

Работать надо: железо пойдет на плуги, бороны, на машины, гвозди.

Эти вещи необходимы аулу, деревне. И кипит работа на заводе целый день.

Были ли вы на заводе? Что вы там видели?

Красноармейцы.— Музыка!

— Идут! Идут!

— Красноармейцы идут!

Все бросаются к окнам. Некоторые выбегают на улицу.

Вот красный командир на серой лошади. За ним маршируют музыканты.

Какие красивые трубы! Какой большой барабан! А вот знамя! За ним идут красноармейцы. Они идут по восемь человек в ряду.

Вот музыка смолкла. По знаку командира красноармейцы запели свою любимую песню:

«Смело мы в бой пойдем
За власть Советов!..»

Когда бывает день Красной армии?

Командир
Барабан
Бой
День

— *Имена существительные
мужского рода.*

Запомните: имена существительные мужского рода оканчиваются на согласную букву, на букву й и на ь.

Красноармейская

Левой, правой! Левой, правой!
Через горы и леса.
Иль погибнем мы со славой,
Иль покажем чудеса.
Против вражьего напора
Ощетиним мы клыки.
Люду бедному опора
Наши красные штыки.
За свою мы бьемся долю,
Барской власти не бываты!
Смерть тому, кто нашу волю
Хочет в цепи заковать!

ЗИМА

Зима

Белый снег пушистый,
В воздухе кружится.
И на землю тихо
Падает, ложится.

Когда у вас наступает зима? Много ли бывает снегу? Катаетесь ли вы на санках? Катаетесь ли вы на коньках?

Первый снег. Через два дня после переезда в зимовку выпал первый снег.

После возвращения из школы мы с сестрой Батимой побежали играть на улицу.

Снег был белый-белый, пушистый. Он покрывал землю тонким слоем; из-под снега были видны бугорки и кусточки карагайника.

Мы были рады снегу. Долго играли, бросая друг в друга снежками.

Утром снег еще лежал, но когда выглянуло солнце, первый снег быстро растаял.

Вспомните, когда выпал первый снег? Долго ли он держался на земле?

Снежинки. Зима наступила. Небо покрыто темными облаками. В воздухе летают снежинки, точно белые мотыльки.

Вот одна упала на рукав халата Асана. Смотрит Асан: какая маленькая, хорошенькая звездочка — эта снежинка. И много-много у нее веточек, от этого она кажется пушистой.

Побежал Асан домой показать сестре снежинку.

— Посмотри,— говорит он,— я и не знал, что снежинки такие бывают!

Смотрит — снежинка вдруг исчезла, а на ее месте осталась круглая капелька воды.

Значит, снежинка из воды произошла? Как же так случается?

Когда вернулся домой старший брат, Асан рассказал ему про снежинку, и брат объяснил, откуда берутся снежинки.

Когда кипит вода, от нее поднимается пар. Пар — это та же вода; жаркие лучи солнца так же, как огонь, могут превращать воду в пар. Пар поднимается над землей туманом, и его частички образуют облака и тучи, которые мы видим на небе.

Если в воздухе станет холоднее — пар остывает, переходит снова в воду и падает каплями вниз, на землю. Тогда говорят: идет дождь.

Зимой, в холодном воздухе, маленькие капельки воды в облаках замерзают, превращаются в красивые снежинки.

Снежинки бывают разные, можно насчитать около сотни разных рисунков. Но все снежинки шестиугольные.

Снежинки бывают очень белые, потому что внутри иголочек, из которых состоит снежинка, находится воздух, и свет отражается в них, как в зеркале.

Зима

Снежинка

Сотня

Ночь

— *Имена существительные женского рода.*

Запомните: имена существительные женского рода оканчиваются на буквы — а, я, ь.

Зимний вечер

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя;
То, как зверь, она завоет,
То заплачет, как дитя;
То по кровле обветшало
Вдруг соломой зашумит,
То, как путник запоздалый,
К нам в окошко застучит.

Зимние забавы. Когда выпадет пушистый снег, и потом в воздухе станет теплее, снег делается липким, и тогда из него можно вылепить разные фигуры. Для того, чтобы фигуры плотнее стояли, надо в снег воткнуть толстую палку, и вокруг нее лепить фигуры.

Научиться лепить очень легко. Глаза делают из угольков, усы и бороду — из тоненьких прутиков. Рот можно сделать из длинного угля.

Так можно из снега вылепить зайца и охотника, кота, старуху, собаку.

Это очень весело и совсем нетрудно.

Какие фигуры лепили вы из снега?

Катанье с гор

Посредине двора
Ледяная гора
Возвышается.
И народ молодой
На горе ледяной
Потешается.
Все хохочут, шумят,
Маша с братцем сидят
На салазочках.
И летят, словно пух,
И у Машеньки дух
Занимается.
Маша трусит, кричит,
А братишка сидит
Усмехается.
Говорит ей: сестра!

Перестать бы пора
Быть трусихой...
Вот и кончен их путь,
Можно ей отдохнуть,
Да не хочется!
Позабывши свой страх,
Прокатиться в санях
Снова просится.

Жилман. Мы слышали, что есть игра в «жилман». Но как играют в него, мы не знали.

Выпал глубокий снег. Мы взяли палку длиною в метр и вышли на улицу. Бросаем палку по снегу. Она не катится.

Увидел нашу игру дедушка Ашекен. Подошел к нам и спросил:

— Что вы делаете?

— Хотим играть в жилман,— сказали мы.

Ашекен посмотрел на нашу палку. Достал свой ножик и сделал из нашей палки настоящий жилман. Он заострил один конец. Другой конец сделал тоньше. Когда жилман был готов, он подошел к колодезю, достал воды. Опустил палку острым концом в воду. Потом повалял в снегу. И немного подержал на морозе. На палке застыл тонкий слой льда. Ашекен опять опустил палку в воду. Опять подержал на морозе.

Он делал так несколько раз. Жилман стал совсем гладким. Тогда Ашекен с размаху бросил его по снегу. Жилман быстро нырнул в глубокий снег, выскочил на большом расстоянии от нас и долго катился по снегу. Так мы научились играть в жилман.

Снежиночки

Мы, белые снежиночки,
Собрались сюда,
Легки мы, как пушиночки,
Холодные всегда.
Вот эта тучка серая,
Она была наш дом;
С нее мы все спустились,

И тут мы отдохнем.
Прилечь на землю хочется,
А ветерок злодей,
Все дует, подгоняет нас
И все сильнее, сильнее!
Не хочет успокоиться,
Не хочет стихнуть он,
От ветра поднимается
По лесу вой и стон.
Вот гонит все правее нас,
А вот теперь левей.
Вот вертит, поднимает нас
Да все скорей, скорей.
Вдруг сразу рассыпаемся,
А вдруг опять плотней
Друг к другу прижимаемся
Да все тесней, тесней.

Как мы убили хорька. Утром отец напал на след хорька и нашел нору, где спит хорек. Когда я вернулся из школы, мы с отцом поехали ловить хорька. Был небольшой мороз. В поле было очень бело, чисто. Накануне вечером выпал снег. Поэтому отец и нашел свежий след хорька.

Хорьки выходят из норы только ночью. До утра они бегают в поисках пищи. Очень часто за ночь обегают большое расстояние. Под утро они влезают в первую попавшуюся нору суслика или тушканчика, съедают хозяина и остаются в норе до следующего вечера.

Мы ехали на санях. У нас была бочка с водой.

Подъехали к норе. Отец осмотрел следы и сказал: хорек никуда не ушел. Лежит в этой норе.

Тогда мы подкатили бочку к самой норе и отец вытащил втулку. Вода полилась прямо в нору и уходила глубоко в землю.

Долго лилась вода. Вдруг вода в норе забулькала. Пошла немного обратно, и из норы появилась мокрая голова хорька. Отец ударил его кетменем. Хорек свернулся. Он был ранен в голову. Показалась кровь. Хорек хотел влезть обратно в нору. Но отец ударил еще раз кетменем, и хорек был убит.

Поле

Расстояние *Эти слова — имена существительные среднего рода.*

Утро

Эти слова — имена существительные среднего рода.

Имя

Запомните: имена существительные среднего рода оканчиваются на буквы: о, е, мя.

10. Охота на лисицу. Наступила зима. Люди начали охотиться на диких зверей.

Мой брат со старым охотником Смаилом тоже поехали на охоту. С ними были гончие собаки.

Вечером брат привез убитую лисицу. Весь аул собрался осматривать ее.

Спрашивали, как они убили лисицу.

В горах они напали на свежий след лисицы. Потом из одного ущелья выскочила сама лисица. Собака Смаила побежала за ней. А наша собака, Карауз, побежала в сторону. Она направилась к ближайшей высокой горе.

За лисицей все время гналась собака Смаила. Охотники скакали за ней.

Лисица направилась к высокой горе, где ее уже ждала Карауз. Она подпустила лисицу совсем близко, потом выскочила навстречу и быстро поймала ее.

Карауз очень хорошая собака. За прошлую зиму она поймала десять лисиц.

Все долго хвалили нашу Карауз.

Какие звери есть в вашей местности и как на них охотятся?

Зимний убой скота (согум). Режут скот зимой в середине или в конце декабря.

В декабре наступают сильные морозы, и скот больше не жиреет, а начинает худеть, потому что все труднее делается доставать корм из-под снега.

Хорошие хозяева еще весной выбирают скот для убоя и летом на нем не ездят и не работают.

Чаще всего режут жеребят или какую-нибудь старую, но жирную лошадь. Их пригоняют с зимних пастбищ.

Еще режут несколько овец. А на сало режут коров.

Бедные хозяйства режут только коров.

В конце декабря во всех аулах, в каждом хозяйстве бывает большой запас мяса и сала на зиму.

Хорошие хозяйки сразу начинают солить и коптить зимний запас. И в январе у них бывает уже вкусное копченое мясо.

Какой скот у вас резали зимой?

Как зимой пасти овец. У казахов большая часть скота круглый год пасется на подножном корму.

Сено заготавливают на зиму только для молодняка и некоторых слабых, худых овец и коров. Запасают сено также на случай джута.

Для того, чтобы пасти скот на подножном корму, нужно уметь хорошо пользоваться своей землей.

Для овец нужен зимой самый опытный пастух.

В начале зимы, когда снег еще неглубокий, опытный пастух угоняет стадо далеко от аула. Близкие участки он оставляет на случай морозов, буранов. В такую погоду овцы быстро устают и не могут уходить далеко.

Из близких участков пастух больше всего бережет горные участки. В теплую погоду, в начале зимы он не пасет овец в горах. Или пасет на тех склонах, где зимой бывает много снега.

Лощины, ущелья, где бывает мало снега и не бывает буранов, бережет опытный пастух на черный день. Овцы здесь бывают только во время буранов.

Пастух должен хорошо знать свой участок, чтобы скот всегда мог находить себе корм.

Расспросите пастуха вашего аула о том, как и где он пасет овец зимой.

Заготовка мяса. У нас была белая корова. Вчера ее зарезали на мясо. Зарезать ее отец позвал Тагыберлы. Он повалил корову, связал ноги и перерезал корове горло. Потом он начал сдирать шкуру. Когда Тагыберлы сдирал ее, я держал тушу за ноги и помогал ему. Мама с соседками чистили внутренности коровы.

После того, как сняли шкуру, тушу разрезали на части. Часть мяса отнесли в чулан, остальное мясо положили в бочку и посолили.

Мама сварила много свежего мяса. За работу Тагыберлы она тоже дала мяса.

На другой день отец вынес на улицу шкуру коровы. Распялил ее, обсыпал снегом и долго растирал лопатой.

— Что ты делаешь?— спросил я отца.

— Замораживаю. Потом свезу в город, продам в кооператив.

У дедушки в прошлом году захромал гнедой конь. С этого времени на нем не ездили. Осенью его пустили в лес для нагула. Недавно привели его из леса. Мы его не узнали. Он стал очень жирным. Дедушка пощупал его шею, осмотрел его и сказал, что из него казы будет толщиной в три пальца.

Коня зарезали. Бабушка приготовила двенадцать казы и двадцать шужуков.

Я пошел к дедушке взять почку коня. Но бабушка дала мне шужук. Когда я принес его домой, мама вынесла шужук в чулан. Она сказала:

— Вот когда хорошо кончишь занятия в школе, я тебя им угощу.

Шкуру своего коня дедушка тоже хочет продать в городе. Она большая. Дедушка, наверно, получит за нее много денег.

Спишите и запомните:

У нас была (кто) белая корова.

Мама чистила внутренности (кого) коровы.

Он перерезал горло (кому) корове.

Он повалил (кого?) корову.

Мы были довольны (кем?) коровой.

Мы говорили (о ком?) о корове.

Посмотрите, как изменяются окончания слов при ответах на разные вопросы.

Как строили ак-кала. Выпал глубокий снег. Нужно очистить вокруг зимовки. Если не убрать снег, скот растопчет корм в снегу.

Поднялся еще и ветер. Началась метель. Скоро может засыпать снегом окна и ворота.

Отец с братом вышли на улицу. Они расставили рядами плетенки с южной стороны зимовки. Ветры часто

дуют с юга и заносят зимовку снегом. Теперь плетенки будут защищать зимовку от снега. Потом они отгребли снег от зимовки: очистили и около плетенок. Положили там сено. И стали кормить овец и коров на этом месте.

Мы с сестрой достали из чулана прутья. Поставили их около печки. Когда прутья сделались мягкими, мы начали делать плетенки. В комнате мы очень насорили. Бабушка сердилась на нас. Хотела даже прогнать нас на улицу. Мы скоро сделали три плетенки шириной в полметра.

Мы вынесли наши плетенки на улицу и поставили на снегу.

Отец с братом собрали много снега у плетенок и стали строить ак-кала вокруг зимовки.

Нам тоже хотелось им помочь, но у нас не было лопат.

Дома мы нашли доску, на которой бабушка катает тесто. Взяли эту доску и раскололи ее на две части. Были готовы две лопаты. Мы побежали строить ак-кала.

— Ай да помощники у меня!— сказал отец. Мы стали еще больше стараться. К полудню мы очень устали и проголодались. Обедали с большим аппетитом.

Вечером понадобилась доска для теста, и бабушка узнала, что мы испортили доску. Она стала нас бранить, но отец заступился за нас.

*Помогаете ли вы очищать зимовку от снега?
Какие зимние работы вы знаете?*

Во время бурана. В конце декабря три дня подряд был буран. Нашу зимовку не могла защитить от снега и ак-кала. Зимовка была завалена снегом. Скот нельзя было выпустить в поле. Его кормили в хлевах. Скот никуда не выходил из хлевов. Там стало очень грязно. Сено и солома быстро грязнились. Загрязненный корм животные не едят. Трудно было аулам.

В школу эти дни я ходил по вешкам, расставленным между аулами.

Наконец погода прояснилась. Мы всей семьей очищали зимовку от снега. Для скота приготовили теплые, защищенные места. На чистый снег рассыпали душистое сено и выпустили скот из хлевов.

За время бурана скот сильно проголодался. Коровы ели сено с большой жадностью. Брели в рот сразу очень много сена. Лошади, овцы вместе с сеном захватывали немного снегу.

Мой жеребенок тоже ел сено. Я долго смотрел, с каким аппетитом ест он сено.

Засмотревшись на него, я даже опоздал в школу.

С п и ш и т е:

Выпал глубокий (что?) снег.

Мы очищали зимовку (от чего?) от снега.

Все обрадовались (чему?) снегу.

Мы рассыпали сено (на что?) на снег.

Зимовка завалена (чем?) снегом.

Мальчики говорили (о чем?) о снеге.

Посмотрите, как изменяются окончания слов при ответах на разные вопросы.

Охота с беркутом. В больших горах охотятся на лисиц с беркутом.

Летом с беркутом не охотятся. Беркут летом линяет. Выезжают на охоту с беркутом зимой. Ездят, самое меньшее, два человека.

Опытный охотник с беркутом на руке едет по самым высоким вершинам гор, а другой объезжает подножия гор и ущелья, где может спрятаться лисица.

Как только лисица выскочит, беркут сразу замечает ее. У него очень хорошее зрение. Он слетает с руки охотника и делает несколько кругов в воздухе. Поднимается он очень высоко. Потом с высоты быстро спускается на лисицу. Ударяет с лету своими сильными когтями и сбивает лисицу с ног.

Лисица долго сопротивляется. Она старается отгрызть когти беркуту и вырваться.

Опытные беркуты хватают когтями одной ноги за морду лисицы. А другой сильно сжимают ей грудь. Лисица быстро задыхается.

Опишите охоту с беркутом.

Как истребляют волков. Зимой волки очень вредят казахскому хозяйству. С наступлением холодов, они бродят в степи стаями и часто нападают на табуны лошадей.

Иногда волки ходят парами. Тогда чаще нападают на овец.

При нападении волков коровы защищаются рогами. Защищают свой косяк и хорошие жеребцы. Но без помощи человека домашним животным трудно справиться с волком.

Зимой приходится много бороться с волками. Пока еще нет глубокого снега, табунщики часто устраивают погоню за волками на скакунах. А с середины зимы волков уничтожают стрихнином и капканами.

Стрихнином отравляют какую-нибудь падаль и оставляют в поле, вдали от аулов.

Голодный волк жадно набрасывается на эту падаль. Он съедает ее, отравляется и погибает.

Ставят на волков и капканы. Но капканами не так много уничтожают волков. Иногда волк может с капканом уйти очень далеко. Но люди всегда находят его по следу и убивают.

Нападение волков на табун. Ночевал у нас один табунщик. Он рассказывал, что на зимних пастбищах появилось очень много волков. Они бродят большими стаями. Каждую ночь волки воют около табуна. Много жеребят погибло от них.

На днях стая волков напала на табун. Ночные табунщики были в разных концах табуна. Ночь была морозная. Луны не было.

Вдруг табунщики услышали, как заржали лошади. Все поскакали в ту сторону и увидели, что шесть волков напали на косяк.

Старый жеребец и несколько кобыл отбивались от них. Они закрывали собою жеребят, которые были в середине косяка.

Жеребец кусался, лягался и все время отгонял волков. Но волки все-таки сильно ранили трех жеребят.

Табунщики вовремя подроспели и спасли косяк.

*Расскажите, как волки нападают на табун.
Как защищаются лошади?*

Зимние работы. Днем отец уезжает пасти лошадей. Брат с женой, мама, бабушка и я ухаживаем за скотом, оставленным в ауле.

Вечером возвращается отец. Скот загоняют в хлевы. Все мы собираемся дома.

Я читаю книги, заучиваю стихи. Мама обматывает шерстью чин. Бабушка вяжет рукавицы или вьет веревку, шьет одежду. Сноха варит ужин. После ужина и она вьет веревку. Отец с братом чинят вилы, грабли, сбрую; седла. А один раз отец починил мне сапоги.

Иногда я читаю вслух газету; все за работой слушают мое чтение.

Отец часто просит меня читать статьи о хозяйстве.

Расскажите, как вы проводите время вечером дома.

Запомните:

что?— книги,	кто?— отец,
что?— одежда,	кто?— брат,
что?— вилы, грабли,	кто?— мама, бабушка,
что?— газета.	кто?— лошадь, корова.

Придумайте сами слова на вопросы: кто? что?

Как узнавать дорогу во время бурана. Плохо, когда путника застанет буран в степи. Дорог в степи не бывает, потому что ездят мало, и дорогу быстро заносит снегом.

В ясную погоду люди узнают дорогу по горам, речкам, урочищам, по звездам. А в буран ничего кругом не видно. Тогда опытные люди узнают дорогу по ветру. Они замечают, откуда дует ветер в начале бурана, и по ветру едут, куда им нужно.

Часто лошадь сбивается с пути. Если ветер дует навстречу, лошади трудно бывает идти против сильного ветра, и она сворачивает в сторону.

Путник должен следить, чтобы лошадь не сбилась. Но бывает так, что меняется направление ветра. Нужно помнить, что ветер никогда не переменяется сразу. Сначала ветер стихает, а потом уже задует с другой стороны. Путник должен заметить новое направление ветра и тогда он не собьется с дороги.

*Были ли вы когда-нибудь в степи во время бурана?
Расскажите о буране.*

Прочтите:

что? буран, бураны; дорога, дороги;
чего нет? бурана, буранов; дороги, дорог;
чему? бурану, буранам; дороге, дорогам;
что вижу? буран, бураны; дорогу, дороги;
чем? бураном? буранами; дорогой, дорогами;
о чем? о буране, о буранах; о дороге, о дорогах.

9 января 1905 года. Больше двадцати лет прошло после 9 января 1905 года. Но все рабочие помнят этот день.

Рабочим при царе жилось очень тяжело. Рабочие думали, что царь не знает об их тяжелой жизни. Рабочие думали, что чиновники скрывают от царя правду. Они думали, что если они сами расскажут царю, как тяжело им живется, царь им поможет.

И вот 9 января в воскресенье, в солнечный зимний день рабочие пошли к царю.

Они пели гимны и молитвы.

Рабочие хотели рассказать царю, как отцу, про свои нужды и просить у него помощи.

Но царь не вышел к народу...

Он приказал солдатам стрелять в рабочих, женщин и детей.

Белый снег покрылся кровью сотен убитых и раненых людей.

Поняли в этот день рабочие, что царь им не поможет, что им надо объединиться и самим строить свою жизнь.

Сколько времени прошло с 1905 года? Зачем рабочие шли к царю? Как встретил царь народ? Почему царь послал на него войска? Что поняли рабочие?

Как разные животные проводят зиму. Корова, лошадь, овца, верблюд, собака — домашние животные. О них заботится человек. А о диких зверях и птицах некому заботиться. Они заботятся о себе сами.

Птицы первые чувствуют приближение холода. Еще в начале осени они собираются стаями и улетают в теплые края.

Птицы, которые не улетают на зиму, в начале осени линяют: они покрываются пухом и одеваются в теплые

перья. И у домашних и у диких животных к зиме шерсть бывает гуще и пушистее.

Некоторые животные, например: медведь, еж, лягушки, ящерицы,—засыпают на всю зиму. Суслики летом запасают много травы у себя в норе и редко выходят из нее. Пчелы и муравьи тоже запасают себе пищу для зимы, и зиму проводят в своих ульях и муравейниках.

Прочтите:

Единственное число

Что? край,
Чего? края,
Что? край,
Чему? краю,
Чем? краем,
О чем? о крае.

Множественное число

Что? края,
Чего? краев,
Чему? краям,
Что? края,
Чем? краями,
О чем? О краях.

Какого рода слово «край?».

Единственное число

Что?— земля,
Чего?— земли,
Чему?— земле,
Что вижу?— землю,
Чем? землей,
О чем? о земле.

Множественное число

Что? земли,
Чего? земель,
Чему? землям,
Что? земли,
Чем? землями,
О чем? о землях.

Какого рода слово «земля?»

Запомните окончания.

Детство Ленина. (Рассказ рабочего). У родителей Ленина при доме был большой сад. В саду стоял небольшой домик.

Мы с матерью жили очень бедно, когда умер отец.

Илья Николаевич, отец Владимира Ильича, предложил моей матери жить в этом маленьком домике в саду.

Мы с Владимиром Ильичем были одних лет. Мы оба учились и скоро стали друзьями.

Володя был живой, умный, шаловливый мальчик. Он помогал мне учиться, объяснял трудные уроки.

После уроков мы вместе играли, купались, ловили рыбу. Я хорошо знал места для купанья на реке Свияге. Я знал, где лучше ловить рыбу.

Зимой мы вместе строили ледяные горы, катались на санках.

Иногда мы ссорились, но скоро мирились.

Помню я, к отцу Володи часто приходил один учитель, по фамилии Маторин.

Из кармана у него всегда торчала французская булка.

Однажды я вытащил у него из кармана булку и спрятал. Маторин сказал об этом отцу Володи. Меня могли строго наказать за это.

Но Володя взял мою вину на себя и выручил меня. Он часто выручал своих товарищей.

Ленин. Владимир Ильич Ленин родился 22 апреля 1870 года в городе Симбирске. Ленин всю жизнь боролся за освобождение рабочих и крестьян из-под власти помещиков и капиталистов.

Царские слуги жестоко преследовали Ленина. Его сажали в тюрьмы и ссылали в Сибирь.

Долго жил Ленин и за границей, в чужих землях. Но и в тюрьмах, и в ссылке, и в чужих землях, везде он думал, как освободить трудящихся.

Рабочие и крестьяне верили Ленину. Он был их учителем и вождем.

Ленин со своими товарищами и друзьями основал партию коммунистов-большевиков.

Ленин руководил рабочими и крестьянами, когда они восстали против царя, фабрикантов и помещиков.

Ленин привел народ к победе. Он создал Советскую власть и стал во главе правительства рабочих и крестьян.

Тяжелой работой Ленин подорвал свои силы и умер, но дело его живо.

Похоронный марш

Ты жертвою пал в неустанной борьбе,
Из любви к трудовому народу.
Ты отдал все силы, что были в тебе,
За жизнь его, мир и свободу.
Ушел ты, любимый, но каждый из нас
Шагает в грядущее смело.
Как красный маяк для трудящихся масс,
Горит твое славное дело.

21 января — день траура, день памяти В. И. Ленина.

Козы. Козу доят в году шесть месяцев. Молодая коза за пять — шесть месяцев даст шестьдесят — семьдесят ведер молока.

Казахская корова за год дает шестьдесят ведер молока.

На прокорм одной коровы нужно столько сена, сколько уходит на прокорм восьми коз. Если считать, что казахская коза даст, самое меньшее, двадцать ведер молока за год, восемь коз дадут сто шестьдесят ведер.

Бедным хозяйствам полезнее иметь коз. Козье молоко очень хорошее. Оно очень полезно для детей и для людей с больными легкими, потому что козы не болеют легочными болезнями.

Кроме молока, козы дают еще дорогой пух, шерсть и шкуру.

Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом. На какие вопросы они отвечают?

Уход за дойной коровой. 1) Если корова стоит в холодном хлеву и пьет холодную воду, она очень много ест. Если же корова стоит в теплом хлеву, и ее поят теплой водой, корму для нее нужно меньше.

2) В светлом, чистом хлеву корова реже болеет.

3) Нельзя бить корову. Нельзя кричать на нее и пугать — от этого у нее уменьшается молоко.

4) Полезнее вместо двух немолочных коров держать одну молочную корову.

5) Нужно улучшать породу коров. Для этого нужно иметь породистого быка.

Бурая корова. У нас была молодая бурая корова. Когда она отелилась первый раз, мы не думали, что она будет хорошей дойной коровой. У нее была спина не прямая, хвост короткий. Рога короткие и загнутые вперед. Молока она давала мало. Но молоко у нее было густое. Мама доила ее отдельно, и мы пили это молоко с чаем.

Но через несколько лет бурая корова стала лучше всех остальных коров.

Она приносила ежегодно телок. Все телята бурой коровы благополучно вырастали. Все они были такие же бурые, как она сама.

Летом бурая корова ела много травы и пила много

воды. К осени корова бывала очень жирная. Поэтому бурой корове не страшна была голодная зима.

Каждый год она приносила телят. Этих телят мама не продавала и не велела закалывать.

Во время джута 1927 года почти весь скот вымер. Наши бурые коровы остались живы.

Теперь наша корова постарела. В нынешнем году она первый раз не принесла телят. Мама сказала, что теперь бурая корова будет худеть и умрет от старости. Поэтому бурую корову зарезали на мясо.

Все мы долго жалели о бурой корове.

Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом. На какие вопросы они отвечают? Составьте таблицу.

Февральская революция. В 1914 году началась война. Война эта произошла оттого, что каждое государство хотело забрать себе побольше чужих земель.

Много рабочих и крестьян взяли на войну, и некому было работать на заводах и фабриках, некому было пахать землю и сеять. На заводах тогда только и делали, что оружие для войны. Целыми поездами отвозили и продукты на фронт.

К городам хлеб не подвозился. Начался голод.

Рабочие перестали работать, вышли на улицу и требовали: хлеба! хлеба!

Они свергли царя, который начал войну. Власть перешла к буржуазии. Это было в феврале 1917 года.

Кто полезнее? Мурат и Жамиля поспорили, какое животное полезнее для человека.

Мурат сказал:

— Лошади полезнее всех. На них мы работаем, ездим верхом. Они дают нам мясо и летом вкусный кумыс.

Но Жамиля говорила:

— А по-моему, нужнее всех овцы. Они дают молоко и масло. Дают вкусное мясо.

Долго они спорили. Отец услышал их спор и сказал:

— Овцы дают молоко, масло и мясо. Но кроме этого они дают шерсть два раза в год. Мы покрываем наши юрты кошмой из их шерсти. Шкуры овец идут для теплой зимней одежды. Овца дает еще топливо для зимы. Кий мы получаем от овец.

Лошади дают кумыс. Но кумыс бывает не у всех, а только у зажиточных людей, которые имеют много лошадей.

В степи много бедных людей. Лошадей у них немного, а овец имеют все. И от овец они получают пищу, одежду, и юрту, и топливо.

Жамиля права. Овцы нужнее. От лошади бедный человек не получит такой пользы, как от овцы.

Расскажите, какую пользу приносят человеку лошадь, овца, корова, верблюд, собака.

У табунщиков. Муслим хотел посмотреть, как живут табунщики в косах зимою.

Он поехал с отцом в кос.

Когда нет костра, в косе очень холодно. Но когда разложат костер, там так же тепло, как в зимовке. Кос топят караганом и табулгой.

Муслим с отцом приехали вечером. Табунщики оставили их ночевать.

Они повесили над костром большой котел. Положили в котел много мяса.

Все сидели вокруг костра. Табунщики рассказывали о своей жизни и спрашивали приезжих, как живут в аулах.

Когда мясо сварилось, приехали с табуном ночные табунщики. Всего табунщиков было шесть человек.

Перед ужином на костер бросили большую охапку карагана. Костер загорелся большим пламенем. В косе стало светло и очень жарко.

После ужина легли спать. В косе остались два табунщика. Четверо поехали сторожить табун.

Только к утру стало холодно в косе. Ночью было тепло от вечернего костра.

Измените слово зима по известному вам образцу. Запомните окончания.

Наше топливо. Казахи топливо получают от овец. Хорошо, у кого овец много. Много овец — много бывает и кия. Но не у всех много овец. У многих в середине или в конце зимы кий кончается. Что тогда делать? Чем топить зимовку?

Хорошие хозяева с осени начинают запасать и другое топливо. Они рубят караган. Караган нельзя рубить, когда тепло. В теплую дождливую погоду караган делается мягким. На рубку тогда уходит много времени.

Караган рубят после первых морозов. Если ленивые хозяева не нарубят карагана в это время, им приходится рубить в середине зимы. Зимой караган бывает под снегом. Нужно сначала выкопать его из-под снега, а потом уже рубить. Это очень тяжелая работа. За день можно нарубить только один воз.

Чем у вас отапливают зимовку?

Докончите сами:

Что?— топливо,	Что?— дерево,
Чего нет?— топлива,	Чего нет?—.....
Чему?— топливу,	Чему?—.....
Что вижу?— топливо,	Что вижу?—.....
Чем?— топливом,	Чем?—.....
О чем?— о топливе.	О чем?—.....

Как домашние животные переносят зиму. Из наших домашних животных зиму лучше всех переносят лошади и овцы.

Верблюды, коровы и козы суровую зиму переносят плохо.

Лошади всю зиму могут провести в поле; теплых хлебов себе не требуют. Они могут доставать себе корм из-под глубокого снега. У них длинная и густая шерсть, и морозы им не страшны.

Верблюдам зимой нужно одевать попону. Они не могут доставать траву из-под снега. Но верблюды хороши тем, что могут долго голодать.

Коровы и козы плохо переносят морозы. Долго голодать они не могут. Во время джута они быстро погибают.

Какие животные хорошо переносят зиму, какие плохо? Почему?

Зимний уход за животными. Зимой казахи не могут кормить весь свой скот сеном. Сена у них мало, и его берегут.

Сеном кормят только худой скот и молодняк. Зимой днем в ауле бывают только телята, ягнята, жеребята. Остальной скот бывает в поле. Остаются в ауле и дойные верблюдицы и недавно отелившиеся коровы. Старые овцы тоже часто требуют ухода.

Нужно знать, какие животные потребуют зимою большого ухода. Этих животных надо продавать или резать. Осенью они бывают жирные.

Рано отелившаяся корова или овца, рано принесшая ягненка, во время джута бывают вредны для хозяйства. Их нужно кормить сеном.

Хорошие хозяева стараются сделать так, чтобы животные приносили приплод не раньше весны.

*Единственное
число*

Что?— окно,
Чего?— окна,
Чему?— окну,
Что вижу?— окно,
Чем?— окном,
О чем?— об окне.

*Множественное
число*

Что?— окна,
Чего?— окон,
Чему?— окнам,
Что вижу?— окна,
Чем?— окнами,
О чем?— об окнах.

Какого рода имя существительное «окно»?

Лошадь спасла. Однажды зимою я поехал за коровами. Коровы паслись в четырех километрах от аула. Я ехал около большого холма Акчокы. Было тепло. Хорошо было прокатиться на лошади.

Я проехал полтора километра. Пошел снег. Стало пасмурно. Накануне тоже шел снег. Дороги еще не было. Вдруг подул ветер и началась метель. Холмы на правой стороне были видны. Я смотрел на них и ехал туда, где были коровы. Но скоро холмов не стало видно. Я очень испугался. Кругом было все бело от снега. Снег попадал в глаза. Я ничего не мог рассмотреть. Я не знал, куда мне ехать. Я повернул лошадь обратно, решил вернуться домой.

Лошадка пошла быстрее. Она все поворачивала влево, а мне казалось, что наш аул — вправо. Я поворачиваю ее в правую сторону, а она все тянет в другую сторону. Я стал бить ее, но она меня не слушала.

Стало темнеть. Аула все еще не было видно. Я попал в какие-то караганы. Я заблудился. Тогда я опустил

поводья. Дал волю лошади. Долго шла она, и когда привезла меня в аул, было уже совсем темно.

Если бы не лошадь, мне не найти было бы дороги домой, я мог бы замерзнуть в поле.

Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом. Вспомните, как называются такие слова.

Запасы мяса. Зимой у всех бывает много мяса. Но не все умеют беречь его.

Хорошие хозяйки сразу после убоя разрезают мясо на куски и солят. Потом они вывешивают мясо под потолком клетки. Там часто варится пища. Дым от костра проходит около мяса и коптит его.

Чтобы мясо не испортилось, ему нужен чистый воздух. Многие делают в потолке отверстия. Клетки содержат в чистоте.

Некоторые плохие или ленивые хозяйки долго не солят мясо. Они оставляют мясо в больших кусках. В клетки не убирают, там бывает грязно. И несоленое и некопченое мясо начинает портиться.

А весной эти хозяйки жалуются, что у них мясо испортилось и покрылось плесенью.

*Единственное
число*

Что?— поле,
Чего?— поля,
Чему?— полю,
Что?— поле,
Чем?— полем,
О чем?— о поле.

*Множественное
число*

Что?— поля,
Чего?— полей,
Чему?— полям,
Что?— поля,
Чем?— полями,
О чем?— о полях.

Измените по этому образцу слово «море». Какого рода слова «поле», «море»?

ВЕСНА

Весна. Март и апрель — это время борьбы между холодом и теплом. Это борется с весной зима. Зима не хочет уступать своего места весне. Но к концу апреля весна побеждает зиму.

В это время пробуждается жизнь на земле. Все зверьки, которые спали долгим зимним сном, просыпаются, вылезают из своих норок погреться на солнышке.

Выходит из земли и растет травка. Раскрываются почки на деревьях. Просыпаются насекомые. Из теплых стран возвращаются птицы.

Все оживает, все счастливы — бегают, ползают, летают, поют, свистят, жужжат...

Расскажите, как начинается весна.

Восьмое марта. Восьмое марта — день работницы.

В этот день женщины всего мира празднуют свое равноправие. В этот день в Советском Союзе их освобождают от работы. В этот день они собираются на митинг в клубах и на площадках.

В прежнее время женщинам-работницам жилось плохо. За работу им платили меньше, чем мужчинам. Девочек не учили грамоте. Говорили, что девочкам не нужно учиться, они должны уметь только нянчить детей и готовить обед.

Раньше, когда женщины-работницы уходили на работу, их дети оставались дома одни.

Теперь Советская власть заботится о женщинах-работницах. Женщины за работу получают столько же, сколько и мужчины. Всех девочек и взрослых неграмотных женщин учат читать и писать. Для маленьких детей работниц открыты детские очаги! Сюда работницы приносят своих детей, когда уходят на работу.

Вот что сделала Советская власть для женщины. Вот почему они празднуют восьмое марта.

Речка Ашшису. Возле нашего аула протекает маленькая речка Ашшису. Вчера вечером мы ходили смотреть, не тронулась ли речка. В речке на льду много воды. Со всех сторон текут маленькие журчащие ручейки. По берегам речки накопилось за зиму много снега. Изпод него тоже течет мутная вода к речке.

— Скоро Ашшису тронется! — сказала сестра.

На другой день в три часа мы услышали какой-то шум.

— Это Ашшису тронулась!

Мы с сестрой побежали к речке. Какая страшная стала речка! Она полна мутной воды. В низких местах вода вышла из берегов и разлилась по лугу.

По воде неслись отдельные льдины, солома, караган и разный мусор.

Долго мы стояли, смотрели на сердитую, страшную Ашшису.

На какие вопросы отвечают слова, напечатанные жирным шрифтом? Какого они рода? Какого числа?

Весенний уход за скотом. В марте все хозяева ждут приплода. Отец рано утром уезжает в поле, где пасутся лошади, и следит за жеребыми кобылами. В полдень он приезжает домой, пьет чай и опять уезжает к лошадям.

Однажды он привел с собой нашу вороную кобылу. Она скоро ожеребится. Это заметно по вымени.

После ужина она ожеребилась. Ее с жеребенком поместили в теплый хлев.

Каждый день, после возвращения из школы, мы играем среди овец. Там мы следим, не окотилась ли какая-нибудь овца. Один раз мы не заметили, как окотилась наша черная овца, и у ягненка ворона выклевала один глаз. После этого мы стали лучше следить за овцами и ягнятами.

Овцы могут принести ягненка и ночью в хлеву, среди других овец. В хлеву бывает много овец, и они могут раздавить маленького ягненка. Ночью нужно ходить в хлев и осматривать овец. Отец несколько раз встает ночью и уходит в хлев. Часто он приносит маленьких ягнят в комнату.

Как вы ухаживаете за маленькими ягнятами?

Ранний приплод. До марта месяца у нас окотились три овцы. Рано появившихся ягнят называют по-казахски — арамза. Ранний приплод очень невыгоден для хозяйства. В это время нужен уход за крупным скотом. А ягнята тоже требуют большого ухода.

Мы, дети, радовались, что весной у нас будут уже большие ягнята. А бабушка и отец не радовались. Овец с ягнятами пришлось оставлять в ауле, кормить их

сеном, понтъ теплой водой. А сена у нас было мало. Отец говорил, что эти овцы приносят вред нашему хозяйству.

Черная корова отелилась. Скоро должна отелиться наша черная корова. Это видно по вымени.

Бабушка все время следит за выменем коровы. Мы спросили бабушку, когда отелится корова.

— Пока еще не время. У нее еще нет молока.

Однажды бабушка попробовала подоить корову, и мы увидели, как появилось молоко.

Мы сказали:

— Ну теперь корова отелится!

— Нет,— ответила бабушка,— пока молоко у нее темное. Вот когда молоко станет белым, тогда корова отелится.

Через несколько дней молоко у коровы стало белым. Мы отделили корову от остального скота. Держали ее в теплом хлеву. Там и кормили ее. Отец по ночам ходил смотреть на корову.

Через два дня бабушка сказала:

— Ну, сегодня наша корова отелится — она все время поворачивает голову и смотрит себе в бок.

К вечеру корова отелилась. У нее появилась черная телка.

Мы удивлялись тому, как бабушка все заранее знала.

Запомните окончания:

Единственное число

Что?— время,
Чего?— времени,
Чему?— времени,
Что?— время,
Чем?— временем,
О чем?— о времени.

Множественное число

Что?— времена,
Чего?— времени,
Чему?— временам,
Что?— времена,
Чем?— временами,
О чем?— о временах.

Какого рода слово «время»?

Измените по этому образцу слово «имя».

18 марта — день Парижской Коммуны. Восемнадцатого марта 1871 года рабочие города Парижа, во Франции, в первый раз установили рабочую власть.

Но она удержалась только семьдесят два дня.

Рабочие были плохо организованы и малосознательны.

Враги-капиталисты окружили Париж своими войсками. Войска уничтожили Парижскую Коммуну.

Парижская Коммуна была первым опытом власти рабочего класса.

Весенние вести

Зиме конец,
Летит скворец
И громко распевает:
Идет весна
Ясна, красна...
Смотрите, как все тает,
Недолго ждать,
Как расцветать
Цветы пойдут повсюду.
До тех же дней
Среди ветвей
Я песни петь вам буду.

Выучите это стихотворение наизусть.

Уход за ягнятами. Маленьких ягнят мы в полдень и вечером пускаем к матерям.

Днем бабушка доит тех овец, которые зиму перенесли хорошо. А худых овец она не доит. Мы прямо пускаем к ним ягнят.

У серой овцы мало молока. Ее ягненок может умереть с голоду. Бабушка докармливает этого ягненка у другой овцы.

После прихода из школы, мы чистим места, где стоят ягнята. По ночам поим их теплой водой. Даем им мягкого сена. Большие ягнята понемногу приучаются есть сено. Маленьким ягням мы с сестрой даем иногда суп с лапшой и тесто.

Сколько у вас маленьких ягнят? Чем вы их кормите?

Худой скот. Весной за каждой скотиной должен быть хозяйский глаз, говорят казахи.

Весной скот так худеет, что некоторые животные не могут даже сами подняться с места.

У худого скота много врагов. Часто вороны и сороки

ключают их спины, беспокоят их. Худой скот не имеет силы даже отмахнуться от них. Если такие исхудалые животные лягут на неровном месте, они не могут встать. Если их продует ветром или вымочит дождем, они слабеют еще больше. Нужно покрывать такой скот чем-нибудь теплым. Нужно хорошо ухаживать за слабым скотом.

Отчего скот худеет к весне? Как надо ухаживать за исхудалым скотом?

Весенние работы. Начал таять снег, и люди принялись за весенние работы. Брат чинит телегу. Бабушка чинит кошму юрты. Отец поправляет обрешетку.

Наши соседи тоже работают — кто собирает остатки зимней соломы, кто делает отверстия в крышах хлевов и сушит балки, кто везет свою соху к кузнецу — готовится пахать, кто делает из навоза кий для будущей зимы и выставляет его сушиться.

Мама доит скот и ухаживает за ягнятами. Дети все время бывают около стада — стерегут ягнят.

Как вы помогаете родителям в весенних работах?

Верблюжонок. С середины марта домашние животные начали приносить приплод. В каждом ауле есть ягнята, телята. У Сарсембая появился верблюжонок. Все дети собрались к ним в зимовку, когда узнали об этом. Осматривали верблюжонка. У него была мягкая, чистая шерсть. Он лежал завернутый в кошму. Вставать и ходить он еще не умеет. Когда надо его кормить, верблюжонка поднимают, ставят на ноги и ведут, придерживая с двух сторон. Он шатается. Ноги у него тонкие и слабые.

Верблюдица, когда от нее уводят верблюжонка, ревет, не уходит в поле. Ее кормят сеном в ауле.

Спишите рассказ и поставьте ударения.

В месяц март. В марте начал меняться цвет снега. Раньше снег был белый, теперь он стал синеватым.

С запада задули теплые ветры. Снег сделался рыхлым, начал таять. В степи появились лужи. В речках

лед покрылся водой. По лощинам с сильным шумом текли ручейки. Из-под снега показались полянки. Скот стал пастись на этих полянках.

В каком месяце наступает у вас весна?

Что дают нам растения. Травы, деревья, кусты, хлебные злаки, овощи — все это растения.

Растения приносят нам много пользы.

У одних растений мы берем листья, у других — съедаем плоды, у третьих — из зерен и семян делаем хлеб или масло, четвертые дают нам свои луковицы, пятые — корни.

Многие растения служат лекарством.

Растения дают краски.

Растения кормят человека и животных.

Растения одевают нас.

Растения дают нам материал для построек.

Расскажите, какие растения вы знаете. Нарисуйте их.

Прилет птиц. Наступает весна. Дни становятся все теплее. Начинают из теплых стран возвращаться к нам птицы.

Летят они не все сразу, а постепенно. Прежде всех прилетают грачи. Поэтому их называют вестниками весны. За грачами прилетают скворцы. Как только появятся на полях проталинки, где можно найти прошлогодние семена трав, прилетают жаворонки. Потом прилетают и другие птицы, которые питаются зернами, семенами растений: чижи, зяблики.

После того, как вскрыются реки, начинается самый сильный прилет птиц. Они летят стая за стай — гуси, утки, лебеди, журавли, кулики.

В это же время прилетают и те птицы, которые питаются червями, личинками и куколками насекомых: малиновки, пеночки.

А когда станет совсем тепло и появится много насекомых, тогда прилетают птицы, которые питаются насекомыми: соловей и быстрокрылая ласточка.

Какие птицы водятся в вашей местности?

Маленькие ягнята. В поле появилась зеленая травка. Стало тепло. Хорошо греет солнышко. Пора ягнят причучать к подножному корму. Ягнята стали уже большие.

Третьего дня мы с братом в первый раз пасли ягнят у нашего аула. С нами была и мама. Она пустила ягнят. Их было двенадцать. Ягням на улице было очень хорошо. Они прыгали, бегали. Только они часто пугались и птиц, и собак, и людей.

В этот день не все ели траву. Некоторые ягнята не понимали, что нужно есть траву. Они нюхали ее и отходили. Снова принимались бегать, прыгать, играть. Мы были с ними в поле час. Потом вернулись с поля овцы, и мы погнали наших ягнят домой.

Расскажите, как вы проводите день весной.

Табун вернулся с зимнего пастбища. Весной в начале апреля лошади возвращаются с зимнего пастбища. Я был недавно у своего товарища Хасена. У них пятьдесят лошадей. В табуне много маленьких жеребят. Лошади часто останавливаются и кормят их.

Мы с Хасеном сели на лошадей и скучили табун возле аула. Старшие ловили арканом жеребят и лошаков. Отец Хасена стриг им гривы и хвосты.

Из этого конского волоса женщины делают арканы. Некоторые продают конский волос в городе.

Лошади в начале весны бывают очень некрасивы. У них длинная, лохматая шерсть. Они еще не вылиняли. Зимой они очень исхудали. Худой скот долго не линяет весной.

Скоро будет много корма для скота. Скот начнет линять и будет красивым, гладким.

Выпишите слова, напечатанные жирным шрифтом.

Приготовление к севу. У нашего соседа нет плуга. Он никогда не сеял. В этом году он записался в члены сельскохозяйственного кооператива. Недавно в кооператив привезли из города семена и тридцать плугов. Семена и плуги кооператив роздал беднякам, членам кооператива.

У нашего соседа была только одна лошадь. У другого соседа тоже одна лошадь. Он тоже бедняк. Они

вместе поехали в кооператив. Привезли плуг, борону и семена. Теперь и они будут сеять.

Спишите рассказ и поставьте ударения.

Как надо сеять. Когда земля согрелась, надо скорее сеять. Если опоздаешь на один день, можно остаться без хлеба на весь год.

Для сева надо выбирать хорошую погоду. В очень сухую погоду, в холодную и ветреную погоду сеять не нужно. Лучше сеять к вечеру, чтобы на следующее утро заборонить, пока не высохнет роса.

Семена нужно готовить задолго до сева. Нужно выбрать крупные, чистые, не гнилые семена. Хорошие семена быстро прорастают. Они пускают глубокие корни. Поэтому они не боятся ни холодов, ни засухи.

Что сеют в вашей местности? Есть ли у вас в ауле сеялка? Помогаете ли вы в работе на поле?

Вопросы о работе на поле

Чем удобряют землю в вашей местности?

Чем пахут у вас?

Кем пахут?

Есть ли трактор в вашем ауле?

Видели ли вы работу трактора?

Что сеют в вашей местности?

Есть ли у вас сеялка?

Помогаете ли вы в работе на поле?

Трактор

На деревне перепуг,
Да такой, что век не слыхан:
На машине катит вдруг
Самокатчик Тихон.
А за ним летит другой
С пребольшим плакатом:
Расставайся-ка с сохой —
Будешь век богатым.
Время трактор заводить,
Время всем за разум браться.
Можно дешево купить
Вам артелью, братцы!

Трактор. В наш аул из прокатного пункта прислали трактор. Никто у нас в ауле раньше не видел трактора.

Отец ездил смотреть, как работает трактор. За один день трактор вспахал все земли нашего аула.

Посмотреть на работу трактора собралось очень много народа из соседних аулов.

Все удивлялись и хвалили работу трактора. Все просили прислать трактор к ним.

Они говорили, что и у них много работы будет трактору.

Прокатный пункт посылал трактор во все аулы по очереди.

Перед началом весенних работ. Уже начало апреля. Все готовятся к севу. Брат достал вчера плуг из кладовой. Отец привел из табуна трех лошадей. Семена у нас есть. Осенью мы оставили на семена двести сорок килограмм пшеницы и восемьдесят килограмм овса.

Вечером у нас долго говорили где, что посеять. Говорили, что зимой был глубокий снег. В этом году можно ждать хорошего урожая. Нужно было бы засеять побольше земли, но у нас мало рабочих лошадей. Лучше посеять меньше, но вспахать и пророборонить лучше.

Решили посеять четыре гектара.

Соберите коллекцию посевных семян.

Огород. Мы решили устроить на дворе школы небольшой огород.

Долго мы думали, что посадить.

Решили посадить огурцы, морковь, свеклу, репу, горох и лук.

Выбрали место на солнечной стороне. И дружно начали работать. Одни натягивали веревочки и отмеривали ровные грядки. Другие лопатами копали землю. Третьи граблями разбивали комья земли.

Скоро можно было начать садить овощи.

Хорошо работать дружным коллективом!

Есть ли у вас на дворе школы огород? Расскажите про ваш огород дома или в школе.

Нарисуйте: огурец, репу, морковь, лук и другие овощи.

Пионеры в лагерях. На лето пионеры уезжают в лагери.

День у пионеров в лагерях проходит очень интересно, весело.

Утром пионеры бегут купаться. После купанья делают гимнастику. Потом пьют чай, молоко и завтракают.

Каждый день пионеры уходят наблюдать за природой. Свои наблюдения пионеры записывают.

Был у пионеров и свой огород. Каждый день дежурная смена пионеров работает в огороде.

Потом обедают и после обеда обязательно отдыхают.

После обеда — чтение, игры, прогулки. Незаметно проходят дни в лагерях.

Расскажите, как живут пионеры летом.

Выставлена юрта. Дни становятся все теплее. Земля вокруг зимовки совсем сухая. Мама решила выставить юрту. Все обрадовались. Только бабушка была недовольна. Бабушка говорила, что рано переходить в юрту. В юрте можно простудить детей.

На другой день утром мама вынесла на улицу кошмы нашей юрты. Целый день она чинила кошму. Отец чинил обрешетку. К вечеру они кончили свою работу. На следующий день мы всей семьей помогали маме выставить юрту.

Хорошо после зимовки в юрте. Только бабушка по-прежнему ночует в зимовке.

Когда у вас выставили юрту?

Домашние животные линяют. Хорошо весной домашним животным. Везде много сочной, зеленой травы. В речках и озерах много воды. Скот сейчас очень быстро поправляется. Лошади и коровы не такие худые, как были в начале весны. Они теперь линяют. Когда едешь на лошади, к одежде пристает много шерсти. Во время бега у лошади скорее выпадает длинная зимняя шерсть. Вместо этой длинной шерсти вырастет новая, короткая шерсть. Лошади и коровы делаются гладкими, блестящими, красивыми.

Зеленый листик.	— Какой листик?
Зеленая трава.	— Какая трава?
Зеленое растение.	— Какое растение?

Слова: зеленый, зеленая, зеленое — имена прилагательные.

Придумайте сами три имени прилагательных.

Змея. Тонкая, пестрая, с черными пятнами вышла из норы. Эта змея — ядовитая. Она добралась до песка, свернулась там и стала греться на солнышке. Пока она еще слаба и ползает очень медленно. Зимой от холода у нее застыла кровь. Когда солнце согреет ее кровь, тогда она будет двигаться быстрее. Она начнет ловить мышей, лягушек и других мелких животных.

Выпишите напечатанные жирным шрифтом имена прилагательные.

Аул. С наступлением весны казахи переходят жить в юрты. Аул состоит из шести-семи юрт. В ауле все хозяйства пасут стада по очереди. Когда один пасет скот, остальные занимаются другими работами.

Часто бывает так: одно хозяйство берет на себя пастьбу овец, другое — пасет лошадей, третье хозяйство доит кобыл, четвертое берет на себя работу по водопою.

Первое мая

Празднуют люди
 Праздник весны...
 Радостны лица,
 Флаги красны.
 Верят они
 В праздник свободы.
 Тяжкой невзгоды
 Кончились дни!

Подумайте, какого рода слова: красный флаг.

Почему празднуют 1-ое мая. Плохо раньше жили рабочие. Они не могли собираться вместе и говорить

о своих нуждах. Труд их был тяжел. Зарабатывали они мало. Жили тогда рабочие в темных, сырых квартирах. Были они плохо одеты и обуты.

Рабочие много думали, как устроить лучше свою жизнь. Наконец они решили бороться с богачами. Они решили соединиться вместе для борьбы.

Прошло уже много лет, как рабочие начали эту борьбу. Каждый год 1-го мая они бросают работу и выходят на улицы со знаменами и плакатами. Они требуют свободы, хорошей платы за работу и хороших квартир.

В Советском Союзе рабочие уже победили. 1-го мая они празднуют свою победу.

Как вы будете праздновать 1-ое мая? Какие песни будете петь 1-го мая? Какое знамя сделаете себе? Что вы напишете на знамени?

Колина сказочка

Коля сочинил такую сказочку:

Жила-была бабочка.
Положила бабочка яички,
Вышли из яичек гусенички,
Из гусеничек — куколки,
Из куколок — бабочки,
Положили яички,
Вышли гусенички,
Из гусениц — куколки,
Из куколок — бабочки,
Положили яички,
Вышли гусенички,
Из гусениц куколки,
Из куколок — бабочки...

Так он повторял, пока не заболит язык. Верочка сначала смеялась, а потом ей надоело и она начала сердиться. Наконец она затыкала уши и убегала из комнаты. А Коля шел за ней и повторял:

Вышли гусенички,
Из гусениц — куколки,
Из куколок — бабочки...

Почему нужно весной очистить зимовку. После окончания весенних полевых работ, казахи откочевывают далеко от зимовок. До осени некому смотреть за зимовкой. Нужно весной ее очистить. За зиму зимовка очень загрязнилась. Около нее много навоза, грязной соломы, есть и падаль — какая-нибудь издохшая кошка или домашнее животное, павшее зимою.

Все это в жаркие дни начинает гнить. Мухи могут перенести заразу на пищу. Поэтому весной надо очистить зимовку. Нужно вывезти весь мусор и навоз из хлебов. Навоз надо сушить подальше от зимовки. Падаль надо зарыть глубоко в землю. Вокруг зимовки тоже все должно быть чисто. А то осенью зимовка может стать очагом заразы. Вычистив зимовку, лучше скорее откочевать подальше от нее.

Подумайте, какого рода и какого числа слова: весенняя полевая работа.

Комар

Какая крошка,
А как кусает.
Как эта мошка
Надоедает...
Смахнешь ли с шеи,
На лоб садится,
Еще сильнее
Пищит и злится.
И так все сутки
Все над тобою,
И ни минутки
Не даст покою.

Выучите это стихотворение наизусть.

Истребление сусликов. Недалеко от нашей зимовки появилось много сусликов. Суслики очень вредят посевам. Их надо истреблять.

Все мальчишки в нашем ауле принялись за уничтожение сусликов. После уроков я тоже помогал им. Найти сусликов очень легко. Они часто вылезают из норы, становятся на задние лапки и долго стоят так, осматри-

ваясь кругом. Если подойти к ним, они быстро прячутся в свою нору.

Мы приносили с собой ведра с водой и наливали воду в нору. Суслику некуда спастись от воды, он вылезает наружу и мальчики убивают его кетменем или палками.

Так за один день мы с братом убили двенадцать сусликов.

Другие мальчики ловили сусликов еще силками.

Почему надо истреблять сусликов? Как в вашей местности истребляют сусликов?

Враги и друзья человека. На траве и на листьях деревьев часто встречаются волосатые и гладкие пестрые гусеницы. Много в траве и кузнечиков, жуков и разных букашек. Все они опасные враги человека. Они портят много трав и посевов. В теплое и дождливое лето они быстро размножаются.

Человеку трудно их истреблять. Но у человека есть верные друзья. Это — птицы: воробьи, ласточки, жаворонки, синицы, кукушки, грачи, вороны и другие.

Они поедают червей, улиток, жуков, мух, бабочек, яички и личинки бабочек и жуков.

Не разоряйте птичьих гнезд! Не убивайте и не ловите птиц!

Запомните: человек — люди.

Подумайте, какого рода слова: теплое дождливое лето.

Работали общими силами. У мальчика Есыма нет отца. У него пара волов. У Жадана две пары волов. У нас есть соха и пара волов. Весною, когда начался сев, наши три хозяйства решили работать вместе. Мы вспахали и засеяли сорок два гектара. Работали двадцать дней. Когда поле было вспахано и засеяно, разделили посевы на пять частей. На четыре пары волов пришлось по одной части, пятую часть отвели для сохи. Из людей от нас работал один лишний человек. За его работу нам дали еще два гектара.

Спишите и поставьте ударения.

Сколько жизни в траве. Посмотрите, сколько жизни в траве. И все суетится, торопится куда-то. Вот из-под травы показывается муравей. Он упирается всеми ножками и старается тащить тяжелую, мертвую муху. Он перетаскивает ее через стебли, кувыркается сам с нею и снова принимается за работу.

Желтенькая букашка с черными пятнышками на спине взбирается по стеблю, а внизу по самой земле спешит куда-то еле заметный синенький жучок.

Красный паучок выпустил паутинку, повис на ней и перебирает ножками.

А вот крошечная, золотистая мушка с прозрачными крылышками перелетела с листа на лист и стала чистить крылышки задними ножками.

Зеленый кузнечик взобрался на стебель, подобрал свои длинные задние ноги, оттолкнулся и, как мячик, подпрыгнул в воздухе.

Сколько жизни в траве!

*Соберите летом коллекцию бабочек и жучков.
Соберите коллекцию полевых цветов и трав.*

Как надо засушивать растения. Растение состоит из корня, стебля и цветка. Засушивать надо растение целиком со всеми его частями. Если корень глубок и его нельзя вырвать, надо его выкопать ножом. Если растение высокое, то надо брать верхушку с листьями, а корень тоже засушить отдельно.

От дерева или куста приходится брать только веточку.

Для засушивания растений надо сделать две деревянные рамы с проволочной сеткой. Между этими рамами и засушивать растения, перекладывая их ватой, или промокательной, или оберточной бумагой. Рамы надо стянуть ремнем или связать веревкой.

Можно растения засушивать и в книге. Но только надо их перекладывать промокательной бумагой, тогда растение сохранит свой цвет и книга не испортится.

Высушенное растение надо расправить и приклеить на бумагу узенькими полосочками клеевой бумаги.

На листе, к которому приклеено растение, надо написать месяц, число, год, когда сорвано растение. По-

том надо написать еще название местности, где сорвано растение.

Такие листы с разными засушенными растениями называются гербарием.

Составьте летом гербарий полевых трав и цветов.

Первая кочевка. Наступило время кочевки. Но сразу нельзя далеко откочевывать от зимовок. Ягнята еще очень слабые. Они не могут пройти большое расстояние.

Около ягнят мы с дедушкой. Ягнята и козлята идут очень медленно. Они часто устают. Иногда ягнята ложатся на землю и не встают. Тогда дедушка тоже останавливается, ждет, когда отдохнут наши ягнята.

Если в дороге попадется ключ или колодец, ягнята бегут туда. Очень трудно бывает выгнать их оттуда. Они бегают вокруг колодца.

В середине пути дедушка велел мне взять к себе на седло самого маленького ягненка. Я положил его перед собою и так ехал с ним всю дорогу.

Как вы помогаете родителям во время перекочевки?

Волчата. Волчица к весне готовит нору. Она роет ее вдали от жилья человека, в местах незаметных, например,— среди густого карагана. Когда волчица выроет нору, она туда переносит много травы, вырывает даже клочки своей длинной, зимней шерсти. В глубине норы она готовит мягкое место для волчат.

Волчица приносит от четырех до шести волчат. Волчата рождаются слепыми. Волчица уходит из норы и возвращается очень осторожно, чтобы ее не увидели люди. Пока волчата не вырастут, она не трогает стада близких аулов. Она боится людей. Если волчица нападает на стадо, люди будут искать ее и могут найти ее детей.

Если волчица заметит, что у ее норы был человек, она переносит детей в другое место, далеко от прежней норы. Детей волчица тащит в зубах.

Волчица кормит волчат своим молоком. Когда у волчат появятся зубы, она приносит им мясо.

Сначала она сама разжует и проглотит мясо, а потом, через некоторое время отгрыгивает его и дает волчатам. Мясо теперь мягче, и волчатам легче жевать его.

Когда волчата станут больше, волчица приносит им маленьких ягнят и козлят, сусликов, мышей. Волчата играют с ними. Учатся ловить их. Потом съедают. Так волчица растит своих детей.

За это время она сама худеет. У нее иногда выпадает очень много шерсти.

Если люди убьют волчат, от волчицы достается близким аулам. Она нападает и беспощадно уничтожает скот.

Расскажите, как и где волчица готовит нору? Как она кормит своих волчат? Как она учит волчат ловить ягнят, сусликов и других животных? Что делает волчица, если люди убьют ее волчат? Видели ли вы маленьких волчат? Опишите, какие бывают волчата.

Черная корова. Сегодня в школе Айша рассказывала, как у них отелилась черная корова. Отец и мать Айши давно говорили, что скоро у них будет теленок. Корову не пускали в поле. Кормили в ауле сеном.

Но вчера корова вышла из хлева, ушла в поле и там отелилась. Никто не знал об этом. Отец не нашел в хлеву корову и поехал ее искать. Долго искал отец корову. Нашел ее только после заката солнца. Около коровы стоял маленький, слабенький, черненький теленочек. Вокруг них ходил большой серый волк. Волк хотел съесть теленка, но корова все время защищалась своими рогами и не дала ему теленка. Волк убежал только тогда, когда подъехал отец Айши.

Корова была ранена волком в трех местах, а теленок был невредим.

С п и ш и т е:

Единственное число

Кто? Черный бык; черная корова; черное животное.

Кого? Черного быка; черной коровы; черного животного.

Кому? Черному быку; черной корове; черному животному.

Кого вижу? Черного быка; черную корову; черное животное.

Кем? Черным быком; черной коровой; черным животным.

О ком? О черном быке; о черной корове; о черном животном.

Множественное число

Кто? Черные быки; черные коровы; черные животные.
Кого? Черных быков; черных коров; черных животных.

Кому? Черным быкам; черным коровам; черным животным.

Кого вижу? Черных быков; черных коров; черных животных.

Кем? Черными быками; черными коровами; черными животными.

О ком? О черных быках; о черных коровах; о черных животных.

Молозиво (Ууз). Если зимой не было джута и овцы не исхудали за зиму, весной рано начинают доить овец.

Самая любимая пища детей весной это кислое молоко и молозиво. Всю зиму дети и взрослые не ели молочной пищи. Доение овец и коров приносит большую радость детям.

Молозиво едят чаще с мясом. Свежее, густое молоко наливают в чистый мешочек. Мешочек зашивают и опускают в котел, где варится мясо.

Когда мясо сварится, и молозиво бывает готово. Оно делается густым. Его вынимают из мешочка и подают вместе с мясом.

Расскажите, как готовят молозиво.

Ягнята. Дети очень любят ягнят и козлят. Ягнята очень маленькие, хорошенькие. Они любят прыгать, играть. Такие веселые.

Ухаживать лучше всего за ягнятами. Дети после школы ждут, когда вернутся с поля овцы. Ягнята, козлята к вечеру проголодаются. Они жалобно блеют, зовут матерей. Как только овцы вернутся в аул, дети выносят ягнят. С детьми выходят и матери с ведрами. Они доят овец и потом пускают к ним ягнят.

До позднего вечера ягнята ходят с овцами. К ночи дети ловят их и отделяют от овец.

Бабочки. Как хорошо играть на зеленой траве весною! Холодная зима с глубоким снегом надоела нам. Мы уже давно ждем весну. Вот теперь весна настала. Кругом зеленое поле. Все холмы покрыты густой, зеленой травой. Все в новом наряде. Радостно становится на душе, когда выходишь на улицу. Среди зеленой травы много маленьких, желтых цветочков.

Появились бабочки. Беленькие, желтенькие, пестренькие бабочки — их всегда бывает много. А сегодня я видел большую красную бабочку. У нее на крыльях много черных пятнышек. Она летает высоко и на землю садится редко.

Товарищ сказал мне, что эта бабочка называется — ханская дочка. Почему она так называется, он не мог рассказать.

Я хотел поймать эту бабочку и показать учителю. Долго я гнался за ней, но поймать не мог.

Нарисуйте бабочку.

Выпишите из рассказа все имена прилагательные.

Бабочки. Было ясное утро. В поле росла травка, и было много цветов. Над цветами кружились четыре бабочки: беленькая, желтенькая, красненькая и черненькая.

Вдруг над ними начала кружиться большая черная птица. Бабочки очень испугались. Они стали искать, куда бы спрятаться. Красненькая бабочка увидела красный тюльпан, спряталась в нем, и ее не стало видно. Желтенькая бабочка спряталась на желтеньком листике. Беленькая нашла белый цветок и спряталась на нем. А черненькая не могла найти черного цветка и села на землю. Только она успела присесть, как спустилась черная птица и стала их искать. Летает, смотрит кругом — никого нет.

Полетала, полетала и скрылась.

А бабочки поднялись со своих мест и снова начали порхать.

Выпишите из этого рассказа сначала глаголы, потом имена существительные, а затем имена прилагательные.

На озере Караколь. После трех перекочевков мы прибыли к озеру Караколь. У озера мы прожили двадцать дней.

Весною для скота нужен хороший водопой. Караколь — большое озеро. Вокруг него много аулов. Наша школа перекочевала сюда. Здесь в конце мая мы кончили наши занятия.

У озера очень весело. Утром и вечером я хожу смотреть, как приходят на водопой лошади.

Когда табунщик направит их к озеру, все лошади скачут. И сразу же заходят далеко в озеро. Многие плывут в воде.

Особенно торопятся к водопою лошади вечером. Тогда от их бега стоят столбы пыли.

Говорят, что когда лошади начинают хорошо поправляться, они всегда так скачут к водопою.

На озере много птиц. Здесь стаями водятся гуси, утки.

Каждый день рано утром я вижу на середине озера двух лебедей.

Хорошо у озера!

Задание на лето

1) Следите за изменением погоды. Установите, когда был самый жаркий день, когда были дождь и гроза летом.

Записывайте, когда был ветер и в каком направлении он дул.

2) Следите за изменением окраски травы, цветов и хлебов.

Составляйте гербарии полевых цветов.

3) Следите за жизнью птиц и птенцов.

4) Заметьте, когда начали цвести хлеба.

5) Пользуйтесь летом, чтобы загореть и окрепнуть. Побольше бывайте на воздухе и солнышке. Купайтесь, плавайте, больше гуляйте.

6) Не забывайте и о школе! Собирайте коллекции бабочек, камешков, хлебных зерен и все несите в школу.

Интересную выставку можно будет устроить осенью в школе!

ТҮСІНІКТЕР

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ

Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» деп аталатын еңбегі 1925 жылы жазылып, 1927 жылы Қызылорда қаласында алғаш рет жарық көрді. Бұл кітаптың ол бастағы жазылу себебі Қазақстанда Совет өкіметінің орнауына байланысты қазақ тілінде оқытылатын мектептер мен әр түрлі оқу орындарының қаптай ашылып, ана тілі мен әдебиеті жеке пән ретінде өтіле бастауына байланысты болатын-ды. Ана тілі мен әдебиеті жеке пән ретінде оқу программасына еніп, арнайы түрде оқытылуын уақыт, заман талабы қажет етіп, бұл салада тұңғыш оқулықтар, көмекші оқулықтарды жазып шығару жедел қолға алынды. Уақыт ділгірлігі асығыс түрде алға қойған бұл қажеттілікті өтеу талабы — М. Әуезовті қолда бар деректерді сол тұстағы әдебиет ғылымы тұрғысынан жүйелеп, тұңғыш рет қазақ әдебиеті тарихының соқпағын салып жазып шығуға әкелді.

Кітаптың жариялануына жарты ғасырға жуық уақыт өтуіне әрі бұл еңбек әдебиет тарихын жазудағы тұңғыш бастама болуы себепті, автордың ол тұстағы ұғым танымы мен соңғы жылдарда осы саланы қарастырып, тереңдей зерттеп жазған ғылыми зерттеулері арасында белгілі дәрежеде ерекшеліктің болуы да табиғи заңды құбылыс. Әрбір творчество адамының ғылым зерттеу процесінде іштей толысып, рухани жағынан марқаюдағы эволюциялық даму жолындағы ерекшелігі бұл іспеттес өзгерісті тудырмай қоймайды. Осы себепті автордың ерте кездегі ой-пікірлеріне бүгінгі таным тұрғысынан қарағанда, ол тұстағы баяндауларында орын алған олқылықтарды соңыра мейлінше биік ғылыми дәлдікпен жетілдіріліп жазғандарынан айқын түрде аңғарылып тұрады. Мысал ретінде айтар болсақ, қазақ эпосына байланысты салалайтын аға батырлар, кіші батырлар деп жіктеп жүйелеуі сол тұстағы орыс әдебиеті тарихындағы танымға байланысты айтылған болса, автор соңғы жылдардағы зерттеулерінде ол ұғымның ескіруі салдарынан оларды қалдырып отырғанын көреміз.

Өте ерте кезде жазылып жарияланған бұл тұңғыш еңбектегі кейбір айтылған ой-пікірлері әрине уақыт талабына орай көне тартып, ескіруі себепті, олар ретіне қарай қысқартылып берілді. Бірақ ешқандай сөзге де, сөйлемдер мен ұғымдарға да редакция жасалған жоқ, өзгертілмей бастапқы қалпында жіберілді. Бір ғана ескеретін нәрсе, ең соңғы тараудың Шортанбай ақын шығармасының аталуына

орай «Зар заман ақындары» деп қойылғандықтан әрі бұл тек қана XVIII—XIX ғасырдағы қазақ ақындарын сөз етуге байланысты тақырыпты «XVIII—XIX ғасырдағы ақындар» деген атаумен берілді. Мұны осы тарау қамтыған ақындар өмірі мен творчествосының тарихи мерзімі де талап ететінін еске алдық.

Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының он алтыншы томына еніп отырған М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» деген атпен 1927 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген түпнұсқасы негізге алынып жіберілді.

«ЖЕТКІНШЕК»

Қазақстан білім кеңесінің бастауыш мектепке арналған программасына сәйкес Мұхтар Әуезов жазған «Жеткіншек» оқу құралы 1930 жылы Қызылорда қаласында «Қазақстан» баспасы жарыққа шығарған. Графикалық суреттермен безендіріліп, латын әрпімен терілген, кезінде он мың дана тиражбен тараған, көлемі де көрнекті (196 бет), жан-жақты деректі еңбектің қазір жалғыз данасы қазақтың А. С. Пушкин атындағы Орталық Мемлекеттік кітапханасында — сирек басылымдар қорында сақталады.

Бұл — ересек жастар мектебіне арналған, яғни әліппеден кейінгі екінші оқу жылының негізгі оқу құралы М. Әуезовтің әдебиетші-ғалым әрі педагог ретіндегі іргелі жұмысының бір көрнекті саласы.

«Жеткіншек» — оқу құралының мейлінше жаңа, қызық формасы, тіпті жай оқу құралы ғана емес, социализмге қадам басқан қазақ қоғамы өміріндегі саяси соны құбылыстарды бейнелейтін әрі болашақ саңлақ суреткердің қоғамға көзқарасын, ұстанған позициясы мен принциптерін айқын танытатын тамаша документ. Мұның өзі қазақ педагогикасы тарихын, тіліміздегі терминдердің қалыптасу кезеңдерін зерттеушілерге де аса құнды материал болып табылады. Кезінде ел арасында кең тараған, халық сүйіп қабылдаған «Айт, шу, ала атым», «Тізушілер», «Заводта» сияқты Бейімбет, Сәкен, Ілияс т. б. белгілі ақындардың өлең-жырлары да мол қамтылған.

«Жеткіншек» алғаш жарық көрген кезден бері қаншама уақыт өтті. Жарты ғасырдан астам ұзақ мерзім, дәуір талабы, өмір өзгерісі бүгінгі оқу құралдары табиғатына қаншалықты соны жаңалықтар енгізді. Мұның бәрі, әрине, заңды құбылыс, даму құбылысы. Алайда өз заманында бүкіл бір ұрпақты тәрбиелеуге қызмет еткен қастерлі қазына ешқашан құны жоғалтпайды. Ол бүгінгі мәдениетті қауымнан — әдебиетшілер мен педагог мамандардан да лайықты бағасын алуға тиіс. Қай тұрғыдан зер салсаңыз да, ұлы жазушының жан-жақты білім-парасаты ашылатын, қалың көпшілікке коммунистік тәрбие беру ісіндегі, ағартушылық бағытындағы ізденіс өрісі айқын танылатын бір қайнар бастау осы кітапта жатыр.

«Жеткіншек» М. Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағына жоғарыда көрсетілген, орталық кітапхана қорында сақталған данасы бойынша ұсынылып отыр. Айтылуы бірдей, бірақ жазылуы сәл өзгешелеу біраз сөздер бір ізге келтірілді (бұт — пұт, Үбе — Үбі, Степансон — Стефенсон т. б.). Отызыншы жылдар — қазақ сөздіктері, терминдер әлі жете қалыптасып, жүйеленіп үлгермеген кез. Сондықтан да қайсыбір ұғымдарда заман нышаны сол күйінде сақтала отырып (тирмен, өнермен, сынып, Мәскеу, ресуе, кесіп, сназ, Қызыл майдан, рум, әжейіпхана, маркоп, свеклі), қайсыбір сөздер-

ге, терминдерге мағынасы бұрмаланбай, сәл-пәл редакциялық өзгерістер енгізілді (зауыт — завод, күнге бағар — күнбағар, кәлхоз — колхоз, патса — патша, дұспан — дүшпан, қазақ-орыс — қазақ-орыс, кеңесті — кеңес, Тивр — Тверь, фабрик — фабрика, республика — республика т. б.).

Оқушыға бір ескерте кетер жай: кітап беттері түгел емес. Ұқыпсыздықтан кездейсоқ түсіп қалмаған, жоғалмаған, ортақ халық игілігіне қиянат жасап, өз мүддесін ойлаған әлдекімдер, белгісіз біреулер материалға қызығып, қайшымен қиған (көшіріп алса ғой, қандай өкінішті!). Олардың тізімі, орналасу реті 1930 жылғы басылымның мазмұнынан («Сөз бастары») айқын көрінеді. Кейде кіші-гірім бірер материал, не бірер үзінді ғана аламын деп, кітап парағының келесі бетіндегі текстің он шақты жолы қоса қнылып кеткен тұстар да кездеседі. Жұртшылық назарына ұсынылып отырған қазіргі жаңа басылымда «Жеткіншектің» жәбір көрген мұндай жолдары, эпизодтары мен жойылған беттерінің жеке мақалаларының орнына көп нүкте (...) қойылды. Дәлірек айтқанда:

7,8-бет, тұтас парақ (бұл беттер кітаптың 1930 жылғы басылымы бойынша беріліп отыр) — «Жас ерлер» жырының жалғасы, «Бай мен жұмысшы» дейтін материал (не өлең, не мақала?) жоқ, қайшымен қнылған. «Сөз бастары» деп аталатын кітап мазмұнына қарағанда «Жас ерлер» жырынан кейін келетін аты-жөні белгісіз 6-тақырып түсіп қалған сияқты. Бұл — мазмұнды реттеуде баспа редакторы жаңылысып, ұқыпсыздықтан 6 санынан аттап кеткен механикалық қате болуы да ықтимал.

13, 14, 15, 16-беттер де осылай тұтас қнылған — «Жел» әңгімесінің жалғасы, «Шегіртке», «Қыс», «Бұл қай мезгіл», «Қыс келді» дейтін материалдар, «Әкем мен апам оқушы» әңгімесінің бас жағы жоқ. Негізінде ортадағы төрт материал алынғанда олармен сабақтас алғашқы, кейінгі әңгімелер де қоса жирымдалып отыр.

30-беттің төменгі жағы мен 31-беттің жоғарғы жағындағы небары жиырма шақты жолдай ғана орынды алатын «Мал жайынан Сүм-бақтарды» қиған кезде онымен парақтас, алдыңғы 29-беттен «Сүтті сиырдың белгілері» дейтін мақаланың соңғы сөйлемі, «Ескі-күскы неге керек» тәжірибе-кеңесінің бастамасы (бес-алты жол), 32-бетке көшетін «Қызыл әскерлер» хабарының түйіні, «Көлікте не жүйрік» әңгімесінің бастауы (он шақты жол) қырқылған. 31-бетте «Қызыл әскерлер» тексінде желімденіп жыртылған бір сөздің оры да ашық тұр еді. Мағынасына қарай «әлем» сөзін қондырдық.

37-беттен, «Бір қазақ қызының сөзі» әңгімесінен егіз шумақ өлеңді ойып аламын дегенде (шамасы, өте бір мағыналы, тапқыр, түспал сөз болуы керек), сол парақтың екінші жағы — 38-беттегі «Жаз келді» жырының суреттен кейін берілетін алғашқы жолдары да қоса кеткен.

49, 50, 51, 52-беттер де түбінен тұтас қнылған — «Трактор» әңгімесінің жалғасы, «Егіннің бір жауы арам шөп», «Бірінші Май» мақалалары мен өз алдына дербес төрт бөлімді, жүйелі әңгімелер циклін құрайтын «Қазақстан» тарауының беташар бірінші сөзі («Қазақстан») түгелдей жоқ. Сұғанақ қол соңғы үш материалдың деректеріне қызығып, ал алғашқы «Трактор» әңгімесінің жалғасы кітап парақтарының ыңғайына қарай ілесе кеткен тәрізді.

119-бетте, белгісіз себептермен «Жаңа әліптің пайдасы» кеңесінің соңғы тұсынан үш жолдай қнылып алынғанда оның екінші жағын-

дағы (120-бет) «Протокол» үлгісінің алғашқы бір-екі сөйлемі де бірге шетінеген.

Бұлардан басқа жекелеген редакциялық жұмыстар алғашқы материалдарды «Жалпы бөлім» деп топтастыру, текстер тақырыптары мен мазмұнды сәйкестеу, кейбір мақалаларды, бірлі-жарым сөйлемдерді қысқарту бағытында жүргізілді, кей жерлерде жеке сөздер түсіп қалған. Республикалар аттарын жазу бір ізге келтірілді (кітаптың 136-137 беттері): «Жоңышқа қандай пайда келтіреді» дейтін материалдың соңғы сөйлемі 152-бетте, «Газеттер қалай басылады» мақаласының соңында қайталап түскен екен («Бұлар болмаса, жоңышқаның тамыры жайылған жерді жырту қиын болады» дейтін сөйлем), бұл да қысқартылды.

«НОВЫЙ АУЛ»

Қызылордада 1929 жылы кітап болып басылып шыққан «Новый аул» (2 — книга для чтения по русскому языку для казахских детей, школ 1 ступени) М. О. Әуезовтің қазақ балаларына бастауыш класстарда орыс тілін оқытудың хрестоматия үлгісінде жазған оқулығы болатын. Оқулық жеті тараудан (1. Воспоминания о лете. 2. Школа. 3. Осень. 4. Охрана здоровья. 5. Город и аул. 6. Зима. 7. Весна) тұрады және әр тараудың өзінің жеке-жеке сөздіктері жасалған, олардың қазақша аудармасы берілген.

Кітапта келтірілген өлеңдер Пушкиннен, Никитиннен, Бедный тағы басқа ақындардан алынса, жекелеген прозалық текстерге орыс тілінде балаларға арналып жазылған — «Наш язык», «Мак», «Красная зорька», «Школа и деревня», «Игра и труд», «Книга для рассказывания» сияқты басқа да хрестоматиялар мен жинақтардағы үздік үлгілер пайдаланылды.

Негізінен текстердің көпшілігі қазақ балаларының ұғымына сәйкестендіріп жазған М. Әуезовтің өз өрнегі болып табылады, ол осынысының өзімен де құнды, маңызды. Советтік жаңа құрылыс тұсында Қазақстанда ағарту ісінің алғаш қалыптаса бастаған шағында көрінген тұңғыш бастама екендігімен де құнды. Бұл еңбек осы саламен айналысатындардың, ағарту ісі тарихын зерттеушілердің назарын аудармай тұра алмайды.

МАЗМҰНЫ

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ

Редколлегиядан	7
Жазушыдан	11
КІРІСПЕ	
Сөз басы	14
Әдебиет тарихының міндеті не?	17
Әдебиет тарихының қолданатын жолы	18
Қазақ ескілігінен аз мағлұмат	—
Қазақ әдебиетінің тарихы	21

I Бөлім

СЫРШЫЛДЫҚ САЛТ ӨЛЕҢДЕРІ

Ел салтындағы шер өлеңдер	23
Дінмен байланысты өлеңдер	39
Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңі	51

II Бөлім

БАТЫРЛАР ӘҢГІМЕСІ

Қобыланды батырдың қысқаша әңгімесі	66
Қобыланды әңгімесінің мәнісі	69
Ер Тарғынның қысқаша әңгімесі	75
Ер Тарғын әңгімесінің мәнісі	90
Ер Сайынның қысқаша әңгімесі	86
Ер Сайын әңгімесінің мәнісі	88

КІШІ БАТЫРЛАР

Қамбар батырдың қысқаша әңгімесі	93
Қамбар батыр әңгімесінің мәнісі	95
Алпамыс батырдың қысқаша әңгімесі	98
Алпамыс батыр әңгімесінің мәнісі	100

III Бөлім

ЕЛ ПОЭМАЛАРЫ

Қозы Көрпеш — Баянның қысқаша әңгімесі	102
Қозы Көрпеш — Баянның мәнісі	106
Қыз Жібектің қысқаша әңгімесі	125
Қыз Жібек әңгімесінің мәнісі	128

IV Бөлім

ТАРИХИ ӨЛЕҢДЕР

Исатай — Махамбет жырының қысқаша әңгімесі	138
Исатай — Махамбет жырының мәнісі	141
Бекет батырдың қысқаша әңгімесі	145
Бекет батыр жырының мәнісі	147

V Бөлім

ЕРТЕГІ

VI Бөлім

АЙТЫС ӨЛЕҢДЕР

Билер айтысы	171
------------------------	-----

VII Бөлім

ХVIII—ХІХ ҒАСЫР АҚЫНДАРЫ	176
------------------------------------	-----

ЖЕТКІНШЕК

Жалпы бөлім	201
-----------------------	-----

ҚАЗАҚСТАН

1-бөлім. Қазақстан жерінің бітісі, ауа райы	220
2-бөлім. Қазақстан байлығы	228
3-бөлім. Қазақстанда ауыл шаруасы, жол қатынастары	234
4-бөлім. Қазақстан халқының тұрмыс салты. Қоғамдық тәрбие	246

КЕҢЕС ОДАҒЫ

1-бөлім. Одақтың өндірісі. Одақты индустриялау	260
2-бөлім. Ауыл шаруасының дамуы — индустриялау, совхоздар, колхоздар	271
3-бөлім. Еңбекші табының жеңуі, еңбекшілер мейрамдары	282

НОВЫЯ АУЛ

Воспоминание о лете	293
-------------------------------	-----

Школа	307
Осень	319
Охрана здоровья	334
Город и аул	340
Зима	353
Весна	373
Түсініктер	394

Мухтар Омарханович Ауэзов

**СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВАДЦАТИ ТОМАХ**

Том шестнадцатый

Исследования и учебники

(На казахском и русском языках)

Редакторы *К. Узакбаева, Г. Сыздыкова*
Художник *Т. Мухатов*
Художественный редактор *Б. Машрапов*
Технический редактор *Н. Сайфуллина*
Корректор *К. Жакупова, Л. Хван*

ИБ 3569

Теруге 18.07.84 жіберілді. Басуға 22.11.84 қол қойылды. УГ17324. Қалпы 84×108¹/₃₂. № 1 баспа қағаз. Қаріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 21,0+0,5 вкл. Шартты болу көлемі 21,2+0,5 вкл. Есепті баспа табағы 21,2. Тиражы 10 000 дана. Заказ № 1066. Бағасы 2 с. 20 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143 үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93 үй.

Мұхтар Әуезов студенттер арасында.

Мұхтар Әуезов Жамбыл бастаған ақын, жазушылар арасында.
1936 ж.

Мухтар Әуезов. 1928 ж.

Мұхтар Әуезовтің Назым Хикметпен әңгімелесіп тұрған кезі.

Мұхтар Әуезов Москвада болған қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде. 1958 ж.

Мұхтар Әуезов Шығыстану халықаралық конгресінде. Москва, 1960 ж.

